

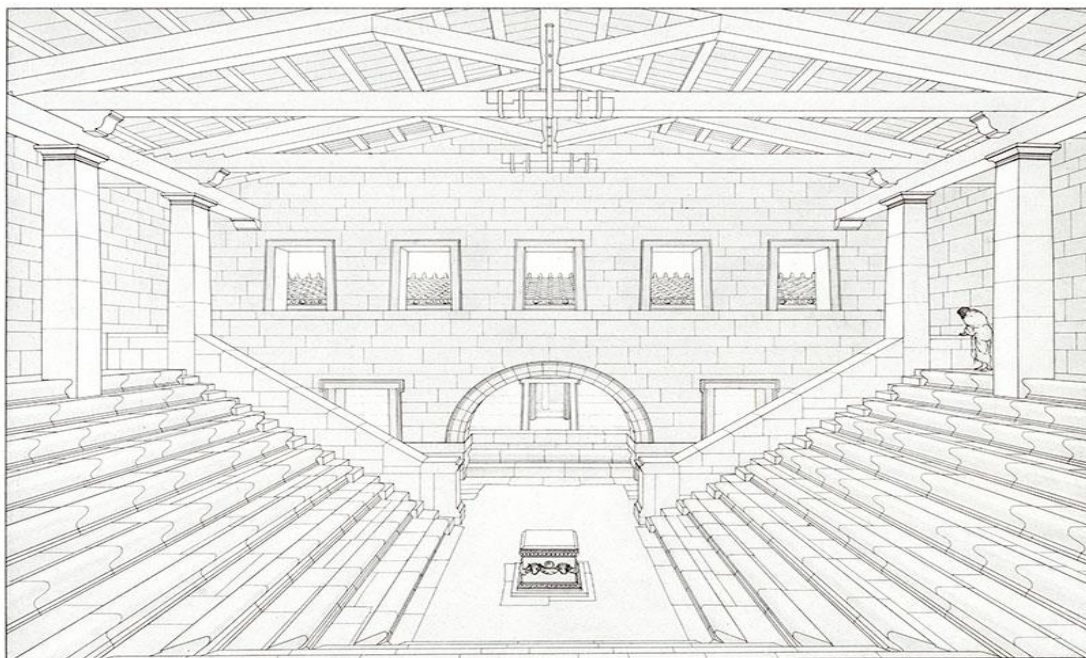
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Θρησκευτική δραστηριότητα στα Βουλευτήρια
των αρχαίων ελληνικών πόλεων**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Δήμητρα Καλλιρρόη Σταυρουλάκη

Αθήνα 2022

Εικ. Εξωφύλλου: Σχεδιαστική αποκατάσταση του εσωτερικού του Βουλευτηρίου της Πριήνης (Krischen 1941, Taf.19)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Θρησκευτική δραστηριότητα στα Βουλευτήρια
των αρχαίων ελληνικών πόλεων**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Δήμητρα Καλλιρρόη Σταυρουλάκη

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Π. Βαλαβάνης, Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α

Μέλος: Λ. Παλαιοκρασσά, Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α

Μέλος: Ειρ. Πέππα, Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α

Αθήνα 2022

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Θρησκευτική δραστηριότητα στα Βουλευτήρια
των αρχαίων ελληνικών πόλεων

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Δήμητρα Καλλιρρόη Σταυρουλάκη

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Π. Βαλαβάνης, Ομότιμος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α
Λ. Παλαιοκρασσά, Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α
Ειρ. Πέππα, Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α
Στ. Κατάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
Σ. Ψωμά, Καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας, Ε.Κ.Π.Α.
Σ. Ανεζίρη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας, Ε.Κ.Π.Α.
Αλ. Μπαρτζώκα, Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Πατρών

Αθήνα 2022

Στη μνήμη του πατέρα μου,
που «φωτίζει» πάντα το δρόμο μου,
και του θείου Δημήτρη που δεν ξεχνώ...

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	VIII-XI
Αντί Προλόγου	XII-XIII
Εισαγωγή	1-11
A. Ορισμός του Βουλευτηρίου και της Βουλής.	1-3
B. Μορφές και προέλευση των Βουλευτηρίων.	3-6
Γ. Λατρείες και ιεροπραξίες στα Βουλευτήρια των πόλεων. Ιστορικό έρευνας.	6-8
Δ. Θρησκευτική δραστηριότητα στα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών (Κυρίως Ελλάδα, Μ. Ασία. Αρχαϊκοί-ελληνιστικοί χρόνοι).	
Στόχοι και διάρθρωση της διατριβής	8-11
Ενότητα 1: Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια αρχαϊκών και κλασικών χρόνων	12-67
1.1 Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια που έχουν εντοπιστεί	12-47
Βουλευτήριο Δήλου	12-17
Βουλευτήρια Αθηνών	17-37
Βουλευτήριο Ολυμπίας	37-44
Βουλευτήριο Μαντίνας	44-47
1.2 Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια, γνωστή ή συμπεραινόμενη από τις πηγές	48-57
Βουλευτήριο Μεγάρων	48-53
Βουλευτήριο Άνδρου	53-57

1.3 Dubia	58-67
1.3.A Θρησκευτική δραστηριότητα σε δημόσια κτήρια που χρησιμοποιούνταν πιθανόν και ως Βουλευτήρια ή κτήρια αμφισβητούμενης ταυτότητας	
Πρυτανείο/Βουλευτήριο/Ανδρείο Απολλωνίας (Κρήτη)	58-61
Βουλευτήριο/Πρυτανείο/Εκκλησιαστήριο/Δικαστήριο Ολύνθου	61-63
Βουλευτήριο/Πρυτανείο Καρθαίας	63-64
1.3.B Πιθανή θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια, συμπεραινόμενη από τις πηγές	
Βουλευτήριο Ερυθρών	64-67
Ενότητα 2: Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια ελληνιστικών χρόνων	68-141
2.1 Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια που έχουν εντοπιστεί	69-96
Βουλευτήρια Δήλου, Αθηνών, Ολυμπίας, Μαντίνειας	69
Βουλευτήριο Καλαυρείας (Πόρος)	69-76
Βουλευτήριο Πριήνης	76-82
Βουλευτήριο Μιλήτου	83-94
Βουλευτήριο Ηράκλειας του Λάτμου	94-96
2.2 Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια, γνωστή ή συμπεραινόμενη από τις πηγές	97-121
Βουλευτήρια Μεγάρων, Άνδρου	97
Βουλευτήριο Ιασού	97-102
Βουλευτήριο Αλικαρνασσού	102-103
Βουλευτήριο Τέω	103-109
Βουλευτήριο Καλχηδόνας	109-110
Βουλευτήριο Κω	110-114

Βουλευτήριο Ελαίας	114-116
Βουλευτήριο Κύμης	116-121
2.3 Dubia	122-141
2.3.A Θρησκευτική δραστηριότητα σε δημόσια κτήρια που χρησιμοποιούνταν πιθανόν και ως Βουλευτήρια ή κτήρια αμφισβητούμενης ταυτότητας	
Πρυτανείο/Βουλευτήριο/Ανδρείο Απολλωνίας	122-125
Βουλευτήριο/Πρυτανείο Καρθαίας	125-126
2.3.B Πιθανή θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια, συμπεραινόμενη από τις πηγές	
Βουλευτήριο Ερυθρών	126-129
Βουλευτήριο Θάσου	129-130
Βουλευτήριο Κνίδου	131-134
Βουλευτήριο Περγάμου	134-138
Βουλευτήριο Αφροδισιάδος	138-140
Βουλευτήριο Καύνου	140-141
Ενότητα 3: Λατρείες και ιεροπραξίες που συνδέονται με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών	142-213
3.1 Απαντώμενες Λατρείες	142-198
3.2 Τελούμενες ιεροπραξίες	199-213
Ενότητα 4: Γενικά Συμπεράσματα	214-230
Κατάλογος Χαρτών-Εικόνων	231-232
Συντομογραφίες	233-234

Βιβλιογραφία	235-264
Χάρτες	266-267
Εικόνες	268-282

Αντί Προλόγου

Η παρούσα διατριβή υπήρξε αποτέλεσμα πολυετούς προσπάθειας, η οποία πραγματοποιήθηκε παράλληλα με την εργασία μου στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Έναυσμά της αποτέλεσε το μακρόχρονο ενδιαφέρον μου για την αρχαία ελληνική θρησκεία και τα στοιχεία που αντλούμε από την έρευνά της, για τα ήθη, τα έθιμα και τη γενικότερη νοοτροπία της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Η μελέτη της ιδιαίτερης διασύνδεσης μεταξύ θρησκείας, διοίκησης και πολιτικής συνιστά δε για εμένα ένα από τα πιο θελκτικά πεδία της έρευνας.

Το θέμα της εργασίας μου επελέγη με τη βοήθεια του επόπτη μου, ομότιμου καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας, κ. Πάνου Βαλαβάνη, η ενθάρρυνση και η καθοδήγηση του οποίου υπήρξε συνεχής καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησής της. Οφείλω πολλά στο ενδιαφέρον, την υπομονή και την ηθική συμπαράστασή του όλα τα χρόνια της έρευνας και της συγγραφής της, καθώς και στις συμβουλές και τις καίριες παρατηρήσεις του, τόσο επί της οργάνωσης της μελέτης, όσο και επί του τελικού κειμένου. Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, τις ομότιμες καθηγήτριες Κλασικής Αρχαιολογίας κ. Ειρήνη Πέππα και κ. Λυδία Παλαιοκρασσά, αλλά και στην αναπληρώτρια καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας κ. Σοφία Ανεζίρη, τον αναπληρωτή καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας κ. Στυλιανό Κατάκη, την επίκουρη καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας κ. Αλεξάνδρα Μπαρτζώκα και την καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας κ. Σελήνη Ψωμά, που συμμετείχαν στην επταμελή εξεταστική επιτροπή της διατριβής μου, για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους αλλά και τη γόνιμη συζήτηση κατά τη διάρκεια της υποστήριξής της.

Για την ηθική συμπαράστασή της, τις εύστοχες πάντα επισημάνσεις της και τη γενικότερη βοήθειά της ευχαριστώ από καρδιάς τη φίλη των φοιτητικών μου χρόνων κ. Νατάσσα Κωνσταντινίδου, επίκουρη καθηγήτρια Ευρωπαϊκής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, που «με επανέφερε στην τάξη», όταν η κοπιώδης προσπάθεια με έκανε να χάνω το δρόμο μου. Για την προετοιμασία των χαρτών της διατριβής ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο, αρχαιολόγο, κ. Λαμπρινή Παναγοπούλου, που με κατηύθυνε με τις γνώσεις της στα άγνωστα σε μένα «ψηφιακά» μονοπάτια. Για την αγγλική μετάφραση της περίληψης της διατριβής οφείλω δε ευχαριστίες στον παιδικό

μου φίλο, μεταφραστή, κ. Πέτρο Γεωργίου, ενώ για την αρχαιολογική επιμέλειά της στο φίλο και συνάδελφο, αρχαιολόγο, κ. Λεωνίδα Μπουρνιά.

Η εργασία αυτή δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση της οικογένειάς μου, των γονέων μου Γιώργου και Βασιλικής Σταυρουλάκη και του αδελφού μου Παναγιώτη, αλλά και του συζύγου μου, Χρήστου Τζαγκαράκη, η ενθάρρυνση και η υποστήριξη των οποίων υπήρξε καταλυτική. Στην οικογένειά μου οφείλω, βέβαια, ευγνωμοσύνη για την αγάπη, τη φροντίδα, την παρότρυνση και τη διαχρονική υποστήριξή τους στην επίτευξη κάθε σημαντικού για μένα στόχου. Ευλογίες που συνοψίζονται στα λόγια της μητέρας μου: «όλα μπορείς να τα επιτύχεις αρκεί να τα θέλεις πολύ και να δουλέψεις για αυτά». Το σύζυγό μου, όμως, ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου, γιατί ειδικά σε αυτή την περιπέτεια, αλλά και σε άλλες που αντιμετωπίσαμε έως τώρα στο σύντομο κοινό μας βίο, υπήρξε συνοδοιπόρος και συμπαραστάτης, κάθε μέρα και κάθε ώρα εκεί. Μετά δε τη γέννηση του γιού μας, η γλυκιά φύση του οποίου κατέστησε δυνατή την ολοκλήρωση της συγγραφής, ανέλαβε πολλές φορές δράση για να μου δώσει αυτόν τον παραπάνω χρόνο που χρειαζόμουν για να συνεχίσω. Δεν με άφησε, επίσης, ποτέ να κάνω πίσω.

Κλείνοντας, θα ήθελα να αφιερώσω αυτή την εργασία στη μνήμη του πολυαγαπημένου μου πατέρα, αυτού του γλυκού και σοφού ανθρώπου, που «φώτισε» τις ζωές μας με τόσους διαφορετικούς τρόπους, αλλά και στη μνήμη του αγαπημένου μου θείου, Δημήτρη Μπαβέλλα, που υπήρξε για μένα παράδειγμα θάρρους και μαχητικότητας. Τους έχασα και τους δυο λίγο πριν την ολοκλήρωση αυτής της διατριβής, ελπίζω όμως να μεταλαμπαδεύσω τα διδάγματά τους.

Εισαγωγή:

A. Ορισμός του Βουλευτηρίου και της Βουλής.

Το Βουλευτήριο, ως χώρος συνεδριάσεων της Βουλής, ήταν ένα από τα χαρακτηριστικότερα και σημαντικότερα ιδρύματα σχεδόν κάθε αρχαίας ελληνικής πόλης.¹ Το πολιτικό όργανο της Βουλής συναντάται σε μια σειρά πολιτευμάτων, συγκροτούμενο βέβαια με διαφορετικό τρόπο και έχοντας διαφορετικές αρμοδιότητες, ανά περίπτωση και εποχή. Προέρχεται από το συμβούλιο των γερόντων των φυλετικών κρατών, οι οποίοι αποτελούσαν τους αρχηγούς των φυλών, των φρατριών ή των ισχυρών γενών, ανάλογα με το μέγεθος και τη μορφή του κράτους, και λειτουργούσαν ως σύμβουλοι του βασιλιά, βασιζόμενοι στο υφιστάμενο εθιμικό δίκαιο. Η μετάβαση από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική, που συντελέστηκε με τη διαμόρφωση των πόλεων-κρατών κυρίως από τον 8^ο αι. π.Χ. και εξής, χαρακτηρίστηκε από μεταβολές στη μορφή του συμβουλίου αυτού, που απέκτησε τα χαρακτηριστικά του πολιτικού οργάνου της Βουλής. Έγινε πολυπληθέστερο και αντιπροσωπευτικότερο, καθώς τα μέλη του ήταν πλέον αιρετά. Άρχισε να συγκαλείται σε τακτά διαστήματα και να λειτουργεί βάσει συγκεκριμένων κανόνων. Απέκτησε, τέλος, ακριβείς αρμοδιότητες, η κυριότερη απ' τις οποίες ήταν, αν όχι η αποκλειστικότητα, τουλάχιστον η συμμετοχή στη νομοθετική εξουσία.²

¹Η λέξη *Βουλευτήριο* προέρχεται από το αρχαίο ρήμα *βουλεύω-βουλεύομαι*, που σημαίνει αποφασίζω, κρίνω, σκέφτομαι-συνεδριάζω, συσκέπτομαι. Σε κάποιες περιπτώσεις συναντάται και η ονομασία *Βουλειών*, που προέρχεται κατ' ευθείαν από το ουσιαστικό *βουλή*, το οποίο μεταξύ άλλων σημαίνει απόφαση και γνώμη. Η λέξη *Βουλευτήριο* έχει λοιπόν πρωτίστως την έννοια του τόπου συνεδριάσεων. Συχνά στις πηγές συναντάται η χρήση του όρου για να αναφερθεί κάποιο πολιτικό όργανο που συνεδριάζει, ή η έδρα ενός συνεδριάζοντος πολιτικού οργάνου, χωρίς να επισημαίνεται με αυτόν τον τρόπο το ακριβές όνομα ή η φύση του οργάνου αυτού. Παρ' όλα αυτά τις περισσότερες φορές η λέξη *Βουλευτήριο* υποδεικνύει το κτήριο εκείνο που ήταν η έδρα του πολιτικού οργάνου της Βουλής, ενώ σε κάποιες επιγραφές των υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων και η ίδια η Βουλή αναφέρεται ως *Βουλευτήριο*. Βλ. σχετικά: Hamon 2005, 316-318. Μουλακάκης 1990, 66. Γενικά για τα Βουλευτήρια βλ.: Ντόουσον, Καμάρα 2006, 1-3. Höcker 2003, 176-177. Hansen, Fischer Hansen 1994, 37-44. Gneisz 1990, I-III, 281-294. Müller-Wiener 1988, 161-162. Μπούρας 1980, 312 κ.εξ. McDonald 1943, 127-285.

²Οι θεσμικές αλλαγές που θεωρούνται απαραίτητες για τη μετάβαση από τη φυλετική κοινωνία στην πόλη-κράτος, είναι η καθιέρωση των εκλογών για την ανάδειξη των αρχών, η μετατροπή του παλαιού συμβουλίου των γερόντων σε ένα πολυπληθέστερο και σχετικά αντιπροσωπευτικότερο όργανο (Βουλή), με αιρετά μέλη, οργανωμένη λειτουργία, ακριβείς δικαιοδοσίες και συμμετοχή στη νομοθετική εξουσία και η τακτική σύγκληση της Συνέλευσης των πολιτών. Στα πρώιμα αυτά χρόνια δεν είναι δυνατή η συμμετοχή του συνόλου του δήμου στις εκλογές των αρχών, ενώ τα ανώτερα αξιώματα είναι προσβάσιμα μόνο από

Τα πρώτα αυτά χρόνια της ζωής των πόλεων-κρατών χαρακτηρίζονται από την επικράτηση κυρίως αριστοκρατικών πολιτευμάτων και θα χρειαστούν δύο τουλάχιστον αιώνες για να εμφανιστούν οι πρώτες δημοκρατίες, στα πλαίσια των οποίων η Βουλή αποκτά την κατεξοχήν μορφή της. Εκεί διαμορφώνεται ως ένα πολυμελές συμβούλιο πολιτών, αποτελούμενο συνήθως από μερικές δεκάδες έως εκατό περίπου άτομα, στις μεγαλύτερες όμως πόλεις και από πολύ περισσότερα. Η θητεία της είναι ετήσια αλλά σε κάποιες πόλεις και εξαμηνιαία.³ Κύριος ρόλος της είναι η προετοιμασία νομοσχεδίων (*προβουλευμάτων*) για τη ρύθμιση των διαφόρων θεμάτων της πόλης, με βάση τα οποία αποφασίζει τελικά η Συνέλευση των πολιτών, που είναι και το ανώτατο όργανο στη δημοκρατία. Ασκεί επομένως νομοθετική αλλά και διοικητική και ενίοτε δικαστική εξουσία και αποτελεί τη σημαντικότερη αρχή μετά τη Συνέλευση των πολιτών, που συγκαλείται μεν σε τακτά διαστήματα αλλά όχι σε καθημερινή βάση.

Η Βουλή αντιθέτως συνεδριάζει κάθε μέρα, υπό την προεδρία μιας επιτροπής αξιωματούχων, που συνήθως ονομάζονται *πρυτάνεις* ή *προστάται*, είναι μεταξύ άλλων υπεύθυνοι για την επικοινωνία της Βουλής με τη Συνέλευση των πολιτών και βρίσκονται κατ' ουσίαν επί κεφαλής του κράτους για τα διαστήματα μεταξύ των συνεδριάσεών της. Η θητεία τους μπορεί να είναι ετήσια ή εξαμηνιαία ή μπορεί να προέρχονται από τις τάξεις της Βουλής και να εναλλάσσονται σε μηνιαία περίπου βάση, όπως στην Αθήνα.

Ο μεγάλος αριθμός των συμμετεχόντων στις τάξεις της Βουλής, η εκπροσώπηση σε αυτήν όλων των πολιτειακών ομάδων, η συχνή εναλλαγή των μελών της, ο περιορισμένος αριθμός θητειών που μπορεί ένας βουλευτής να έχει, η απαραίτητη ύπαρξη διαλειμμάτων μεταξύ των θητειών αυτών, καθώς και θεσμοί, όπως ο μισθός των βουλευτών και η επιλογή με κλήρωση, που βοηθούν στη συμμετοχή του συνόλου των πολιτών σε αυτήν, είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν μια δημοκρατική Βουλή, διαβαθμιζόμενα βέβαια από πόλη σε πόλη.

Στα πάσης φύσεως ολιγαρχικά πολιτεύματα, που εμφανίζονται πριν αλλά και μετά τη γέννηση της δημοκρατίας στις πόλεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου, η Βουλή, όταν υφίσταται, διαμορφώνεται ως ένα ιδιαίτερα ισχυρό πολιτικό όργανο με σχετικά

ευγενείς. Για την προέλευση της Βουλής και για το συμβούλιο των γερόντων των φυλετικών κρατών βλ.: Rhodes 2003, 740. Ραμού-Χαφιιάδη 1982, 51-53. Αναλυτικά για τη γέννηση των πόλεων-κρατών βλ.: Sakellariou 1989, 293-470.

³Εξαμηνιαία θητεία έχουν για παράδειγμα οι ελληνιστικές Βουλές της Ρόδου και της Κω. Σχετικά βλ.: Hamon 2001, xviii-xix αλλά και παρακάτω σημ. 313.

περιορισμένο αριθμό μελών, που προέρχονται από τις ανώτερες κοινωνικές και οικονομικές τάξεις και είναι συχνά μεγάλης ηλικίας. Η θητεία τους είναι μακρόχρονη ή ισόβια και ασκούν κυρίως νομοθετική, δικαστική αλλά και διοικητική εξουσία. Τα νομοθετήματά τους δε απλώς επικυρώνονται από τη Συνέλευση των πολιτών, χωρίς τη δυνατότητα τροποποιήσεων. Ονομάζονται *Βουλή, Γερουσία* ή *Συνέδριο*.⁴

Τέλος, τοπική βουλή διαθέτουν σε πολλές περιπτώσεις και οι επιμέρους δήμοι των πόλεων, ενώ και τα Κοινά και οι Συμπολιτείες έχουν αντίστοιχο όργανο, που συνήθως ονομάζεται *Βουλή* ή *Συνέδριο* και συνίσταται από αντιπροσώπους των κρατών-μελών τους.⁵

B. Μορφές και προέλευση των Βουλευτηρίων.

Είναι εμφανές ότι η ποικιλία στον τρόπο συγκρότησης της Βουλής, ανά πόλη, πολίτευμα και εποχή, έχει αντίκτυπο και στη μορφή των Βουλευτηρίων, όσον αφορά τουλάχιστον το μέγεθός τους. Άλλοι παράγοντες, όπως η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής, οι τάσεις της κάθε εποχής σχετικά με την εσωτερική και εξωτερική διαμόρφωση των κτηρίων, οι δευτερεύουσες λειτουργίες που επιτελούν τα Βουλευτήρια (π.χ. η χρήση τους

⁴Σχετικά βλ.: Hamon 2005, 315 και Hamon 2001, xx-xxi (όπου αναφέρεται ότι, από τον 2^ο αι. π.Χ. κ. εξ., οι Βουλές διαφόρων πόλεων της ηπειρωτικής Ελλάδας αρχίζουν να αποκαλούνται *Συνέδρια*, γεγονός που φαίνεται να συμπίπτει με τη σταδιακή ολιγαρχοποίηση των πολιτικών αυτών οργάνων). Για παραδείγματα *Γερουσιών*, όπως της Σπάρτης και της Ήλιδας, και *Συνεδρίων*, όπως της Μεγαλόπολης και της Μαντινείας, βλ.: Hamon 2005A, 131-132 και σημ. 36-38. Welwei 2004, 817-818.

⁵Αξίζει εδώ να σημειωθεί, ότι τόσο στην αρχαϊκή, όσο και στην κλασική και την ελληνιστική περίοδο υπάρχουν και πόλεις που δεν έχουν Βουλή. Ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά* 4.15.8 [1299b 30-38]) αποπειρώμενος να κατηγοριοποιήσει το πλήθος των πολιτευμάτων που απαντώνται στις ελληνικές πόλεις, θέτει ως ένα από τα κριτήρια τη μορφή της ανώτατης αρχής, που προεδρεύει στη Συνέλευση των πολιτών, ετοιμάζει τα *προβουλευμάτα* και εκτελεί τις αποφάσεις της. Όταν η αρχή αυτή είναι προσβάσιμη από ένα μεγάλο αριθμό πολιτών, έχει χαρακτήρα δημοκρατικό και την ονομάζει *Βουλή*, όταν η αρχή απαρτίζεται από ένα μικρό αριθμό μελών, ενιαύσιας συνήθως θητείας, έχει χαρακτήρα ολιγαρχικό και ονομάζει τα μέλη της με το γενικό τίτλο *πρόβουλοι*. Στην πραγματικότητα, εντούτοις, υπάρχουν διάφορες παραλλαγές στο προαναφερόμενο σχήμα, όπως π.χ. πόλεις των οποίων οι Βουλές δεν έχουν δημοκρατικό χαρακτήρα, *πρόβουλοι* που δεν έχουν τόσο μεγάλη εξουσία κ.λ.π.

Σχετικά με τις Βουλές αλλά και τους *προβούλους* των αρχαίων ελληνικών πόλεων βλ.: Hamon 2005, 315-316. Welwei 2004, 817-818. Rhodes 2003, 740 (όπου γίνεται αναφορά και στις Βουλές των Κοινών). Hamon 2001, xvii-xxi. McDonald 1943, 2-5 (όπου γίνεται αναφορά και στις Βουλές των Κοινών).

Βλ. επίσης: Welwei 2004, 818 και Hamon 2001, xviii (όπου γίνεται αναφορά στις *Βουλές* των κρητικών πόλεων, που έχουν συμβουλευτικό ρόλο και δικαστική εξουσία αλλά καμία συμμετοχή στην *προβούλευση*, η οποία εκεί γίνεται από τους *κόσμους*).

Για τις Βουλές των Κοινών και των Συμπολιτειών βλ.: Beck, Funke 2015, 16.

ως Αρχαία),⁶ η οικονομική κατάσταση κάθε πόλης αλλά και η γενικότερη πολιτική πραγματικότητα, παίζουν επίσης το ρόλο τους. Έτσι απαντώνται διάφοροι τύποι Βουλευτηρίων. Τα παλαιότερα παραδείγματα, που τοποθετούνται κυρίως στον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ., είναι επιμήκη κτήρια με αξονική κιονοστοιχία, ακολουθούν τους κανόνες της γεωμετρικής και αρχαϊκής ναοδομίας και φέρουν μάλλον ξύλινα έδρανα, η διάταξη των οποίων εικάζεται.⁷ Απ' τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής εμφανίζονται Βουλευτήρια τετράγωνης ή ορθογώνιας κάτοψης, που ακολουθούν και εξελίσσουν την παράδοση των υπόστυλων αιθουσών συγκεντρώσεων και διαθέτουν αρχικά ξύλινα και κατόπιν λίθινα έδρανα, διατεταγμένα σε σχήμα Π.⁸ Τέλος, παρουσιάζεται ο τύπος που θα κυριαρχήσει κατά την ελληνιστική περίοδο και είναι τα κτήρια ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης, με καμπύλη ή ημικυκλική διάταξη των εδράνων τους. Σε αυτά συνδυάζεται η αρχιτεκτονική των υπόστυλων αιθουσών με αυτή των θεάτρων και από αυτά θα προκύψει μεταγενέστερα και ο τύπος του ρωμαϊκού Ωδείου.⁹

Αξίζει να σημειωθεί, ότι τα Βουλευτήρια αποκτούν μνημειακή κατασκευή κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, εποχή κατά την οποία οι ελληνικές πόλεις εντάσσονται, ως επί το πλείστον, σε μεγαλύτερες διοικητικές ενότητες, πλην όμως η Βουλή συνεχίζει να αποτελεί σημαντικό θεσμό της αυτοδιοίκησης τους. Μεγάλα οικοδομικά προγράμματα χρησιμοποιούνται τότε από τους ηγεμόνες των ελληνιστικών βασιλείων για να προσδώσουν κύρος στα νέα κρατικά μορφώματα και τα Βουλευτήρια, όντας ανάμεσα

⁶Για τη χρήση των Βουλευτηρίων ως Αρχαία βλ.: Gneisz 1990, 43-52. McDonald 1943, 155-159, 275-276. Γενικότερα για τις δευτερεύουσες χρήσεις των Βουλευτηρίων βλ.: Gneisz 1990, 204-205. McDonald 1943, 276, 278-279.

⁷Πρόκειται για τα ταυτιζόμενα ως Βουλευτήρια κτήρια των Δελφών, της Δήλου, της Ολυμπίας, της Ολύνθου (το κτήριο του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ.) και του Ορχομενού, του οποίου όμως η ταύτιση πλέον αμφισβητείται από πολλούς. Ανάλογη κάτοψη θα είχε και το *Φωκικό*, το αναφερόμενο από τον Πausanias (*Ελλάδ. Περιήγ.* 10.5.1) Βουλευτήριο του Κοινού των Φωκαέων, που τοποθετείται από τη Gneisz στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., θεωρώντας ότι αντικατέστησε ένα παλαιότερο κτήριο του 5^{ου} αι. π.Χ., και από τον McDonald στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. Τέλος, σχετικής κάτοψης είναι τα Βουλευτήρια του 4^{ου}/3^{ου} αι. π.Χ. στη Μαντίνεια και την Καλαυρεία, που φαίνεται να ακολουθούν τον τύπο της στοάς σχήματος Π, μάλλον κατ' αναλογία προς την αντίστοιχη διαμόρφωση της αθηναϊκής Βασιλείου Στοάς, έδρας της Βουλής του Αρείου Πάγου κατά τον ύστερο 5^ο/πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. Σχετικά βλ.: Ντόουσον, Καμάρα 2006, 1. Höcker 2003, 176. Hansen, Fischer Hansen 1994, 42. Gneisz 1990, 58-72, 284-285. Müller-Wiener 1988, 161. McDonald 1943, 256-263.

⁸Σχετικά βλ.: Ντόουσον, Καμάρα 2006, 1-2. Höcker 2003, 176-177. Kockel 1995, 32. Hansen, Fischer Hansen 1994, 42. Gneisz 1990, 72-111, 285-290. Müller-Wiener 1988, 161-162. McDonald 1943, 263-269.

⁹Σχετικά βλ.: Ντόουσον, Καμάρα 2006, 2. Höcker 2003, 176. Kockel 1995, 32. Hansen, Fischer Hansen 1994, 42. Gneisz 1990, 129-147, 288-290. Müller-Wiener 1988, 162 και 159-161 (όπου γίνεται μια περιληπτική επισκόπηση της χρήσης των ανοικτών θεατρικών χώρων και για πολιτικές συγκεντρώσεις των πόλεων, ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους). Lauter 1986, 164. McDonald 1943, 263, 267-270.

στα σημαντικότερα κτήρια των πόλεων, αποκτούν μνημειακό χαρακτήρα. Το ίδιο ισχύει και σε πόλεις ανεξάρτητες αλλά υπό την επιρροή των ελληνοιστικών βασιλείων, οι οποίες και δέχονται τις ευεργεσίες των ξένων ηγεμόνων, ενώ και πλούσιοι πολίτες φαίνεται να χρηματοδοτούν, σε αρκετές περιπτώσεις, την κατασκευή των εν λόγω ιδρυμάτων.¹⁰

Η αρχαιότερη μορφή Βουλευτηρίων, με την επιμήκη κάτοψη και την αξονική κιονοστοιχία, συνιστά μετεξέλιξη του αρχιτεκτονικού τύπου του *μεγάρου*, που κληροδοτείται απ' τη μυκηναϊκή αρχιτεκτονική και επηρεάζει ιδιαίτερα τη ναοδομία των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων. Ένα ενδιάμεσο στάδιο αποτελούν κάποια κτήρια της γεωμετρικής περιόδου με ορθογώνιο σχήμα, εσωτερική εστία και λίθινα ή ξύλινα θρανία κατά μήκος των εσωτερικών πλευρών τους. Πρόκειται για ένα είδος θρησκευτικών-διοικητικών κτηρίων, που απαντώνται στα φυλετικά κράτη των πρώιμων ιστορικών χρόνων, αποτελούν τις έδρες των ηγεμόνων και φαίνεται να παίζουν τον ίδιο διττό ρόλο του πολιτικού και θρησκευτικού κέντρου της κοινότητας, που χαρακτηρίζει και τα μυκηναϊκά μέγαρα. Στο εσωτερικό τους δε, λαμβάνει χώρα συγκεκριμένη θρησκευτική και πολιτική δραστηριότητα, η οποία φαίνεται να κληροδοτείται στους διαδόχους τους, τα μεταγενέστερα Βουλευτήρια και Πρυτανεία των αρχαίων ελληνικών πόλεων-κρατών.¹¹

Όπως προαναφέρθηκε η Βουλή προέρχεται από το συμβούλιο των γερόντων των φυλετικών κρατών, που συγκαλούσε κανονικά ο βασιλιάς στο παλάτι (*Βασίλειον*). Πριν την έναρξη της συνεδρίασης το συμβούλιο τελούσε θυσία στην εστία του παλατιού, η οποία συνιστούσε ταυτοχρόνως και την κοινή εστία του κράτους, δειπνούσε και κατόπιν συνεδρίαζε για να ρυθμίσει τα τρέχοντα θέματα. Η πρακτική αυτή που παραδίδεται από τα ομηρικά έπη,¹² φαίνεται ότι ίσχυε στα φυλετικά κράτη των πρώιμων ιστορικών χρόνων και ότι κληροδοτήθηκε από τα προγενέστερα μυκηναϊκά κράτη. Μετά την κατάλυση της βασιλείας επικεφαλής της Βουλής τέθηκε κάποιος ανώτατος άρχοντας, που σε πολλές πόλεις ονομάστηκε *πρύτανης*, και η έδρα του, το *Πρυτανείον*, απετέλεσε κατ' αντιστοιχία την έδρα της κοινής εστίας της πόλης και το χώρο συνεδρίασης της

¹⁰Σχετικά με την αρχιτεκτονική εξέλιξη των Βουλευτηρίων και τους παράγοντες που επηρέασαν την εξωτερική και εσωτερική διαμόρφωσή τους βλ.: Ντόουσον, Καμάρα 2006, 1-3. Höcker 2003, 176-177. Hansen, Fischer Hansen 1994, 42-44. Gneisz 1990, 58-111, 129-147, 284-290. Müller-Wiener 1988, 161-162. McDonald 1943, 253-279.

¹¹Σχετικά με αυτόν τον τύπο κτηρίων βλ.: Gneisz 1990, I-II, 53-58, 282-283.

¹²Σχετικά βλ.: Όμηρ. *Ιλιάδα* I, 9-11, 89-177. Όμηρ. *Οδύσσεια* η, 95-99, 135-138. Όμηρ. *Οδύσσεια* ο, 466-468 κ.λ.π.

Βουλής. Σταδιακά, εντούτοις, και κυρίως από τον 6^ο αι. π.Χ. κ.εξ., εποχή κατά την οποία παρατηρείται περαιτέρω οργάνωση των πόλεων-κρατών, διαχωρισμός των διαφόρων διοικητικών λειτουργιών και εμφάνιση εξειδικευμένων διοικητικών κτηρίων, η Βουλή απέκτησε ιδιαίτερο χώρο συνεδριάσεων, το Βουλευτήριο.¹³

Τα δύο λοιπόν ιδρύματα, που προέκυψαν εξελικτικά από τις παλαιές έδρες των ηγεμόνων και στο εξής τοποθετούνταν, κατά κύριο λόγο, στις Αγορές των πόλεων-κρατών και σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, μοιράστηκαν, τόσο την πολιτική, όσο και τη θρησκευτική δραστηριότητα που λάμβανε χώρα στα πρόδρομα κτήρια. Το μεν Πρυτανείο συνιστούσε το επίσημο πολιτικό κέντρο του κράτους, έδρα των *πρυτάνεων* και της κοινής εστίας της πόλης, στην οποία θυσίαζαν πριν από κάθε συνεδρίασή τους, αποτελώντας παράλληλα το χώρο σίτισης αυτών αλλά και επιφανών πολιτών και ξένων απεσταλμένων. Το δε Βουλευτήριο συνιστούσε το χώρο συνεδριάσεων της Βουλής, πριν από την έναρξη των οποίων γινόταν επίσης θυσία σε βωμό αφιερωμένο στην Εστία.¹⁴

Γ. Λατρείες και ιεροπραξίες στα Βουλευτήρια των πόλεων.

Ιστορικό έρευνας.

Βωμοί στο εσωτερικό των Βουλευτηρίων και τελετουργίες που σχετίζονται με αυτούς, αναφέρονται συχνά από τις πηγές. Ίχνη τους έχουν διαπιστωθεί σε Βουλευτήρια διαφόρων αρχαίων ελληνικών πόλεων. Πλήθος άλλων υλικών καταλοίπων και μαρτυριών (αγαλματικές βάσεις, αφιερωματικές επιγραφές, μαρτυρίες για αγάλματα, ιερά και τελετουργίες στο εσωτερικό των ιδρυμάτων κ.λ.π.) υποδεικνύουν την τέλεση θρησκευτικής δραστηριότητας στα Βουλευτήρια των πόλεων. Πέραν δε της παραδεδομένης λατρείας της Εστίας, που φαίνεται να συνδέεται με τα Βουλευτήρια ήδη από τη γέννησή τους, απαντάται και μια σειρά άλλων λατρειών, οι οποίες ποικίλουν από πόλη σε πόλη και από εποχή σε εποχή. Παράλληλα, επιμέρους ιεροπραξίες, όπως

¹³Για την εμφάνιση των πρώτων Βουλευτηρίων βλ.: Ντόουσον, Καμάρα 2006, 1. Höcker 2003, 176. Müller-Wiener 1988, 161.

¹⁴Σχετικά με την κοινή προέλευση και τη σταδιακά ξεχωριστή διαμόρφωση των Πρυτανείων και των Βουλευτηρίων αλλά και τα στοιχεία που κληρονόμησαν από τους προκατόχους τους, βλ.: Gneisz 1990, I-II, 1-5, 53-58, 282-283. McDonald 1943, 20-22, 127-128, 281-282.

τελετουργικές προσευχές και ορκωμοσίες, φαίνεται να συνοδεύουν παραδοσιακά την πολιτική δραστηριότητα στα ιδρύματα.

Επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες που παρέχουν στοιχεία για τη θρησκευτική δραστηριότητα στα Βουλευτήρια, αναφέρονται στα θεμελιώδη έργα των Farnell, *The Cults of the Greek States* I-II, IV-V, που δημοσιεύθηκαν το 1896-1909, και Cook, *Zeus: a study in ancient religion* II, που εκδόθηκε το 1925, τα οποία και εξετάζουν τις λατρείες των αρχαίων ελληνικών κρατών και του Διός αντιστοίχως, αποτελώντας πολύτιμους συμβούλους σε κάθε μελέτη για τη θρησκεία των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Επιγραφικές αναφορές που αφορούν στη λατρεία της Εστίας Βουλαίας σε διάφορες πόλεις, παρατίθενται επίσης συγκεντρωτικά στα άρθρα του Robert, “*Epigraphica*” και “*Lesbiaca*”, στο περιοδικό *Revue des Études Grecques* του 1924 και 1925, με κάποια εκ των αναφερόμενων παραδειγμάτων να συνδέονται με Βουλευτήρια πόλεων-κρατών. Τα έργα δε των McDonald, *The Political Meeting Places of the Greeks* του 1943, και Gneisz, *Das antike Rathaus. Das griechische Bouleuterion und die frühromische Curia* του 1990, που μελετούν τους χώρους πολιτικών διαβουλεύσεων και τα Βουλευτήρια και τις πρώιμες ρωμαϊκές κουρίες αντίστοιχα, αναφέρονται συνολικά, πλην όμως αρκετά συνοπτικά, στις διαπιστούμενες λατρείες στα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών. Ο McDonald κάνει, μάλιστα, λόγο και για τις λατρείες που συνδέονται με άλλους χώρους πολιτικών διαβουλεύσεων, όπως τα Βουλευτήρια και τα ιερά που ήταν έδρες Κοινών και Συμπολιτειών, ενώ το ανάλογο κεφάλαιο της Gneisz αποτελεί, εν πολλοίς, μια μεταφορά στα γερμανικά των γραπτών του, με την αφαίρεση επιμέρους τμημάτων και κάποιες περαιτέρω προσθήκες, όπως το ενδιαφέρον κομμάτι για τη λατρεία της Εστίας.

Τέλος, σημαντικές πληροφορίες γύρω από τη θρησκευτική δραστηριότητα στα Βουλευτήρια, και κυρίως τις εξελίξεις που παρατηρούνται κατά την ελληνιστική περίοδο, παρέχονται σε άρθρα του Hamon, που παρουσιάζουν μέρος των συμπερασμάτων της ανέκδοτης διατριβής του για τις Βουλές των ελληνιστικών πόλεων, και συγκεκριμένα στα άρθρα “*À propos de l’ institution du Conseil dans les cités grecques de l’ époque hellénistique*” στο περιοδικό *Revue des Études Grecques* του 2001, “*Rites et sacrifices célébrés dans le Conseil. Remarques sur les cultes du bouleuterion et leur évolution à l’ époque hellénistique*” στο περιοδικό *Topoi* του 2005 και “*Le Conseil*

et la participation des citoyens: les mutations de la basse époque hellénistique”, που δημοσιεύθηκε το 2005 στο *Citoyenneté et participation à la basse époque hellénistique. Actes de la table ronde des 22 e 23 mai, Paris, BNF*. Στα ανωτέρω άρθρα, και κυρίως στο δεύτερο, ο Hamon επισημαίνει αλλαγές που διαπιστώνονται στις λατρείες και τις τελετουργίες αλλά και την αρχιτεκτονική διαμόρφωση των Βουλευτηρίων, εξάγοντας συμπεράσματα σχετικά με την εξέλιξη του χαρακτήρα των ιδρυμάτων αλλά και της ίδιας της Βουλής κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων και έως την αυτοκρατορική περίοδο.¹⁵ Πέραν των ανωτέρω, δεν υφίσταται, εντούτοις, καμία μελέτη που να εξετάζει διεξοδικά τις λατρείες και τις ιεροπραξίες στα Βουλευτήρια των πόλεων.

**Δ. Θρησκευτική δραστηριότητα στα Βουλευτήρια
των πόλεων-κρατών
(Κυρίως Ελλάδα, Μ. Ασία. Αρχαϊκοί-ελληνιστικοί χρόνοι).
Στόχοι και διάρθρωση της Διατριβής.**

Σκοπός της διατριβής είναι, λοιπόν, η διερεύνηση της θρησκευτικής δραστηριότητας στα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών, σε έναν τοπικό ορίζοντα που περιλαμβάνει την κυρίως Ελλάδα και τη Μ. Ασία από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους. Η οριοθέτηση αυτή ήταν απαραίτητη, προκειμένου να καταστεί δυνατή η αναλυτική εξέταση του πλήθους των στοιχείων που προκύπτουν από την έρευνα της δραστηριότητας αυτής στα Βουλευτήρια των πόλεων, και να γίνει ενδελεχής σχολιασμός τους μέσα στα συγκεκριμένα όρια μιας διατριβής, δεδομένου του όγκου των πληροφοριών που μπορούμε να αντλήσουμε. Για τον ίδιο λόγο, η θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια Κοινών και Συμπολιτειών δεν εμπίπτει στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας. Σε μια περίπτωση δε, εξετάζεται και το Βουλευτήριο μιας πόλης που υπήρξε πρωτεύουσα ελληνιστικού βασιλείου, και συγκεκριμένα της Περγάμου,

¹⁵Σχετικά βλ.: Hamon 2005. Hamon 2005A. Hamon 2001. Gneisz 1990, 206-213. McDonald 1943, 167, 179, 200, 272, 274-276, 279-284. Cook 1925, 258-261 σημ. 3, 317 σημ. 2. Robert 1925, 29 σημ.1 . Robert 1924, 180. Farnell V 1909, 348, 355, 361 σημ. a, 369 σημ. 29, 372 σημ. 52-57. Farnell IV 1907, 171-172, 199-200, 390 σημ. 133i. Farnell II 1896, 468. Farnell I 1896, 48, 58, 303-304.

δεδομένης της μετέπειτα ανεξαρτητοποίησης και μετατροπής της σε πόλη-κράτος κατά τους ύστερους ελληνοιστικούς χρόνους.

Στοιχεία, όπως τα επίθετα των λατρευομένων θεών και το ιδιαίτερο τυπικό των ιεροπραξιών, που μαρτυρούνται από τις πηγές και τα υλικά κατάλοιπα των Βουλευτηρίων και του περιβάλλοντος χώρου τους, χρησιμοποιούνται για τη διευκρίνιση του χαρακτήρα των λατρειών αλλά και για την εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων σχετικά με τη φύση της θρησκευτικής δραστηριότητας στα Βουλευτήρια. Παράλληλα, διερευνάται η εξέλιξη της δραστηριότητας αυτής μέσα στους αιώνες, είτε πρόκειται για συγκροτημένες λατρείες είτε πρόκειται για μεμονωμένες λατρευτικές πράξεις που συνόδευαν την πολιτική δραστηριότητα εντός των ιδρυμάτων, ενώ επισημαίνονται και παράγοντες που συνετέλεσαν στην εξέλιξη αυτή. Τέλος, και όπου αυτό είναι εφικτό, επιχειρείται να αποσαφηνισθεί η σχέση της θρησκευτικής δραστηριότητας που διαπιστώνεται στα Βουλευτήρια, με τη γενικότερη θρησκευτική δραστηριότητα στις Αγορές και να εξαχθούν συμπεράσματα για το συγκεκριμένο χαρακτήρα των λατρειών, που απαντώνται στα πολιτικά και διοικητικά κέντρα των πόλεων. Στόχος είναι να διευκρινιστεί η ιδιαίτερη διασύνδεση μεταξύ επίσημης θρησκείας, διοίκησης και πολιτικής, όπως αυτή καταδεικνύεται από τη λειτουργία των Βουλευτηρίων, μέσα στα οριζόμενα τοπικά και χρονικά πλαίσια, και να ενταχθεί στο γενικότερο πλαίσιο των σχέσεων των φορέων αυτών στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο.

Η συγκέντρωση του υλικού πραγματοποιήθηκε με την επιμέρους βιβλιογραφική διερεύνηση του καταλόγου των Βουλευτηρίων, που παρουσιάζουν στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας και καταγράφονται στα προαναφερθέντα βιβλία και άρθρα των Farnell, Cook, Robert, McDonald, Gneisz και Hamon αλλά και στο άρθρο των Hansen και Fischer Hansen για τα διοικητικά κτήρια των αρχαϊκών και κλασικών πόλεων, “Monumental Political Architecture in Archaic and Classical Greek Poleis”, που δημοσιεύθηκε το 1994 στη σειρά *Historia Einzelschriften*, καθώς και στο συλλογικό έργο του 2004, *An inventory of Archaic and Classical poleis*, που επιμελήθηκαν οι Hansen και Nielsen και αφορά στις πόλεις των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, αλλά και στο άρθρο των Ντόουσον και Καμάρα, «Βουλευτήρια στη Μ. Ασία», που δημοσιεύθηκε το 2006 στη διαδικτυακή *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία*.¹⁶ Περαιτέρω

¹⁶Σχετικά βλ.: Ντόουσον-Καμάρα 2006. Hansen, Nielsen 2004. Hansen, Fischer Hansen 1994.

στοιχεία προέκυψαν, τέλος, από τη σχετική αναζήτηση στους βιβλιογραφικούς καταλόγους του προγράμματος Dyabola.

Η διάρθρωση της διατριβής ακολουθεί ένα βασικό τετραμερές σχήμα και η παράθεση του εξεταζόμενου υλικού γίνεται κατά χρονολογική σειρά, με στόχο να σχολιαστεί κατόπιν η διαπιστούμενη εξέλιξη της σχετικής θρησκευτικής δραστηριότητας μέσα στο χρόνο. Στην πρώτη ενότητα αναλύεται η θρησκευτική δραστηριότητα που εντοπίζεται σε Βουλευτήρια αρχαϊκών και κλασικών πόλεων. Στη δεύτερη αυτή που ανιχνεύεται σε Βουλευτήρια ελληνιστικών πόλεων. Η διάκριση αυτή έγκειται στη σημαντική τομή, που συντελέστηκε στη ζωή των πόλεων-κρατών κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, οπότε εντάχθηκαν σε σφαίρες επιρροής ή ελέγχου μεγαλύτερων κρατικών μορφωμάτων, γεγονός που επέφερε αλλαγές σε διάφορες πτυχές του δημόσιου βίου τους και αντανακλάται στη λειτουργία των Βουλευτηρίων.

Το εξεταζόμενο στις δύο πρώτες ενότητες υλικό κατανέμεται δε περαιτέρω σε τρία βασικά κεφάλαια, τα οποία παρουσιάζουν: **1)** τη θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια που έχουν εντοπιστεί, όπου τεκμήρια της δραστηριότητας αυτής παρέχονται είτε από υλικά κατάλοιπα των κτηρίων είτε από σχετικές φιλολογικές ή επιγραφικές μαρτυρίες, **2)** τη θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια γνωστά από τις πηγές, όπου η δραστηριότητα αυτή αναφέρεται ρητά ή συμπεραίνεται ευλόγως από τις σχετικές μαρτυρίες (π.χ. στην περίπτωση του Βουλευτηρίου των Μεγάρων, που φέρεται να ήταν ιδρυμένο πάνω σε τάφους ηρώων, με αναμενόμενη τη λατρευτική δραστηριότητα εκεί) και **3)** τις αμφισβητούμενες περιπτώσεις (*Dubia*), ήτοι τα κτήρια αμφισβητούμενης ταυτότητας και τα κτήρια που χρησιμοποιούνταν πιθανόν και ως Βουλευτήρια, τα οποία παρουσιάζουν στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας, ή τα ενδεχόμενα Βουλευτήρια, η ύπαρξη των οποίων συμπεραίνεται από την εύρεση σχετικών μαρτυριών (επιγραφικές αναφορές της Βουλής κ.λ.π.), στα οποία αποδίδονται στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας, γνωστά από τις πηγές (ιεροπραξίες Βουλής, λατρείες, ιερά και ιερείς Βουλαίων θεοτήτων κ.λ.π.). Σημειώνεται, μάλιστα, πως η ακριβέστερη χρονολογική σειρά παράθεσης του εξεταζόμενου υλικού επιτυγχάνεται μέσα στο πλαίσιο των επιμέρους κεφαλαίων και υποκεφαλαίων.

Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζονται κατόπιν συνολικά, και κατηγοριοποιημένες ανά είδος, οι λατρείες που συνδέονται με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών από τους

αρχαϊκούς έως τους ελληνοιστικούς χρόνους, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με τις ιεροπραξίες που σχετίζονται με τα ιδρύματα, οι οποίες και ταξινομούνται βάσει του χρόνου πραγματοποίησής τους. Στην τέταρτη ενότητα, τέλος, παρατίθενται τα πορίσματα της έρευνας γύρω από τη φύση και την εξέλιξη των προαναφερόμενων λατρειών και ιεροπραξιών, παρουσιάζονται τα συμπεράσματα που συνάγονται από τη διαπιστούμενη εξέλιξη της θρησκευτικής δραστηριότητας στα Βουλευτήρια των πόλεων, γίνεται μια γενική και συνοπτική σύγκριση των λατρειών που απαντώνται στα ιδρύματα, με αυτές που διαπιστώνονται στις Αγορές των πόλεων-κρατών, και η διατριβή κλείνει με τη σύνοψη των συμπερασμάτων της.

Ενότητα 1:

Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια αρχαϊκών και κλασικών χρόνων

Στην παρούσα ενότητα εξετάζονται τα στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας που έχουν εντοπιστεί σε Βουλευτήρια αρχαϊκών και κλασικών χρόνων (Χάρτ. 1). Πιο συγκεκριμένα, αναλύονται οι περιπτώσεις των ταυτισμένων Βουλευτηρίων της Δήλου, των Αθηνών, της Ολυμπίας, και της Μαντίνειας αλλά και των γνωστών από μεταγενέστερες πηγές Βουλευτηρίων των Μεγάρων και της Άνδρου, η προϋπαρξη των οποίων κατά τις εξεταζόμενες περιόδους θεωρείται εύλογη. Διερευνώνται επίσης κτήρια που χρησιμοποιούνταν ενδεχομένως και ως Βουλευτήρια, όπως ένα αρχαϊκό κτίσμα στην Απολλωνία της Κρήτης, ή είναι αμφισβητούμενης ταυτότητας, με την ερμηνεία τους ως Βουλευτήρια να είναι αρκετά πιθανή, όπως δύο κλασικά κτήρια στην Όλυνθο και την Καρθαία, στα λείψανα των οποίων έχουν εντοπιστεί ίχνη λατρείας. Αναλύεται, τέλος, το ενδεχόμενο εντοπισμού θρησκευτικής δραστηριότητας στο κλασικό Βουλευτήριο των Ερυθρών, το οποίο δεν αναφέρεται από τις πηγές, η ύπαρξή του εντούτοις εικάζεται από σχετικές μαρτυρίες.

1.1 Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια που έχουν εντοπιστεί

Βουλευτήριο Δήλου

Στα ανατολικά του μεγάλου ναού του Απόλλωνος βρίσκεται ένα επίμηκες κτήριο, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και διαστάσεις 22.03μ. X 6.93μ., συμβατικά ονομαζόμενο κτήριο Δ (εικ. 1). Το κτίσμα, που χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.,¹⁷ τοποθετείται

¹⁷Η χρονολόγηση βασίζεται στην κεραμική που βρέθηκε στις επιχώσεις κάτω από τη θεμελίωση του κτηρίου και φτάνει ως τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. Βασίζεται κατά δεύτερον στη χρονολόγηση του ανεπίγραφου κίονα, που βρέθηκε μπροστά και σε επαφή με τη βορειοανατολική γωνία του κτηρίου, ο οποίος φέρει αναθηματική επιγραφή στην Αθηνά Πολιάδα και τοποθετείται γύρω στο 525 με 500 π.Χ.

αμέσως βορείως του ταυτισμένου Πρυτανείου της Δήλου, σε μια περιοχή που αρχικά βρισκόταν πλησίον αλλά εκτός του ιερού και συγκέντρωνε σημαντικά διοικητικά κτήρια και βωμούς αφιερωμένους σε λατρείες της πόλης.¹⁸ Το κτήριο είναι προσεγγμένης κατασκευής και οι τοίχοι του, δομημένοι από ντόπιο, χονδρόκοκκο μάρμαρο, διατηρούνται σε μέγιστο ύψος 1.69 μ. Σε απόσταση 6.58μ. νοτίως του βόρειου στενού τοίχου του κτίσματος, ένας παράλληλος τοίχος χωρίζει το κτήριο σε ένα σχεδόν τετράγωνο βόρειο δωμάτιο και μια μεγαλύτερη, επιμήκη νότια αίθουσα. Η αίθουσα αυτή είχε στο εσωτερικό της μια σχεδόν αξονική μαρμάρινη πεσσοστοιχία, όπως φαίνεται από τα λείψανα βάσεων και πεσσών που διατηρήθηκαν εντός της. Ήταν δε προσβάσιμη μέσω δύο διπλών θυρών, που ανοίγονταν στο δυτικό τοίχο της πρόσοψης του κτηρίου, από τις οποίες σώζονται σήμερα μόνο τα κατώφλια.¹⁹

Σχετικά βλ.: Bruneau, Ducat 2010, 199. Étienne 2007, 319-326. Jeffery 1990, 306 no. 42 (για τη χρονολόγηση της επιγραφής). Πρβλ.: Bruneau, Ducat 2005, 189. Reger 2004 (“Delos”), 739-740 (που συνδέει την αφιέρωση στην Αθηνά Πολιάδα με αθηναϊκή επιρροή και την τοποθετεί στον ύστερο 6^ο αι. π.Χ.). Gruben 1997, 338. Hansen, Fischer Hansen 1994, 39. Ζαφειροπούλου 1993, 20. Gneisz 1990, 315. Gallet de Santerre 1958, 264, 294. Vallois 1944, 109 (που τοποθετούν το κτήριο στο α΄ μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.).

¹⁸Από το γ΄ τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. και εξής στο χώρο αυτό συγκεντρώνονται σταδιακά βωμοί, αφιερωμένοι σε λατρείες της πόλης, το Βουλευτήριο, το Πρυτανείο (γ΄ τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.) κ.λ.π. Η περιοχή, που σε παλαιότερες φάσεις εμφανίζει ίχνη κατοίκησης και ταφές, αποκτά καθαρά δημόσιο χαρακτήρα ήδη από τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. Εκεί τοποθετείται η πρώτη Αγορά της Δήλου, κατά τον Étienne. Την ίδια περίπου περίοδο γίνεται η πρώτη κάθαρση της Δήλου από τον Πεισίστρατο, παρατηρούνται ίχνη αναδιοργάνωσης του ιερού και ιδρύεται ο πώρινος ναός του Απόλλωνος από τους Αθηναίους. Όλα τα παραπάνω φαίνεται να συνδέονται μεταξύ τους και να είναι αποτέλεσμα της επιρροής της Αθήνας στα εσωτερικά της Δήλου. Σχετικά βλ.: Étienne 2007, 331-334. Étienne, Braun 2007, 4 (χρονολόγηση του αρχαιότερου βωμού της περιοχής), 26.

Για την αρχική τοποθέτηση του κτηρίου εκτός του ιερού βλ.: Bruneau, Ducat 2010, 40. Vallois 1944, 25-26 [όπου γίνεται αναφορά και στους δύο αρχαϊκούς βωμούς, τον υπαίθριο σηκό και το βωμό του 5^{ου} αι. π.Χ., τον αφιερωμένο στην Αθηνά και τον Απόλλωνα Παιώνα, που τοποθετούνται αμέσως δυτικά του Πρυτανείου. Για την περιοχή των βωμών βλ. και: Bruneau, Ducat 2010, 201, 204. Étienne, Braun 2007, 4-27. Bruneau, Ducat 2005, 191, 194. Étienne, Fraisse 1988, 752 εικ. 9-12 (όπου αναφέρονται επιπλέον ένας ελληνιστικός βωμός στα δυτικά του Πρυτανείου και ένας αρχαϊκός βωμός, αφιερωμένος στο Δία Πολιεία και την Αθηνά Πολιάδα, στα νότια του ίδιου κτηρίου.)]

Τόσο ο Vallois, όσο και οι Bruneau και Ducat περιγράφουν την περιοχή των βωμών ως πάντοτε διαχωρισμένη από το κυρίως ιερό με τοίχο. Ο μεν Vallois θεωρεί ότι ο χώρος προσαρτήθηκε στο ιερό με την εκδίωξη των Δηλίων, ενώ οι Bruneau και Ducat αναφέρουν γενικώς, ότι η περιοχή των βωμών ποτέ δεν απετέλεσε μέρος του κυρίως ιερού.

¹⁹Η εσωτερική διαίρεση του κτηρίου φαίνεται ότι ανήκει σε μια δεύτερη αρχιτεκτονική φάση, κατά την οποία κτίστηκε ο εσωτερικός τοίχος, όπου ενσωματώθηκε και ένας από τους πεσσούς της αξονικής πεσσοστοιχίας. Κατά τη δεύτερη αυτή φάση άλλαξε και η θέση της βορειότερης από τις δύο εισόδους, που θα απείχε αρχικά από τη βορειοδυτική γωνία του κτηρίου, όσο και η δεύτερη είσοδος από τη νοτιοδυτική. Κατά την αρχική φάση η πεσσοστοιχία θα συνέχιζε μάλλον ως το βόρειο τοίχο και θα υπήρχαν δύο ή τρεις επιπλέον πεσσοί στο χώρο του μεταγενέστερου τετράγωνου δωματίου. Στη μεταγενέστερη δε νότια αίθουσα υπήρχαν μάλλον επτά πεσσοί, οι βάσεις τεσσάρων από τους οποίους ανακαλύφθηκαν in situ. Σχετικά βλ.: Gneisz 1990, 59-60. Vallois 1944, 119-121.

Το κτίσμα ταυτίζεται πιθανότατα με το Βουλευτήριο της πόλης, γνωστό σε μας από ένα πλήθος ελληνιστικών ψηφισμάτων, τα οποία ορίζουν την καταγραφή τους σε αυτό.²⁰ Τοποθετείται δίπλα στο Πρυτανείο, ίχνη στηλών έχουν ανακαλυφθεί γύρω του, η κάτοψη της νότιας αίθουσάς του είναι ανάλογη με την κάτοψη άλλων πρώιμων και ασφαλώς ταυτισμένων Βουλευτηρίων,²¹ ενώ το βόρειο δωμάτιό του θα μπορούσε να αποτελεί Αρχείο δημόσιων εγγράφων της πόλης. Ένα επιπλέον στοιχείο που συντελεί στην ερμηνεία του κτίσματος ως δημόσιου κτηρίου και κατ' επέκταση ως Βουλευτηρίου, είναι ένας ενεπίγραφος ιωνικός κίονας, τοποθετημένος μπροστά και σε επαφή με τη βορειοανατολική γωνία του κτίσματος και άρρηκτα συνδεδεμένος με αυτό, ο οποίος φέρει αρχαϊκή αναθηματική επιγραφή στην Αθηνά Πολιάδα. Η επιγραφή, που είναι σήμερα ελάχιστα αναγνώσιμη, είναι η ακόλουθη: «...ΟΣ ΠΑΙΔΗΣ ΤΟ ΔΗΛΙΟ ΑΝΗΘΗΣΑΝ ΑΘΗΝΑΙΕΙ ΠΟΛΙΑΔΙ», δηλαδή «τα παιδιά του... , Δηλίου, ανέθεσαν στην Αθηνά Πολιάδα».²²

Η αφέρωση του κτηρίου στην Αθηνά Πολιάδα καταδεικνύει τη σύνδεση του ιδρύματος με την εν λόγω θεότητα και υποδεικνύει την ύπαρξη σχετικής θρησκευτικής δραστηριότητας εντός του, που θα διατηρήθηκε προφανώς καθ' όλη τη διάρκεια της χρήσης του κτηρίου, η οποία συνεχίστηκε έως τους ελληνιστικούς χρόνους, όπως μαρτυρούν τα προαναφερθέντα ψηφίσματα της πόλης. Σύμφωνα δε με το McDonald, στο εσωτερικό του κτίσματος εντοπίστηκε η βάση ενός μαρμάρινου λουτηρίου, κάτι το οποίο δεν αναφέρεται εντούτοις από άλλους ερευνητές.²³ Στην περίπτωση όμως που η ύπαρξη

²⁰Για μια σειρά τιμητικών ψηφισμάτων της Βουλής και του Δήμου, χρονολογούμενων από τα τέλη του 4^{ου} έως και το 2ο αι. π.Χ., κάποια εκ των οποίων κάνουν λόγο για καταγραφή τους στο Βουλευτήριο (μάλλον σε πάπυρο) και στο ιερό του Απόλλωνος (σε λίθινη στήλη) βλ.: IG XI.4 510-1021 (π.χ. IG XI.4 511-514, 525, 528, 530, 541, 545, 547, 553, 562-563, 567, 570, 577, 831, 838, 840 κ.λ.π.). Βλ. επίσης: Hansen, Fischer Hansen 1994, 39. Gneisz 1990, 45-46. Plassart 1950, 40 vo. 84. McDonald 1943, 157, 159, 184. Επισημαίνεται πως παλαιότερες αναφορές της Βουλής της Δήλου απαντώνται σε μια επιγραφή του β' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. αλλά και σε ψηφίσματα του ύστερου 5^{ου}/πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. Σχετικά βλ.: Plassart 1950, vo. 33.10, 71-73.

²¹Στα κτήρια αυτά η αίθουσα συνεδριάσεων θα ήταν εφοδιασμένη με ξύλινα έδρανα, τοποθετημένα πιθανότατα κατά μήκος των πλευρικών τοίχων. Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 4 και σημ. 7. Βλ. επίσης: Gneisz 1990, 72, 315.

²²Για την επιγραφή βλ.: Étienne 2007, 326 και σημ. 5, 333. Jeffery 1990, 306 vo. 42. Plassart 1950, 9-10 vo. 15. Holleaux 1909, 411-412. Για τη χρονολόγηση του κίονα και του κτηρίου βλ. παραπάνω σημ. 17. Γενικά για το Βουλευτήριο της Δήλου βλ.: Bruneau, Ducat 2010, 38, 40, 199. Étienne 2007, 319-326, 333-334. Bruneau, Ducat 2005, 38, 189. Reger 2004 ("Delos"), 739-740. Kalcyk 2004, 213. Hansen, Fischer Hansen 1994, 39, 43. Ζαφειροπούλου 1993, 20. Gneisz 1990, 45-46, 59-60, 72, 199, 315 vo. 17. Coulton 1976, 6, 36, 78 σημ. 4. Vallois 1944, 25-26, 119-121, 249-250. McDonald 1943, 157, 159, 182-184.

²³Σχετικά βλ.: McDonald 1944, 184.

του λουτηρίου επιβεβαιώνεται, αυτό θα σχετιζόταν μάλλον με την τέλεση, εντός του ιδρύματος, θρησκευτικών τελετουργιών που προϋπέθεταν καθαρισμό με νερό (*χέρνιψ*), όπως οι θυσίες ή οι σπονδές.²⁴

Επισημαίνεται, επίσης, πως βωμός αφιερωμένος στην Αθηνά Πολιάδα και το Δία Πολιέα έχει ανακαλυφθεί στα νότια του Πρυτανείου. Ο βωμός, που χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} με αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., έχει ταυτιστεί βάσει δύο επιγραφών, τοποθετούμενων στα τέλη του 2^{ου} με αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., τις οποίες φαίνεται ότι έφερε. Οι επιγραφές αναφέρουν τη λίστα των *πομποστόλων*, νεαρών που συνόδευαν τον ιερέα του Διός Πολιέως και Σωτήρος και της Αθηνάς Πολιάδος και Σώτειρας σε λατρευτική πομπή προς τιμήν τους, η οποία θα λάμβανε χώρα κατά την επίσημη εορτή των θεοτήτων, κατά τη διάρκεια της οποίας οι *πομπόστολοι* θα μετέφεραν ιερά αντικείμενα και θα συνόδευαν τα ζώα προς θυσία.²⁵ Κατά την ύστερη αυτή περίοδο, που η Δήλος είχε αποδοθεί στους Αθηναίους από τους Ρωμαίους και οι αρχικοί κάτοικοί της είχαν εκδιωχθεί, ένας μόνο ιερέας υπηρετούσε όλες τις παραπάνω θεότητες, οι οποίες σταδιακά συγχωνεύθηκαν και έτσι στη δεύτερη επιγραφή αναφέρονται μόνο ο Ζεύς Σωτήρ και η Αθηνά Σώτειρα.²⁶ Σε παλαιότερες όμως φάσεις, όταν η Δήλος ήταν ανεξάρτητη, οι πολιάδες θεότητες, που εμφανίστηκαν πρώτες στο νησί από τον 6^ο αι. π.Χ. και σχετιζόνταν με την ίδια την υπόσταση της Δήλου ως πόλης-κράτους, λατρεύονταν ξεχωριστά.²⁷ Σε αυτές λοιπόν ανήκε αρχικά ο βωμός.²⁸ Δεδομένης δε της

²⁴Για τον καθαρισμό με νερό πριν από την πραγματοποίηση θρησκευτικών τελετουργιών βλ.: Burkert 1993, 136, 167, 179.

²⁵Σχετικά βλ.: Mikalson 1998, 224. Bruneau 1970, 233-234, 237-238. Roussel 1916, 61-62, 228-229.

²⁶Η πόλη της Δήλου, που υπήρξε κατά τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ. υπό την επιρροή της Νάξου και της Πάρου, πέρασε υπό την πολιτική επιρροή της Αθήνας κατά την τρίτη τυραννίδα του Πεισιστράτου και της Σάμου κατά την τυραννίδα του Πολυκράτη. Βρέθηκε ξανά υπό την επιρροή ή τον έλεγχο της Αθήνας, η οποία και ήλεγχε το ιερό του Απόλλωνος μέσω μια αμφικτυονίας, κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων, πέραν μιας μικρής περιόδου στα τέλη του 5^{ου} με αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Αυτονομήθηκε ουσιαστικά κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και συγκεκριμένα το 314 π.Χ. Παραχωρήθηκε δε τελικά στους Αθηναίους από τους Ρωμαίους το 167 π.Χ., με την ταυτόχρονη εκδίωξη των κατοίκων της. Σχετικά με την ιστορία της πόλης βλ.: Bruneau, Ducat 2005, 33-48. Kalcyk 2004, 210-212. Reger 2004 (“Delos”), 738-740.

²⁷Οι πολιάδες θεότητες εμφανίζονται από τον 6^ο αι. π.Χ. κ.εξ., ενώ οι σωτήρες απαντώνται για πρώτη φορά κατά τον 3^ο αι. π.Χ. Οι λατρείες τους συνδυάζονται μάλλον κατά τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., μετά την εκδίωξη των Δηλίων και την απόδοση της Δήλου στους Αθηναίους από τους Ρωμαίους. Συγχωνεύονται δε μέχρι τα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ., μιας και ο χαρακτήρας των πολιάδων θεοτήτων δεν συνάδει πλέον με τις νέες συνθήκες της πολυπολιτισμικής κοινωνίας της Δήλου, που, πέραν των Αθηναίων, συγκεντρώνει κατοίκους διαφόρων εθνοτήτων. Σχετικά βλ.: Mikalson 1998, 210, 218, 224. Bruneau 1970, 233-238. Roussel 1916, 228-229. Πρβλ.: Vallois 1944, 44 (που θεωρεί πως η λατρεία των πολιάδων και των σωτήρων συνδυάστηκε πριν την εκδίωξη των Δηλίων και την απόδοση του νησιού στους Αθηναίους).

ύπαρξης της μεταγενέστερης πομπής, ίσως και στους παλαιότερους χρόνους να υπήρχε κάποια αντίστοιχη τελετουργία, η οποία δεν αποκλείεται να συνέδεε και το Βουλευτήριο με το συγκεκριμένο βωμό αλλά και να αναγόταν έως τους αρχαϊκούς χρόνους.

Η αφιέρωση του κτηρίου στην Αθηνά Πολιάδα φαίνεται, τέλος, να σχετίζεται και με την επιρροή της Αθήνας στη Δήλο κατά το β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. Κατά την περίοδο αυτή έγινε η πρώτη κάθαρση της Δήλου από τον Πεισίστρατο (Ηρόδ. *Ιστορία* 1.64.2, Θουκ. *Ιστορία* 3.104: 540-528 π.Χ.), ιδρύθηκε ο πάρινος ναός του Απόλλωνος από τους Αθηναίους, πραγματοποιήθηκε μια αναδιοργάνωση του ιερού και διαμορφώθηκε ο δημόσιος χώρος, όπου ιδρύθηκαν το Βουλευτήριο και οι βωμοί οι αφιερωμένοι στις θεότητες της πόλης. Φαίνεται λοιπόν να διενεργήθηκε ένα γενικότερο οικοδομικό και χωροταξικό πρόγραμμα υπό την επιρροή της Αθήνας. Μέσα σε αυτό εντάσσεται και η ανέγερση του Βουλευτηρίου, η αφιέρωση του οποίου στη θεότητα που αποτελούσε και πολιούχο της Αθήνας, έγινε, κατά τον Étienne, από πολίτες της Δήλου που πρόσκεινταν μάλλον στη φιλοαθηναϊκή μερίδα.²⁹

Ανακεφαλαιώνοντας διαπιστώνουμε, πως η αφιέρωση του Βουλευτηρίου στην Αθηνά Πολιάδα υποδεικνύει την ύπαρξη σχετικής λατρευτικής δραστηριότητας εντός του ήδη από την ίδρυσή του στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. Στην ίδια περίπου εποχή τοποθετείται και η εγκαθίδρυση βωμού αφιερωμένου στο Δία Πολιέα και την Αθηνά Πολιάδα στην ευρύτερη περιοχή του Βουλευτηρίου, που φαίνεται τότε να απέκτησε

²⁸Για τον εν λόγω βωμό, την ταύτιση και τη χρονολόγησή του βλ.: Bruneau, Ducat 2010, 201, 204. Étienne, Braun 2007, 12-17. Étienne 2007, 334. Bruneau, Ducat 2005, 191, 194. Étienne 1989, 39-47. Étienne, Fraisse 1988, 752 εικ. 9. Πρβλ.: Bruneau 1970, 233-237 (που αποδίδει τις επιγραφές των *πομποστόλων* σε έναν άλλο βωμό, που εντοπίζεται στα νοτιοανατολικά του Μνημείου των Ταύρων, τον οποίο ταυτίζει με το βωμό του Διός Πολιέως και Σωτήρος, αποδεχόμενος μια παλαιότερη θεωρία του Homolle, θεωρεί δε πως ο Ζεύς Πολιεύς και η Αθηνά Πολιάδα συνδέθηκαν μεταξύ τους μετά το συσχετισμό τους με το Δία Σωτήρα και την Αθηνά Σάτειρα, που εμφανίστηκαν από κοινού τον 3^ο αι. π.Χ.). Vallois 1944, 42-45 (που αναγνωρίζει έναν ελληνιστικό βωμό του Διός Σωτήρος και Πολιέως στα νοτιοανατολικά του Μνημείου των Ταύρων, αποδεχόμενος τη θεωρία του Homolle, θεωρεί ωστόσο πως ο αρχαϊκός βωμός στα νότια του Πρυτανείου, στον οποίο αποδίδει τις επιγραφές των *πομποστόλων*, ήταν αφιερωμένος στις πολιάδες θεότητες, ίσως αρχικά στην Αθηνά Πολιάδα και κατόπιν και στο Δία Πολιέα, οι λατρείες των οποίων θα συνδυάστηκαν λόγω του συσχετισμού τους με την κοινή λατρεία του Διός Κυνθίου και της Αθηνάς Κυνθίας, που αναφέρεται μαζί τους σε επιγραφές των ελληνιστικών χρόνων).

²⁹Σχετικά με τη θεωρία αυτή βλ.: Étienne 2007, 326 σημ. 5, 332-333. Πρβλ.: Reger 2004 ("Delos"), 739 (που αποδίδει την αφιέρωση του κτηρίου στην Αθηνά Πολιάδα στους Αθηναίους). Βλ. επίσης: Étienne, Braun 2007, 26-27 και σημ. 56 (όπου επισημαίνεται η παρουσία του ονόματος της Αθηνάς σε τρία συνολικά σημεία του δημόσιου χώρου -Βουλευτήριο, βωμό Διός Πολιέως και Αθηνάς Πολιάδος, βωμό Αθηνάς και Απόλλωνος Παιώνος- καταδεικνύοντας την επιρροή της Αθήνας στη διαμόρφωση του χώρου αυτού, με διαφορετικό βέβαια τρόπο κατά τους αρχαϊκούς και κατά τους κλασικούς χρόνους, δεδομένου πως ο βωμός της Αθηνάς και του Απόλλωνος Παιώνος είναι αφιερωμένος από μια ομάδα Αθηναίων αμφικτυόνων).

καθαρά δημόσιο χαρακτήρα, συγκεντρώνοντας σταδιακά βωμούς αφιερωμένους σε λατρείες της πόλης και διοικητικά κτήρια, και ταυτίζεται ευλόγως από τον Étienne με την πρώτη Αγορά της Δήλου. Οι πολιάδες θεότητες, η λατρεία των οποίων εμφανίστηκε στο νησί κατά τον 6^ο αι. π.Χ., σχετίζονταν άμεσα με την υπόσταση της Δήλου ως πόλης-κράτους και η λατρεία τους αποτελούσε λογική επιλογή για το χώρο της Αγοράς. Η επιλογή, ωστόσο, συγκεκριμένα της Αθηνάς Πολιάδος, στην οποία αφιερώθηκε και το Βουλευτήριο, φαίνεται να συνδέεται με τη γενικότερη επιρροή της Αθήνας στα εσωτερικά της Δήλου κατά το β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.

Όσον αφορά δε στη θρησκευτική δραστηριότητα που λάμβανε χώρα εντός του ιδρύματος, η οποία θα διατηρήθηκε προφανώς και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, η επισήμανση του McDonald, πως εντός του Βουλευτηρίου εντοπίστηκε βάση λουτηρίου, εάν ευσταθεί, υποδεικνύει την πραγματοποίηση τελετουργικού καθαρισμού με νερό (*χέρνιψ*), που ως γνωστόν προηγείτο της τέλεσης θυσιών και σπονδών. Τέλος, δεδομένης της ύπαρξης του βωμού του Διός Πολιέως και της Αθηνάς Πολιάδος στην ευρύτερη περιοχή του Βουλευτηρίου και της τέλεσης, με επίκεντρο αυτόν, μιας πομπής κατά τον ύστερο 2^ο/πρώιμο 1^ο αι. π.Χ., δεν αποκλείεται η πραγματοποίηση κάποιας αντίστοιχης τελετουργίας και κατά τους παλαιότερους χρόνους, η οποία θα μπορούσε να συνδέει το βωμό και με το Βουλευτήριο της πόλης.

Βουλευτήρια Αθηνών

Στο δυτικό άκρο της αρχαίας Αγοράς των Αθηνών, στις υπώρειες του λόφου του Αγοραίου Κολωνού και βορείως των λειψάνων της κυκλικής Θόλου έχουν εντοπιστεί τα θεμέλια δύο παρακαείμενων ορθογώνιων κτισμάτων, τα οποία ταυτίστηκαν με τις διαδοχικές έδρες της Βουλής των 500, λαμβάνοντας το συμβατικό όνομα Παλαιό και Νέο Βουλευτήριο (εικ. 4).³⁰

Το Παλαιό Βουλευτήριο, τα θεμέλια του οποίου εντοπίστηκαν κάτω από τα λείψανα του μεταγενέστερου ελληνιστικού *Μητρώου*, έχει προσανατολισμό Β-Ν και

³⁰Για τα κτήρια C και D, τα λείψανα των οποίων εντοπίστηκαν κάτω από το Παλαιό Βουλευτήριο και το ελληνιστικό *Μητρώο*, το χαρακτηρισμό τους ως πρώιμα διοικητικά κτήρια και τη σύνδεση του C με τη Σολώνεια Βουλή των 400 βλ.: Longo 2014, 9.23, 1020. Gneiss 1990, 59 σημ. 8, 93 σημ. 73, 308-309. Thompson, Wycherley 1972, 26. McDonald 1943, 171, 175, 177. Thompson 1940, 8-15. Πρβλ.: Longo 2014, 9.23, 1020 (όπου παρουσιάζονται και διάφορες άλλες ερμηνείες των κτηρίων). Camp 2010, 63 (όπου αναφέρεται ότι δεν είναι ξεκάθαρος ο δημόσιος ή ιδιωτικός χαρακτήρας του κτηρίου C). Shear 1994, 229 (όπου το κτήριο C θεωρείται πως έχει οικιστικό χαρακτήρα).

διαστάσεις 23.80μ. X 23.30μ. (εικ. 2-4). Τα θεμέλια των τοίχων του, κτισμένα με ασβεστολίθους κατά το πολυγωνικό σύστημα, καλύπτονται σε μεγάλο βαθμό από τους τοίχους του μεταγενέστερου κτηρίου, προδίδουν εντούτοις μια ισχυρή κατασκευή, που αποκαθίσταται ως ένα σχεδόν τετράγωνο κτήριο με είσοδο προς νότο, ευρύ προθάλαμο πλάτους 6.20μ. και κυρίως αίθουσα με εσωτερική κιονοστοιχία πέντε κίωνων, διατεταγμένων σε σχήμα Π και τοποθετημένων σε απόσταση 5.70μ. από τους εξωτερικούς τοίχους.³¹ Το κτήριο, που χρονολογείται συνήθως γύρω στο 500 π.Χ., με κάποιες μελέτες να τοποθετούν εντούτοις την ίδρυσή του στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. ή μετά τα Περσικά,³² ταυτίστηκε με την πρώτη έδρα της Βουλής των 500 βάσει του σχεδίου, του μεγέθους αλλά και της θέσης του, δίπλα και κάτω από τα ασφαλώς ταυτισμένα Νέο Βουλευτήριο και ελληνιστικό *Μητρώο* αντίστοιχα, τα οποία και αποτελούν διαδόχους του ως προς τη χρήση.³³

³¹Σχετικά βλ.: Longo 2014, 9.24, 1021-1022 (όπου γίνεται και μια συνοπτική παρουσίαση των διαφορετικών αποκαταστάσεων του κτηρίου). Camp 2010, 61-62. Ειδικότερα βλ: Παπαχατζής 1998, 188-189. Hansen, Fischer Hansen 1994, 42-43. Gneisz 1990, 73, 93-99, 309-310 (που δίνει πλάτος προθαλάμου 5.40μ.). Thompson, Wycherley 1972, 29-30. McDonald 1943, 171-172, 264. Thompson 1940, 40-44. Thompson 1937, 127-135 (όπου παρουσιάζεται η άποψη του Thompson, που ως ανασκαφέας του κτηρίου αποκαθιστά από δύο εισόδους στην πρόσοψή του και σε αυτήν της αίθουσας συνεδριάσεων, η οποία παρουσιάζεται με βαθμιδωτά ξύλινα έδρανα, διατεταγμένα περιμετρικά και στραμμένα προς νότο). Βλ. επίσης: Shear 1995, 157-170. Hansen, Fischer Hansen 1994, 42 σημ. 71. Shear 1994, 231-236 (όπου παρουσιάζεται η νεώτερη άποψη του Shear, ο οποίος δέχεται εν πολλοίς την αποκατάσταση του Thompson, αποκαθιστά όμως πέντε κίονες στην πρόσοψη του κτηρίου, τρεις κίονες στην είσοδο της αίθουσας συνεδριάσεων, δωρικό θριγκό εξωτερικά του κτηρίου και επίπεδο πάτωμα εσωτερικά, με οκτώ σειρές ξύλινων εδράνων διατεταγμένων περιμετρικά της αίθουσας συνεδριάσεων και την προσθήκη ενός συνεχούς τελευταίου εδράνου σε επαφή με τους περιμετρικούς τοίχους). Πρβλ.: Camp 1998, 52 (όπου η μορφή των εισόδων είναι ίδια αλλά διαφέρει η μορφή των εδράνων).

Βλ. τέλος: Miller 1995, 133-143 (για μια εντελώς διαφορετική αποκατάσταση και ταύτιση του κτηρίου, το οποίο παρουσιάζεται με πρόσοψη προς τα ανατολικά, οκτάστυλη πρόσταση και τριμερή διάταξη των κύριων χώρων του και ταυτίζεται με το αρχαϊκό και κλασικό *Μητρώο*).

³²Για μια συνοπτική παρουσίαση των διαφορετικών θεωριών βλ.: Longo 2014, 9.24, 1021.

Σχετικά με τη χρονολόγηση του κτηρίου γύρω στο 500 π.Χ. και τα στοιχεία που συντείνουν σε αυτή βλ.: Camp 1998, 53. Παπαχατζής 1998, 188. Shear 1995, 167 σημ. 14. Hansen, Fischer Hansen 1994, 42 και σημ. 71. Shear 1994, 236. Shear 1993, 418-429. Lawrence 1973, 250. McDonald 1943, 131, 175. Thompson 1940, 126-137. Πρβλ.: Camp 2010, 61. Camp 1990, 65. Gneisz 1990, 73, 93, 310. Thompson, Wycherley 1972, 29 (όπου το κτήριο τοποθετείται στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.). Πρβλ. επίσης: Kenzler 1999, 277-283. Francis, Vickers 1988, 158-159. Thompson 1988, 201. Thompson, 1982, 136. Thompson 1981, 345-346 (όπου το κτήριο τοποθετείται μετά τα Περσικά).

³³Η ταύτιση του ελληνιστικού *Μητρώου* και του Νέου Βουλευτηρίου συμφωνεί με τις αναφορές του Πausanias (Ελλάδ. Περιήγ. 1.3.5), που τα τοποθετεί δίπλα και γειτνιάζοντα με το ναό του Απόλλωνος Πατρώου και τη Θόλο. Το ελληνιστικό *Μητρώο* ταυτίζεται ασφαλώς χάρη στην εύρεση στην περιοχή του ενεπίγραφων ελληνιστικών κεραμίδων αφιερωμένων στη Μητέρα, ενός ενεπίγραφου ψηφίσματος που έφερε την υπόδειξη να αναγραφεί σε στήλη μπροστά από το *Μητρώο* (IG II² 140, 353/2 π.Χ.), μιας βάσης αφιερώματος με την επιγραφή «ιερεύς Μητρός θεῶν Ἄρμενος Ἄντιφάτους Παμβωτάδης ἀνέθηκεν ἐπ' Εὐθυκρίτου ἄρχοντος» (IG II² 4595, 328-327 π.Χ.) και ενός ενεπίγραφου αφιερωματικού ναΐσκου με τη μορφή της Μητρός (Agora I 2669, 4^{ος} αι. π.Χ.). Πλήθος αναθημάτων με απεικονίσεις της Μητρός έχουν

Το Νέο Βουλευτήριο, τα θεμέλια του οποίου εντοπίστηκαν αμέσως δυτικά του παλαιότερου κτίσματος και του μεταγενέστερου ελληνιστικού *Μητρώου* και σε ψηλότερο επίπεδο από αυτά, έχει επίσης προσανατολισμό Β-Ν και διαστάσεις 22.50μ. X 17.50μ. (εικ. 4-6).³⁴ Είναι χτισμένο σε σχέση με το προγενέστερο κτήριο, όπως φανερώνουν λεπτομέρειες της κατασκευής του, και για την ίδρυσή του χρειάστηκε να λαξευτεί μεγάλο τμήμα του βραχώδους λόφου του Αγοραίου Κολωνού. Αποκαθίσταται με δύο ζευγάρια κίωνων στο εσωτερικό του, τοποθετούμενων κοντά στο δυτικό και τον ανατολικό τοίχο, σε απόσταση 2.30μ. περίπου από αυτούς και 7.04μ. περίπου από το βόρειο ή νότιο τοίχο αντίστοιχα. Η επικοινωνία του κτηρίου με το χώρο της Αγοράς επιτυγχανόταν διαμέσου μιας κλίμακας, πλάτους 10.50μ., τοποθετημένης στο νοτιοανατολικό του άκρο. Τον 4^ο ή 3^ο αι. π.Χ. στα νότια του κτηρίου προστέθηκε μια στοά. Την ίδια περίοδο στα νοτιοανατολικά του Παλαιού Βουλευτηρίου ιδρύθηκε ένα ιωνικό πρόπυλο, το οποίο ήλεγχε την πρόσβαση στο χώρο των δύο κτισμάτων (εικ. 5, 6).³⁵ Το κτήριο, που χρονολογείται στα τελευταία χρόνια του 5^{ου} αι. π.Χ.,³⁶ ταυτίστηκε

βρεθεί επίσης στην ευρύτερη περιοχή της Αγοράς. Σχετικά βλ.: Shear 1995, 158. Simms 1985, 76, 77 και σημ. 52, 80. Thompson, Wycherley 1972, 37. McDonald 1943, 176 σημ. 189. Thompson 1937, 203-204 αλλά και παρακάτω σημ. 75.

Τα παραπάνω υποδεικνύουν την ύπαρξη της λατρείας της Μητρός στην περιοχή ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με τις μεταγενέστερες φιλολογικές μαρτυρίες, που αναφέρουν την εγκαθίδρυση της λατρείας της Μητρός στο Βουλευτήριο λόγω ενός χρησμού (βλ. παρακάτω σημ. 70) και αυτές που συνδέουν το *Μητρώο* με το δημόσιο Αρχείο του 4^{ου} αι. π.Χ. κ.εξ. (βλ. παρακάτω σημ. 71), οδηγούν στο πειστικό συμπέρασμα, ότι τα λείψανα του οικοδομήματος, που εντοπίστηκε κάτω από το ελληνιστικό κτήριο και έχει κάτοψη αντίστοιχη με αυτή άλλων Βουλευτηρίων, ταυτίζονται με το πρώτο Βουλευτήριο της Βουλής των 500, εντός του οποίου αποθηκεύονταν, κατά τις πηγές, επίσημα έγγραφα του κράτους ήδη από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., το οποίο και μετεξελίχθηκε στην έδρα του δημόσιου Αρχείου του κράτους, γνωστού από πηγές του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. κ. εξ. ως «το δημόσιον», μετά την ίδρυση του Νέου Βουλευτηρίου στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. Το παλιό κτήριο, στο οποίο εγκαθιδρύθηκε η λατρεία της Μητρός, μετονομάστηκε δε σε *Μητρώο* λόγω της σύνδεσής του με τη θεά. Φιλολογικές πηγές του 4^{ου} αι. π.Χ. κ.εξ. εμφανίζουν άλλωστε το *Μητρώο* δίπλα στο Βουλευτήριο. Σχετικά βλ.: Longo 2014, 9.24, 1022. Camp 2010, 61-62. Munn 2006, 63-64 και σημ. 28-29. Sickinger 1999, 105-113. Camp 1998, 91-94. Shear 1995, 172-178, 185-189. Camp 1990, 65. Gneisz 1990, 48-51. McDonald 1943, 160-165 (που έχουν όμως διαφορετικές απόψεις για τον ακριβή χρόνο και τρόπο εγκαθίδρυσης της λατρείας της θεάς στο κτήριο).

Για την ταύτιση του Παλαιού Βουλευτηρίου βλ. επίσης: Longo 2014, 9.24, 1021. Camp 1998, 53. Shear 1995, 158, 169-171. Gneisz 1990, 310. Thompson, Wycherley 1972, 29. McDonald 1943, 176-177. Πρβλ.: Miller 1995, 133-154 [που ταυτίζει το κτήριο με το αρχαϊκό και κλασικό *Μητρώο* και τοποθετεί το Παλιό Βουλευτήριο βορειότερα, στον υπαίθριο χώρο συνεδριάσεων, μέρος του οποίου διακρίνεται ακόμη στις ανατολικές υψώσεις του λόφου του Αγοραίου Κολωνού, πίσω από τα λείψανα του *Μητρώου* και του λεγόμενου ναού του Απόλλωνος Πατρώου (*Συνέδριο*)].

³⁴Σχετικά βλ.: Longo 2014, 9.25, 1023. Παπαχατζής 1998, 189. Shear 1995, 179. Thompson, Wycherley 1972, 32. Thompson 1937, 142 κ.εξ. Πρβλ.: Gneisz 1990, 113, 311 (που δίνει διαστάσεις 21.50μ. X 16.90μ.). McDonald 1943, 172 (που δίνει διαστάσεις 22.50μ. X 16.90μ.)

³⁵Σχετικά βλ.: Longo 2014, 9.25, 1023-1025 (όπου γίνεται μια συνοπτική παρουσίαση των διαφορετικών αποκαταστάσεων του κτηρίου). Βλ. επίσης: Camp 2010, 58-59. Camp 1998, 90-91. Camp 1990, 61-63

με τη νέα έδρα της Βουλής των 500 βάσει της θέσης του, εντός της Αγοράς³⁷ και δίπλα στο ασφαλώς ταυτισμένο ελληνιστικό *Μητρώο*,³⁸ του σχεδίου του και του μεγέθους του αλλά και της εύρεσης περιμετρικά των θεμελίων του τμημάτων από λίθινα έδρανα.³⁹

Τα δύο κτίσματα, για τα οποία υπάρχουν αρκετές πληροφορίες από τις πηγές,⁴⁰ φαίνεται ότι είχαν συναφή εσωτερική διαρρύθμιση και φιλοξενούσαν μια σειρά λατρειών. Εντός τους αναφέρεται η ύπαρξη εστίας,⁴¹ η οποία τοποθετείται προφανώς στο κέντρο της αίθουσας συνεδριάσεων και κοντά στο βήμα των ομιλητών, αποκαλείται από

(όπου το κτήριο αποκαθίσταται με στοά οκτώ κίωνων στην πρόσοψη, χρονολογούμενη όμως στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., και τέσσερις κίονες στην είσοδο της αίθουσας συνεδριάσεων, θεωρείται δε πως τα έδρανα του θα ήταν στραμμένα προς νότο και αρχικά ξύλινα αλλά άγνωστης κάτοψης και πως σε μια δεύτερη φάση θα αντικαταστάθηκαν από λίθινα, καμπύλης κάτοψης). Παπαχατζής 1998, 189 (όπου ακολουθείται η αποκατάσταση του Thompson. Βλ. παρακάτω). Shear 1995, 179-180 και εικ. 5 [όπου το αρχικό κτήριο αποκαθίσταται με τέσσερις κίονες στην πρόσοψη, επίπεδο πάτωμα στο εσωτερικό και σειρές ξύλινων εδράνων, διατεταγμένων περιμετρικά με άνοιγμα προς νότο, με την προσθήκη ενός συνεχούς τελευταίου εδράνου σε επαφή με τους περιμετρικούς τοίχους. Ο Shear δέχεται μια δεύτερη οικοδομική φάση του κτηρίου, που σχετίζεται με αλλαγές στον αριθμό των βουλευτών στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., κατά την οποία προστέθηκαν πώρινα βαθμιδωτά έδρανα πολυγωνικής διάταξης (Σχετικά βλ.: Kuhn 1984, 17-26 και εικ. 5) και μια τρίτη φάση, που σχετίζεται με αλλαγές στον αριθμό των βουλευτών κατά τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ., κατά την οποία τα λίθινα έδρανα αντικαταστάθηκαν με μαρμάρινα, καμπύλης κάτοψης. Τοποθετεί δε την προσθήκη της στοάς στους ελληνιστικούς χρόνους]. Gneisz 1990, 112-126, 311-312 (που θεωρεί ότι το κτήριο ήταν εξ αρχής προσανατολισμένο προς το νότο και κάνει λόγο για τρεις οικοδομικές φάσεις, μία πρώτη στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., μια δεύτερη γύρω στο 280/275 π.Χ. και μια τρίτη στο β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.). Lawrence 1973, 256-257, 263 (που ακολουθεί την αποκατάσταση του Thompson. Βλ. παρακάτω). Thompson, Wycherley 1972, 31-35. McDonald 1943, 172-175, 267-268. Thompson 1937, 140-150, 156-164 (όπου αναλύεται η θεωρία του Thompson, που ως ανασκαφέας του κτηρίου το αποκαθιστά με έδρανα στραμμένα προς τα ανατολικά και είσοδο στο βορειοανατολικό και νοτιοανατολικό άκρο, ενώ τοποθετεί την προσθήκη της στοάς στον 4^ο ή 3^ο αι. π.Χ. Τα αρχικά έδρανα θεωρούνται ξύλινα, ορθογώνιας διάταξης, αντικαταστάθηκαν όμως με μαρμάρινα, ημικυκλικής διάταξης, σε μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση του κτηρίου, τοποθετούμενη μάλλον στους ελληνιστικούς χρόνους. Σε μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση θεωρείται επίσης πιθανό να ανοίχτηκε είσοδος στο κέντρο της ανατολικής πλευράς του κτηρίου).

³⁶Σχετικά βλ.: Camp 2010, 58. Camp 1998, 90-91 (που τοποθετεί την ίδρυση του κτηρίου γύρω στο 415-406 π.Χ. και τη μετακίνηση της Βουλής σε αυτό μάλλον μεταξύ 409 π.Χ. και 405 π.Χ.). Παπαχατζής 1998, 189. Miller 1995, 152 (που τοποθετούν την ίδρυση του κτηρίου μετά το 403 π.Χ.). Shear 1995, 180-185 (που τοποθετεί την ίδρυση του κτηρίου στην τελευταία δεκαετία του 5^{ου} αι. π.Χ. αλλά πριν το 403 π.Χ.). Lawrence 1973, 256. Πρβλ.: Longo 2014, 9.25, 1023. Gneisz 1990, 112, 311-312. McDonald 1943, 131, 164, 175. Thompson 1937, 153-155 (που τοποθετούν το κτήριο στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.). Πρβλ. επίσης: Thompson, Wycherley 1972, 31 (όπου το κτήριο τοποθετείται στις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ.).

³⁷Σχετικά βλ.: Διόδ. Σικ. *Βιβλιοθ. Ιστορ.* 14.5.3. Ξενοφ. *Ελληνικά* 2.3.56.

³⁸Σχετικά βλ.: Πανσ. *Ελλάδ. Περιήγ.* 1.3.5 (γεινίαση Βουλευτηρίου με το ελληνιστικό *Μητρώο*). Αισχίν. *Κατά Κτησιφώντος* 187 (γεινίαση Βουλευτηρίου με το *Μητρώο* κατά τον 4^ο αι. π.Χ.). Βλ. και παραπάνω σημ. 33.

³⁹Για την ταύτιση του Νέου Βουλευτηρίου βλ.: Longo 2014, 9.25, 1023. Gneisz 1990, 112, 311. Thompson, Wycherley 1972, 32-33. McDonald 1943, 176-179.

⁴⁰Σχετικά βλ.: Gneisz 1990, 19-23. Thompson, Wycherley 1972, 33-34. Wycherley 1957, 128-137. McDonald 1943, 131-138.

⁴¹Σχετικά βλ.: Ξενοφ. *Ελληνικά* 2.3.50. Ανδοκίδ. *Περί τῶν μυστηρίων* 44. Ανδοκίδ. *Περί τῆς ἑαυτοῦ καθόδου* 15.

τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και εξής Εστία Βουλαία ⁴² και φαίνεται να ταυτίζεται με ένα βωμό.⁴³ Συχνή είναι η αναφορά στις πηγές σε όρκους στην Εστία Βουλαία, κατά τη διάρκεια συνεδριάσεων της Βουλής,⁴⁴ καθώς και σε πρόσωπα που κατέφευγαν σε αυτήν ως ικέτες, όταν η έκβαση των συνεδριάσεων δεν φαινόταν ευνοϊκή γι' εκείνους.⁴⁵

Στην εστία αυτή γίνονταν θυσίες κατά την έναρξη της ετήσιας θητείας της Βουλής, τα επονομαζόμενα *εισιτητήρια*.⁴⁶ Τα *εισιτητήρια* αποτελούσαν πατροπαράδοτες τελετουργίες, που λάμβαναν χώρα κατά την έναρξη του βουλευτικού έτους, για τις οποίες εντούτοις δεν σώζονται ακριβείς πληροφορίες από τις πηγές, πέραν του ότι περιλάμβαναν θυσίες, σπονδές και προσευχές, ότι κάποια από τα μέλη της Βουλής επιλέγονταν ως *ιεροποιοί*, προκειμένου να πραγματοποιήσουν τις απαραίτητες θυσίες για λογαριασμό της Βουλής, και ότι το σύνολο των βουλευτών συμμετείχε στο γεύμα που ακολουθούσε. Οι *ιεροποιοί* των *εισιτητηρίων* θα μπορούσαν ωστόσο να ταυτίζονται με τους *πρυτάνεις*, δεδομένου ότι αυτοί βρίσκονταν επικεφαλής της Βουλής και προήδρευαν στις συνεδριάσεις της, ενώ τελούσαν, όπως θα δούμε παρακάτω, και τις συνδεδεμένες με το Βουλευτήριο θυσίες στον Απόλλωνα Προστατήριο και τη Μητέρα των Θεών.

Θυσίες πραγματοποιούνταν μάλλον και πριν από κάθε συνεδρίαση της Βουλής, όπου προκειμένου να καθαρθεί ο χώρος θυσιάζονταν χοίροι και με το αίμα τους ραντιζόταν το Βουλευτήριο. Πιο συγκεκριμένα, ειδικοί υπάλληλοι, οι *περιστάρχοι*, περιέφεραν τα ζώα γύρω από το Βουλευτήριο, έκοβαν το λαιμό τους και ράντιζαν με το αίμα τους τα καθίσματα, ενώ έκοβαν και πέταγαν και τα γεννητικά τους όργανα. Άγνωστο παραμένει το τι γινόταν με τα σώματα των ζώων. Η τελετή αυτή, που θεωρείται πως προερχόταν από τον καθαρμό των οικιακών εστιών, φαίνεται ότι αποτελούσε προκαταρκτική τελετουργία πριν από την αναζωπύρωση της εστίας και σκοπό είχε την οριοθέτηση του χώρου του Βουλευτηρίου που θα τελούσε υπό θεϊκή προστασία.

⁴²Σχετικά βλ.: Σούδα, *Βουλαία*. Αρποκρ. *Βουλαία*. Διόδ. Σικ. *Βιβλιοθ. Ίστορ.* 14.4.7. Αισχίν. *Περί τής Παραπρεσβείας* 45.

⁴³Σχετικά βλ.: Διόδ. Σικ. *Βιβλιοθ. Ίστορ.* 14.5.3. Ξενοφ. *Ελληνικά* 2.3.50-56.

⁴⁴Σχετικά βλ.: Αρποκρ. *Βουλαία*. Σχόλ. Αισχίν. *Περί τής Παραπρεσβείας* 45. Αισχίν. *Περί τής Παραπρεσβείας* 45.

Και γενικότερα για τη σημασία και τη χρήση των όρκων, όπου οι θεοί λειτουργούσαν ως μάρτυρες και εγγυητές του όρκου και ως επόπτες των ορκιζόμενων, βλ.: Burkert 1993, 512-517.

⁴⁵Σχετικά βλ.: Διόδ. Σικ. *Βιβλιοθ. Ίστορ.* 14.4.7. Ξενοφ. *Ελληνικά* 2.3.50-56. Ανδοκίδ. *Περί τών μυστηρίων* 44. Ανδοκίδ. *Περί τής έαυτοῦ καθόδου* 15.

⁴⁶Σχετικά βλ.: Δημοσθ. *Περί τής Παραπρεσβείας* 190. Δημοσθ. *Κατά Μειδίου* 114. Θουκ. *Ίστορία* 8.70.1. Βλ. επίσης: Rhodes 1972, 13, 130, 132, 133.

Συνοδευόταν από προσευχή στους θεούς, προκειμένου η συνεδρίαση να έχει την καλύτερη έκβαση για τη πόλη, και απαγγελία κατάρας εναντίον όσων επιχειρούσαν να την προδώσουν και να τη βλάψουν. Μαρτυρείται δε για την Εκκλησία του Δήμου αλλά, δεδομένου του χωρίου του Δημοσθένη (*Περὶ τῆς Παραπρεσβείας* 70), που αναφέρει την απαγγελία της ίδιας κατάρας πριν από τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας και της Βουλής, είναι σχεδόν βέβαιο ότι κάτι αντίστοιχο θα συνέβαινε και στο Βουλευτήριο.⁴⁷

Με την εστία του Νέου Βουλευτηρίου ταυτίζεται πιθανότατα ένας κυλινδρικός ανάγλυφος βωμός από πεντελικό μάρμαρο, ύψους 0.79μ. και διαμέτρου 0.855μ., ο οποίος εντοπίστηκε στα νοτιοδυτικά του Παλαιού Βουλευτηρίου και χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} ή στον 4^ο αι. π.Χ.⁴⁸ Με σχετική λατρευτική δραστηριότητα (θυσίες ή σπονδές), που θα λάμβανε χώρα εντός του Παλαιού Βουλευτηρίου και προϋπέθετε καθαρισμό με νερό, συνδέεται δε τμήμα ενός μαρμάρινου περιρραντηρίου, που φέρει στο χείλος του την επιγραφή «[τ]ὸ βουλευ[τερίου]»,⁴⁹ χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. και εντοπίστηκε κοντά στο παλαιό κτήριο.⁵⁰

Το Βουλευτήριο φιλοξενούσε επίσης ιερό του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας, στους οποίους προσεύχονταν οι βουλευτές κατά την είσοδό τους,⁵¹ ενώ ένα ξόανο του Διός Βουλαίου διατηρείτο εντός του μέχρι την εποχή του Πausανία.⁵² Σύμφωνα με αρχαίο σχολιαστή του Αισχίνη, ο βωμός του Διός Βουλαίου ταυτιζόταν με

⁴⁷Σχετικά με τις καθαρτήριες θυσίες χοίρων βλ.: Σούδα, *καθάρισον*, *περιστάρχος*. Φώτιος, *καθάρισον*. Αρποκρ. *καθάρισον*. Πολυδ. *Όνομαστ.* 8.104. Σχόλ. Αριστοφ. *Εκκλ.* 128. Σχόλ. Αριστοφ. *Αχαρ.* 44. Δημοσθ. *Κατὰ Κόνωνος* 39. Αισχίν. *Κατὰ Τιμάρχου* 23. Αριστοφ. *Εκκλ.* 128. Αριστοφ. *Αχαρ.* 44. Βλ. επίσης: Burkert 1993, 186-187 και σημ. 63 (όπου και αναλύεται γενικότερα ο καθαρισμός διὰ του αίματος). Σχετικά με την ευχή και την κατάρα βλ.: Δείναρχ. *Κατὰ Αριστογείτονος* 14, 16. Δείναρχ. *Κατὰ Δημοσθένους* 47. Λυκούργ. *Κατὰ Λεωκράτους* 31. Δημοσθ. *Κατ' Αριστοκράτους* 97. Δημοσθ. *Κατ' Αφόβου Ἐπιτροπῆς Β'* 282. Αισχίν. *Κατὰ Τιμάρχου* 23. Ισοκρ. *Πανηγυρ.* 157. Βλ. επίσης: Αριστοφ. *Θεσμοφ.* 295-311, 331-339, 347-351 (για μια παρωδία αυτών).

Και για την επισήμανση, ότι αντίστοιχες τελετουργίες θα προηγούνταν πιθανότατα πριν τις συνεδριάσεις της Βουλής, βλ.: Rhodes 1972, 36-37.

⁴⁸Αντίστοιχοι βωμοί ή οι βάσεις τους έχουν βρεθεί στο κέντρο των Βουλευτηρίων διαφόρων πόλεων. Σχετικά με τον εν λόγω βωμό βλ.: Longo 2014, 9.24, 1021. Longo 2014, 9.25, 1023, 1024 (όπου χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.). Gneisz 1990, 21-22 (όπου τοποθετείται στον 4^ο αι. π.Χ.). Yavis 1949, 152-153 (όπου χρονολογείται στον ύστερο 5^ο ή τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ.). McDonald 1943, 275. Thompson 1940, 46-47. Thompson 1937, 151-152.

⁴⁹Agora I 4869

⁵⁰Σχετικά με το περιρραντήριο βλ.: Longo 2014, 9.24, 1021. Shear 1994, 236 και σημ. 52. Thompson 1940, 143, a.

Για τον τελετουργικό καθαρισμό με νερό (*χέρνιψ*) πριν από σπονδές και θυσίες ζώων βλ. παραπάνω σελ. 14-15 και σημ. 24.

⁵¹Σχετικά βλ.: Αντιφών, *Περὶ τοῦ χορευτοῦ* 45.

⁵²Σχετικά βλ.: Πaus. *Ἑλλάδ. Περιήγ.* 1.3.5.

την εστία του Βουλευτηρίου.⁵³ Αυτό οδήγησε τον Cook στο να θεωρεί τη λατρεία του Διός αρχικά συνδεδεμένη μόνο με αυτήν της Εστίας και κατόπιν με της Αθηνάς.⁵⁴ Εστία Βουλαία και Ζεύς Βουλαίος απαντώνται άλλωστε συχνά μαζί στα Βουλευτήρια των πόλεων. Το ίδιο σχόλιο οδήγησε άλλους μελετητές στο να θεωρούν ενδεχόμενη την ταύτιση του ιερού του Διός και της Αθηνάς με το βωμό του Βουλευτηρίου.⁵⁵ Το πιθανότερο, εντούτοις, είναι να υπήρχε συγκεκριμένος χώρος αφιερωμένος στους δύο θεούς, ο οποίος θα φιλοξενούσε μάλλον και ένα άγαλμα της Αθηνάς, που δεν διασώθηκε έως την εποχή του Πausανία.⁵⁶ Επιγραφές των ρωμαϊκών χρόνων που αναφέρουν ιερέα του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας, και αφιερώσεις των *πρυτάνεων* στο Δία Βουλαίο και την Εστία Βουλαία⁵⁷ υποδεικνύουν τη διατήρηση, καθ' όλη τη διάρκεια των ελληνοιστικών χρόνων και έως τη ρωμαϊκή περίοδο, όλων των Βουλαίων λατρειών και των σχετικών με αυτές τελετουργιών, τα περισσότερα στοιχεία για τις οποίες αντλούμε από πηγές του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. αλλά και από μεταγενέστερους συγγραφείς, σχολιαστές και λεξικογράφους, που είτε απηχούν αντίστοιχες πηγές είτε αναφέρονται σε περιστατικά της συγκεκριμένης περιόδου.

Πέραν δε της λατρείας της Εστίας, που φαίνεται να ταυτιζόταν μάλλον με το βωμό της παρά να αποτελούσε ξεχωριστή θεϊκή οντότητα και η οποία είναι αναμενόμενη σε ένα Βουλευτήριο, λόγω της προέλευσης και της φύσης του ιδρύματος που επιτελούσε, μαζί με το Πρυτανείο, τις λειτουργίες του πανάρχαιου κέντρου της πόλης,⁵⁸ η λατρεία του Διός ήταν εδώ, τόσο σημαντική, όσο και αρχαία, αν κρίνουμε από την περιγραφή του αγάλματός του ως ξοάνου. Συνδεόταν δε με αυτήν της Αθηνάς τουλάχιστον από τον 5^ο αι. π.Χ., όπως φανερώνουν οι φιλολογικές μαρτυρίες. Η επιλογή του Διός, πατέρα θεών

⁵³Σχετικά βλ.: Σχόλ. Αισχίν. *Περί τής Παραπρεσβείας* 45. Βλ. επίσης: Bachmann 1828, 181.

⁵⁴Σχετικά βλ.: Cook 1925, 259.

⁵⁵Σχετικά βλ.: Rhodes 1972, 34-35 και σημ. 2. McDonald 1943, 137 σημ. 51.

⁵⁶Σχετικά βλ.: Παπαχατζής 1998, 189-190. Gneisz 1990, 21 σημ. 15, 23 (που πιστεύει ότι το ιερό του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας θα μπορούσε να έχει τη μορφή μιας κόγχης). McDonald 1943, 135 και σημ. 36, 137, πιν. XVIII (που θεωρεί πιθανή την τοποθέτηση του ιερού στο διάδρομο που οδηγούσε στο κέντρο της αίθουσας συνεδριάσεων, όπως πιθανή θεωρεί και την ύπαρξη ενός επιπλέον ξοάνου της θεάς Αθηνάς, το οποίο θα είχε χαθεί την εποχή του Πausανία. Την άποψη αυτή ενστερνίζεται, τόσο ο Παπαχατζής, όσο και η Gneisz).

⁵⁷Σχετικά βλ.: Agora I 5543 + 931, 5797 (αφιερώματα των *πρυτάνεων* στο Δία Βουλαίο και την Εστία Βουλαία, 1^{ος} π.Χ.). IG II² 3543, 3544, 5054 (επιγραφές που αναφέρονται σε ιερέα του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας, 1^{ος} αι. μ.Χ.). Πρβλ εντούτοις τη μεμονωμένη αναφορά του Διός Βουλαίου σε κάποιες περιπτώσεις (IG II² 1055, 100 μ.Χ., IG II² 1813, 200 μ.Χ.), που θα μπορούσε να δείχνει μια σταδιακή υπερίσχυση της λατρείας του κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

⁵⁸Σχετικά βλ. σελ. 5-6 και σημ. 14.

και ανθρώπων και πηγής του δικαίου και κάθε εξουσίας, ως προστάτη της Βουλής είναι εύλογη. Ο συνδυασμός του με την Αθηνά που, εκτός από πατρώα θεότητα της πόλης, ήταν η θεά της σοφίας και παρουσιάζεται συχνά στα έπη να παρεμβαίνει στα ανθρώπινα ως θεϊκή σύμβουλος, είναι επίσης απολύτως λογικός. Το επίθετο Βουλαίος/Βουλαία που αποδιδόταν δε στους θεούς, δεν αφορά μόνο στη σύνδεσή τους με τη Βουλή ή στη θέση τους εντός του Βουλευτηρίου. Φανερώνει το χαρακτήρα των θεοτήτων, καθώς συνδέεται με την αρχική έννοια της λέξης *βουλή*, που σημαίνει απόφαση ή γνώμη. Ήταν οι θεοί που διαφύλατταν τη σωστή κρίση των βουλευτών, ενέπνεαν τις αποφάσεις τους και προστάτευαν τις συνεδριάσεις τους, εξ ου και η προσευχή των βουλευτών στο Δία Βουλαίο και την Αθηνά Βουλαία κατά την είσοδό τους στο χώρο. Η Εστία πάλι, ήταν μάλλον η σκιώδης δύναμη που προστάτευε το βωμό και το κτήριο και διαφύλαττε τη σωστή λειτουργία του. Γι' αυτό και η επίκλησή της στους όρκους, η χρήση της ως ασύλου και οι προσευχές και οι θυσίες στο βωμό της, που θα απευθύνονταν όμως και προς τους άλλους θεούς.⁵⁹

Ο Πausanίας (*Ελλάδ. Περιήγ.* 1.3.5) κάνει λόγο για δύο επιπλέον αγάλματα εντός του Βουλευτηρίου, ένα άγαλμα του Απόλλωνος, έργο του Πεισίου, και ένα άγαλμα του Δήμου, έργο του Λύσωνος. Ο Απόλλων του Βουλευτηρίου ταυτίζεται πιθανότατα με τον Απόλλωνα Προστατήριο, στον οποίο μαζί με την Αρτέμιδα Βουλαία και άλλους θεούς ήταν πατροπαράδοτο να θυσιάζουν οι *πρυτάνεις* πριν από την έναρξη των Εκκλησιών, σύμφωνα με τιμητικά ψηφίσματα του 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ.⁶⁰ Ο Απόλλων Προστατήριος ήταν, κατά τον Ησύχιο και το Φώτιο, ο θεός που τα αγάλματά του ιδρύονταν μπροστά

⁵⁹Η λατρεία των Βουλαίων θεοτήτων δεν συνδεόταν πάντα με το Βουλευτήριο ή τη Βουλή αλλά σχετιζόταν και με άλλα πολιτικά ιδρύματα και αξιωματούχους. Διαφοριστική ως προς τη χρήση του επιθέτου είναι η περίπτωση της Αρτέμιδος Βουλαίας, η λατρεία της οποίας απαντάται στην περιοχή της Θόλου και συνδέεται με τους *πρυτάνεις*.

Για τη λατρεία και το βωμό της Αρτέμιδος Βουλαίας στα νοτιοανατολικά της Θόλου βλ.: Thompson, Wycherley 1972, 45. Wycherley 1957, 55-57. Thompson 1940, 139-141. Thompson 1937, 448 vo. 3.

Για μια αθηναϊκή επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ. (*IG II² 4675*), όπου αναφέρεται η Ήρα με το προσωνύμιο Βουλαία, για την οποία ωστόσο δεν μαρτυρείται σύνδεση της λατρείας της με το Βουλευτήριο ή τη Βουλή, βλ.: Gneisz 1990, 22.

Για περιπτώσεις σύνδεσης της λατρείας της Εστίας Βουλαίας με τα Πρυτανεία κάποιων πόλεων βλ.: Gneisz 1990, 211 και σημ. 19. Βλ. επίσης παρακάτω σελ. 147 και σημ. 404.

Για περιπτώσεις αφιερώσεων σε Βουλαίες θεότητες από αξιωματούχους των πόλεων, πέραν των βουλευτών, βλ. παρακάτω: Βουλευτήριο Θάσου (αφιερώσεις στο Δία Βουλαίο και την Εστία Βουλαία από τους *απολόγους*, 3^{ος} αι. π.Χ.).

⁶⁰Σχετικά βλ.: Meritt, Traill 1974 vo. 78, 87, 111, 115-116, 120, 171, 184 κ.λ.π.

από τις θύρες, τις οποίες και προστάτευε.⁶¹ Κάπου κοντά στην είσοδο του Βουλευτηρίου θα πρέπει λοιπόν να τοποθετηθεί και το άγαλμα που αναφέρει ο Πausanίας, εάν όντως ισχύει η ταύτιση αυτή. Η λατρεία του θεού θα είχε, σε αυτή την περίπτωση, εγκαθιδρυθεί τουλάχιστον από τους ύστερους κλασικούς χρόνους, καθώς η προσφορά θυσιών στο θεό από τους *πρυτάνεις* θεωρείτο πατροπαράδοτο έθιμο ήδη κατά το 3^ο αι. π.Χ.

Η σύνδεση του Απόλλωνος με το ίδρυμα σχετίζεται εξάλλου και με τις μαντικές ιδιότητες του θεού, που τον καθιστούσαν ιδανικό σύμβουλο, εξ ου και η λατρεία του συνδέεται συχνά με τις Βουλές των πόλεων. Είναι άλλωστε γνωστό πως ο Απόλλων Πατρώος των Αθηναίων συνδεόταν ή κατά άλλους συγγεόταν με τον Πύθιο.⁶² Δεδομένης δε της εγκαθίδρυσης ή αναδιοργάνωσης της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου στη δυτική πλευρά της Αγοράς κατά τον 4^ο αι. π.Χ., είναι πιθανή και η εγκατάσταση της λατρείας του πατρογονικού θεού και αρίστου, εκ των ιδιοτήτων του, συμβούλου στο Βουλευτήριο κατά την ίδια περίοδο.⁶³ Επισημαίνεται, βέβαια, ότι ο συσχετισμός της λατρείας του Απόλλωνος με το Βουλευτήριο δεν παραδίδεται από καμία πηγή των κλασικών χρόνων. Απ' όλα τα παραπάνω, εντούτοις, φαίνεται ιδιαίτερα πιθανή η εγκαθίδρυσή της κατά τους ύστερους κλασικούς χρόνους και η συνέχειά της διαμέσου των ελληνιστικών χρόνων μέχρι και την εποχή του Πausανία.

⁶¹Σχετικά βλ.: Φώτιος, *Προστατήριος*. Ησύχιος, *Προστατήριος*. Αντίστοιχο προστατευτικό χαρακτήρα είχε ο θεός ως Προπύλαιος (προστάτης των πυλών) και Άγιεϋς (προστάτης των θυρών των σπιτιών). Σχετικά βλ.: Graf 2002, 854.

Για τα προαναφερθέντα τιμητικά ψηφίσματα, τη λατρεία του Απόλλωνος Προστατηρίου και τη σύνδεσή του με το Βουλευτήριο βλ.: Meritt, Traill 1974, ειδικά 4-5. Thompson, Wycherley 1972, 45. Radke 1957, 900. Wycherley 1957, 53-54, 56-57.

⁶²Για τη σχέση του Απόλλωνος Πατρώου με τον Πύθιο αλλά και το Δήλιο Απόλλωνα βλ.: Saporiti 2014, 1004-1005. Cromeey 2006, 43-49, 61-62. Shappiro 1996, 103 σημ. 19, 108-109. Hedrick 1988, 200-207, 209 (με τους Saporiti και Cromeey να μιλούν για ξεχωριστές λατρείες και τους Shappiro και Hedrick να υιοθετούν την άποψη του συγκρητισμού των λατρειών).

⁶³Η εγκαθίδρυση της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου στην πόλη τοποθετείται από άλλους μελετητές στον 6^ο αι. π.Χ., συνδεόμενη είτε με το Σόλωνα είτε με τους Πεισιστρατίδες, και από άλλους στον 4^ο αι. π.Χ. Σχετικά με τη λατρεία του θεού στην Αθήνα και τα σαφή ίχνη της στη δυτική πλευρά της Αγοράς από τον 4^ο αι. π.Χ. κ.εξ. βλ.: Leone 2014, 1006. Saporiti 2014, 1004-1005. Cromeey 2006, 41-69. Hedrick 1988, 185-210. Σχετικά με τον ταυτιζόμενο ναό του Απόλλωνος Πατρώου στη δυτική πλευρά της Αγοράς, που χρονολογείται από τους περισσότερους ερευνητές στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., η ταύτισή του εντούτοις αμφισβητείται από κάποιους, βλ.: Longo 2014, 9.19, 1001-1003 (όπου αναλύονται όλες οι τελευταίες θεωρίες σχετικά με την ταύτιση και τη χρονολόγηση του ναού). Camp 2010, 70-72. Cromeey 2006, 65-66. Hedrick 1988, 185-189, 191-193, 195-199.

Κάτω από τα θεμέλια του εν λόγω ναού έχουν εντοπιστεί τα ίχνη μιας αμίδωτης κατασκευής, που θεωρούνταν λείψανα ενός προγενέστερου αρχαϊκού ναού του θεού, ταύτιση η οποία πλέον αμφισβητείται από πολλούς. Σχετικά βλ. παραπάνω αλλά και: Longo 2014, 9.22, 1016. Hedrick 1988, 189-191.

Άγνωστος είναι ο χρόνος εγκατάστασης και της λατρείας του Δήμου εντός του ιδρύματος, μιας και η ίδρυση του χάλκινου αγάλματος του εντός του Βουλευτηρίου υποδηλώνει ανάλογη θρησκευτική δραστηριότητα.⁶⁴ Λατρεία του Δήμου και των Νυμφών απαντάται άλλωστε στην Αθήνα ήδη από το α΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., στο λόφο των Νυμφών, ενώ ιερό του Δήμου και των Χαρίτων μαρτυρείται από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξής στην περιοχή βορείως του Αγοραίου Κολωνού. Η παλαιότερη αναφερόμενη απεικόνιση του Δήμου των Αθηναίων στην τέχνη είναι ένα έργο του ζωγράφου Παρρασίου, που τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Γνωστές από τις πηγές είναι επίσης η ζωγραφική αναπαράστασή του μαζί με το Θησέα και τη Δημοκρατία στη Στοά του Ελευθερίου Διός, έργο του Ευφράνορος των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ., το άγαλμά του που ήταν στημένο μαζί με αυτό του Διός στον Πειραιά, έργα του Λεωχάρους των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ., η ζωγραφική αναπαράστασή του από τον Αριστόλαο, γιο του Πausania, που τοποθετείται μάλλον στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ., καθώς και άλλες απεικονίσεις του εντός και εκτός Αθηνών, που χρονολογούνται στον ίδιο αιώνα. Πλήθος είναι, τέλος, οι αναπαραστάσεις του σε αττικά ψηφισματικά ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ., κυρίως κατά το β΄ και γ΄ τέταρτο του αιώνα, ενώ πιθανή είναι και η απεικόνισή του σε κάποια παραδείγματα του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ.⁶⁵

⁶⁴Για την αναφορά του Λύσωνος ως δημιουργού χάλκινων έργων βλ.: Πλιν. *Φυσ. Ιστ.* 34.91.

Για το άγαλμα του Δήμου εντός του Βουλευτηρίου βλ.: Smith 2011, 100, 149 (που τοποθετεί την ίδρυση του γενικά στον 4^ο αι. π.Χ.). Glowacki 2003, 451 και σημ. 12 (που αναφέρει το άγαλμα του Λύσωνος ως έργο αβέβαιης χρονολόγησης). Messerschmidt 2003, 9, 16, 20, 209 (που τοποθετεί την ίδρυση του αγάλματος στην εποχή του Λυκούργου, και συγκεκριμένα μετά το 336 π.Χ., και τη συσχετίζει με την εγκαθίδρυση της λατρείας της Δημοκρατίας το 333/2 π.Χ.).

⁶⁵Για το ιερό του Δήμου και των Νυμφών στο Λόφο των Νυμφών, όπου η λατρεία συνεχίστηκε κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, βλ.: Ντούρου 2013, 213-229. Smith 2011, 96-97 και σημ. 4. Glowacki 2003, 450 και σημ. 9. Messerschmidt 2003, 11.

Για το ιερό του Δήμου και των Χαρίτων στην περιοχή βορείως του Αγοραίου Κολωνού βλ.: Rhodes 2004 (“Demos”), 288. Messerschmidt 2003, 21-22, 210-215.

Για την πρώτη πιθανότητα παρουσίαση της προσωποποίησης του Δήμου στους *Ἰππῆς* του Αριστοφάνη (424 π.Χ.) βλ.: Smith 2011, 97-98. Rhodes 2004 (“Demos”), 288. Glowacki 2003, 450. Messerschmidt 2003, 10-11.

Για τη ζωγραφική αναπαράσταση του Δήμου από τον Παρράσιο, που αναφέρει ο Πλίνιος (*Φυσ. Ιστ.* 35.69), βλ.: Smith 2011, 98, 141. Glowacki 2003, 450 και σημ. 10. Messerschmidt 2003, 11.

Για την απεικόνιση του Δήμου μαζί με το Θησέα και τη Δημοκρατία στη Στοά του Ελευθερίου Διός, που μαρτυρεί ο Πausanias (*Ἑλλάδ. Περιήγ.* 1.3.3), βλ.: Smith 2011, 98, 125-126, 142. Rhodes 2004 (“Demos”), 288. Glowacki 2003, 450-451 και σημ. 11, 454 και σημ. 19. Messerschmidt 2003, 16, 19-20, 210 (που τοποθετεί ωστόσο την κατασκευή του έργου στην εποχή του Λυκούργου). Παπαχατζής 1998, 114-115 σημ. 2, 179.

Για τα αγάλματα του Δήμου και του Διός, που ήταν κατά τον Πausanias (*Ἑλλάδ. Περιήγ.* 1.1.3) στημένα στον Πειραιά, βλ.: Smith 2011, 148. Glowacki 2003, 451 και σημ. 12. Messerschmidt 2003, 16, 20, 209-

Κατά τον 4^ο αι. π.Χ., μάλιστα, παρατηρείται ενίσχυση του σεβασμού προς την ιδέα του πολιτικά κυρίαρχου Δήμου, μετά τα ολιγαρχικά καθεστώτα που σημάδεψαν τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. Το 333/2 π.Χ. εισάγεται δε και η λατρεία της Δημοκρατίας στην Αγορά των Αθηνών.⁶⁶ Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με το πλήθος των αναπαραστάσεων του Δήμου στην τέχνη και τα αττικά ψηφισματικά ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ. και ιδιαίτερα με την απεικόνισή του στη γειτονική του Βουλευτηρίου Στοά του Ελευθερίου Διός, καθιστούν πιθανή την καθιέρωση της λατρείας του Δήμου στο Βουλευτήριο των Αθηνών κατά τους ύστερους κλασικούς χρόνους. Όποιος όμως και αν είναι ο ακριβής χρόνος ίδρυσης του αγάλματός του εντός του Βουλευτηρίου, η εγκαθίδρυση της λατρείας του δηλώνει εμφατικά την πρωτοκαθεδρία που αυτός κατείχε στο πολίτευμα της Αθήνας, αλλά και το σκοπό της ίδιας της λειτουργίας της Βουλής, την προάσπιση των συμφερόντων του συνόλου των πολιτών. Η εγκατάστασή της επομένως συνδέεται με μια περίοδο που η πόλη ήθελε να προβάλλει την ισχύ των δημοκρατικών θεσμών και την πολιτική κυριαρχία του Δήμου, όποτε και αν αυτή τοποθετείται. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, εντούτοις, που η επικράτηση μιας μετριοπαθούς δημοκρατίας φαίνεται να συνέπιπτε με την ανάκτηση ή τη διατήρηση της ανεξαρτησίας των πόλεων-κρατών από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής (ελληνιστικά βασίλεια, Ρώμη),⁶⁷ η λατρεία του Δήμου στόχευε πρωτίστως στην προβολή των πόλεων ως ανεξάρτητων πολιτικών κοινοτήτων, σημασία που θα είχε προφανώς και η αθηναϊκή λατρεία.⁶⁸

210 (που τοποθετεί ωστόσο την ίδρυσή τους στην εποχή του Λυκούργου). Παπαχατζής 1998, 114-115 σημ. 2.

Για τη ζωγραφική αναπαράσταση του Δήμου από τον Αριστόλαο, γιο του Πausania, που αναφέρει ο Πλίνιος (*Φυσ. Ιστ.* 35.137), βλ.: Smith 2011, 98 (που την τοποθετεί στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ.). Glowacki 2003, 451 και σημ. 11 (που την τοποθετεί στα μέσα ή το β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.). Messerschmidt 2003, 20 (που την αποδίδει στην εποχή του Λυκούργου).

Για άλλες αναπαραστάσεις του Δήμου των Αθηναίων, που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ., βλ.: Smith 2011, 100, 142, 148, 149. Glowacki 2003, 451 και σημ. 12. Messerschmidt 2003, 16, 210.

Για τις απεικονίσεις του Δήμου σε αττικά ψηφισματικά ανάγλυφα βλ.: Smith 2011, 99-101, 125-126, 133-141. Rhodes 2004 ("Demos"), 288. Glowacki 2003, 447-466. Messerschmidt 2003, 11-17, 20-21, 168-172. Camp 1998, 154-156. Παπαχατζής 1998, 178-179 σημ. 1.

⁶⁶Σχετικά βλ.: Messerschmidt 2003, 7. Palagia 1994, 116-117. Palagia 1982, 111-113. Raubitschek 1962, 242-243.

⁶⁷Σχετικά βλ.: Messerschmidt 2003, 24-26.

⁶⁸Σχετικά βλ. παρακάτω: Βουλευτήρια Μιλήτου και Ιασού. Και για το σύνολο της προαναφερθείσας θρησκευτικής δραστηριότητας εντός του αθηναϊκού Βουλευτηρίου βλ.: Smith 2011, 100, 149. Hamon 2005, 318-319. Glowacki 2003, 451 και σημ. 12. Messerschmidt 2003, 9, 16, 19-20, 209. Παπαχατζής 1998, 114 σημ. 2, 189-190 σημ. 1. Shear 1995, 170-171. Gneisz 1990, 20-23, 198, 206-207, 211-212. Rhodes 1972, 34-37, 131-133. Thompson, Wycherley 1972, 45. Radke 1957, 900. Wycherley 1957, 53-54.

Μια επιπλέον θεότητα που συνδέεται με το Βουλευτήριο, είναι η Μήτηρ των Θεών, η οποία φαίνεται να αποτελούσε εξελληνισμένη μορφή της φρυγικής θεάς Κυβέλης και συγγεόταν εδώ με τη Ρέα.⁶⁹ Σύμφωνα με μεταγενέστερες φιλολογικές μαρτυρίες και βυζαντινούς λεξικογράφους, η λατρεία της θεάς εγκαθιδρύθηκε στο Βουλευτήριο της Αθήνας βάσει χρησμού μετά από λοιμό, που ακολούθησε τη δολοφονία του περιφερόμενου ιερέα της (*μητραγύρτη*).⁷⁰ Δεδομένου ότι, τόσο οι προαναφερόμενες πηγές, όσο και πλήθος άλλων από τον 4^ο αι. π.Χ. κ.εξ. παρουσιάζουν το *Μητρώο* ως έδρα του Αρχείου της πόλης,⁷¹ ενώ άλλες πηγές από τον 4^ο αι. π.Χ. κ.εξ. τοποθετούν το

56-57. McDonald 1943, 132-138, 275, 280-283. Cook 1925, 259. Farnell V 1909, 348, 355, 361 σημ. a. Farnell IV 1907, 199. Farnell I 1896, 58, 304.

⁶⁹Η ανατολική λατρεία της Μητρός, γνωστότερης με το όνομα Κυβέλη, από το φρυγικό Matar Kubeleya/Kubileya, η δύναμη της οποίας εκτεινόταν σε ολόκληρη τη φύση, εξ ου και η απεικόνισή της εν μέσω αγρίων ζώων, έγινε κατά τους αρχαϊκούς χρόνους ιδιαίτερα δημοφιλής στις ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας, όπου αποκαλούνταν *Μήτηρ* ή *Μήτηρ Όρεια* ή από το όνομα διαφόρων βουνών *Μήτηρ Δινδυμήνη* κ.λ.π. Η λατρεία ήταν αρχικά ιδιωτική και διαδιδόταν από περιφερόμενους επαίτες-ιερείς, που ονομάζονταν *μητραγύρτες* ή *κύβηβοι* και οι οποίοι μούσαν τους προσηλύτους, κυρίως γυναίκες, στα Μυστήρια της θεάς. Η γιορτή της περιλάμβανε πομπές, όπου οι πιστοί χόρευαν οργιαστικά υπό τον ήχο τυμπάνων, αυλών και κυμβάλων. Σχετικά με τη λατρεία της θεάς και την εξάπλωσή της στον ελληνικό κόσμο βλ.: Munn 2006, 65 και σημ. 34-35. Βικέλα 2001, 41-46, 55-70 (με έμφαση στις απεικονίσεις της θεάς). Shear 1995, 173-177. Burkert 1993, 375-377.

⁷⁰Σχετικά βλ.: Σούδα, *μητραγύρτης*. Φώτιος, *μητραγύρτης* (που αναφέρουν ότι οι Αθηναίοι σκότωσαν τον ιερέα που ήλθε να μεταδώσει τη λατρεία της θεάς, και, καθώς έπεσε λοιμός στην πόλη, μετά από σχετικό χρησμό και για να εξευμενιστεί ο νεκρός, έκτισαν Βουλευτήριο όπου τον έθαψαν ή, σύμφωνα με άλλες ερμηνείες, έκτισαν Βουλευτήριο στο σημείο, όπου τον θανάτωσαν ή αποφάσισαν το θάνατό του. Το κτήριο αφιερώθηκε στη Μητέρα των Θεών και χρησιμοποιήθηκε ως Αρχείο του κράτους). Ιουλιανός, *Εἰς τὴν Μητέρα τῶν θεῶν*, 159^α (που αναφέρει ότι οι Αθηναίοι προσέβαλαν και έδωξαν τον ιερέα της θεάς, την οποία ταυτίζει με τη Ρέα, τη Δηώ και τη Δήμητρα, και, αφού πήραν χρησμό από την Πυθία να την εξευμενίσουν, ίδρυσαν το *Μητρώο*, όπου φύλασσαν μετά το δημόσιο Αρχείο). Σχόλ. Αισχίν. *Κατὰ Κτησιφῶντος*, 187 (όπου αναφέρεται ότι οι Αθηναίοι έκαναν μέρος του Βουλευτηρίου *Μητρώο*, ιερό της Ρέας, εξ αιτίας του Φρυγός). Για τη θεότητα του αθηναϊκού *Μητρώου* βλ. και: Πολυδ. *Όνομαστ.* 3.11 (που την αναφέρει ως φρυγική θεά). Αρριαν. *Περίπλους*, 9 (που την ταυτίζει με τη Ρέα). Για την ιστορία του μητραγύρτη, χωρίς όμως αναφορά στο Βουλευτήριο ή το *Μητρώο*, βλ.: Σούδα, *βάραθρον*. Σχόλ. Αριστοφ. *Πλούτος*, 431 (όπου η Μήτηρ συγγέεται με τη Δήμητρα, ενώ το φόνου του *μητραγύρτη* ακολουθεί λιμός). Για τον ιδρυτικό μύθο, τις απόψεις σχετικά με την αρχαιότητά του ή μη και το κατά πόσο εμπεριείχε ιστορική αλήθεια βλ.: Munn 2006, 58-66, 253-261 (που υποστηρίζει ότι η ιστορία του *μητραγύρτη* απηχούσε την ιστορία της εκτέλεσης των απεσταλμένων των Περσών το 491 π.Χ., κάποιος εκ των οποίων θα ήταν ιερέας της Κυβέλης και θα χρησιμοποιούσε και θρησκευτικά επιχειρήματα για την παράδοση της Αθήνας). Roller 1999, 163-169 (που αναλύει τα πιθανά ιστορικά στοιχεία του μύθου, χωρίς να καταλήγει σε συμπέρασμα για την ακρίβειά του ή μη, θεωρεί εντούτοις ότι απηχούσε τους αρνητικούς συνειρμούς, που προκαλούσε κατά τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. η ανατολική προέλευση της θεάς, της οποίας η λατρεία θα είχε εγκαθιδρυθεί στην περιοχή ήδη από τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.). Sickinger 1999, 107-108 (που αμφισβητεί την ακρίβεια και την αρχαιότητα του ιδρυτικού μύθου αλλά θεωρεί ότι απηχούσε τη στενή σχέση μεταξύ Βουλευτηρίου και *Μητρώου*). Parker 1996, 190 (που αμφισβητεί την ακρίβεια και την αρχαιότητα του ιδρυτικού μύθου). Για την τοποθέτηση του τάφου του *μητραγύρτη* στα ΝΔ της Πνυκός βλ.: Xagorari-Gleissner 2008, 23 και σημ. 138.

⁷¹Σχετικά βλ.: Parker 1996, 188 και σημ. 128. Shear 1995, 172. Simms 1985, 61-63. Wycherley 1957, 151-159.

Μητρόω στην Αγορά, δίπλα στο Βουλευτήριο,⁷² συνάγεται ότι η λατρεία αφορά το παλαιό Βουλευτήριο, το οποίο μετετράπη στην έδρα του κεντρικού Αρχείου της πόλης, μετά και την ίδρυση του Νέου Βουλευτηρίου στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ., και το οποίο μετονομάστηκε σε *Μητρόω* λόγω της σύνδεσής του με τη θεά.⁷³

Εντός του κτηρίου υπήρχε χρυσελεφάντινο άγαλμα, έργο πιθανότατα του Αγορακρίτου,⁷⁴ που, όπως συμπεραίνεται από την αναφορά του Αρριανού και πλήθος αναθημάτων με απεικονίσεις της Μητρός, που ανακαλύφθηκαν στην Αγορά και αλλού, παρίστανε τη θεά καθισμένη σε θρόνο, με πόλο στα μαλλιά, τύμπανο στο αριστερό χέρι και φιάλη στο δεξί και συνοδευόμενη από ένα ή δυο λιοντάρια.⁷⁵ Ο βωμός της θεάς τοποθετείται από τις πηγές στην Αγορά⁷⁶ και εντοπίστηκε στο εσωτερικό του μεταγενέστερου βωμού του ελληνιστικού *Μητρόου*, που βρίσκεται στα ανατολικά του κτηρίου.⁷⁷ Θυσίες των *πρυτάνεων* στη θεά αναφέρονται από φιλολογικές πηγές του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ από τις ίδιες αλλά και μεταγενέστερες πηγές μαθαίνουμε για τα *Γαλάζια*, εορτή προς τιμήν της, κατά τη διάρκεια της οποίας θυσίαζαν οι *πρυτάνεις* και οι πιστοί έπιναν *γαλαζία*, έναν πολτό από γάλα και κριθίνο αλεύρι. Τα *Γαλάζια* γιορτάζονταν τουλάχιστον μέχρι τον ύστερο 2^ο αι. π.Χ., όπως καταδεικνύεται από μια σειρά επιγραφών που αναφέρουν αφιέρωση φιάλης αλλά και θυσίες των *εφήβων* στη Μητέρα των Θεών,

⁷²Σχετικά βλ.: Αισχίν. *Κατά Τιμάρχου*, 60-61. Αισχίν. *Κατά Κτησιφώντος*, 187. Βλ. και παραπάνω σημ. 38.

⁷³Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 33.

⁷⁴Το άγαλμα είναι γνωστό από μεταγενέστερες πηγές, που αναφέρονται στο ελληνιστικό *Μητρόω* και αποδίδουν το εκεί βρισκόμενο άγαλμα της Μητρός είτε στον Αγοράκριτο (Πλίν. *Φυσ. Ιστ.* 36.17), είτε στο Φειδία (Πανσ. *Ελλάδ. Περιήγ.* 1.3.5. Αρριαν. *Περίπ.* 9).

Σχετικά με την πρώτη εκδοχή, που γίνεται δεκτή πλέον από τους περισσότερους ερευνητές, βλ.: Camp 2010, 61. Xagorari-Gleissner 2008, 47. Munn 2006, 62-63 και σημ. 27, 329 και σημ. 42. Valavanis 2002, 224. Βικέλα 2001, 61. Sickinger 1999, 108. Παπαχατζής 1998, 186. Shear 1995, 189. Δεσποίνης 1971, 112. Salis 1913, 1-26.

Σχετικά με τη δεύτερη εκδοχή βλ.: Xagorari-Gleissner 2008, 47 και σημ. 362. Miller 1995, 143 σημ. 25. Simms 1985, 86-87. Δεσποίνης 1971, 111-115.

⁷⁵Για τη μορφή του αγάλματος βλ.: Xagorari-Gleissner 2008, 44-47. Βικέλα 2001, 61. Shear 1995, 176. Simms 1985, 79-80, 89. Thompson, Wycherley 1972, 31. Δεσποίνης 1971, 111-123. Salis 1913, 1-26. Για τα αναθήματα με απεικονίσεις της Μητρός βλ.: Shear 1995, 176. Simms 1985, 80, 89 κ.εξ. Vermaseren 1982, 3, 33-179, 181-239. Thompson, Wycherley 1972, 31 σημ. 32. Για την πιθανή τοποθέτηση του αγάλματος στο πλάι της εισόδου του Παλαιού Βουλευτηρίου, βάσει της ταύτισης του υπερκείμενου δεύτερου δωματίου του ελληνιστικού *Μητρόου* με το ιερό της θεάς, βλ.: Valavanis 2002, 232 σημ. 47.

⁷⁶Σχετικά βλ.: Αισχίν. *Κατά Τιμάρχου*, 60.

⁷⁷Για τον πόρινο κλασικό βωμό της Μητρός, διαστάσεων 2.40μ. X 5.50μ., βλ.: Miller 1995, 142 και σημ. 22-23. Shear 1995, 177 και σημ. 59. Thompson, Wycherley 1972, 38 και σημ. 79. Thompson 1966, 177. Thompson 1937, 139.

κάτι για το οποίο δεν έχουμε αντίστοιχη αναφορά από τους κλασικούς χρόνους.⁷⁸ Μια επιγραφή του 375/4 π.Χ. αναφέρει «[ἐκ τ]ο μητρώιο παρακαταθήκη· χερ[νιβειῶν]», κάνοντας λόγο προφανώς για το περιρραντήριο που θα χρησιμοποιούσαν στο *Μητρώο* κατά τη διαδικασία της *χέρνιβος*, πριν από κάθε ιεροπραξία.⁷⁹ Μια επιγραφή, τέλος, του 328/327 π.Χ. αναφέρει τον ιερέα της θεάς.⁸⁰

Ο χρόνος της εγκαθίδρυσης της επίσημης λατρείας της θεάς στην Αγορά έχει αποτελέσει αντικείμενο μεγάλων διαφωνιών. Μια παλιά, δημοφιλής θεωρία συνδέει την πρόιμη λατρεία της με ένα υστεροαρχαϊκό ναόσχημο οικοδόμημα, που εντοπίστηκε βορείως του παλαιού Βουλευτηρίου και κάτω από τα θεμέλια του ελληνιστικού *Μητρώου*, το οποίο και ταυτίζει με το αρχαϊκό *Μητρώο*. Σύμφωνα με την εν λόγω θεωρία, μετά την καταστροφή του ναού από τους Πέρσες στοιχεία της λατρείας της θεάς μεταφέρθηκαν στο Παλαιό Βουλευτήριο, το οποίο στέγαζε κατόπιν και το λατρευτικό της άγαλμα, που χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.⁸¹ Νεώτερες, εντούτοις, απόψεις δεν δέχονται την ταύτιση του υστεροαρχαϊκού οικοδομήματος με τον πρόιμο ναό της θεάς⁸² και συνδέουν τη λατρεία της κατευθείαν με το Παλαιό Βουλευτήριο, τοποθετώντας την εγκαθίδρυσή της είτε στον ύστερο 6^ο/πρώιμο 5^ο αι. π.Χ.⁸³ είτε στις

⁷⁸Θυσίες των *πρωτάνεων* στη Μητέρα των Θεών αναφέρονται από πηγές του 4^{ου} αι. π.Χ. [Δημοσθ. *Προοίμ.* 54, Θεόφρ. *Χαρακτ.* 21.11 (κατά τα *Γαλάζια*)], ενώ στοιχεία για τη γιορτή αντλούμε από τον Ησύχιο (*Γαλάζια*, βλ. και: Bekker 1814, 229, 25). Για την αφιέρωση φιάλης από τους *εφήβους* κατά τον ύστερο 2^ο αι. π.Χ., όταν είχε πια ιδρυθεί και το ελληνιστικό *Μητρώο*, βλ.: *IG* II² 1006, 23, 79. *IG* II² 1009, 7, 37. *IG* II² 1011, 13 (όπου αναφέρονται και θυσίες προς τη θεά). *IG* II² 1028, 40. *IG* II² 1030, 35. *Agora* I 286, 27-28. *Agora* I 5952. Για την αφιέρωση χρυσής φιάλης βλ.: *IG* II² 470, 13. Σχετικά με τη λατρευτική δραστηριότητα προς τιμήν της Μητρός των Θεών βλ.: Xagorari-Gleissner 2008, 61 (όπου η *γαλαζία* συνδέεται με την τροφή του μικρού Διός, γιού της Ρέας, και η αφιέρωση της φιάλης στη θεά από τους *εφήβους* ερμηνεύεται ως ένδειξη ενηλικίωσης). Parker 1996, 192. Simms 1985, 60. Wycherley 1957, 153 no. 474, 156 no. 494, 157 no. 502, 160 no. 519. Deubner 1932, 216. Daremberg, Saglio 1896, 1429.

⁷⁹Σχετικά βλ.: *IG* II² 1445, 24. Βλ. επίσης: Simms 1985, 60. Wycherley 1957, 158 no. 507.

⁸⁰Σχετικά βλ.: *IG* II² 4595. Βλ. και παραπάνω σημ. 33.

⁸¹Σχετικά βλ.: Longo 2014, 9.22, 1015. Camp 2010, 61-63. Camp 1998, 93. Παπαχατζής 1998, 185-186. Shear 1995, 171 και σημ. 32-33, 176 και σημ. 53. Simms 1985, 77-78. Thompson, Wycherley 1972, 30-31. Thompson, 1937, 135-140. Πρβλ.: Parker 1996, 190 και σημ. 139 (που θεωρεί ελκυστική την εκδοχή της επαναλειτουργίας του υστεροαρχαϊκού ναόσχημου οικοδομήματος μετά τα Περσικά και πιθανή την προσάρτηση του Παλαιού Βουλευτηρίου στο ιερό της Μητρός κατά τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., απ' όπου η χρήση του όρου *Μητρώο* και για το εν λόγω κτήριο ως έδρα του Αρχείου της πόλης).

⁸²Για διάφορες απόψεις σχετικά με την ταυτότητα του ναόσχημου οικοδομήματος βλ.: Longo 2014, 9.22, 1015. Munn 2006, 273 και σημ. 40. Βικέλα 2001, 43 σημ. 12. Parker 1996, 190 και σημ. 139. Βλ. και παρακάτω σημ. 83-84.

⁸³Σχετικά βλ.: Βικέλα 2001, 43 και σημ. 12, 57 και σημ. 54^α (που τοποθετεί την εγκαθίδρυση της λατρείας στο Παλαιό Βουλευτήριο κατά την ίδρυσή του το 500 π.Χ.). Simms 1985, 94-96 (που θεωρεί πιθανή την ίδρυση του Παλαιού Βουλευτηρίου ως ναού της θεάς από τους Πεισιστρατίδες και τη μεταγενέστερη μετατροπή του σε Βουλευτήριο από τον Κλεισθένη). Πρβλ.: Roller 1999, 162-163. Miller 1995, 133-143 (όπου τα λείψανα του Παλαιού Βουλευτηρίου ταυτίζονται με το αρχαϊκό και κλασικό *Μητρώο*, του οποίου

τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ., συσχετίζοντας συχνά το γεγονός με το λοιμό του 430 π.Χ.⁸⁴

Διαφωνία επίσης υπάρχει και ως προς την ακριβή φύση της θεότητας που λατρευόταν στο αθηναϊκό *Μητρώο*. Στο εάν δηλαδή η Μήτηρ των Θεών όντως ταυτίζεται με την ανατολική θεά Κυβέλη (Matar Kubeleya/Kubileya), που η εξελληνισμένη εκδοχή της, μετά το συγκρητισμό της με τις παρεμφερείς θεές Ρέα, Γαία και Δήμητρα⁸⁵ ή τη συγχώνευσή της με κάποια τέτοια προγενέστερη λατρεία, έγινε αποδεκτή εδώ, ή αποτελεί μια πανάρχαια, εγχώρια θεά Μητέρα, που συγγεόταν με τις προαναφερόμενες θεές, εμπλουτίστηκε δε με την πάροδο των χρόνων με ανατολικά στοιχεία κατ' επίδραση της διαδεδομένης λατρείας της Κυβέλης, με την οποία και σταδιακά συγχωνεύτηκε.⁸⁶

η ίδρυση τοποθετείται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο Miller αμφισβητεί επιπλέον την ύπαρξη του ναόσχημου οικοδομήματος, που εντοπίστηκε στα θεμέλια του ελληνοιστικού *Μητρώου*).

⁸⁴Σχετικά βλ.: Xagorari-Gleissner 2008, 22-24, 105-106 (που τοποθετεί την εγκατάσταση του αγάλματος της θεάς στο Παλαιό Βουλευτήριο το 430 π.Χ.). Munn 2006, 62-66, 326-332. Sickinger 1999, 105-113. Shear 1995, 172-178, 189 (που τοποθετούν την εγκαθίδρυση της λατρείας στο Παλαιό Βουλευτήριο στην τελευταία δεκαετία του 5^{ου} αι. π.Χ., παράλληλα με τη μεταφορά των συνεδριάσεων της Βουλής στο νέο κτήριο και τη μετατροπή του παλαιού κτηρίου στην έδρα του δημοσίου Αρχείου. Ο Shear, ελλείψει οποιουδήποτε ίχνους βωμού και βάσεως λατρευτικού αγάλματος, ταυτίζει με θησαυρό το αρχαϊκό ναόσχημο οικοδόμημα και συνδέει τη χρήση του με τις λειτουργίες του Παλαιού Βουλευτηρίου). Francis, 1990, 16-20, 112-120 (που τοποθετεί την εγκαθίδρυση της λατρείας της θεάς στο Παλαιό Βουλευτήριο στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ., ενώ ταυτίζει το ναόσχημο κτήριο, που χρονολογεί όμως γύρω στο 460 π.Χ., με την πρώτη έδρα του δημοσίου Αρχείου. Δεν υπάρχει, εντούτοις, καμία πληροφορία από τις πηγές για ξεχωριστό από το Βουλευτήριο χώρο Αρχείου πριν από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.). Boersma 1970, 31-34 (που τοποθετεί την εγκαθίδρυση της λατρείας της θεάς στο Παλαιό Βουλευτήριο γύρω στο 410 π.Χ., ενώ ταυτίζει το υστεροαρχαϊκό ναόσχημο οικοδόμημα με το ναό του Ελευθερέως Διός). Πρβλ.: Blomart 2002, 21-34 (που τοποθετεί την εγκαθίδρυση της λατρείας της θεάς στο Παλαιό Βουλευτήριο στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. αλλά μιλάει για ανανέωση μιας παλαιότερης λατρείας, που υπήρχε στην Αγορά από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.).

⁸⁵Ο συγκρητισμός αυτός είναι σαφής στα παρακάτω χωρία.: Ευριπ. *Βακχ.* 58-59, 78-79, 128 (με τη Ρέα). Ευριπ. *Ελένη*, 1301-1368 (με τη Δήμητρα). Σοφοκλ. *Φιλοκτήτης*, 391-402 (με τη Ρέα και τη Γαία). Μελαντιπίδης *PMG* 764 (με τη Δήμητρα). Για περισσότερα βλ.: Munn 2006, 56 και σημ. 1-3, 61 και σημ. 17. Sickinger 1999, 108 και σημ. 69. Parker 1996, 189 και σημ. 134. Shear 1995, 174. Burkert 1993, 377 και σημ. 26.

⁸⁶Σχετικά με τη λατρεία της Μητρός των Θεών στην Αγορά των Αθηνών και τη φύση της θεότητας βλ.: Xagorari-Gleissner 2008, 22-24, 69, 124 (που ταυτίζει τη Μητέρα των Θεών και τη Μητέρα του εν Άγραις *Μητρώου* με τη Ρέα και συνδέει την εγκατάστασή της στο Βουλευτήριο με την εξάπλωση της λατρείας της Κυβέλης). Munn 2006, 56-66 (που ταυτίζει τη Μητέρα των Θεών με την εξελληνισμένη Κυβέλη). Blomart 2002, 21-34 (που ταυτίζει τη Μητέρα των Θεών και τη Μητέρα του εν Άγραις *Μητρώου* και την παρουσιάζει ως μια εγχώρια θεά, η λατρεία της οποίας ανανεώθηκε στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και εμπλουτίστηκε με στοιχεία της ασιατικής Κυβέλης). Βικέλα 2001, 43 και σημ. 12, 55-56, 57 και σημ. 54^ο (που ταυτίζει τη Μητέρα των Θεών με την εξελληνισμένη Κυβέλη). Sickinger 1999, 112 (που θεωρεί τη θεά μια γηγενή θεά Μητέρα, που απέκτησε στοιχεία της Κυβέλης μετά την εξάπλωση της ασιατικής λατρείας, και την ταυτίζει με τη Μητέρα του εν Άγραις *Μητρώου*). Παπαχατζής 1998, 185 (όπου η Μήτηρ των Θεών ταυτίζεται με την εξελληνισμένη Κυβέλη αλλά θεωρείται ότι η λατρεία της συγχωνεύτηκε με μια ήδη υπάρχουσα λατρεία της Γαίας). Parker 1996, 188-194 (που θεωρεί ότι στο *Μητρώο* η λατρεία της

Οι απόψεις δίστανται επίσης και ως προς την αιτία σύνδεσης της λατρείας της θεάς με το κτήριο, με ένα πλήθος θεωριών να έχουν διατυπωθεί σχετικά. Κάποιοι μελετητές βλέπουν τη σύνδεση αυτή ως αποτέλεσμα συγκυριών.⁸⁷ Άλλοι υπογραμμίζουν το χαρακτήρα της φρυγικής Κυβέλης ως προστάτιδας των πόλεων, γεγονός που δικαιολογεί την εγκατάσταση της εξελληνισμένης εκδοχής της στο Βουλευτήριο⁸⁸ ή το Αρχείο.⁸⁹ Άλλος δε βασίζεται στην ιστορία του *μητραγύρτη*, θεωρώντας την ικανή αιτία για τη μεταφορά της παρεμφερούς λατρείας της εγχώριας Ρέας/Μητρός, από το εν Άγραις *Μητρώο* στο κέντρο της πολιτικής ζωής της πόλης, εν είδει προστάτιδας της κοινότητας.⁹⁰

Κάποιοι μελετητές, τέλος, αποδίδουν πολιτικά αίτια στην εγκαθίδρυση της λατρείας της θεάς στο Παλαιό Βουλευτήριο. Έτσι, σύμφωνα με μία θεωρία, στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. έλαβε χώρα η ανανέωση μιας παλαιότερης λατρείας της Μητρός, που είχε εμφανιστεί στην Αγορά κατά τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ., η εγκαθίδρυση της οποίας στο Βουλευτήριο και η ενίσχυσή της με στοιχεία της ασιατικής Κυβέλης απηχεί τη θέληση των Αθηναίων να ενδυναμώσουν τους δεσμούς τους με τους Ίωνες της Μ. Ασίας, οι πόλεις των οποίων επαναστατούσαν η μία μετά την άλλη εναντίον της αθηναϊκής

Κυβέλης συγχωνεύτηκε με την προϋπάρχουσα λατρεία μιας γηγενούς Μητρός θεάς και ότι η λατρεία της Μητρός των Θεών στην Αγορά δεν είχε οργιώδη χαρακτηριστικά, παρόλο που η θεότητα ταυτιζόταν κατόπιν με αυτήν, που λατρευόταν ιδιωτικά και με εντονότερο τρόπο από ομάδες πολιτών και μετοίκων). Shear 1995, 172-178 (που ταυτίζει τη Μητέρα των Θεών με την εξελληνισμένη Κυβέλη). Francis 1990, 16-17, 112-120 (που ταυτίζει τη Μητέρα των Θεών/Ρέα με την εξελληνισμένη Κυβέλη). Simms 1985, 59-112 (που ταυτίζει τη Μητέρα των Θεών με την εξελληνισμένη Κυβέλη, θεωρεί πιθανή τη συγχώνευσή της με κάποια προϋπάρχουσα παρεμφερή λατρεία και πιστεύει ότι η λατρεία της είχε στην Αθήνα αποβάλλει, εν πολλοίς, τον οργιαστικό της χαρακτήρα. Η Simms κάνει επίσης ανασκόπηση διαφόρων θεωριών για την προέλευση και το χαρακτήρα της θεάς, καθώς και το χρόνο εγκαθίδρυσης της λατρείας της στην Αγορά). Για τη σχέση ή μη της Μητρός των Θεών με τη Μητέρα του εν Άγραις *Μητρώου* βλ.: Munn 2006, 256 σημ. 130.

⁸⁷Σχετικά βλ.: Shear 1995, 189 (που θεωρεί πως η ίδρυση του Νέου Βουλευτηρίου συνέπεσε χρονικά με την επίσημη αναγνώριση της εξελληνισμένης λατρείας της Κυβέλης, ως Μητρός των Θεών, από το αθηναϊκό κράτος, με αποτέλεσμα το μεγάλο δημόσιο κτήριο που εκκενωνόταν, με τη μεταφορά των εργασιών της Βουλής από το Παλαιό στο Νέο Βουλευτήριο, να συνιστά ιδανική λύση για τη στέγαση της νεοεισαχθείσας λατρείας). Simms 1985, 94-96 (που θεωρεί πως η σύνδεση της θεάς με το ίδρυμα είτε οφείλεται στη μεταφορά της λατρείας της από το αρχαϊκό ναόσχημο οικοδόμημα στα βόρεια του, μετά την καταστροφή του από τους Πέρσες, στην περίπτωση που αυτό ταυτίζεται με το παλαιότερο *Μητρώο* που δεν επισκευάστηκε ποτέ, είτε προκύπτει από την αρχική χρήση του Παλαιού Βουλευτηρίου ως *Μητρώου*, ιδρυμένου από τους Πεισιπρατίδες κατά το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. και μετατρεπόμενου σε διοικητικό κτήριο με την Κλεισθένια μεταρρύθμιση, που οδήγησε στη δημιουργία μιας εκτεταμένης Βουλής που είχε ανάγκη από έδρα).

⁸⁸Σχετικά βλ.: Βικέλα 2001, 55-57 και σημ. 54^α.

⁸⁹Σχετικά βλ.: Francis 1990, 118. Για άλλες περιπτώσεις σύνδεσης *Μητρώων* με Αρχαία πόλεων βλ.: Valavanis 2002, 224 και σημ. 8. Roller 1999, 163.

⁹⁰Σχετικά βλ.: Xagorari-Gleissner 2008, 22-24, 69, 124.

ηγεμονίας και εγκατέλειπαν τη Συμμαχία.⁹¹ Κατά μια άλλη άποψη δε, η εγκαθίδρυση της λατρείας συνδέεται με την απόπειρα των Αθηναίων να προσεγγίσουν πολιτικά τους Πέρσες εν μέσω του Πελοποννησιακού Πολέμου. Σύμφωνα με την τελευταία αυτή θεωρία, η εγκατάσταση της φρυγικής θεάς, που ήταν προστάτιδα της περσικής ηγεμονίας, στο κτήριο όπου φυλάσσονταν οι νόμοι της αθηναϊκής πολιτείας, συμβολίζει επιπλέον την από μέρους της προστασία των νόμων, ήτοι της υπέρτατης αρχής του αθηναϊκού κράτους, το οποίο φιλοδοξούσε με τη σειρά του στην ηγεμονία της Ελλάδας. Αποκαθιστά, τέλος, τις σχέσεις της πόλης με τη θεά, που είχαν διαρραγεί μετά το επεισόδιο με τον ιερέα της, στο οποίο αναγνωρίζεται η ιστορία της δολοφονίας των απεσταλμένων των Περσών από τους Αθηναίους το 491 π.Χ., κάποιος εκ των οποίων θα ήταν ιερέας της Κυβέλης.⁹²

Σε κάθε περίπτωση, η σύνδεση της αιγιματικής, εν πολλοίς, Μητρός των Θεών με το Παλαιό Βουλευτήριο, η μετατροπή του οποίου στην έδρα του κεντρικού Αρχείου του κράτους την κατέστησε θεϊκό φύλακα του Αρχείου αυτού, οδήγησε στην καθιέρωση της ονομασίας *Μητρώο* για το εν λόγω ίδρυμα.⁹³ Το νέο όνομα φαίνεται όμως να επικράτησε σταδιακά, καθώς η χρήση του ονόματος Βουλευτήριο και για το παλαιό κτήριο διατηρείται σε πολλές πηγές του 4^{ου} αι. π.Χ., καταδεικνύοντας έτσι τη στενή σχέση που είχαν και τα δύο κτήρια με τις λειτουργίες της Βουλής.⁹⁴ Το παλαιό κτήριο αποτελούσε αρχικά ένα είδος παραρτήματος του Βουλευτηρίου, εν είδει Αρχείου της Βουλής, η εμπλοκή της οποίας σε ένα πλήθος τομέων της κρατικής διοίκησης καθιστούσε το Αρχείο της το κεντρικό Αρχείο του κράτους. Από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής, ωστόσο, στο κτήριο άρχισαν να φυλάσσονται και έγγραφα που δεν σχετίζονταν με τις

⁹¹Σχετικά βλ.: Blomart 2002, 21-34.

⁹²Σχετικά βλ.: Munn 2006, 317-319, 326-332 (που συνδέει την εγκαθίδρυση της λατρείας της θεάς με την πολιτική δράση του Αλκιβιάδη).

⁹³Για την άποψη ότι το Νέο Βουλευτήριο ιδρύθηκε για να αποδοθεί ο χώρος του παλαιού κτηρίου στο Αρχείο βλ.: Valavanis 2002, 224 σημ. 10. Sickinger 1999, 113. Camp 1998, 65. Simms 1985, 96. Πρβλ.: Munn 2006, 330-332 και σημ. 49 (που θεωρεί ότι η κατασκευή του νέου κτηρίου έγινε πρωτίστως για να χρησιμοποιηθεί ο χώρος του Παλαιού Βουλευτηρίου ως χώρος συνεδριάσεων του σώματος των νομοθετών, που ανέλαβαν να αναδιοργανώσουν την αθηναϊκή νομοθεσία κατά την τελευταία δεκαετία του 5^{ου} αι. π.Χ., αλλά και ως χώρος φύλαξης νόμων και δημοσίων εγγράφων).

Για περαιτέρω βιβλιογραφία σχετικά με την ίδρυση του κεντρικού Αρχείου της πόλης κατά τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. βλ.: Valavanis 2002, 224 σημ. 11.

⁹⁴Σχετικά βλ.: Sickinger 1999, 106, 111-112. Gneisz 1990, 48-51. Simms 1985, 96. Mc Donald 1943, 160-165.

εργασίες του πολιτικού οργάνου,⁹⁵ με τη σταδιακή χρήση του ονόματος *Μητρώο* να συμπίπτει χρονικά και την πλήρη μετονομασία του κτηρίου να ολοκληρώνεται κατά τον 3^ο αι. π.Χ., για να αντικατασταθεί στη συνέχεια από το διάδοχο ελληνιστικό *Μητρώο* κατά το τρίτο τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ.⁹⁶

Επισημαίνεται δε, ότι δεν έχουμε καμία ένδειξη σύνδεσης της λατρείας της θεάς με αυτή καθεαυτή τη λειτουργία της Βουλής, παρά μόνο με το χώρο του Αρχείου της, κάτι που υποδεικνύει μάλλον την εγκατάσταση της λατρείας της εντός του Παλαιού Βουλευτηρίου μετά την ίδρυση του Νέου Βουλευτηρίου, κατά τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. Πέραν άλλωστε των φιλολογικών αναφορών στο λατρευτικό άγαλμα της Μητρός, που τοποθετείται στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ., όλα τα στοιχεία λατρείας της στην περιοχή χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. και εξής. Είναι, τέλος, κάπως δύσκολο να δεχθεί κανείς τις απόψεις, που θέλουν την εξελληνισμένη μεν, πλην όμως ανατολική, λατρεία της Κυβέλης να εγκαθιδρύεται σε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά ιδρύματα της πόλης για οποιοδήποτε λόγο. Εξ αυτού οδηγούμαστε μάλλον στην άποψη της συγχώνευσης της λατρείας της με την προϋπάρχουσα λατρεία μιας γηγενούς θεάς Μητρός, με τα βαθύτερα αίτια εγκαθίδρυσής της στο χώρο του Παλαιού Βουλευτηρίου να παραμένουν σκοτεινά.

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, διαπιστώνουμε πως, τόσο το Παλαιό, όσο και το Νέο Βουλευτήριο των Αθηνών φιλοξενούσαν στο εσωτερικό τους τη λατρεία της Εστίας, αποκαλούμενης από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. ως Εστίας Βουλαίας, του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας. Η Εστία, η λατρεία της οποίας εντός του Βουλευτηρίου είναι αναμενόμενη λόγω της προέλευσης και της φύσης του ιδρύματος, δεν ήταν αντιληπτή εδώ ως πλήρως προσωποποιημένη θεά αλλά ταυτιζόταν με το βωμό του Βουλευτηρίου, αποτελώντας τη σκιάδη δύναμη που προστάτευε αυτόν και κατ' επέκταση το κτήριο και τη λειτουργία του. Στον εν λόγω βωμό λάμβαναν χώρα εναρκτήριοι θυσίες κατά την έναρξη του βουλευτικού έτους (*εισιτητήρια*), ενώ καθαρτήριοι θυσίες πραγματοποιούνταν και πριν από κάθε συνεδρίαση της Βουλής, με τις σχετικές προσευχές να απευθύνονται, τόσο προς την Εστία, όσο και προς άλλους θεούς. Στην Εστία Βουλαία ορκίζονταν επίσης κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων, ενώ στο βωμό της κατέφυγαν κάποιοι ως ικέτες σε κρίσιμες ιστορικές στιγμές. Ένας βωμός του

⁹⁵Σχετικά βλ.: Valavanis 2002, 234 και σημ. 60-64. Sickinger 1999, 114-138.

⁹⁶Για το ελληνιστικό *Μητρώο* βλ.: Longo 2014, 9.26, 1026-1030. Camp 2010, 60-61. Xagorari-Gleissner 2008, 107-108. Valavanis 2002, 221-255.

ύστερου 5^{ου}/4^ο αι. π.Χ., που βρέθηκε στα νοτιοδυτικά του παλαιού κτηρίου, φαίνεται να ταυτίζεται με την εστία του Νέου Βουλευτηρίου, ενώ ένα περιρραντήριο του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ., που φέρει την επιγραφή «[τ]ὸ βουλευ[τερίο]» και αποδίδεται στο Παλαιό Βουλευτήριο, υποδεικνύει την πραγματοποίηση τελετουργικών καθαρμών πριν από θυσίες ή σπονδές στην εστία του κτηρίου αυτού.

Η λατρεία του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας πάλι, επικεντρωνόταν σε τμήμα του Βουλευτηρίου, όπου στεγαζόταν το αναφερόμενο από τον Πausanία ξόανο του Διός Βουλαίου, μαζί πιθανότατα με ένα άγαλμα της Αθηνάς που δεν σώθηκε κατά τους μεταγενέστερους χρόνους. Στο ιερό αυτό προσεύχονταν κατά την είσοδο τους οι Βουλευτές στους θεούς που, σύμφωνα με το λατρευτικό τους όνομα, θεωρούνταν εμπνευστές των σωστών αποφάσεων και προστάτες της ορθής κρίσης. Επιγραφικές αναφορές των ρωμαϊκών χρόνων αλλά και η προαναφερόμενη μαρτυρία του Πausanία καταδεικνύουν δε τη διατήρηση, καθ' όλη τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων και έως τη ρωμαϊκή περίοδο, όλων των Βουλαίων λατρειών, οι περισσότερες πληροφορίες για τις οποίες παρέχονται από πηγές του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. αλλά και από μεταγενέστερους συγγραφείς, που αναφέρονται, ωστόσο, κυρίως στην κλασική περίοδο.

Πλέον των παραπάνω λατρειών, το Νέο Βουλευτήριο φιλοξενούσε, πιθανότατα από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής, ένα άγαλμα του Απόλλωνος και ένα του Δήμου, που δεν αναφέρονται όμως από καμία πηγή των κλασικών χρόνων, παρά μόνο από τον Πausanία. Ο Απόλλων θα μπορούσε, εντούτοις, να ταυτίζεται με τον Απόλλωνα Προστατήριο, στον οποίο πατροπαράδοτα θυσίαζαν οι *πρυτάνεις* πριν από την έναρξη των Εκκλησιών, σύμφωνα με τιμητικά ψηφίσματα του 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ. Σε αυτή την περίπτωση το άγαλμά του θα βρισκόταν κάπου κοντά στην είσοδο του Βουλευτηρίου, όπως υποδεικνύει το λατρευτικό του επίθετο, και θα είχε στηθεί μάλλον κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Σε κάθε περίπτωση, η σύνδεση του Απόλλωνος με το ίδρυμα σχετίζεται και με τις μαντικές ιδιότητες του θεού, οι οποίες τον καθιστούσαν ιδανικό σύμβουλο και επομένως κατάλληλη λατρεία για το χώρο του Βουλευτηρίου. Δεδομένης δε της εγκαθίδρυσης ή αναδιοργάνωσης της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου στη δυτική πλευρά της Αγοράς κατά τον 4^ο αι. π.Χ., είναι πιθανή και η εγκατάσταση της λατρείας του πατρογονικού θεού και αρίστου, εκ των ιδιοτήτων του, συμβούλου στο Βουλευτήριο κατά την ίδια περίοδο.

Η λατρεία του Δήμου φαίνεται να εγκαταστάθηκε εντός του ιδρύματος τον ίδιο αυτό αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου παρατηρείται ενίσχυση του σεβασμού στην ιδέα του πολιτικά κυρίαρχου Δήμου, μετά και τα ολιγαρχικά καθεστώτα που σημάδεψαν τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. Πλήθος απεικονίσεων του Δήμου εμφανίζονται άλλωστε στην τέχνη και τα ψηφισματικά ανάγλυφα της εποχής, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη ζωγραφική αναπαράστασή του μαζί με το Θησέα και τη Δημοκρατία στη γειτονική του Βουλευτηρίου Στοά του Ελευθερίου Διός, έργο των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ. Το 333/2 π.Χ. εξάλλου εισήχθη και η λατρεία της Δημοκρατίας στην Αγορά των Αθηνών. Είναι επομένως λογικό σε μια τέτοια περίοδο, που η πόλη ήθελε να προβάλλει την ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών, να καθιερωθεί και η λατρεία του Δήμου εντός του Βουλευτηρίου, δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο την πρωτοκαθεδρία που αυτός κατείχε στο πολίτευμα της Αθήνας.

Πέραν των προαναφερόμενων λατρειών, που σχετίζονται με αυτή καθεαυτή τη λειτουργία του ιδρύματος, το Παλαιό Βουλευτήριο, που μετετράπη στην έδρα του Αρχείου της Βουλής, και ως εκ τούτου κεντρικού Αρχείου του κράτους, μετά την ίδρυση του Νέου Βουλευτηρίου, φιλοξενούσε και τη λατρεία της Μητρός των Θεών, με αποτέλεσμα τη σταδιακή χρήση του ονόματος *Μητρώο* για το κτήριο από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής και την πλήρη μετονομασία του κατά τον 3^ο αι. π.Χ. Εντός του κτηρίου υπήρχε χρυσελεφάντινο άγαλμα, έργο πιθανότατα του Αγορακρίτου, το οποίο παρίστανε τη θεά καθισμένη σε θρόνο και συνοδευόμενη από ένα ή δυο λιοντάρια, κατά τα πρότυπα της φρυγικής θεάς Κυβέλης. Πλήθος αναθημάτων με αντίστοιχες απεικονίσεις της θεάς ανακαλύφθηκαν εξάλλου στην ευρύτερη περιοχή. Ο κλασικός βωμός της θεάς στην Αγορά δε, εντοπίστηκε στο εσωτερικό του βωμού του μεταγενέστερου ελληνιστικού *Μητρώου*, που τοποθετείται στα ανατολικά του Παλαιού Βουλευτηρίου.

Θυσίες των *πρυτάνεων* στη θεά μαρτυρούνται κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Κάποιες εξ αυτών κατά τα *Γαλάζια*, εορτή προς τιμήν της, που, σύμφωνα με μεταγενέστερες πηγές, πήρε το όνομά της από τη *γαλαξία*, έναν πολτό από γάλα και κριθίνο αλεύρι που κατανάλωναν οι πιστοί. Επιγραφικές μαρτυρίες πιστοποιούν τον εορτασμό των *Γαλαξίων* τουλάχιστον έως τον ύστερο 2^ο αι. π.Χ. και αναφέρουν αφιερώσεις και θυσίες των *εφήβων* στη θεά, που δεν μαρτυρούνται, εντούτοις, από πηγές των κλασικών χρόνων. Επιγραφές του 4^{ου} αι. π.Χ., τέλος, αναφέρουν το *χερνιβείο*, που υπήρχε στο εσωτερικό

του *Μητρώου* και θα χρησίμευε για τελετουργικούς καθαμούς πριν από κάθε ιεροπραξία, καθώς και τον ιερέα της θεάς.

Αμφίβολη παραμένει έως τώρα, τόσο η εποχή, όσο και η αιτία εγκατάστασης της λατρείας της θεάς στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου, ενώ αινιγματική είναι και η ίδια η φύση της Μητρός των Θεών. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι δεν έχουμε καμία ένδειξη σύνδεσης της λατρείας της με αυτή καθεαυτή τη λειτουργία της Βουλής, παρά μόνο με το χώρο του Αρχείου της. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει μάλλον την εγκαθίδρυση της λατρείας της εντός του κτηρίου μετά τη μεταφορά της Βουλής στο Νέο Βουλευτήριο, κατά τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., χρονολόγηση που συμφωνεί και με τα διαπιστωμένα ίχνη της λατρείας της θεάς στην περιοχή. Καθώς, μάλιστα, είναι δύσκολο να δεχθεί κανείς την εγκατάσταση της εξελληνισμένης μεν, ανατολικής ωστόσο, λατρείας της Κυβέλης σε ένα τόσο σημαντικό πολιτικό ίδρυμα για οποιοδήποτε λόγο, καταλήγουμε μάλλον στη θεωρία της συγχώνευσης της λατρείας της με αυτή μιας προϋπάρχουσας γηγενούς θεάς Μητρός, με τα βαθύτερα αίτια εγκαθίδρυσής της στο χώρο του Παλαιού Βουλευτηρίου να παραμένουν σκοτεινά. Το παλαιό κτήριο απετέλεσε δε επίκεντρο της λατρείας της μέχρι και την αντικατάστασή του από το μεταγενέστερο ελληνιστικό *Μητρώο*, κατά το 2^ο αι. π.Χ., με το ίδρυμα να μην συνιστά ωστόσο πλέον παράρτημα του Βουλευτηρίου ήδη από τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., οπότε και επικράτησε για αυτό η ονομασία *Μητρώο*.

Βουλευτήριο Ολυμπίας

Στα νότια του μεγάλου ναού του Διός και εκτός του περιβόλου της Άλτεως έχουν εντοπιστεί τμήματα δύο παράλληλων, επιμήκων αψιδωτών κτηρίων, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και διαστάσεις 10.80μ. X 21.59μ. περίπου το βόρειο και 10.45μ./11.10μ. X 22.00μ. το νότιο (εικ. 7).⁹⁷ Βάσει των εναπομεινάντων λειψάνων αλλά και τμημάτων του λίθινου θριγκού, που εντοπίστηκαν εντοιχισμένα σε ένα μεταγενέστερο τείχος, τα κτίσματα αποκαθίστανται ως πανομοιότυπα κτήρια δωρικού ρυθμού, με εσωτερική

⁹⁷ Τα κτίσματα ακολουθούν την παλαιά παράδοση των αψιδωτών κτηρίων, που έκαναν την εμφάνισή τους στην περιοχή ήδη από την εποχή του Χαλκού. Το νοτιότερο από τα δύο κτίσματα, που είναι και το καλύτερα διατηρημένο, παρουσιάζει ελλειψοειδή διάταξη των μακρών τοίχων, τόσο κατά τον οριζόντιο, όσο και κατά τον κατακόρυφο άξονα, με αποτέλεσμα, τόσο το πλάτος του, όσο και το βάθος έδρασης των τοίχων του να εμφανίζει διαφοροποιήσεις. Διαθέτει επίσης ελαφρώς οξυκόρυφη αψίδα. Το βορειότερο κτήριο, αν και πολύ κατεστραμμένο, διέθετε σίγουρα ευθείς μακρούς τοίχους και η αψίδα του είναι ημικυκλική. Σχετικά βλ.: Van de Löcht 2013, 230. Gneisz 1990, 60-62, 340. Μπούρας 1980, 312. Lawrence 1973, 252. Mallwitz 1972, 236-237.

αξονική κιονοστοιχία επτά κίωνων στην κυρίως αίθουσα και δύο διαμερίσματα στην περιοχή της αφίδας, προσβάσιμα από την κυρίως αίθουσα και χωριζόμενα με αξονικό τοίχο.⁹⁸ Η ανατολική πρόσοψη των κτηρίων, που θα είχαν ξύλινη οροφή και στέγη με πλήρη κεράμωση, φαίνεται να διαφέρει ελαφρώς. Το νότιο διαθέτει τρεις κίονες μεταξύ παραστάδων, τα κεντρικά μετακίονια των οποίων θα κλείνονταν, σύμφωνα με τα σωζόμενα ίχνη, από μεταλλικές θύρες, ενώ τα ακραία από κιγκλιδώματα. Στο βόρειο θα υπήρχε θυραίος τοίχος.⁹⁹

Μεταξύ των κτηρίων εντοπίζονται τα θεμέλια και ο τοιχοβάτης ενός μεταγενέστερου τετράγωνου κτίσματος, διαστάσεων 13μ. X 13μ. περίπου, στο κέντρο του οποίου απαντάται ένα τετράγωνο θεμέλιο, διαστάσεων 1.02μ. X 1.02μ. Η πρόσοψη του κτίσματος, η είσοδος του οποίου θα ήταν στα ανατολικά, ενώνεται με τοίχους με τις ανατολικές απολήξεις των αφιδωτών κτηρίων.¹⁰⁰ Το συγκρότημα συμπληρώνεται με μια σύγχρονη του τετράγωνου κτίσματος ιωνική στοά, διαστάσεων 42.09μ. X 5.07μ., που συνδέει περαιτέρω τις ανατολικές προσόψεις των κτηρίων. Βάσει των λειψάνων των κίωνων και των ίχνων που σώζονται πάνω στο στυλοβάτη της, η στοά αποκαθίσταται με

⁹⁸Τα δύο κτήρια διασώζουν λείψανα μόνο της εσωτερικής κιονοστοιχίας. Συγκεκριμένα στο βόρειο σώζονται τμήματα τριών υποθεμελιώσεων και στο νότιο τμήματα επτά υποθεμελιώσεων, καθώς και κατώτεροι σφόνδυλοι αράβδωτων κίωνων, που προέρχονται πιθανότατα από μια δεύτερη οικοδομική φάση. Τμήματα τριών δωρικών κίωνων έχουν επιπλέον βρεθεί στην πρόσοψη του νότιου κτίσματος. Εγκάρσιος τοίχος φαίνεται να διαχωρίζει και στα δύο κτήρια την κυρίως αίθουσα από την αφίδα στα δυτικά. Στο νότιο κτίσμα ένας επιπλέον αξονικός τοίχος διακρίνει το χώρο της αφίδας σε δύο επικοινωνούντα και προσβάσιμα από την κυρίως αίθουσα διαμερίσματα, με ίχνη θύρας, τόσο στον αξονικό τοίχο, όσο και εκατέρωθέν του, στον εγκάρσιο τοίχο της αφίδας. Στο ίδιο κτήριο μία επιπλέον είσοδος εντοπίζεται στο βορειοδυτικό άκρο της κυρίως αίθουσας, ανοιγμένη κατά τον Van de Löcht από την ίδρυση του κτηρίου και κατ' άλλους ερευνητές (Gneisz, Mallwitz) σε μια δεύτερη οικοδομική φάση. Σχετικά βλ.: Van de Löcht 2013, 229-231, 274-275. Gneisz 1990, 61-62 (που αναφέρει δύο εισόδους στο βορειοδυτικό και νοτιοδυτικό άκρο της κυρίως αίθουσας του νότιου κτηρίου, ανοιγμένες σε μεταγενέστερη φάση). Mallwitz 1972, 236-238, 240. McDonald 1943, 225-226.

⁹⁹Για τη μορφή της πρόσοψης του βόρειου οικοδομήματος βλ.: Van de Löcht 2013, 231-232, 273-274. Πρβλ.: Gneisz 1990, 62, 340. Mallwitz 1972, 236, 238 (που την παρουσιάζουν πανομοιότυπη με την πρόσοψη του νότιου κτίσματος αλλά επισημαίνουν ότι θα έμενε ανοικτή, σημειώνοντας παράλληλα ότι στις πλάκες του στυλοβάτη δεν έχουν διατηρηθεί ίχνη κίωνων και θυρών).

¹⁰⁰Οι τοίχοι αυτοί συνδέονται μεν με το τετράγωνο κτίσμα αλλά απλώς ακουμπούν στα αφιδωτά κτήρια. Η θεμελίωση του τετράγωνου κτίσματος δε δεν συνδέεται με αυτή των αφιδωτών κτηρίων. Απ' όλα τα παραπάνω γίνεται σαφές, ότι το τετράγωνο κτίσμα προστέθηκε σε μεταγενέστερη φάση. Σχετικά βλ.: Van de Löcht 2013, 232. Gneisz 1990, 62, 340 (που δίνει διαστάσεις κτίσματος 14.24μ. X 14.23μ. και εσωτερικού θεμελίου 0.70μ. X 1.00μ.). Mallwitz 1972, 239 (που δίνει διαστάσεις κτίσματος 14.24μ. X 14.23μ.). McDonald 1943, 227 (που δίνει διαστάσεις εσωτερικού θεμελίου 0.70μ. X 1.00μ.).

27 κίονες στην πρόσοψη και 4 στις στενές πλευρές. Θεωρείται δε ότι καταστράφηκε γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁰¹

Το συγκρότημα ταυτίζεται πιθανότατα με το Βουλευτήριο της Ολυμπίας, γνωστό από τις αναφορές του Πausανία και του Ξενοφώντα, και φαίνεται να διαμορφώθηκε σταδιακά.¹⁰² Αρχικά κτίστηκε το νότιο αφιδωτό κτήριο, που τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., μετά από λίγο καιρό το βόρειο αφιδωτό κτήριο, ενώ γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. προστέθηκε το ενδιάμεσο τετράγωνο κτίσμα και η ιωνική στοά.¹⁰³ Το Βουλευτήριο προοριζόταν για τη Βουλή των Ηλείων, η παλαιότερη επιγραφική μαρτυρία της οποίας στην περιοχή της Ολυμπίας τοποθετείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁴ Οι Ηλείοι ήλεγχαν την Ολυμπία από τον 6^ο αι. π.Χ. και εξής, είχαν εκεί την έδρα κάποιων από τις σημαντικότερες λειτουργίες του κράτους τους, ενώ οι αρμοδιότητες της Βουλής αλλά και πολλών άλλων αξιωματούχων μοιράζονταν μεταξύ της διοίκησης του κράτους και αυτής του ιερού της Ολυμπίας και των αγώνων, επιφέροντας τον αντίστοιχο δυισμό στις έδρες τους.¹⁰⁵ Η Ολυμπία μάλιστα ήταν κατά πάσα πιθανότητα το κύριο πολιτικό κέντρο του κράτους κατά τον 6^ο αι. π.Χ.¹⁰⁶

¹⁰¹Τόσο η ιωνική στοά, όσο και το τετράγωνο κτίσμα διέθεταν μονόβαθμη κρηπίδα, ενώ η θεμελίωσή τους φαίνεται ότι ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση. Σχετικά με τη στοά βλ.: Van de Löcht 2013, 232-233, 272-274 (που θεωρεί ότι καταστράφηκε από σεισμό στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.). Arapogianni 2009, 27. Gneisz 1990, 62. Παπαχατζής 1979, 316 σημ. 5. Mallwitz 1972, 239. McDonald 1943, 227.

¹⁰²Σχετικά με το Βουλευτήριο της Ολυμπίας βλ.: Πaus. *Ελλάδ. Περιήγ.* 5.23.1, 5.24.1. Ξενοφ. *Ελληνικά* 7.4.31. Για την ταύτιση του συγκροτήματος από τον Dörpfeld βλ.: Van de Löcht 2013, 228. Gneisz 1990, 63-64. McDonald 1943, 228-230. Dörpfeld, 1892, 76 κ.εξ. *Olympia* IV, 40 κ.εξ. Πρβλ.: Lange 1885, 110-120.

¹⁰³Για τη χρονολόγηση του συγκροτήματος βλ.: Van de Löcht 2013, 269-275. Πρβλ.: Van de Löcht 2013, 228-230 (όπου παρατίθεται όλη η ιστορία της έρευνας του συγκροτήματος και οι κατά καιρούς διαφορετικές χρονολογήσεις των επιμέρους κτηρίων). Arapogianni 2009, 14, 26-28. Roy 2004, 497. Gneisz 1990, 63, 341. Παπαχατζής 1979, 316 σημ. 5. Lawrence 1973, 252. Hermann 1972, 104, 232 σημ. 262. Mallwitz 1972, 237-239, 313. McDonald 1943, 227-228. Weickert 1929, 67. Dörpfeld 1892, 79.

¹⁰⁴Πρόκειται για μια αρχαϊκή ηλειακή επιγραφή (*I.Olympia* 7), που χρονολογείται γύρω στο 525-500 π.Χ. και αναφέρει μια «βωλα πεντακατιων». Η Βουλή μαρτυρείται επίσης σε μια ακόμα ηλειακή επιγραφή του 500-475 π.Χ. (*I.Olympia* 3), που βρέθηκε στην Ολυμπία. Φαίνεται ότι αντικατέστησε την παλαιότερη ολιγαρχική Γερουσία των ενενήντα γερόντων (Αριστοτ. *Πολιτικά* 1306a 13-19), στην οποία εκλέγονταν εκπρόσωποι λίγων μόνο οικογενειών και τα μέλη της είχαν ισόβια θητεία. Το 420 π.Χ. πάντως οι Ηλείοι διέθεταν Βουλή εξακοσίων ατόμων (Θουκ. *Ιστορία* 5.47.9). Σχετικά με τη Βουλή των Ηλείων βλ.: Van de Löcht 2013, 228. Minon II 2007, 481-482, 510-514. Roy 2004, 497.

¹⁰⁵Σχετικά με τον έλεγχο της Ολυμπίας από το κράτος των Ηλείων από τον 6^ο αι. π.Χ. κ.εξ. και τη σύνδεση του Βουλευτηρίου με τη Βουλή τους βλ.: Van de Löcht 2013, 228, 273-274. Arapogianni 2009, 26-27. Minon II 2007, 481-483, 510-514. Roy 2004, 495, 497, 498. Roy 1999, 158-159. Hansen, Fischer-Hansen 1994, 86-89. Πρβλ.: Gneisz 1990, 64-66. Mallwitz 1972, 239 (που μιλούν για μια από κοινού διοίκηση του ιερού από τους Πισάτες και τους Ηλείους, τουλάχιστον μέχρι την καταστροφή της Πίσας το 362 π.Χ., η οποία επιτυγχάνονταν μέσω ξεχωριστών συνεδριάσεων των αντίστοιχων Βουλών τους στα δυο αφιδωτά

Οι συνεδριάσεις της Βουλής θα γίνονταν μάλλον στο νότιο αφιδωτό κτίσμα, ενώ το λίγο μεταγενέστερο βόρειο κτήριο θα χρησίμευε για άλλες διοικητικές λειτουργίες.¹⁰⁷ Τα μικρά δε δωμάτια των αφιδών θα μπορούσαν να αποτελούν χώρους φύλαξης δημόσιων εγγράφων, μέτρων και σταθμών, καθώς και του θησαυρού του ιερού, μιας και όλοι οι κατάλληλοι για ανάλογη χρήση χώροι του ναού του Διός ήταν προσβάσιμοι από τους πιστούς.¹⁰⁸ Όσο για το ενδιάμεσο τετράγωνο κτίσμα, το πάχος των τοίχων του φαίνεται να ήταν πολύ μικρότερο από των γειτονικών του κτηρίων και αποκαθίσταται μάλλον ως ανοιχτό τέμενος.¹⁰⁹ Ερμηνεύεται δε ως ο χώρος που φιλοξενούσε το βωμό και το φοβερό στην όψη άγαλμα του Ορκίου Διός, ο οποίος παριστανόταν, κατά τον Πausanία (*Ελλάδ. Περιήγ.* 5.24.9-10), να κρατά από ένα κεραυνό σε κάθε χέρι και ενώπιον του οποίου ορκίζονταν πριν τους αγώνες, πατώντας πάνω σε *τόμια* κάπρου, οι αθλητές, οι πατέρες, οι αδελφοί και οι γυμναστές τους, καθώς επίσης και οι κριτές.¹¹⁰

κτήρια). Για μια συνοπτική ανασκόπηση της χρόνιας διαμάχης των Πισατών και των Ηλείων για τον έλεγχο του ιερού της Ολυμπίας βλ.: Crowther 2004, 53-54.

¹⁰⁶Σχετικά βλ.: Roy 2004, 498. Πρβλ.: Morgan 2003, 75-76, 80. Morgan, Coulton 1997, 112-113 (που διαφωνούν και θεωρούν διαφορετική την αρχική χρήση του Βουλευτηρίου, που θα απέκτησε αυτή τη λειτουργία σε κάποια φάση μετά το συνοικισμό του 471 π.Χ.).

¹⁰⁷Σχετικά βλ.: Van de Löcht 2013, 274. Hansen, Fischer-Hansen 1994, 89. Πρβλ.: Gneisz 1990, 64-66. Mallwitz 1981, 99 κ.εξ. Mallwitz 1972, 239 (που ερμηνεύουν τα δύο κτήρια ως Βουλευτήρια των Ηλείων και των Πισατών, θεωρούν ότι η κυρίως αίθουσα του νότιου κτίσματος χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα για άλλες διοικητικές χρήσεις, π.χ. σαν Αρχείο, μετά την καταστροφή της Πίσας το 362 π.Χ. και ότι τότε προστέθηκαν οι θύρες και τα κιγκλιδώματα στην πρόσοψή του, για την προστασία των θησαυρών που θα φυλάσσονταν παράλληλα σε αυτό. Ο Mallwitz μάλιστα θεωρεί, ότι κατά την περίοδο αυτή στο νότιο κτήριο θα είχε μεταφερθεί και το άγαλμα του Ορκίου Διός). Σε κάθε περίπτωση, η αίθουσα συνεδριάσεων της Βουλής θα ήταν εφοδιασμένη με ξύλινα έδρανα. Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 4 και σημ. 7 αλλά και: Gneisz 1990, 71, 340. McDonald 1943, 259-260. Για μια ανασκόπηση παλαιότερων θεωριών σχετικά με τη χρήση των δύο αφιδωτών κτηρίων βλ.: McDonald 1943, 230-231.

¹⁰⁸Σχετικά βλ.: Gneisz 1990, 64, 199, 340. Παπαχατζής 1979, 316 σημ. 5 (που θεωρεί πιθανό εκεί να φυλάσσονταν τα αρχεία των νικητών των αγώνων). McDonald 1943, 229-230, 252, 276.

¹⁰⁹Σχετικά βλ.: Van de Löcht 2013, 274. Arapogianni 2009, 27. Gneisz 1990, 65, 340. Παπαχατζής 1979, 316 σημ. 5. McDonald 1943, 230-231 και σημ. 280. Πρβλ.: Van de Löcht 2013, 229 και σημ. 13. Μπούρας 1980, 312 (που μιλά για στεγασμένο χώρο σχετικό με τη λατρεία). Lawrence 1973, 252. Mallwitz 1972, 239 (που θεωρεί το κτίσμα αυτό μια ξεχωριστή αίθουσα, στην οποία συνεδρίαζαν από κοινού οι Ηλείοι με τους Πισάτες για θέματα του ιερού, που απαιτούσαν από κοινού απόφαση). McDonald 1943, 230-231 (όπου αναφέρονται παλαιότερες απόψεις των Dörpfeld και Lehmann-Hartleben, οι οποίοι ταύτιζαν το χώρο με την αίθουσα συνεδριάσεων του Βουλευτηρίου).

¹¹⁰Συγκεκριμένα, το θεμέλιο στο κέντρο του περιβόλου ταυτίζεται με την υποθεμελίωση της βάσης του αγάλματος. Σχετικά βλ.: Gneisz 1990, 62, 340. McDonald 1943, 230-231 και σημ. 280. Πρβλ.: Van de Löcht 2013, 229 και σημ. 13. Mallwitz 1972, 239. McDonald 1943, 230 (όπου το θεμέλιο ταυτίζεται με την υποθεμελίωση ενός κεντρικού στηρίγματος της στέγης).

Συνολικά για τον ενδιάμεσο τετράγωνο χώρο και την ταύτισή του βλ.: Van de Löcht 2013, 229, 232, 272-274. Arapogianni 2009, 27. Gneisz 1990, 62-65, 340. Μπούρας 1980, 312. Παπαχατζής 1979, 316-317 και σημ. 5, 6. Mallwitz 1972, 239. McDonald 1943, 230-231 (όπου αναφέρονται και παλαιότερες θεωρίες των Dörpfeld, Flasch, Gardiner, Lehmann-Hartleben κ.λ.π.).

Οι αθλητές ορκίζονταν πως επί δέκα μήνες είχαν εφαρμόσει τους σχετικούς με την προπόνηση κανόνες και, από κοινού με τους συγγενείς και τους γυμναστές τους, πως δεν θα διέπρατταν κανένα παράπτωμα κατά τη διάρκεια των αγώνων, και οι ελλανοδίκες πως θα έκριναν δίκαια, δεν θα δωροδοκούνταν και θα κρατούσαν μυστικό κάθε τι που αφορούσε σε αυτούς που θα γίνονταν δεκτοί ή θα αποκλείονταν από τους αγώνες. Η απεικόνιση του Διός που κράδαινε τους κεραυνούς, αποτελούσε σαφή υπαινιγμό στη σκληρή τιμωρία που περίμενε τους επιόρκους, καθώς ο Ζεύς θεωρείτο πως «κεραυνοβολεί» όσους πατούν τον όρκο τους (Αριστοφ. *Νεφ.* 397), πράγμα που μεταφορικά θα σήμαινε την καταστροφή της ζωής ή/και το θάνατό τους.

Το τελετουργικό της ορκωμοσίας δε, κατά την οποία πατούσαν πάνω στα γεννητικά όργανα του μόλις θυσιασμένου κάπρου, ο οποίος τεμαχιζόταν, όπως γινόταν στις θυσίες των όρκων, υπονοώντας το θάνατο του πιθανού επιόρκου, επέσυρε την απειλή της καταστροφής και της γενιάς του ενδεχόμενου παραβάτη, καθώς τα γεννητικά όργανα του ζώου συμβόλιζαν την πηγή της ζωής και ο ευνουχισμός του την απειλή της *εξώλειας* (καταστροφή γενιάς). Αυτό γίνεται σαφές από το τελετουργικό και άλλων όρκων, που μαρτυρούνται από τις πηγές, κατά τους οποίους οι ορκιζόμενοι απήγγελαν κατάρες, που θα ενεργοποιούνταν στην περίπτωση που γίνονταν επίορκοι, όπου ο θάνατος και η καταστροφή της γενιάς τους αποτελούσαν κυρίαρχα στοιχεία, ενώ ο τεμαχισμός των *ορκίων*, όπως ονομάζονταν τα ζώα που θυσιάζονταν, και η στάση των ορκιζόμενων πάνω στα *τόμια* των θυσιασμένων ζώων, παρουσίαζαν εν είδει παραβολής τη μελλοντική πολλαπλή καταστροφή όσων αθετούσαν τον όρκο τους.¹¹¹

Η τέλεση της εν λόγω ορκωμοσίας στο χώρο του Βουλευτηρίου και η σύνδεση του κτηρίου με τη λατρεία του Ορκίου Διός, ως θείου επόπτη των αγώνων και τιμωρού των επιόρκων, σχετίζεται άμεσα με τον εποπτικό ρόλο που ασκούσε η Βουλή στη διεξαγωγή των Ολυμπιακών αγώνων. Είναι άλλωστε γνωστό, ότι στη Βουλή κατέφευγαν οι αθλητές που είχαν ένσταση για την κρίση των ελλανοδικών, και ότι αυτή είχε τη

¹¹¹Σχετικά με την τελετουργία ενώπιον του αγάλματος του Ορκίου Διός βλ.: Arapogianni 2009, 27, 58. Gneisz 1990, 65, 207. Παπαχατζής 1979, 316-317 και σημ. 5, 6. Παπαχατζής 1976, 401 σημ. 1. McDonald 1943, 280-281.

Γενικότερα για τη σημασία, τη χρήση και την τελετουργία των όρκων, όπου οι θεοί λειτουργούσαν ως μάρτυρες και εγγυητές του όρκου και ως επόπτες των ορκιζόμενων, βλ.: Burkert 1993, 512-517.

δικαιοδοσία να αποφασίσει για το τελικό αποτέλεσμα και να επιβάλει ποινές.¹¹² Η Βουλή επίσης ήταν εκείνη που έδινε την άδεια στους νικητές, κατόπιν εισήγησης των ελλανοδικών, να αφιερώσουν το άγαλμά τους στο ιερό, ενώ αποφάσιζε και για τη γενικότερη οργάνωση του ιερού.¹¹³

Πέραν του τεμένους του Ορκίου Διός, με το Βουλευτήριο συνδέεται επιπλέον και ένας κυκλικός βωμός, ύψους 0.63μ. και διαμέτρου 1.19μ., ο οποίος εντοπίστηκε 18 περίπου μέτρα ανατολικά της ιωνικής στοάς και τοποθετείται στον 4^ο αι. π.Χ. Ο βωμός φαίνεται να καταργήθηκε κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, όταν μπροστά από το συγκρότημα του Βουλευτηρίου διαμορφώθηκε μια κλειστή τραπεζιόσχημη αυλή, με την προσθήκη τριών δωρικών στοών στη βόρεια, νότια και ανατολική πλευρά, η τελευταία εκ των οποίων κτίστηκε πάνω του.¹¹⁴ Η κατάργηση του βωμού υποδεικνύει πιθανότατα και την αλλαγή χρήσης του συγκροτήματος παρ' όλη την επέκτασή του.¹¹⁵

¹¹²Ο Πανσανίας (*Ελλάδ. Περιήγ.* 6.3.7) αναφέρει την περίπτωση του Λέοντος από την Αμβρακία, που το 396 π.Χ. κατέφυγε στην *Ολυμπική Βουλή* για να καταγγείλει δύο από τους τρεις ελλανοδίκες, που έδωσαν τη νίκη στον Ηλείο Ευπόλεμο, καθώς και την περίπτωση του Αθηναίου Καλλίππου (Πανσ. *Ελλάδ. Περιήγ.* 5.21.5), που το 322 π.Χ. κατέφυγε στη Βουλή των Ηλείων εναντίον της απόφασης των ελλανοδικών. Στην *Ολυμπική Βουλή* κατήγγειλαν και οι Ηλείοι τον Ξενοφόντα το 371 π.Χ. (Πανσ. *Ελλάδ. Περιήγ.* 5.6.6), καθώς μετά την εξορία του από την Αθήνα οι Σπαρτιάτες του παραχώρησαν γη στο Σκυλιούντα, περιοχή που είχε αποσπασθεί από την επικράτεια των Ηλείων, την οποία κατόπιν και ανέκτησαν. Από τα παραπάνω συμπεραίνεται μάλλον, ότι η ονομασία *Ολυμπική* αφορά στις συνεδριάσεις της Βουλής των Ηλείων στην Ολυμπία, κατά τις οποίες, καθώς φαίνεται, ασχολείτο, τόσο με θέματα του ιερού και των αγώνων, όσο και της πόλης. Αξίζει να σημειωθεί, ότι τόσο στο θέατρο της Ήλιδας, όσο και στην περιοχή του Βουλευτηρίου της Ολυμπίας έχουν βρεθεί περίπου πεντακόσιοι ψήφοι, χρονολογούμενοι στον 3^ο/2^ο αι. π.Χ., οι οποίοι φέρουν στη μία πλευρά την επιγραφή *FA* και στην άλλη, οι μεν του θεάτρου την επιγραφή *Δα(μόσιον)*, οι δε του Βουλευτηρίου την επιγραφή *Δι(ός)*. Επισημαίνεται, τέλος, η αναφορά του Πανσανία στην ύπαρξη Βουλευτηρίου και στην Ήλιδα (*Ελλάδ. Περιήγ.* 6.23.7). Σε κάθε περίπτωση, ο όρος *Ολυμπική Βουλή* δεν παραδίδεται από τις πηγές για την περίοδο προ του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ απαντάται συχνά σε επιγραφές των ρωμαϊκών χρόνων. Σχετικά με την ταύτιση της *Ολυμπικής Βουλής* με τη Βουλή των Ηλείων βλ.: Minon II 2007, 523 και σημ. 219. Crowther 2004, 74-75 και σημ. 13. Πρβλ.: Crowther 2004, 56, 74 και σημ. 9-10 (όπου αναφέρεται η παλαιότερη θεωρία των Gardiner και Drees, ότι η *Ολυμπική Βουλή* συνιστούσε ένα διαφορετικό όργανο, αποτελούμενο πιθανότατα από πρώην ελλανοδίκες και άλλους αξιωματούχους του ιερού, εκλεγμένους από την αριστοκρατία των Ηλείων και με μόνιμη θητεία). Πρβλ. επίσης: Hansen, Fischer-Hansen 1994, 87-89 (που θεωρούν την *Ολυμπική Βουλή* ένα θεσμό που διαμορφώνεται στους ύστερους ελληνιστικούς/πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους και διαφέρει από τη Βουλή των Ηλείων. Για την τελευταία δε θεωρούν, ότι θα συνεδρίαζε στο Βουλευτήριο της Ολυμπίας από τους αρχαϊκούς χρόνους μέχρι το συνοικισμό του 471 π.Χ. και κατόπιν θα είχε την έδρα της στο Βουλευτήριο της Ήλιδας. Πρβλ.: Morgan 2003, 75-76, 80. Morgan, Coulton 1997, 112-113, που θεωρούν διαφορετική την αρχική χρήση του Βουλευτηρίου της Ολυμπίας, το οποίο θα απετέλεσε έδρα της Βουλής των Ηλείων σε κάποια φάση μετά το συνοικισμό του 471 π.Χ.)

¹¹³Για το ρόλο της Βουλής σχετικά με την οργάνωση του ιερού και των αγώνων βλ.: Arapogianni 2009, 28. Minon II 2007, 523. Crowther 2004, 74-75. Παπαχατζής 1979, 316 σημ. 5. Mallwitz 1972, 235.

¹¹⁴Σχετικά με τον εν λόγω βωμό αλλά και το δωρικό περιστύλιο που τον κατήγγησε, βλ.: Van de Löcht 2013, 269. Arapogianni 2009, 27-28. Gneisz 1990, 62-63. Παπαχατζής 1979, 316 σημ. 5. Mallwitz 1972,

Συνοψίζοντας, λοιπόν, διαπιστώνουμε την ύπαρξη, από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., τετράγωνου περιβόλου, συνδεδεμένου με το λίγο προγενέστερα ιδρυμένο Βουλευτήριο της Ολυμπίας, ο οποίος ταυτίζεται με το ιερό του Ορκίου Διός, γνωστό από τις αναφορές του Πausανία. Το τέμενος φιλοξενούσε το φοβερό στην όψη άγαλμα του θεού, στη βάση του οποίου αποδίδεται το τετράγωνο θεμέλιο που εντοπίζεται εντός του περιβόλου, καθώς και το βωμό του, ενώπιον του οποίου ορκίζονταν πριν τους αγώνες, οι αθλητές, οι συγγενείς και οι γυμναστές τους, καθώς επίσης και οι κριτές. Η απεικόνιση του θεού με τους κεραυνούς, που αποτελούσε σαφή υπαινιγμό στη σκληρή τιμωρία των επιόρκων, και το τελετουργικό της ορκωμοσίας πάνω σε τόμα κάπρου, που υπαινισσόταν την καταστροφή, τόσο των ιδίων, όσο και της γενιάς τους, καταδεικνύουν τη σοβαρότητα της ορκωμοσίας αυτής. Ο Ζεύς λατρευόταν εδώ ως επόπτης των όρκων, ρόλος που σχετίζεται προφανώς με τη θέση του ως κυρίαρχης θεότητας του ιερού, στο πλαίσιο της εορτής του οποίου πραγματοποιούνταν οι Ολυμπιακοί αγώνες, απορρέει ωστόσο και από τη φύση του θεού ως πηγής του δικαίου,¹¹⁶ με τη λατρεία του να συνδέεται με το Βουλευτήριο, που αποτελούσε έδρα της Βουλής των Ηλείων, λόγω του εποπτικού ρόλου που ασκούσε η Βουλή αυτή στην οργάνωση και διεξαγωγή των Ολυμπιακών αγώνων. Τέλος, πέραν του τεμένους του Διός, η σχετική με το οποίο θρησκευτική δραστηριότητα θα λάμβανε προφανώς χώρα από τους κλασικούς χρόνους έως τουλάχιστον την εποχή του Πausανία, με το Βουλευτήριο συνδέεται, κατά τους ερευνητές, έτερος κυκλικός βωμός στα ανατολικά του, ο οποίος τοποθετείται στον 4^ο αι π.Χ. και καταργήθηκε κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, με την προσθήκη περαιτέρω προσκτισμάτων, που σηματοδοτούν μάλλον και την αλλαγή χρήσης του συγκροτήματος, η οποία υπήρξε έως

239. McDonald 1943, 227-228. Πρβλ.: Yavis 1949, 144 νο. 14 (που δεν τον θεωρεί βωμό αλλά βάση κάποιου μνημείου ή αγάλματος).

¹¹⁵Συνολικά για το Βουλευτήριο της Ολυμπίας βλ.: Van de Löcht 2013, 228-277. Arapogianni 2009, 14, 26-28, 58, 238. Minon II 2007, 513-514. Roy 2004, 496-497. Hansen, Fischer-Hansen 1994, 86-89. Gneisz 1990, 60-66, 71, 199, 207, 340-341. Μπούρας 1980, 312. Παπαχατζής 1979, 316-317 και σημ. 5, 6. Lawrence 1973, 252. Hermann 1972, 104 κ.εξ, 170. Mallwitz 1972, 235-240. McDonald 1943, 224-231, 252-253, 255-260, 270-272, 276, 280-281, 284-285. Gardiner 1925, 269-274. Dörpfeld 1892, 76-79. *Olympia* IV, 40-46.

¹¹⁶Το επίθετο Όρκιος απαντάται συχνά στις πηγές ως επωνυμία των θεών που επόπτευαν τις ορκωμοσίες, αλλά αποτελεί συνηθέστερα επίθετο του Διός, βάσει της φύσης του θεού ως πηγής του δικαίου, που τον καθιστούσε κατεξοχήν επόπτη των όρκων (βλ. σχετικά: Διογ. Λαέρτ. *Βίοι φιλοσόφων* 8.1.33). Για τις αναφορές του Διός Ορκίου στις πηγές και την προέλευση του εικονογραφικού τύπου του Διός με τους κεραυνούς στα χέρια βλ.: Henrichs 2010, 920. Schwabl 1972, 345. Jessen 1913, 2408-2409.

τότε σταθερή. Δεν έχουμε, ωστόσο, καμία πληροφορία γύρω από τις σχετικές με το βωμό αυτό τελετουργίες.

Βουλευτήριο Μαντίνας

Στο μέσο της νότιας πλευράς της Αγοράς της αρχαίας Μαντίνας έχουν εντοπιστεί τα λείψανα μιας διπλής στοάς με προσανατολισμό Α-Δ, το βόρειο τμήμα της οποίας αποτελεί μια στοά σχήματος Π και το νότιο μια ιωνική στοά, με το δυτικό άκρο του κτηρίου να καταλαμβάνεται κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους από ένα επίμηκες κτίσμα, προσανατολισμού Β-Ν (εικ. 8).¹¹⁷ Το αρχικό κτήριο, συνολικού μήκους 35μ. περίπου, χωριζόταν με εγκάρσιο τοίχο στις δύο στοές, τα επίπεδα των οποίων διαφέρουν υψομετρικά, με το επίπεδο της νότιας στοάς να βρίσκεται σε ψηλότερη στάθμη. Τα δύο μέρη του κτηρίου επικοινωνούσαν μέσω διπλών κλιμάκων, τοποθετημένων στο βορειοανατολικό και βορειοδυτικό άκρο του ενδιάμεσου τοίχου, από τις οποίες σήμερα σώζεται μόνο η ανατολική.

Η βόρεια στοά αποτελείται από ένα κεντρικό τμήμα, πλάτους 9μ. περίπου, και δύο ακραίες πτέρυγες, πλάτους 8.02μ., που εξέχουν κατά 2.65μ. από τη βόρεια πλευρά του κτηρίου. Στην πρόσοψή της είχε κιονοστοιχία, από την οποία όμως δεν διασώζεται κανένα ίχνος, ενώ οι υπόλοιποι τοίχοι της ήταν λίθινοι στο κάτω μέρος και πλίνθινοι στο ανώτερο. Η νότια στοά, πλάτους 7.5-9μ. περίπου, διασώζει κατά χώρα λείψανα οκτώ εκ των δέκα ιωνικών κίωνων που θα διέθετε στην πρόσοψή της, ενώ τμήμα του ανατολικού τοίχου στρέφεται και συνεχίζει για 3μ. στη νότια πλευρά, κάτι που θα συνέβαινε κατ' αντιστοιχία και στο δυτικό της άκρο.¹¹⁸

¹¹⁷Πρόκειται για ένα κτήριο των αυτοκρατορικών χρόνων, διαστάσεων 15.9μ. X 8.35μ., με είσοδο στα νότια, πρόδομο και κυρίως χώρο, χωρισμένο σε δύο μέρη μέσω ξύλινου διαχωριστικού ή δρυφάκτων, εντός του οποίου εντοπίστηκαν λείψανα δύο αγαλματικών βάσεων. Το κτήριο έχει ταυτιστεί με ιερό αφιερωμένο στην Αυτοκρατορική λατρεία και αποτελεί πιθανόν ναό αφιερωμένο στον Αδριανό. Σχετικά βλ.: Σταθακοπούλου-Καράγιωργα 2012, 246. Lauter, Lauter-Bufe, Becker 2004, 319. Gneisz 1990, 205. Παπαχατζής 1980, 202-203 (όπου γίνεται λόγος για ένα μόνο βάθρο, πιθανόν προοριζόμενο για την τοποθέτηση αγάλματος). McDonald 1943, 199-200. Fougères 1898, 176-177 (με διαφορετική τοποθέτηση των βάσεων, τη μία από τις οποίες ο Fougères ταυτίζει με αγαλματική βάση ή βήμα, θεωρώντας πως το κτήριο θα μπορούσε να χρησιμοποιείται και για κλειστές συνεδριάσεις ή ως δικαστήριο).

¹¹⁸Σχετικά με τα λείψανα και την αποκατάσταση της κάτοψης του κτηρίου βλ.: Lauter, Lauter-Bufe, Becker 2004, 317-338 (που αποδεικνύουν πως και η βόρεια στοά είχε ιωνική κιονοστοιχία και πως οι πτέρυγες διέθεταν από δύο επιπλέον κίονες εσωτερικά της πρόστυλης πρόστασης, ενώ δίνουν και τις διαστάσεις των περύγων που αναφέρονται στο κείμενο). Gneisz 1990, 331 (που δίνει διαστάσεις 35μ. X 9μ. περίπου, τόσο για το κυρίως τμήμα της βόρειας στοάς, όσο και για τη νότια στοά και πλάτος 8.50μ. για τις πτέρυγες, τις οποίες αναφέρει ως προεξέχουσες κατά 3μ.). Παπαχατζής 1980, 202-203 (που δίνει

Το κτήριο χρονολογείται, σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες, γύρω στο 330 π.Χ.¹¹⁹ Ταυτίζεται δε πιθανότατα με το Βουλευτήριο της πόλης,¹²⁰ λόγω της θέσης του εντός της Αγοράς, του σχεδίου του, που είναι παρεμφερές με αυτό άλλων Βουλευτηρίων και κυρίως του Βουλευτηρίου της Καλαυρείας, του εντοπισμού μπροστά και μεταξύ των πτερύγων της βόρειας στοάς μιας σειράς λαξευμάτων για την τοποθέτηση ενεπίγραφων στηλών, καθώς και δύο μεγάλων αγαλματικών βάσεων στο πλάι κάθε πτέρυγας, της εύρεσης, τέλος, εντός ή γύρω του στηλών με επιγραφές πολιτικού χαρακτήρα.¹²¹

γενικές διαστάσεις κτηρίου 35μ. X 19μ.). Coulton 1976, 143, 254 (που δίνει μήκος κτηρίου 35.10μ., πλάτος νότιας στοάς και κυρίως τμήματος βόρειας στοάς 7.90μ., πλάτος ανατολικής πτέρυγας 8.02μ., πλάτος δυτικής πτέρυγας 8.25μ. και προεξοχή των πτερύγων κατά 2.65μ.). McDonald 1943, 198-199 (που δίνει διαστάσεις κυρίως τμήματος βόρειας στοάς 35μ. X 9μ. περίπου και νότιας στοάς 35μ. X 7.5μ. περίπου και πλάτος 8.50μ. περίπου για τις πτέρυγες, τις οποίες αναφέρει ως προεξέχουσες κατά 3μ. περίπου). Fougères 1898, 174-176 (που δίνει γενικές διαστάσεις κτηρίου 33μ. X 19μ.)

¹¹⁹Σχετικά με τη χρονολόγηση του κτηρίου βλ.: Lauter, Lauter-Bufe, Becker 2004, 318 και σημ. 6, 333-337. Πρβλ.: Gneisz 1990, 68, 331 (που χρονολογεί τη βόρεια στοά στον 4^ο αι. π.Χ. και τη νότια στοά στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.). Coulton 1976, 113, 254 (που τοποθετεί τη βόρεια στοά πιθανότατα στον 4^ο αι. π.Χ. και τη νότια στοά στον 2^ο αι. π.Χ. και εξής). McDonald 1943, 200 (που χρονολογεί τη βόρεια στοά στον 4^ο αι. π.Χ. και τη νότια στοά στον ύστερο 4^ο-πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.). Fougères 1898, 176-177 (που τοποθετεί τη βόρεια στοά στον 4^ο αι. π.Χ. και τη νότια στοά στην περίοδο της μακεδονικής κυριαρχίας). Σχετικά με την ιστορία και τη χρήση των στοών σχήματος Π, όπως η βόρεια στοά του κτηρίου, βλ.: Gneisz 1990, 66-69. Coulton 1976, 81-85 αλλά και παραπάνω σημ. 7.

¹²⁰Η Μαντίνεια, ο πληθυσμός της οποίας ήταν κατά τους αρχαϊκούς χρόνους οργανωμένος κατά κόμας, είχε κατά τους κλασικούς χρόνους δημοκρατικό πολίτευμα, που κατά μία άποψη ανάγεται στον 6^ο αι. π.Χ. Διέθετε Βουλή (Θουκ. *Ιστορία* 5.47.9), η οποία, σύμφωνα με επιγραφή των αρχών του 4^{ου} αι. π.Χ. που αναφέρει και το Βωλήιον (SEG 37.340), αριθμούσε μάλλον 300 μέλη. Το εξεταζόμενο κτήριο, που τοποθετείται στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ., αποτελεί ωστόσο κτήριο της Αγοράς της νέας πόλης, που προέκυψε από το συνοικισμό του 370 π.Χ. Η πρώτη ίδρυση της πόλης, ο ακριβής χρόνος της οποίας είναι ασαφής αλλά τοποθετείται συνήθως στην δεκαετία του 470 π.Χ., πραγματοποιήθηκε με το συνοικισμό των αρχικών δήμων του κράτους. Κατά το 385 π.Χ., εντούτοις, οι Μαντινείς εξαναγκάστηκαν από τους Σπαρτιάτες σε *διοικισμό* και επιστροφή στη ζωή κατά κόμας. Κατά τη διάρκεια του *διοικισμού* το πολίτευμα του κράτους ήταν αριστοκρατικό. Η πόλη επανιδρύθηκε ωστόσο με νέο συνοικισμό το 370 π.Χ., οπότε οι Μαντινείς επέστρεψαν στη δημοκρατία. Περισσότερα για την ιστορία και το πολίτευμα της Μαντίνειας βλ.: Σταθακοπούλου-Καράγιωργα 2012, 243-246. Lafond, Meyer 2006, 256-258. Nielsen 2004, 518-519. Te Riele 1987, 185-187 (όπου και αναφέρονται διάφορες χρονολογίες για την αρχική ίδρυση της πόλης).

Σχετικά με τις αρχαίες αναφορές στη Βουλή και το Βουλευτήριο της Μαντίνειας βλ.: Nielsen 2004, 519-520. Hansen-Fischer Hansen 1994, 40. Te Riele 1987, 183-185.

¹²¹Σχετικά με την ταύτιση του κτηρίου με το Βουλευτήριο της Μαντίνειας βλ.: Σταθακοπούλου-Καράγιωργα 2012, 246. Gneisz 1990, 331 (που θεωρεί ότι η νότια στοά ήταν ένα είδος προθαλάμου του Βουλευτηρίου και ότι η βόρεια στοά, που αποτελούσε την αίθουσα συνεδριάσεων, θα είχε ξύλινα έδρανα, τοποθετημένα περιμετρικά των τοίχων της). Παπαχατζής 1980, 202. McDonald 1943, 198-200. Fougères 1898, 177. Fougères 1896, 134. Πρβλ.: Lauter, Lauter-Bufe, Becker 2004, 317 (που θεωρούν την ταύτιση εσφαλμένη) αλλά και: Nielsen 2004, 520. Hansen, Fischer Hansen 1994, 38 σημ. 62, 40. Winter 1987, 239-241 [όπου ακολουθείται η άποψη του Winter, που θεωρεί το κτήριο μια απλή στοά της Αγοράς που θα χρησίμευε για την τοποθέτηση αφιερωμάτων και την ανάρτηση επιγραφών, εξ ου και η εύρεση εντός της ενός παλαιότερου ιερού νόμου (IG V.2 261, 6^{ος}/5^{ος} αι. π.Χ.) και ενός μεταγενέστερου τιμητικού ψηφίσματος (IG V.2 263, 3^{ος}/2^{ος} αι. π.Χ.). Ο Winter ταυτίζει με το κλασικό Βουλευτήριο της πόλης ένα ευρύ κτήριο με εσωτερικό περιστύλιο και περιμετρικό θεμέλιο, που ερμηνεύει ως συνεχές έδρανο ή υποθεμελίωση ξύλινων εδωλίων, το οποίο τοποθετείται στη βόρεια πλευρά της Αγοράς. Η ταύτιση αυτή

Ιδιαίτερο ρόλο για την εν λόγω ταύτιση έπαιξε, ωστόσο, η ανακάλυψη εντός του κτηρίου ενός λίθου που έφερε την επιγραφή «ΔΙΟΣ ΕΥΒΩΛΕΟΣ», η οποία και τοποθετείται μάλλον στον 4^ο αι. π.Χ.¹²²

Σύμφωνα με τον τίτλο που του αποδίδεται, ο Ζεύς αποτελούσε εδώ τον καλό σύμβουλο, τον εμπνευστή των σωστών αποφάσεων, υποδεικνύοντας πως ο χώρος που εντοπίστηκε η επιγραφή, συνιστούσε πιθανότατα ένα κτήριο πολιτικών συνεδριάσεων, τις οποίες ο θεός προστάτευε, και συνεκδοχικά το Βουλευτήριο. Αντιστοιχεί επομένως στο Δία Βουλαίο, η λατρεία του οποίου απαντάται σε μια σειρά Βουλευτηρίων, με πρώτο αυτό της Αθήνας.¹²³ Σύμφωνα άλλωστε με το Διόδωρο το Σικελιώτη (*Βιβλιοθ. Ιστορ.* 5.72), το εν λόγω επίθετο αποδιδόταν στο θεό «διὰ τὴν ἐν τῷ βουλευέσθαι καλῶς σύνεσιν», ενώ ο όρος *εὐβουλία* απαντάται γενικότερα στις πηγές με την έννοια της ορθής απόφασης ή γνώμης, της φρόνησης και της ευθυκρισίας (*Αισχ. Προμηθ.* 1035, 1038, *Θουκ. Ιστορίαι* 1.78.4). Η λατρεία του θεού συνδέεται, ωστόσο, στην Πάρο, τη Νάξο, την Κυρήνη και αλλού με αυτή της Δήμητρος και/ή της Περσεφόνης, ενώ ο Ησύχιος ταυτίζει το Δία Ευβουλέα με τον Πλούτωνα.¹²⁴ Αυτή η αναφορά οδήγησε το Farnell στο να αμφισβητήσει οποιοδήποτε πολιτικό χαρακτήρα αποδίδεται σε αυτήν την εκδοχή του Διός. Ο Jessen, εντούτοις, απέδειξε, πως ο χαρακτηρισμός του καλού συμβούλου χρησιμοποιείτο για διάφορες ευνοϊκές προς τους ανθρώπους θεότητες και θεώρησε πως αποδόθηκε κατ' ευφημισμό και σε δεύτερη φάση στο θεό του Κάτω Κόσμου. Ο Cook, τέλος, υποστήριξε, πως είναι ο χθόνιος χαρακτήρας του Διός ή ακριβέστερα η σχέση του με τις χθόνιες θεότητες, που τον καθιστούσε θεϊκό σύμβουλο των ανθρώπων.¹²⁵

βασίζεται ωστόσο απλώς στην κάτοψη του κτηρίου και την ερμηνεία του περιμετρικού θεμελίου. Δεν υφίσταται, εντούτοις, κανένα περαιτέρω στοιχείο που να υποδεικνύει τον πολιτικό χαρακτήρα του κτηρίου. Η ταύτιση δε της διπλής στοάς με το Βουλευτήριο της πόλης απορρίπτεται, επειδή θεωρείται στενή για να φιλοξενήσει τη Βουλή και ακατάλληλη για το ψυχρό κλίμα της Αρκαδίας, καθώς είναι ανοιχτή στο βορριά. Η εύρεση, τέλος, των προαναφερόμενων επιγραφών πολιτικού χαρακτήρα εντός της δεν θεωρείται ενδεικτική για την ερμηνεία της ως Βουλευτήριο, καθώς δεν κρίνεται απαραίτητο οι εν λόγω επιγραφές να ήταν τοποθετημένες σε ένα τέτοιο ίδρυμα].

¹²²Σχετικά με την επιγραφή (*IG V.2* 289) βλ.: Nielsen 2004, 519 και McDonald 1943, 199 (που την τοποθετούν στον 4^ο αι. π.Χ.). Cook 1925, 259 (που την τοποθετεί στον 4^ο ή τον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.). Fougères 1896, 133-134 (που την τοποθετεί στον 4^ο αι. π.Χ.).

¹²³Για τη λατρεία του Διός Βουλαίου βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Μιλήτου, Καλχηδόνας, Κω, Ερυθρών, Θάσου και Περγάμου.

¹²⁴Σχετικά βλ.: Ησύχιος, *Εὐβουλεύς*.

¹²⁵Σχετικά με τη λατρεία του Διός Ευβουλέως βλ.: Bremmer 2019, 65-68. Gneisz 1990, 206-207. Schwabl 1972, 311. McDonald 1943, 199-200, 280. Cook 1925, 258-259. Cook 1914, 669 και σημ. 2. Jessen 1909, 861-863. Farnell I 1896, 48 και σημ. 55, 58 σημ. b. Fougères 1896, 134.

Σε κάθε περίπτωση, η λατρεία του Διός Ευβουλέως, το όνομα του οποίου δηλώνει ρητά την ιδιότητα του θεού ως καλού συμβούλου, σε συνδυασμό με τον εντοπισμό της σχετικής επιγραφής στο εσωτερικό ενός κτηρίου με σαφή πολιτική υπόσταση, που βάσει του συνόλου των προαναφερθέντων στοιχείων ταυτίζεται ευλόγως με το Βουλευτήριο της πόλης, δεν μπορεί παρά να έχει πολιτική χροιά. Ο θεός θα λατρευόταν εδώ ως προστάτης των συνεδριάσεων των βουλευτών και εμπνευστής των σωστών αποφάσεών τους, ακριβώς όπως και ο Ζεύς Βουλαίος, η λατρεία του οποίου απαντάται συχνά στα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών. Στην περίπτωση, μάλιστα, του Βουλευτηρίου της Μιλήτου, η επιγραφή που μαρτυρεί τη λατρεία του Διός Βουλαίου, αναφέρει το πρότυλο του Βουλευτηρίου ως πρότυλο του θεού («... Βουλαίου τῷδε παρὰ προπύλῳ»), κατά τον ίδιο τρόπο που η επιγραφή της Μαντίνειας λειτουργεί ως όρος του ιερού του Διός Ευβουλέως, που τοποθετείται στο Βουλευτήριο της πόλης.¹²⁶

Η ίδρυση δε του κτηρίου στο τέλος της ύστερης κλασικής περιόδου και η έλλειψη οποιουδήποτε στοιχείου πρώιμης καταστροφής του υποδεικνύει τη συνέχεια της χρήσης του, και επομένως και της λατρείας του Διός Ευβουλέως, κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων.¹²⁷ Χαρακτηριστικό εξάλλου είναι το γεγονός, πως στο εσωτερικό του ιδρύματος βρέθηκαν σε επιγραφές, τόσο ένας παλαιότερος ιερός νόμος του 6^{ου}/5^{ου} αι. π.Χ., όσο και ένα τιμητικό ψήφισμα του 3^{ου}/2^{ου} αι. π.Χ.,¹²⁸ έγγραφα που θα μπορούσαν κάλλιστα να φυλάσσονται στο Βουλευτήριο της πόλης, υποδεικνύοντας τη συνέχεια της χρήσης του και κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου.¹²⁹

¹²⁶Σχετικά με την ενεπίγραφη βάση του τιμητικού αγάλματος, που ο Δήμος των Μιλησίων «ἔκτισε Βουλαίου τῷδε παρὰ προπύλῳ», η οποία και μαρτυρεί τη λατρεία του Διός Βουλαίου στο Βουλευτήριο της Μιλήτου, βλ. παρακάτω: Βουλευτήριο Μιλήτου. Σχετικά με την επιγραφή της Μαντίνειας, που θεωρήθηκε ως όρος του ιερού του Διός Ευβουλέως, βλ.: Winter 1987, 240 και σημ. 18.

¹²⁷Πρβλ. παραπάνω σημ. 119, όπου παρατίθενται παλαιότερες χρονολογήσεις του συγκροτήματος του Βουλευτηρίου, που τοποθετούν τη βόρεια στοά στον 4^ο αι. π.Χ. και τη νότια στοά στον ύστερο 4^ο/πρώιμο 3^ο- 2^ο αι. π.Χ.

¹²⁸Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 121.

¹²⁹Το ελληνιστικό, βέβαια, ψήφισμα τοποθετείται σε μια περίοδο, που η πόλη είχε εποικιστεί και μετονομαστεί σε Αντιγόχεια, με το παλαιό της όνομα να αποκαθίσταται επίσημα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους από τον Αδριανό (125 μ.Χ.). Πιο συγκεκριμένα, για την ιστορία της Μαντίνειας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους γνωρίζουμε, πως στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. η πόλη αντιστάθηκε επιτυχώς στο Δημήτριο τον Πολιορκητή (303 π.Χ.), ενώ γύρω στο 270 π.Χ. προχώρησε σε συμμαχία με τη Σπάρτη. Γύρω στο 230 π.Χ. ήταν μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας, ενώ κατόπιν προσχώρησε στην Αιτωλική Συμπολιτεία. Ο Κλεομένης ο Γ΄ της Σπάρτης κατέλαβε τη Μαντίνεια το 229/8 π.Χ. αλλά κατά το 227 π.Χ. είχε ήδη ανακαταληφθεί από τους Αχαιούς, που εγκατέστησαν φρουρά στο εσωτερικό της. Μετά από μια εξέγερση υπέρ του Κλεομένη, που εκδηλώθηκε το 226 π.Χ., οπότε και σφαγιάστηκαν οι Αχαιοί έποικοί της, ακολούθησε η κατάληψη της Μαντίνειας από το σύμμαχο των Αχαιών Αντίγονο Γ΄ το Δώσωνα της Μακεδονίας, το 223 π.Χ., οπότε οι κάτοικοί της εκτελέστηκαν, μεταφέρθηκαν στη Μακεδονία ή

1.2 Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια, γνωστή ή συμπεριλαμβανόμενη από τις πηγές

Βουλευτήριο Μεγάρων

Σε ένα απόσπασμα του Πausanias, κατά την περιγραφή της πόλης των Μεγάρων, αναφέρεται η εγκαθίδρυση του Βουλευτηρίου των Μεγαρέων πάνω στον τάφο του ήρωα Τιμάλκου, γιου του μυθικού βασιλιά Μεγαρέα, που τοποθετείται γύρω στην εποχή του Θησέα.¹³⁰ Σε άλλο αμφιλεγόμενο απόσπασμα δε, επισημαίνεται η ίδρυση του Βουλευτηρίου, που εκεί αποκαλείται *Αισύμνιο*, πάνω σε τάφους ηρώων. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται πως, μετά την κατάλυση της βασιλείας και την εγκαθίδρυση της εξουσίας αιρετών αρχόντων, θεωρήθηκε απαραίτητο να ιδρυθεί το νεοσύστατο Βουλευτήριο των Μεγάρων πάνω σε τάφους ηρώων της πόλης, προκειμένου να ακολουθηθεί με τον τρόπο αυτό ένας χρησμός του δελφικού μαντείου, που έλεγε πως οι Μεγαρείς θα ευδαιμονήσουν, εάν συμμετέχει η πλειοψηφία στις πολιτικές διαβουλεύσεις.¹³¹

Οι αναφορές του Πausanias, που προφανώς απηχούν την ιστορική παράδοση των Μεγάρων, υπαινίσσονται τη σύνδεση του Βουλευτηρίου με ηρωικές λατρείες ήδη από την εποχή ίδρυσής του, η οποία εντούτοις δεν είναι ξεκάθαρη. Δεν σώζεται εξάλλου καμία πληροφορία για το ίδρυμα από τους αρχαϊκούς, κλασικούς ή ελληνιστικούς

πουλήθηκαν ως δούλοι. Τότε, η πόλη εποίκιστηκε από φίλα προσκείμενους προς τους Μακεδόνες εποίκους από το Αργος και αλλού και μετονομάστηκε επίσημα σε Αντιγόχεια, αν και το παλιό της όνομα συνέχισε να χρησιμοποιείται. Εντάχθηκε δε εκ νέου στην Αχαϊκή Συμπολιτεία. Περισσότερα για την ιστορία της Μαντινείας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους βλ.: Σταθακοπούλου-Καράγιωργα 2012, 246. Lafond, Meyer 2006, 257-258.

¹³⁰Σχετικά βλ.: Πaus. *Ελλάδ. Περιήγ.* I.42.4 («...Μεγαρεῦσι δὲ ἔστι μὲν βουλευτήριον. Τιμάλκου δὲ ἦν ποτε ὡς λέγουσι τάφος...»). Σχετικά με την ιστορία του Τιμάλκου, που φαίνεται να ήταν λίγο αρχαιότερος του Θησέα, βλ.: Πaus. *Ελλάδ. Περιήγ.* I.41.3-6. Βλ. επίσης: Παπαχατζής 1974, 497-498 και σημ. 2.

¹³¹Σχετικά βλ.: Πaus. *Ελλάδ. Περιήγ.* 1.43.3 («...τὸ δὲ Αἰσύμνιον καλούμενον μνήμα ἦν καὶ τοῦτο ἡρώων. Ὑπερίωνος δὲ τοῦ Ἀγαμέμνονος-οὔτος γὰρ Μεγαρέων ἐβασίλευσεν ὕστατος-τούτου τοῦ ἀνδρός ἀποθανόντος..., βασιλεύεσθαι μὲν οὐκέτι ὑπὸ ἐνός ἐδόκει σφίσι, εἶναι δὲ ἄρχοντας ἀιρετοῦς καὶ ἀνά μέρους ἀκούειν ἀλλήλων. ἐνταῦθα Αἰσύμνος οὐδενός τὰ ἐς δόξαν Μεγαρέων δεύτερος παρὰ τὸν θεὸν ἦλθεν ἐς Δελφούς, ἐλθὼν δὲ ἡρώτα τρόπον τίνα εὐδαιμονήσουσι· καὶ οἱ καὶ ἄλλα ὁ θεὸς ἔχρησε καὶ Μεγαρέας εὖ πράξειν, ἦν μετὰ τῶν πλειόνων βουλευσῶνται. τοῦτο τὸ ἔπος ἐς τοὺς τεθνεῶτας ἔχειν νομίζοντες βουλευτήριον ἐνταῦθα ἄκοδόμησαν, ἵνα σφίσι ὁ τάφος τῶν ἡρώων ἐντὸς τοῦ βουλευτηρίου γένηται...»). Σχετικά με τον παραπάνω χρησμό, που ήταν μάλλον πλασματικός και δανεισμένος από την ιστορία του Τάραντα, όπου πλήθος μνημάτων βρίσκονταν στο εσωτερικό της πόλης καθ' υπόδειξη ενός χρησμού, που συμβούλευε την «οἰκισιν μετὰ τῶν πλειόνων», βλ.: Böhringer 1980, 18. Παπαχατζής 1974, 503 σημ. 3.

χρόνους, ενώ οι μόνες σχετικές με το Βουλευτήριο αναφορές προέρχονται από τη ρωμαϊκή περίοδο.¹³² Σε κάθε περίπτωση, η σύνδεση του ιδρύματος με τον τάφο του μυθικού ήρωα Τιμάλκου δεν μπορεί παρά να ανάγεται στην εποχή ίδρυσης του κτηρίου, ενώ η θέση του Βουλευτηρίου φαίνεται πως θα παρέμεινε σταθερή μέχρι και την εποχή του Πausανία.

Οι παλαιότερες σωζόμενες αναφορές της Βουλής των Μεγάρων τοποθετούνται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.,¹³³ αν και τα Μέγαρα, που είχαν ως επί το πλείστον ολιγαρχικά πολιτεύματα από τον 7^ο έως τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ., γνώρισαν δημοκρατικές περιόδους κατά τον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ., κατά το γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. αλλά και κατά το μεγαλύτερο μέρος του 4^{ου} αι. π.Χ.¹³⁴ Η ίδρυση του Βουλευτηρίου θα μπορούσε επομένως να τοποθετηθεί κάποια στιγμή κατά τους αρχαϊκούς ή τους κλασικούς χρόνους, ενώ δεν αποκλείεται να αποτελούσε αρχικά την έδρα μιας ολιγαρχικής Βουλής. Κάτι τέτοιο θα ίσχυε ιδίως αν το Βουλευτήριο ταυτίζεται όντως με το *Αισύμνιο*, η ανέγερση του οποίου υπήρξε σύγχρονη με την έναρξη της εξουσίας αιρετών αρχόντων, η οποία και έλαβε χώρα κατά τον 8^ο αι. π.Χ., εποχή ίδρυσης της πόλης-κράτους των Μεγάρων.

Πιο συγκεκριμένα, η μετάβαση από τη βασιλεία στην αριστοκρατία, που συνιστά η έναρξη της διακυβέρνησης από αιρετούς άρχοντες, τοποθετείται, κατά το μύθο του *Αισυμνίου*, μια γενιά μετά την Τρωική εκστρατεία. Η ιστορία της ανέγερσης του ιδρύματος είναι, εντούτοις, μια μείξη μύθου και αλήθειας, με αρκετά πλασματικά και αναχρονιστικά στοιχεία.¹³⁵ Η ίδια η μορφή του ιδρυτή του, του Αισύμνου, είναι

¹³²Πρόκειται για την αναφορά του Πλουτάρχου στην επίσκεψη του Μάρκου Αντωνίου στο Βουλευτήριο των Μεγάρων, το οποίο ο στρατηγός βρήκε μικρό και σκοτεινό (Πλούτ. *Μαρκ. Αντώνιος* 23.3), αλλά και για μια επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ., που αναφέρει την αντικατάσταση των καθισμάτων «τοῦ σεμνο[τ]άτου βουλευτηρίου» από το στρατηγό της πόλης Μάρκο Αυρήλιο Ουήρο (*IG VII 25*). Σχετικά βλ.: Robu 2014, 76. Mc Donald 1943, 151-152.

¹³³Σχετικά βλ.: Rhodes, Lewis 1997, 109-112. *IG VII 1-14*.

¹³⁴Η πόλη-κράτος των Μεγάρων, που ιδρύθηκε κατά τον 8^ο αι. π.Χ. με το συνοικισμό 5 δωρικών κωμών, Ηραίας, Περαιίας, Τριποδίσκου, Κυνόσουρας και Νίσαιας, είχε από τον 7^ο αι. π.Χ. έως και τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. ως επί το πλείστον ολιγαρχικά πολιτεύματα, πέραν της τυραννίδας του Θεαγένη κατά τον ύστερο 7^ο/πρώιμο 6^ο αι. π.Χ., μιας μικρής δημοκρατικής περιόδου κατά τον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ. και άλλης μίας μεταξύ του 427 και του 424 π.Χ. Τα Μέγαρα φαίνεται πως εντάχθηκαν στην Πελοποννησιακή Συμμαχία κατά τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ., συμμάχησαν εντούτοις με τους Αθηναίους κατά το 461 π.Χ. και επέστρεψαν στη Συμμαχία το 448 π.Χ. Από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής άλλαζαν συχνά συμμάχους, προσπαθώντας παράλληλα να διατηρούν ουδέτερη στάση μεταξύ των ισχυρών γειτόνων τους και των άλλων δυνάμεων της εποχής. Είχαν δε ως επί το πλείστον δημοκρατικό πολίτευμα. Σχετικά με την ιστορία και το πολίτευμα των Μεγάρων βλ.: Ζορίδης 2008, 200-201. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 2008, 10-16. Freitag 2006, 601-602. Legon 2004, 463-464. Legon 1981.

¹³⁵Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 131.

φανταστική και αποτελεί ουσιαστικά προσωποποίηση του αξιώματος του *αισιμνάτη*. Βασίζεται δε πιθανότατα στον ομηρικό ήρωα Αίσυμνο, που σκότωσε ο Έκτορας έξω από τα τείχη της Τροίας (Όμηρ. *Ιλιάδα* Λ 303). Το όνομα του εν λόγω ήρωα, καθώς και άλλες σχετικές αναφορές των επών (*κούρω αίσυμνητήρι*: Όμηρ. *Ιλιάδα* Λ 347, *αίσυμνήται*: Όμηρ. *Οδύσσεια* θ 258), υποδεικνύουν ότι ο θεσμός των *αισυμνητών* (μεγαρ. *αισιμνατών*) ανάγεται μάλλον στην ομηρική περίοδο (8^ο/7^ο αι. π.Χ.). Δεν φαίνεται δε πιθανό να είχε εισαχθεί στα Μέγαρα σε πρωιμότερη φάση. Με τη χρονολόγηση αυτή συμφωνεί εξάλλου και η ύπαρξη του αξιώματος στις μεγαρικές αποικίες, η ίδρυση των οποίων χρονολογείται στον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ.

Απ' όλα τα παραπάνω συμπεραίνεται, πως η εγκαθίδρυση της αριστοκρατίας, με την οποία συνδέεται η ανέγερση του *Αισυμνίου* και το αξίωμα των *αισιμνατών*, τοποθετείται στον 8^ο αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία ιδρύθηκε ουσιαστικά η πόλη-κράτος των Μεγάρων, με το συνοικισμό που έλαβε χώρα γύρω στα μέσα του αιώνα.¹³⁶ Θεωρείται, επομένως, αναχρονισμός η παραδοσιακή εκδοχή της μετάβασης στην αριστοκρατία κατά την έναρξη των Σκοτεινών Χρόνων, ως αποτέλεσμα αποσύνθεσης της μυκηναϊκής μοναρχίας, όπως πλασματική θεωρείται και η παραδιδόμενη αλληλουχία των Μεγαρέων βασιλέων. Τέλος, και προς επίρρωση των ανωτέρω, και η ίδια η εμφάνιση της ηρωολατρείας, έκφανση της οποίας αποτελεί η ίδρυση του *Αισυμνίου* πάνω σε τάφους ηρωοποιημένων προγόνων, τοποθετείται πανελλαδικά γύρω στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ.¹³⁷

Στην περίπτωση λοιπόν που το Βουλευτήριο ταυτίζεται όντως με το *Αισύμνιο*, το ίδρυμα θα περιλάμβανε, πέραν του τάφου του Τιμάλκου, και τις ταφές άλλων ηρώων, συμπεριλαμβανομένου προφανώς και του Αισύμνου, από τον οποίο πήρε και το όνομά του. Μια τέτοια ταύτιση, εντούτοις, είναι αμφισβητούμενη, καθώς, τόσο το όνομα του κτηρίου, όσο και του ιδρυτή του συνδέεται με τους *αισιμνάτες*, που απετέλεσαν κορυφαίους αξιωματούχους των Μεγάρων κατά την ολιγαρχική αλλά και τη δημοκρατική διακυβέρνηση της πόλης.¹³⁸ Είναι άλλωστε γνωστό, πως ο όρος

¹³⁶Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 134.

¹³⁷Σχετικά βλ.: Herda 2016, 55-58. Robu 2014, 50-53. Legon 1981, 53-56. Böhringer 1980, 13-19 και σημ. 20-21, 36, 42. Παπαχατζής 1974, 503 σημ. 3.

¹³⁸Οι *αισιμνάται* αποτελούσαν συμβούλιο αρχόντων, που μαρτυρείται επιγραφικά στα Μέγαρα κατά τον ύστερο 3^ο/πρώιμο 2^ο αι. π.Χ. (Σχετικά βλ.: IG VII 15). Απαντάται ωστόσο σε επιγραφές πολλών μεγαρικών αποικιών (της Καληδόνας, της Σηλυμβρίας, της Χερσονήσου, της Καλλάτιδος, του Σελινούντος) ήδη από

Βουλευτήριο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και με γενικότερη έννοια, για να υποδηλώσει τον τόπο συνεδριάσεων ενός συλλογικού πολιτικού οργάνου.¹³⁹ Έτσι, ενώ κάποιοι μελετητές ταυτίζουν το *Αισύμνιο* με το Βουλευτήριο, που θα υπήρξε αρχικά έδρα μιας ολιγαρχικής Βουλής,¹⁴⁰ άλλοι το θεωρούν ξεχωριστό κτήριο, έδρα των *αισιμνατών*,¹⁴¹ και άλλοι πάλι, συγκρίνοντας τους αξιωματούχους αυτούς με τους αθηναίους *πρυτάνεις*, το ταυτίζουν με το Πρυτανείο των Μεγάρων.¹⁴²

Σε κάθε περίπτωση, η ύπαρξη ηρωικών ταφών εντός του Βουλευτηρίου της πόλης ήδη από την ίδρυσή του είναι σαφής, όπως εξάλλου και η αναμενόμενη ηρωολατρεία. Δεν υπάρχουν, εντούτοις, περαιτέρω στοιχεία σχετικά με αυτή. Οι αναφορές, μάλιστα, του Πausanία καθιστούν εύλογη τη διατήρηση της ηρωολατρείας δια μέσου των ελληνιστικών χρόνων, όταν η πόλη είχε ως επί το πλείστον δημοκρατικό πολίτευμα και το Βουλευτήριο αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά ιδρύματα των Μεγάρων, και έως την εποχή του περιηγητή.¹⁴³ Η εγκαθίδρυση σημαντικών διοικητικών κτηρίων πάνω σε τάφους ηρώων είναι δε χαρακτηριστική για τα Μέγαρα, όπου το μεν Πρυτανείο φιλοξενούσε, κατά τον Pausanία, τους τάφους των ηρώων Ευίππου και Ισχέπολη, το δε ηρώο του μυθικού βασιλιά Αλκάθου φαίνεται πως λειτουργούσε κατά τους κλασικούς χρόνους ως έδρα αρχόντων, ενώ από τον 4^ο αι. π.Χ. έως και το 2^ο αι.

τους αρχαϊκούς χρόνους. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει, πως πρόκειται για πολιτειακό θεσμό που εισήχθη στις αποικίες από τη μητρόπολή τους. Η πιθανότητα δε ύπαρξής τους και στα Μέγαρα Υβλαία, που ιδρύθηκαν το 728 π.Χ., υποδεικνύει την ύπαρξη των *αισιμνατών* στα Μέγαρα ήδη από τους γεωμετρικούς χρόνους, αν όχι από την έναρξη της αρχαϊκής περιόδου. Στην αρχική μορφή του το συμβούλιο συνιστούσε αριστοκρατικό θεσμό, του οποίου τη σύνθεση, τις αρμοδιότητες και τη θητεία δεν γνωρίζουμε. Κατά τη δημοκρατική διακυβέρνηση της πόλης, εντούτοις, αποτελούσαν κορυφαίους άρχοντες των Μεγάρων, που, σύμφωνα με κάποιους μελετητές και κατ' αντιστοιχία προς τη θέση τους σε μεγαρικές αποικίες, είχαν ρόλο αντίστοιχο με αυτό των αθηναίων *πρυτάνεων*. Σχετικά βλ.: Herda 2016, 55-59. Robu 2014, 382-387. Smith 2008, 113. Legon 1981, 56. Παπαχατζής 1974, 503 σημ. 3. Hanell 1934, 149-160.

¹³⁹Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 1

¹⁴⁰Σχετικά βλ.: Robu 2014, 51 και σημ. 146, 82 και σημ. 306, 384-385 και σημ. 283.

¹⁴¹Σχετικά βλ.: Παπαχατζής 1974, 503 σημ. 3. Για το διαχωρισμό *Αισυμνίου* και Βουλευτηρίου βλ. επίσης: Robu 2014, 385 σημ. 283-284.

¹⁴²Σχετικά βλ.: Herda 2016, 56 και σημ. 153-154. Hanell 1934, 146-147. Πρβλ.: Παπαχατζής 1974, 503 σημ. 3, που συγκρίνει τους *αισιμνάτες* με τους *πρυτάνεις*, αναφέρει το *Αισύμνιο* ως έδρα τους, δεν φαίνεται εντούτοις να το συγχέει με το Πρυτανείο.

¹⁴³Κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων τα Μέγαρα είχαν ως επί το πλείστον δημοκρατικό πολίτευμα, πέρασαν εντούτοις από τον έλεγχο διάφορων δυνάμεων της εποχής. Αρχικά βρισκονταν υπό τον έλεγχο του Κασσάνδρου και κατόπιν αυτόν του Πτολεμαίου του Α' (308 π.Χ.), ενώ το 307 π.Χ. καταλήφθηκαν από το Δημήτριο τον Πολιορκητή, που παρουσιάστηκε ως ελευθερωτής, διώχνοντας τη φρουρά και αποκαθιστώντας την αυτονομία του κράτους. Μετά το 286 π.Χ. τα Μέγαρα ήταν ανεξάρτητα και ύστερα πάλι υπό Μακεδονική επιρροή. Κατόπιν, και προκειμένου να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους, εντάχθηκαν διαδοχικά στην Αχαϊκή Συμπολιτεία (το 243 π.Χ.), στο Βοιωτικό Κοινό (το 224 π.Χ.) και πάλι στην Αχαϊκή Συμπολιτεία (το 192 π.Χ.), ώσπου να καταληφθούν τελικά από τους Ρωμαίους, το 146 π.Χ. Σχετικά με την ιστορία και το πολίτευμα των Μεγάρων βλ. παραπάνω σημ. 134.

μ.Χ. φιλοξενούσε το Αρχείο της πόλης. Πλήθος ηρωικών ταφών εντοπίζονται, τέλος, σε διάφορα σημεία των Μεγάρων.¹⁴⁴

Οι συνήθειες να τοποθετούνται ηρωικές ταφές εντός ή περίξ διοικητικών κτηρίων και να θάβεται πλήθος επιφανών ή άλλων νεκρών εντός των τειχών αποτελούσαν χαρακτηριστικά και άλλων δωρικών πόλεων.¹⁴⁵ Η ύπαρξη ηρωικών λατρειών στις Αγορές ήταν δε κοινό φαινόμενο σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο,¹⁴⁶ ενώ η εμφάνιση των πρώτων ηρωικών λατρειών φαίνεται να συνδέεται ιστορικά, τόσο στα Μέγαρα, όσο και αλλού, με την ίδια τη γέννηση της πόλης-κράτους.¹⁴⁷ Η κοινή λατρεία των ηρωικών προγόνων, που καθοδηγούσαν με το παράδειγμά τους και προέβαλλαν τα ερείσματα της πολιτικής κοινότητας στην περιοχή, ενδυνάμωνε τους δεσμούς των μελών της κοινότητας αυτής και η τοποθέτησή της στο πολιτικό και διοικητικό κέντρο του κράτους ήταν ως εκ τούτου εύλογη. Σε αρκετές περιπτώσεις, μάλιστα, το πολιτικό αυτό κέντρο διαμορφώθηκε εξ αρχής γύρω από ένα ηρώο, συνήθως μια παλαιότερη ταφή, που αποδόθηκε σε μια σημαντική μυθική μορφή. Οι ηρωικές μορφές, που αποτελούσαν συνεκτικό δεσμό της πολιτικής κοινότητας, μετατράπηκαν έτσι σε προστάτες της κοινότητας αυτής και επόπτες των επιμέρους λειτουργιών του κράτους, ιδιαίτερα μάλιστα με την εγκαθίδρυση της λατρείας τους σε αντίστοιχα διοικητικά κτήρια. Αυτό ισχύει και στην περίπτωση των Μεγάρων, το άστυ των οποίων έβριθε ηρωικών λατρειών, ενώ ο συσχετισμός τους με τα πολιτικά όργανα, και κατ' επέκταση με τα διοικητικά κτήρια της πόλης, ξεκίνησε ήδη από την εποχή ίδρυσής της, όπως υποδεικνύει η ιστορία του *Αισυμνίου*.

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, διαπιστώνεται η ενσωμάτωση ηρωικών ταφών στο Βουλευτήριο των Μεγάρων ήδη από την ίδρυσή του, είτε πρόκειται για τον τάφο του Τιμάλκου, τον οποίο συνδέει ρητά ο Πausανίας με το κτήριο, είτε για μια σειρά ηρωικών ταφών, συμπεριλαμβανομένης πιθανότατα και αυτής του Αισύμνου, στην περίπτωση που το Βουλευτήριο ταυτίζεται όντως με το *Αισύμνιο*. Από τα παραπάνω συνάγεται η

¹⁴⁴Σχετικά βλ.: Πaus. *Ελλάδ. Περιήγ.* 1.41-44 και ιδιαίτερα 1.43.2, 1.43.4. Πλούτ. *Αγησ.* 27.1. Ξενοφ. *Ελληνικά* 5.4.58. Βλ. επίσης: Robu 2014, 51. Τζαβελοπούλου 2011, 391, 393 και σημ. 2025, 394 και σημ. 2026. Böhringer 1980, 7, 10-12, 13-18. Παπαχατζής 1974, 502 και σημ. 5, 503-504 και σημ. 4.

¹⁴⁵Σχετικά βλ.: Τζαβελοπούλου 2011, 391. Böhringer 1980, 8 και σημ. 6, 18 και σημ. 40. Παπαχατζής 1974, 503 σημ. 1, 3.

¹⁴⁶Το φαινόμενο αυτό, η εμφάνιση του οποίου ανάγεται στον 8^ο/7^ο αι. π.Χ., απηχείται και στα έπη. Σχετικά βλ.: Τζαβελοπούλου 2011. Böhringer 1980, 7-8 και σημ. 5, 17-18.

¹⁴⁷Σχετικά βλ.: Herda 2016, 56 και σημ. 151. Robu 2014, 52 σημ. 150. Böhringer 1980, 5-21.

πραγματοποίηση σχετικής λατρευτικής δραστηριότητας εντός του Βουλευτηρίου, για την οποία δεν έχουμε, εντούτοις, καμία μαρτυρία και η οποία θα διατηρήθηκε, προφανώς, καθ' όλη τη διάρκεια της χρήσης του κτηρίου έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Σε κάθε περίπτωση, η σύνδεση του ιδρύματος με ηρωικές μορφές του μυθικού παρελθόντος αποτελεί έκφανση ενός ευρύτερου φαινομένου που παρατηρείται στα Μέγαρα, όπου ένα πλήθος ηρωικών ταφών, τοποθετημένων σε σημαντικά διοικητικά κτήρια και κομβικά σημεία της πόλης, προέβαλλαν την ιστορική συνέχεια της κοινότητας, με τους πρωταγωνιστές του μυθικού παρελθόντος να λειτουργούν ως επόπτες και προστάτες της διοικητικής δραστηριότητας της πόλης και της καθημερινής ζωής των πολιτών.

Βουλευτήριο Άνδρου

Μια σειρά επιγραφών των κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων αναφέρουν τη Βουλή της Άνδρου, που είχε, κατά το μεγαλύτερο μέρος των κλασικών και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, δημοκρατικό πολίτευμα,¹⁴⁸ ενώ σε δύο τιμητικά ψηφίσματα του ύστερου 4ου/3^ο αι. π.Χ. και του 1^{ου} αι. μ.Χ. αντίστοιχα μαρτυρείται η ύπαρξη Βουλευτηρίου.¹⁴⁹ Σε μία αποσπασματικά σωζόμενη αναθηματική επιγραφή του 1^{ου} αι. μ.Χ. δε, αποκαθίστανται τα ονόματα της Εστίας Βουλαίας και του Απόλλωνος Πατρώου («[.....]λ]λᾶς Φαίακος [σὺν τῆι γυναικί...]αινι βουλαίαν [Ἐστίαν, Ἀπόλλωνα

¹⁴⁸Σχετικά βλ.: *IG XII. Suppl.* 245 (άμισό 4^ο αι. π.Χ.). *IG XII.5 715* (3^ο αι. π.Χ.). *IG XII.5 717* (3^ο/2^ο αι. π.Χ.). *IG XII. Suppl.* 248. *IG XII. Suppl.* 253. *IG XII.5 720* (2^ο αι. π.Χ.). *IG XII.5 752*. *IG XII.5 755* (1^ο αι. μ.Χ.) κ.λ.π. Κατά την έναρξη των αρχαϊκών χρόνων η Άνδρος βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Ερέτριας και είχε ακόμη βασιλεία. Πέρασε δε στο αριστοκρατικό πολίτευμα πριν τα μέσα του 7^ο αι. π.Χ. Κατά την ύστερη αρχαϊκή περίοδο βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Νάξου και είχε μάλλον τυραννικό καθεστώς. Κατά τους κλασικούς χρόνους βρισκόταν κυρίως υπό την επιρροή ή τον έλεγχο των Αθηναίων, ως μέλος της Α΄ και Β΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας, και είχε δημοκρατικό πολίτευμα, πέραν ενός μικρού διαστήματος προσάρτησής της στο άρμα των Σπαρτιατών, στα τέλη του 5^ο- αρχές του 4^ο αι. π.Χ., οπότε η πόλη είχε ολιγαρχικό καθεστώς. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η Άνδρος πέρασε από τον έλεγχο διαφόρων ελληνιστικών βασιλείων (Μακεδόνων, Αντιγονιδών, Πτολεμαίων, Ατταλιδών), σε πολλές περιπτώσεις ως μέλος του Κοινού των Νησιωτών, διατηρώντας εντούτοις το δημοκρατικό καθεστώς της. Κατέληξε δε στην κυριαρχία των Ρωμαίων το 133 π.Χ. Σχετικά με την ιστορία και τους πολιτικούς θεσμούς της Άνδρου βλ.: Πετρόχειλος 2010, 242-275. Παλαιοκρασσά 2007, 15-17. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2007B, 100-101. Reger 2004 ("Andros"), 736. Kalcyk 2002, 689. Νίγδελης 1990, 199-224, 227-233, 239-242, 275-280.

¹⁴⁹Πρόκειται για τις επιγραφές *IG XII.5 714* (με add. *IG XII Suppl.*, 119) και *IG XII.5 755* αντίστοιχα. Σχετικά βλ.: Πετρόχειλος 2010, 86-89 αρ. 24, 129-130 αρ. 58. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 1996, 245. Hansen, Fischer Hansen 1994, 38. McDonald 1943, 148, 157.

πατρῶ]ον εἶλεω τῷ δήμῳ»),¹⁵⁰ η λατρεία των οποίων θα μπορούσε να συνδεθεί με το Βουλευτήριο της Άνδρου κατ' αντιστοιχία με άλλες πόλεις.

Η λατρεία της Εστίας Βουλαίας σχετίζεται εξάλλου παραδοσιακά με τα Βουλευτήρια των πόλεων, ενώ και ο Απόλλων συνδέεται συχνά με τα εν λόγω ιδρύματα.¹⁵¹ Δεδομένης δε της ύπαρξης Βουλευτηρίου στην Άνδρο τουλάχιστον από τους ελληνιστικούς χρόνους, θεωρείται εύλογη η αναγωγή της λατρείας της Εστίας και πιθανή της λατρείας του Απόλλωνος στην ελληνιστική περίοδο. Βάσει ωστόσο της αναφοράς της Βουλής της πόλης ήδη από τους κλασικούς χρόνους και της ιδιαίτερης επιρροής που ασκούσε η Αθήνα στην Άνδρο κατά την περίοδο αυτή, τόσο σε επίπεδο πολιτειακής, όσο και θρησκευτικής οργάνωσης, δεν αποκλείεται η ύπαρξη ενός Βουλευτηρίου ήδη από τους κλασικούς χρόνους αλλά και η αναγωγή των προαναφερθεισών λατρειών στην εν λόγω περίοδο.¹⁵²

Η έναρξη της λατρείας της Εστίας θα πρέπει να τοποθετηθεί άλλωστε στην εποχή ίδρυσης του Βουλευτηρίου, καθώς θα συνδεόταν άμεσα με το βωμό, βασικό στοιχείο του ιδρύματος. Όσο για το προσωνύμιο Βουλαία, θα της αποδόθηκε πιθανότατα κατ' αντιστοιχία με την αθηναϊκή λατρεία, όπου το συγκεκριμένο επίθετο μαρτυρείται

¹⁵⁰Πρόκειται για την επιγραφή IG XII.5 732. Η αποκατάσταση των ονομάτων της Εστίας Βουλαίας και του Απόλλωνος Πατρώου γίνεται αποδεκτή από τους Πετρόχειλο, Τιβέριο, Sauciuc και Süss. Ο Robert αμφισβητεί την αποκατάσταση του ονόματος της Εστίας, ενώ η Παλαιοκρασσά κάνει μνεία μόνο στη λατρεία της Εστίας Βουλαίας. Οι Sauciuc και Jessen συνδέουν, τέλος, τη λατρεία της Εστίας Βουλαίας με το Πρυτανείο, κάτι που δεν θεωρείται τόσο πιθανό, εφόσον μαρτυρείται η ύπαρξη Βουλευτηρίου. Σχετικά με την επιγραφή βλ.: Πετρόχειλος 2010, 173-174. Τιβέριος 2001, 121 σημ. 26, 125, 133. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 1996, 246, 249, 267. Robert 1925, 29 σημ. 1. Sauciuc 1914, 115-117. Süss 1913, 1302. Jessen 1899, 1019.

¹⁵¹Σχετικά με τη λατρεία της Εστίας Βουλαίας στα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Ερυθρών, Πριήνης, Μιλήτου, Αλικαρνασσού, Κω, Θάσου, Κνίδου, Περγάμου, Αφροδισιάδος και Καύνου. Βλ. επίσης: Graf 2005 ("Hestia"), 286. Gneisz 1990, 211. McDonald 1943, 281-282. Farnell V 1909, 348. Σχετικά με τη λατρεία του Απόλλωνος στα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Πριήνης, Μιλήτου. Βλ. επίσης: Farnell IV 1907, 199-200.

¹⁵²Οι αθηναϊκές επιρροές σε θέματα πολιτειακής οργάνωσης είναι εμφανείς στα ανδριακά ψηφίσματα, όπου καταγράφεται η λήψη των αποφάσεων από τη Βουλή και το Δήμο, η διαίρεση της θητείας της Βουλής σε πρυτανείες, κατά τις οποίες προήδρευαν του σώματος οι ομόνυμοι άρχοντες, καθώς και η ύπαρξη αξιωματούχων της Βουλής, όπως του γραμματέως των πρυτάνεων, που αντιστοιχούσαν σε Αθηναίους αξιωματούχους, εν προκειμένω στο γραμματέα της Βουλής, που μετονομάστηκε κατά τον 4^ο αι. π.Χ. σε γραμματέα κατά πρυτανείαν. Είναι γνωστό, άλλωστε, πως οι Αθηναίοι εγκατέστησαν δημοκρατικά πολιτεύματα σε συμμαχίδες πόλεις κατά τον 5^ο αι. π.Χ., ειδικά μετά από απόπειρες απόσχισης από τη Δηλιακή Συμμαχία. Σχετικά με την επιρροή της Αθήνας στην πολιτειακή οργάνωση της Άνδρου βλ.: Πετρόχειλος 2010, 268-271.

Αναφορικά δε με την αθηναϊκή επιρροή στη θρησκευτική ζωή της πόλης, που είναι πασιφανής στην παρεμφερή οργάνωση των Διονυσίων, τα οποία εορτάζονταν την ίδια περίοδο με την Αθήνα και περιλάμβαναν επίσης μουσικούς και τραγικούς αγώνες, βλ.: Τιβέριος 2001, 118, 133 και σημ. 98

από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και εξής. Η λατρεία του Απόλλωνος Πατρώου δε, γνωρίζουμε πως συνδεόταν, ή κατά άλλους συγγεόταν, στην Αθήνα με αυτήν του Απόλλωνος Πυθίου.¹⁵³ Ο Απόλλων Πύθιος αποτελούσε, μάλιστα, την κυριότερη πολιτική θεότητα της Άνδρου, όπως καταδεικνύουν ψηφίσματα της πόλης από τους ύστερους κλασικούς χρόνους και εξής.¹⁵⁴ Δεδομένης λοιπόν της επιρροής που ασκούσε η Αθήνα στην Άνδρο, είναι πιθανή η εγκαθίδρυση της παρεμφερούς λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου, μιας πρωταρχικά αθηναϊκής λατρείας, στο Βουλευτήριο της Άνδρου κατά τον 4^ο αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία τοποθετείται η εγκαθίδρυση ή η αναδιοργάνωση της λατρείας του θεού στη δυτική πλευρά της αθηναϊκής Αγοράς και θεωρείται πιθανή η εγκατάσταση του αγάλματος του Απόλλωνος στο αθηναϊκό Βουλευτήριο.¹⁵⁵

Πρόκειται εξάλλου για μια εποχή που η Άνδρος ήταν ενταγμένη στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία. Οι Αθηναίοι δε, είχαν εγκαταστήσει και φρουρά στο νησί γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁵⁶ Με αυτό τον τρόπο η κυριότερη πολιτική θεότητα της Άνδρου θα λατρευόταν πλέον σε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά ιδρύματα της πόλης, σε εκδοχή

¹⁵³Για τη σχέση του Απόλλωνος Πατρώου με τον Πύθιο αλλά και το Δήλιο Απόλλωνα στην Αθήνα βλ. παραπάνω: Βουλευτήρια Αθηνών, σελ. 25 και σημ. 62.

¹⁵⁴Ο Απόλλων Πύθιος αποτελούσε, μετά το Διόνυσο, την κυριότερη θεότητα της πόλης και πάντως την πιο σημαντική πολιτική λατρεία της Άνδρου, όπως φαίνεται από τη ρητή εντολή ψηφισμάτων της Βουλής να στήνονται στο ιερό του [Σχετικά βλ.: *IG XII Suppl.* 245. *IG XII Suppl.* 246. *IG XII Suppl.* 248. *IG XII Suppl.* 255. *IG XII.5* 715 (με add. *IG XII Suppl.*, 119). *IG XII.5* 716 (με add. *IG XII Suppl.*, 120). *IG XII.5* 717 (με add. *IG XII Suppl.*, 120). *IG XII.5* 719 (με add. *IG XII Suppl.*, 120)]. Η σχέση των Ανδρίων με τους Δελφούς μαρτυρείται πιθανότατα από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., ανάγεται όμως μάλλον στην περίοδο της αποικιστικής τους δραστηριότητας στο βόρειο Αιγαίο και τη Χαλκιδική, κατά τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. Σχετικά με τη λατρεία του Απόλλωνος στην Άνδρο στις εκδοχές του ως Πυθίου, Δήλιου και Πατρώου βλ.: Πετρόχειλος 2010, 82-84 αρ. 21, 173 αρ. 113, 268 (Πύθιος, Πατρώος). Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2007, 37 και Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2007Α, 96-97 (Πύθιος). *Reger* 2004 ("Andros"), 736 (Πύθιος). Τιβέριος 2001, 119-122, 125, 133 (Πύθιος, Δήλιος, Πατρώος). Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 1996, 108-116, 244, 246, 247, 259, 266, 298 σημ. 439 (Πύθιος, Πατρώος;), *Saucius* 1914, 114-116 (Πύθιος, Δήλιος, Πατρώος).

¹⁵⁵Η λατρεία του Απόλλωνος Πατρώου, σαφή στοιχεία της οποίας μαρτυρούνται από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής, ήταν μια πρωταρχικά αθηναϊκή λατρεία, η εγκαθίδρυση της οποίας τοποθετείται από άλλους μελετητές στον 6^ο αι. π.Χ., συνδεόμενη είτε με το Σόλωνα είτε με τους Πεισιστρατίδες, και από άλλους στον 4^ο αι. π.Χ. Η εξάπλωσή της εκτός Αθηνών πραγματοποιήθηκε δε σε δεύτερη φάση, όπως φαίνεται από σχετικό σχόλιο στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη (Σχόλ. Αριστοφ. *Νεφ.* 1468), όπου αναφέρεται ρητά ότι η λατρεία ήταν αρχικά γνωστή μόνο στην Αθήνα.

Σχετικά με τη λατρεία του Απόλλωνος Πατρώου στην Αθήνα βλ. παραπάνω: Βουλευτήρια Αθηνών, σελ. 25 και σημ. 63. Σχετικά με τον καθαρά αθηναϊκό χαρακτήρα της λατρείας και τη μεταγενέστερη εξάπλωσή της εκτός Αθηνών βλ.: *Saporiti* 2014, 1004. *Cromey* 2006, 42 και σημ. 7, 49. *Hedrick* 1988, 206 και σημ. 186.

¹⁵⁶Αυτό μαρτυρεί ενεπίγραφο ψήφισμα του αθηναϊκού Δήμου (EM 11), που χρονολογείται το 356 π.Χ. Η εγκατάσταση της φρουράς είτε αποτελούσε προληπτικό μέτρο των Αθηναίων, που φοβούνταν την αποστασία των Ανδρίων, είτε αποτελούσε μέτρο προστασίας της συμμαχού πόλης από τις επελάσεις του θηβαϊκού ναυτικού στο Αιγαίο. Σχετικά βλ.: Πετρόχειλος 2010, 250-251.

που θα υποδήλωνε, εντούτοις, την έντονη αθηναϊκή επιρροή, εάν όχι τον έλεγχο. Αν δεχτούμε, μάλιστα, την πιο διαδεδομένη άποψη, που θέλει το επίθετο Πατρώος να αποδίδει τη θρυλούμενη καταγωγή των Ιώνων από τον Απόλλωνα, το Βουλευτήριο της Άνδρου θα φιλοξενούσε τη λατρεία του θεού-γενάρχη των Ιώνων, πρωτίστως όμως γενάρχη των Αθηναίων, υπενθυμίζοντας έτσι και τη φυσική πρωτοκαθεδρία της Αθήνας έναντι των υπολοίπων συμμάχων της.¹⁵⁷ Κατά τον 1^ο αι. μ.Χ. θα σημειώθηκε δε πιθανότατα μια ανανέωση της λατρείας, δεδομένης και της ανακαίνισης του Βουλευτηρίου, που μαρτυρείται επιγραφικά.¹⁵⁸

¹⁵⁷Κατά τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. ο Απόλλων παρουσιάζεται στην αττική δραματουργία ως πρόγονος των Αθηναίων, και δια μέσου αυτών και των υπολοίπων Ιώνων, προβάλλοντας έτσι τα ερείσματα πρωτοκαθεδρίας της Αθήνας έναντι των Ιώνων συμμάχων της. Πρόκειται για το μύθο του Ίωνος, όπως παραδίδεται στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη (420-410 π.Χ.), όπου ο ήρωας εμφανίζεται ως γιος του Απόλλωνος και της κόρης του Ερεχθέως Κρέουσας, σε αντίθεση με άλλη εκδοχή του μύθου που αναφέρεται από τον Ησίοδο (*Γυν. Κατάλ.* απόσπ. 10α) και τον Ηρόδοτο (*Ιστορία* 7.94.1, 8.44.2), σύμφωνα με την οποία ο Ίων είναι γιός του Ξούθου, αλλά και με το λίγο παλαιότερο και αποσπασματικά σωζόμενο έργο του Ευριπίδη, *Ερεχθείς*, στο οποίο η Κρέουσα δεν περιλαμβάνεται στις κόρες του Ερεχθέα. Στην πλοκή του *Ίωνος*, ωστόσο, συνδυάζεται η παράδοση της αυτοχθονίας των Αθηναίων, με αυτήν που ήθελε την Αθήνα κοιτίδα των Ιώνων, συνδεόμενες παράλληλα με την πανιώνιας κλίμακας μορφή του Απόλλωνος. Με αυτό το μύθο συνδέεται η επίκληση του Απόλλωνος ως Πατρώου, σύμφωνα με αποσπάσματα του Πλάτωνος (*Ευθύδ.* 302c-d), του Αριστοτέλη (*Αθην. Πολιτ.* απόσπ. 1), σχολιαστών του Αριστοφάνη (*Σχόλ. Αριστοφ. Νεφ.* 1468 a.b, *Σχόλ. Αριστοφ. Ορνιθ.* 1527) και του Αρποκρατίωνος (*Απόλλων Πατρώος*). Πρβλ.: *Σχόλ. Πλάτ. Ευθύδ.* 302d.

Σχετικά με το έργο του Ευριπίδη, το κατά πόσο η εκδοχή αυτή του μύθου ήταν δημιούργημα του ποιητή ή αποτελούσε παλαιότερη παράδοση αλλά και το αν απετέλεσε ιδρυτικό μύθο της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου βλ.: Cromeley 2006, 43-49 [που θεωρεί την εν λόγω εκδοχή δημιούργημα του Ευριπίδη αλλά αμφισβητεί τη λειτουργία της ως ιδρυτικού μύθου της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου. Ο Cromeley πιστεύει ότι η λατρεία εγκαθιδρύθηκε τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. και το επίθετο Πατρώος παρέπεμπε στον Απόλλωνα ως πατρογονικό θεό της πόλης και επιστάτη της πατρίου πολιτείας του Κλεισθένη και όχι ως θεό-πρόγονο των Αθηναίων και των Ιώνων, στοιχείο που αφορούσε στην εκδοχή του ως Πυθίου, με τον οποίο ο Πατρώος συγγεόταν, αν και επρόκειτο για διαφορετικές λατρείες]. Shapiro 1996, 111 και σημ. 60-61 [που θεωρεί, όπως οι περισσότεροι, την εκδοχή του Ευριπίδη ως δημιούργημα του ποιητή αλλά παραθέτει και την άποψη της E. Simon (“Ίον”, στο *LIMC* V, 1990, 703), πως πρόκειται πιθανόν για παλαιότερο μύθο]. Hedrick 1988, 200-207 [που θεωρεί το ρόλο του Απόλλωνος ως πατέρα του Ίωνος νεώτερη προσθήκη στο μύθο του ήρωα, που παραδοσιακά συνδεόταν με την Αθήνα (Ηρόδ. *Ιστορία* 8.44.2. Πανσ. *Ελλάδ. Περιήγ.* 1.31.3, 7.1.2.), και πιθανόν αναφερόμενη και στην *Κρέουσα* του Σοφοκλή, χρονολογεί ωστόσο την εγκαθίδρυση της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου στο άστυ στην πεισιστράτεια περίοδο, τοποθετώντας την αρχικά στο αθηναϊκό Πύθιο, βάσει λατρευτικών στοιχείων προερχόμενων από το ιερό, την αποδίδει δε στην πολιτική των τυράννων, που στόχευαν διαμέσου της λατρείας της πανιώνιας κλίμακας μορφής του θεού να προβάλλουν την πρωτοκαθεδρία των Αθηναίων έναντι των άλλων Ιώνων, ενισχύοντας έτσι την προϋπάρχουσα παράδοση, που ήθελε την Αθήνα κοιτίδα των Ιώνων (*πρεσβυτάτην γαίαν Ιαονίας κατά το Σόλωνά* (Αριστοτ. *Αθην. Πολιτ.* 5. 2))].

Για την άποψη ότι ο Απόλλων Πατρώος λατρευόταν στην Άνδρο ως γενάρχη των Ιώνων βλ.: Τιβέριος 2001, 121, 125. Πρβλ.: Sauciuc 1914, 115-116 (που τον παρουσιάζει ως θεό-πρόγονο των Ανδρίων αλλά και ιδρυτή του κράτους, λόγω της σύνδεσής του με την Εστία Βουλαία).

¹⁵⁸Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 149. Για μια αντίστοιχη ανανέωση της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου στην Αθήνα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους βλ.: Saporiti 2014, 1005. Cromeley 2006, 48, 68.

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν, οι μαρτυρίες ύπαρξης Βουλευτηρίου στην Άνδρο κατά τον ύστερο 4^ο/3^ο αι. π.Χ. και κατά τον 1^ο αι. μ.Χ., σε συνδυασμό με την επιγραφική αναφορά της λατρείας της Εστίας Βουλαίας και του Απόλλωνος Πατρώου κατά τον 1^ο αι. μ.Χ., υποδεικνύουν μάλλον τη σύνδεση των εν λόγω θεοτήτων με το Βουλευτήριο της Άνδρου, κατ' αντιστοιχία και με άλλες πόλεις, αλλά και την αναγωγή της λατρείας τους στους ελληνιστικούς τουλάχιστον χρόνους. Βάσει δε των αναφορών της Βουλής της πόλης κατά τους κλασικούς χρόνους και της ιδιαίτερης επιρροής που ασκούσε η Αθήνα στην Άνδρο, ιδίως σε επίπεδο πολιτειακής οργάνωσης, είναι αναμενόμενη η ύπαρξη ενός Βουλευτηρίου ήδη από την κλασική περίοδο. Τότε πρέπει να τοποθετηθεί και η εγκαθίδρυση της λατρείας της Εστίας, λόγω της άμεσης σύνδεσής της με το βωμό του ιδρύματος, ενώ το προσωνύμιο Βουλαία μπορεί να της αποδόθηκε, κατ' αντιστοιχία με την αθηναϊκή λατρεία, από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και εξής.

Στον 4^ο αι. π.Χ. θα μπορούσε να αναχθεί, τέλος, και η εγκατάσταση της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου, δεδομένης της σύνδεσής του με τον Απόλλωνα Πύθιο, την κυριότερη πολιτική θεότητα της Άνδρου, τουλάχιστον από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής, και βάσει της αθηναϊκής προέλευσής του, καθώς την περίοδο αυτή, που ο έλεγχος της Αθήνας στην Άνδρο υπήρξε έντονος, η λατρεία του Πατρώου εγκαθιδρύθηκε ή αναδιοργανώθηκε στη δυτική πλευρά της αθηναϊκής Αγοράς και ένα άγαλμα του Απόλλωνος εγκαταστάθηκε πιθανότατα στο αθηναϊκό Βουλευτήριο. Με αυτόν τον τρόπο η κυριότερη πολιτική θεότητα της Άνδρου θα λατρευόταν πλέον σε ένα από τα σημαντικότερα διοικητικά κτήρια της πόλης, σε εκδοχή που θα υποδήλωνε, εντούτοις, την αθηναϊκή επικυριαρχία.

1.3 Dubia

1.3.A Θρησκευτική δραστηριότητα σε δημόσια κτήρια που χρησιμοποιούνταν πιθανόν και ως Βουλευτήρια ή κτήρια αμφισβητούμενης ταυτότητας

Πρυτανείο/Βουλευτήριο/Ανδρείο Απολλωνίας (Κρήτη)

Μεταξύ των λειψάνων της ελληνιστικής Απολλωνίας, που τοποθετείται 20χμ. βορειοδυτικά του Ηρακλείου, επί του ακρωτηρίου Σούδα, στην περιοχή της Αγίας Πελαγίας Μαλεβιζίου,¹⁵⁹ εντοπίστηκε ένα επίμηκες κτίσμα με εσωτερικές διαστάσεις 15μ. X 6.30μ., συμβατικά ονομαζόμενο κτήριο Ι (εικ. 9). Το κτήριο που χρονολογείται στον 4^ο/3^ο αι. π.Χ., είναι ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής. Στο δυτικό τμήμα του εντοπίστηκε δε ορθογώνια εστία (εικ. 9, αρ. 1) και δίπλα της ανακαλύφθηκε ένας σπονδικός βόθρος, ενώ στο ανατολικό του τμήμα αποκαλύφθηκε έτερη ορθογώνια εστία (εικ. 9, αρ. 5, 5'), που εμφανίζει δύο φάσεις.

Το κτίσμα ταυτίζεται μάλλον με το Πρυτανείο, έδρα των δέκα *κόσμων*, των αξιωματούχων που βρίσκονταν επικεφαλής της πόλης. Η ύπαρξη δύο εστιών μπορεί να ερμηνευθεί, μάλιστα, από το γεγονός, ότι το Πρυτανείο, πέρα από έδρα των *κόσμων*, αποτελούσε και χώρο σίτισης επιφανών ξένων και πρέσβων που φιλοξενούνταν στην πόλη, ενώ εκεί συνεδρίαζαν μαζί με τους *κόσμους* και τα μέλη της Βουλής, οι πρώην *κόσμοι* ή *γέροντες*, που είχαν μάλλον συμβουλευτικό ρόλο, καθώς στην Κρήτη δεν υφίσταντο συνήθως ξεχωριστά Βουλευτήρια.¹⁶⁰ Το κτήριο θα μπορούσε να χρησιμεύει,

¹⁵⁹Σχετικά με την Απολλωνία (-Πάνορμος) βλ.: Πλίν. *Φυσ. Ιστ.* 4.59 (όπου αποκαλείται Πάνορμος). Πτολ. *Γεωγραφική ύφηγησις* 3.15. (όπου αποκαλείται Απολλωνία-Πάνορμος). Διόδ. Σικ. *Βιβλιοθ. Ίστορ.* 30.13 (όπου αναφέρεται ως Απολλωνία). Πολύβ. *Ίστορία* 28.14 (όπου αναφέρεται ως Απολλωνία). Βλ. επίσης: Perlman 2004 (“Apellonia”), 1150 (όπου είναι συγκεντρωμένες οι επιγραφικές αναφορές στην Απολλωνία). Για την ταύτιση της πόλης βλ.: Perlman 2004 (“Apellonia”), 1150 αλλά κυρίως: Alexiou 1984, 323-327. Alexiou 1979, 9-15. Αλεξίου 1973 (*ΑΔ* 28), 561-562 (όπου εξηγείται η ταύτιση της Απολλωνίας με την Πάνορμος, που αναφέρει ο Πλίνιος και ο Πτολεμαίος, και ο εντοπισμός της στην περιοχή της Αγ. Πελαγίας Μαλεβιζίου). Πρβλ.: Faure 1993, 70. Faure 1963, 16-17.

¹⁶⁰Σχετικά βλ. παρακάτω σημ. 340.

τέλος, και ως Ανδρείο, χώρο όπου συγκεντρώνονταν σε κοινά συσσίτια οι άνδρες της πόλης.¹⁶¹

Ιδιαίτερη σημασία έχει ωστόσο το γεγονός, πως κάτω από το ελληνιστικό κτίσμα εντοπίστηκαν τα λείψανα ενός τουλάχιστον προκατόχου του. Πιο συγκεκριμένα, σε βάθος 0.50μ. από το επίπεδο του ελληνιστικού δαπέδου, κάτω και ανατολικά από τη δυτική εστία, αποκαλύφθηκε μια μεγαλύτερη ορθογώνια εσχάρα (εικ. 9, αρ. 2, 2'), δομημένη με κάθετες σχιστολιθικές πλάκες, γύρω και μέσα στην οποία εντοπίστηκε τέφρα και μικρά οστά ζώων. Η εσχάρα, που εμφανίζει και ίχνη επέκτασης με την προσθήκη σειράς λίθων, καθώς και τα παρακείμενα προς βορρά λείψανα του κτηρίου που την περιείχε, τοποθετούνται, βάσει της κεραμεικής που ανακαλύφθηκε στην περιοχή της, στον 6^ο/5^ο αι. π.Χ. Κάτω δε από το επίπεδο της εσχάρας, καθώς και νοτίως και γύρω από αυτή, εντοπίστηκαν λείψανα ΥΜΠΒ δωματίων, που φαίνεται πως καταστράφηκαν από πυρκαγιά. Ίχνη του ΥΜΠΒ στρώματος αποκαλύφθηκαν και ανατολικότερα, ενώ οι ΥΜΠΒ τοίχοι που πλαισίωναν την εσχάρα από νότια και ανατολικά, επαναχρησιμοποιήθηκαν στο αρχαϊκό κτήριο που την περιείχε.

Το κτίσμα αυτό είχε επίμηκες σχήμα και αντίστοιχο προσανατολισμό με το ελληνιστικό κτήριο. Η είσοδος του τοποθετείται μάλλον στην ανατολική στενή πλευρά και πρέπει να διέθετε προθάλαμο και κυρίως θάλαμο, ενώ οι δύο μακρές πλευρές του δεν ήταν απολύτως παράλληλες. Με το κτήριο αυτό φαίνεται να σχετίζεται και μια πυρά (εικ. 9, αρ. 4), που εντοπίστηκε στο χώρο μεταξύ των δύο ελληνιστικών εστιών, η οποία έφερε οστά μικρών ζώων και κεραμική του 6^{ου}/5^{ου} αι. π.Χ. Κάτω δε από αυτή αποκαλύφθηκε ένας παλαιότερος σπονδικός βόθρος, με τη μορφή ενός πήλινου κωνικού σκεύους χωρίς πυθμένα, εντοιχισμένου μέσα στο δάπεδο.

Το παρεμφερές σχέδιο του αρχαϊκού και του ελληνιστικού κτίσματος και η διαδοχική θέση των εστιών τους υποδεικνύουν την προσήλωση σε μια συγκεκριμένη παράδοση, γεγονός που οδηγεί στην ταύτισή τους ως διαδοχικές μορφές του ίδιου ιδρύματος. Η εστία και η πυρά του αρχαϊκού κτηρίου θα επιτελούσαν επομένως τις ίδιες λειτουργίες με τις εστίες του ελληνιστικού κτίσματος. Η κάτοψη αμφότερων των κτηρίων θυμίζει μάλιστα τα κτίσματα εκείνα των γεωμετρικών χρόνων (έδρες

¹⁶¹Αναλυτικά για το κτήριο των ελληνιστικών χρόνων και την ταύτισή του βλ. παρακάτω: Πρυτανείο/Βουλευτήριο/Ανδρείο Απολλωνίας (ελληνιστικοί χρόνοι)

ηγεμόνων), που αποτελούσαν τα πολιτικά και θρησκευτικά κέντρα των φυλετικών κρατών, όντας οι διάδοχοι των μυκηναϊκών μεγάρων και οι πρόδρομοι των μετέπειτα Πρυτανείων και Βουλευτηρίων.

Η διαδοχική δε θέση της αρχαϊκής εσχάρας και της δυτικής ελληνιστικής εστίας αλλά και τα λείψανα σπονδικών βόθρων, τόσο κάτω από την πυρά του αρχαϊκού κτηρίου, όσο και στο επίπεδο του ελληνιστικού κτίσματος, ακριβώς πάνω από την αρχαϊκή εσχάρα, καταδεικνύουν την προσήλωση σε συγκεκριμένη λατρευτική δραστηριότητα τουλάχιστον στα δύο κτήρια, αλλά πιθανόν και σε παλαιότερη εκδοχή τους, δεδομένης της ίδρυσης του αρχαϊκού οικοδομήματος πάνω στα λείψανα του ΥΜΠΒ κτηρίου, μέρος των τοίχων του οποίου επαναχρησιμοποίησε.¹⁶²

Συνοψίζοντας, λοιπόν, κάτω από το ελληνιστικό κτήριο Ι της Απολλωνίας αποκαλύφθηκε ένα αντίστοιχο κτίσμα των αρχαϊκών χρόνων, καθώς και ίχνη ενός ΥΜΠΒ κτηρίου, μέρος των τοίχων του οποίου επαναχρησιμοποιήθηκαν στο αρχαϊκό κτίσμα. Στο εσωτερικό του αρχαϊκού κτηρίου εντοπίστηκε μια εσχάρα και μια πυρά, ακριβώς όπως στο ελληνιστικό κτίσμα εντοπίστηκαν δύο εστίες. Η εσχάρα τοποθετείται μάλιστα κάτω και ανατολικά της πολύ μικρότερης δυτικής ελληνιστικής εστίας, που τη διαδέχτηκε προφανώς στη χρήση, ενώ και ένας σπονδικός βόθρος, που αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό του ελληνιστικού κτηρίου, τοποθετείται ακριβώς πάνω από την εσχάρα αυτή. Τα παραπάνω στοιχεία καταδεικνύουν την προσήλωση σε μια λατρευτική παράδοση και, σε συνδυασμό με την αντίστοιχη κάτοψη των δύο κτισμάτων, υποδεικνύουν τη διαδοχική χρήση τους για τον ίδιο σκοπό.

Καθώς λοιπόν το ελληνιστικό κτήριο ταυτίζεται μάλλον με το Πρυτανείο της πόλης, που, λόγω της ύπαρξης των δύο εστιών, χρησιμοποιείτο πιθανότατα και ως Βουλευτήριο αλλά και ως Ανδρείο, την ίδια λειτουργία φαίνεται πως θα επιτελούσε και το αρχαϊκό κτίσμα. Αμφότερα, μάλιστα, συνιστούν μια επιβίωση της πρόδρομης αυτής μορφής δημόσιου κτηρίου, που συνδύαζε τη διοικητική και θρησκευτική λειτουργία των Πρυτανείων και των Βουλευτηρίων. Εντάσσονται δε ενδεχομένως σε μια παλαιότερη

¹⁶²Σχετικά με το αρχαϊκό κτήριο και τη σχέση του με το μεταγενέστερο κτήριο Ι βλ.: Perlman 2004 ("Apellonia"), 1150-1151. Hansen, Fischer Hansen 1994, 39, 43. Gneisz 1990, 57, 312-313. Alexiou 1984, 325. Αλεξίου 1975 (*ΑΔ* 30), 337. Αλεξίου 1974 (*ΑΔ* 29), 899-900. Αλεξίου 1973 (*ΑΔ* 29), 883-885. Αλεξίου 1973 (*ΑΔ* 28), 560-561. Αλεξίου 1973, 472-473. Αλεξίου 1972 (*ΑΔ* 27), 620. Αλεξίου 1972 (*ΑΑΑ* 5), 235-239. Αλεξίου 1972, 491.

τοπική παράδοση, όπως υποδεικνύουν τα υποκείμενα λείψανα του ΥΜΠΒ κτηρίου και ο σπονδικός βόθρος, που εντοπίστηκαν κάτω από το επίπεδο του αρχαϊκού κτίσματος.

Βουλευτήριο/Πρυτανείο/Εκκλησιαστήριο/Δικαστήριο Ολύνθου

Στο βορειοανατολικό τμήμα του νοτιότερου εκ των δύο λόφων, όπου εκτείνεται η πόλη της αρχαίας Ολύνθου, έχουν αποκαλυφθεί τα λείψανα ενός επιμήκους κτίσματος, με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και διαστάσεις 33.25μ. X 16.45μ. (εικ. 10). Το κτήριο, που τοποθετείται στον 5^ο αι. π.Χ. και φαίνεται να είχε καταστραφεί μέχρι τα τέλη του αιώνα, διατηρεί μέρος των θεμελίων και των κατώτερων δόμων του, καθώς και λείψανα κάποιων εκ των εσωτερικών στηριγμάτων της στέγης.¹⁶³ Αποκαθίσταται δε με μια γενικώς τριμερή διάταξη των χώρων του, με είσοδο στη βόρεια στενή πλευρά, όπου δύο θύρες, τοποθετημένες εκατέρωθεν ενός αξονικού κίονα, οδηγούσαν σε έναν τετράγωνο προθάλαμο, περιβαλλόμενο από δύο δωμάτια στο βορειοανατολικό και βορειοδυτικό άκρο του κτηρίου, ο οποίος με αντίστοιχη διπλή θύρα έδινε πρόσβαση σε μια κεντρική αυλή με στοές στη ανατολική και δυτική πλευρά, που επικοινωνούσαν με τη σειρά τους με μια μεγάλη ορθογώνια αίθουσα στο νότιο άκρο του κτηρίου.¹⁶⁴

Στην τελευταία αυτή αίθουσα, η οποία αποκαθίσταται με δύο ζευγάρια πεσσών κοντά στον ανατολικό και δυτικό τοίχο αντίστοιχα, εντοπίστηκαν κατά χώραν τρεις τετράγωνες βάσεις, δύο εκ των οποίων, κοντά στο δυτικό τοίχο, έφεραν ίχνη πεσσών, τμήματα των οποίων βρέθηκαν και πλησίον των βάσεων, ενώ μία τρίτη, λίγο μεγαλύτερη

¹⁶³Γύρω και κάτω από το επίπεδο του κτηρίου έχουν βρεθεί είκοσι δύο κυκλικοί αποθέτες, οι οποίοι πληρώθηκαν γύρω στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. Το ίδιο το κτίσμα είναι δομημένο με επαναχρησιμοποιημένους λίθους, προερχόμενους από ένα ή περισσότερα κτήρια του 6^{ου} αι. π.Χ. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία η ίδρυση του κτηρίου τοποθετείται μετά το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. Η καταστροφή του δε, χρονολογείται πριν τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., καθώς μια σειρά οικιών, που τοποθετούνται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., είναι ιδρυμένες πάνω από το νότιο άκρο του. Για τη χρονολόγηση του κτίσματος βλ.: Cahill 2002, 32 [που τοποθετεί την ίδρυσή του την περίοδο μεταξύ του 479 π.Χ., που η Ολυνθος καταστράφηκε από τους Πέρσες, οι Βοττιαίοι κάτοικοί της σφαγιάστηκαν και η πόλη παραδόθηκε στους Χαλκιδείς, και του 432 π.Χ., που έλαβε χώρα ο ανοικισμός της Ολύνθου, δηλαδή η συγκέντρωση του πληθυσμού πολλών παράλιων Χαλκιδικών πόλεων σε αυτή, γεγονός που συνδέεται με την επέκταση και την οργάνωση της πόλης στο βόρειο λόφο. (Σχετικά βλ.: Touratsoglou 1995, 279, 281)]. Gneisz 1990, 186, 342 (που χρονολογεί την ίδρυση του κτηρίου στην α' δεκαετία του 5^{ου} αι. π.Χ. και την εγκατάλειψή του στα τέλη του ίδιου αιώνα). Thompson 1947, 334 και Robinson 1946, 87 (όπου η ίδρυση του κτίσματος τοποθετείται στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. και η εγκατάλειψή του στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.). McDonald 1943, 110, 234-235 και σημ. 287α (όπου η ίδρυση του κτηρίου χρονολογείται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. και η καταστροφή του πριν τα τέλη του ίδιου αιώνα, ενώ αναλύεται και η δεύτερη φάση χρήσης του βορειοανατολικού δωματίου του, όπου εντοπίστηκε ένα πηγάδι και ένα μεταγενέστερο βοτσαλωτό δάπεδο).

¹⁶⁴Για την αποκατάσταση της κάτοψης του κτηρίου βλ.: Robinson 1946, 87 σημ. 22, πιν. 246. McDonald 1943, 233-234. Πρβλ.: Gneisz 1990, 187.

και τοποθετημένη στον κεντρικό άξονα του κτίσματος, δεν έφερε κανένα αντίστοιχο ίχνος. Απέναντι από τη βάση αυτή, η οποία ταυτίζεται μάλλον με βάση βωμού, εντοπίστηκε τμήμα τοίχου, κάθετου προς το βόρειο εγκάρσιο τοίχο της αίθουσας, ο οποίος ερμηνεύεται ως λείψανο μιας διαμορφούμενης, στο σημείο αυτό, οριζόντιας εξέδρας.

Το κτήριο έχει ταυτιστεί με δημόσιο κτήριο λόγω της επιμελημένης κατασκευής, του μεγέθους, του σχεδίου και της θέσης του, στη συμβολή δύο δρόμων, δίπλα σε ένα αντιστοιχώς προσανατολισμένο ευρύ κτίσμα, που έχει επίσης ταυτιστεί με δημόσιο κτήριο. Ερμηνεύεται δε ως Βουλευτήριο, Πρυτανείο, Εκκλησιαστήριο ή Δικαστήριο, με την πρώτη εκδοχή να συγκεντρώνει τους περισσότερους υποστηρικτές.¹⁶⁵ Οι διαστάσεις της νότιας αίθουσάς του, 16.10μ. X 13.20μ., επέτρεπαν τη φιλοξενία περίπου διακοσίων πενήντα ατόμων, ενώ η αποκατάστασή της με περιμετρικά έδρανα στραμμένα προς βορρά, εξέδρα στη βόρεια πλευρά και βωμό στη μέση, σε συνδυασμό με την ύπαρξη των δύο βόρειων δωματίων του κτηρίου, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως γραφεία ή για τη φύλαξη εγγράφων, παραπέμπουν σε στοιχεία άλλων ταυτισμένων Βουλευτηρίων.¹⁶⁶

Σε αυτή την περίπτωση έχουμε άλλο ένα παράδειγμα Βουλευτηρίου που διασώζει ίχνη βωμού στο κέντρο της αίθουσας συνεδριάσεων, απαραίτητου για τη λατρευτική δραστηριότητα που θα λάμβανε χώρα εντός του ιδρύματος. Επισημαίνεται, εντούτοις, ότι η αποκατάσταση της κάτοψης του κτίσματος, που δεν έχει άλλο κοντινό παράλληλο και παρουσιάζει ομοιότητες με το πολύ μεταγενέστερό του Βουλευτήριο της Μιλήτου, δεν είναι ασφαλής, λόγω του αποσπασματικού χαρακτήρα των λειψάνων. Το ίδιο ισχύει και

¹⁶⁵Σχετικά με την ταύτιση του κτίσματος βλ.: Flensted-Jensen 2004 (“Olynthus”), 835 (που το ταυτίζει με Δικαστήριο). Cahill 2002, 32 και McDonald 1943, 235-236, 273, 285 (που το αναφέρουν γενικά ως κτήριο προοριζόμενο για πολιτικές συγκεντρώσεις, με το McDonald να θεωρεί πιθανή τη χρήση του ως Βουλευτήριο). Hansen, Fischer Hansen 1994, 41, 43 και Robinson 1946, 87 και σημ. 22 (που το ταυτίζουν με Βουλευτήριο). Gneisz 1990, 187, 342 και Robinson 1930, 24-25 (που το ταυτίζουν με Πρυτανείο, αρχική άποψη του Robinson). Miller 1978, 231-232 (που θεωρεί πιθανή την ταύτιση του κτηρίου με Βουλευτήριο ή Εκκλησιαστήριο). Thompson 1947, 334 (που το ταυτίζει με Πρυτανείο ή Βουλευτήριο).

¹⁶⁶Αναλυτικά για το κτήριο βλ.: Flensted-Jensen 2004 (“Olynthus”), 835. Cahill 2002, 32. Gneisz 1990, 186-187, 342. Miller 1978, 231-232. Thompson 1947, 334. Robinson 1946, 87 σημ. 22, πιν. 246. McDonald 1943, 110 και σημ. 79, 231-237, 272, 285. Robinson 1930, 23-28. Και για το Βουλευτήριο (;) του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ., που τοποθετείται στο βόρειο λόφο της πόλης και διαδέχθηκε, σύμφωνα με το Robinson, το πρώιμο κτήριο του νότιου λόφου, βλ.: Flensted-Jensen 2004 (“Olynthus”), 835. Cahill 2002, 32, 265 (που το ταυτίζει όμως με εμπορική στοά). Gneisz 1990, 66, 71-72, 341 (που το ταυτίζει με Βουλευτήριο αλλά θεωρεί πως το κτίσμα του νότιου λόφου ήταν Πρυτανείο). Thompson 1947, 334. Robinson 1946, 82-94. McDonald 1943, 110 και σημ. 79.

για την ταύτισή του, η οποία κρίνεται, εντούτοις, αρκετά πιθανή, αν και δεν αποκλείεται να αποτελούσε κτήριο πολλαπλών χρήσεων, χρησιμοποιούμενο γενικά για συνεδριάσεις πολιτικών και διοικητικών οργάνων της Ολύνθου, μεταξύ των οποίων και της Βουλής της πόλης.

Βουλευτήριο/Πρυτανείο Καρθαίας

Στο νοτιοδυτικό άκρο του ανώτερου ανδρήρου της Ακρόπολης της αρχαίας Καρθαίας¹⁶⁷ έχουν εντοπιστεί τα λείψανα ενός δωρικού, τετράστυλου εν παραστάσι κτηρίου, με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, που ονομάστηκε συμβατικά κτήριο D (εικ. 11). Το κτίσμα είναι τοποθετημένο σε ένα είδος ποδίου, υπερυψωμένο κατά πέντε βαθμίδες από το επίπεδο του υπόλοιπου ανδρήρου, και διαθέτει πρόδομο και σχεδόν τετράγωνο σηκό. Ιδιαίτερη είναι η μορφή του δαπέδου του σηκού, που καλύπτεται από λευκό βοτσαλωτό στις τρεις περιμετρικές πλευρές της εισόδου, διαμορφώνοντας ένα Π, το εσωτερικό του οποίου καταλαμβάνει ένα είδος μωσαϊκού. Στο κέντρο του χώρου αυτού τοποθετείται μια τετράγωνη λίθινη βάση, που θα μπορούσε να ανήκει σε βωμό. Στη βορειοανατολική γωνία του σηκού δε, εντοπίζεται κυκλικό λάξευμα στο δάπεδο, που θυμίζει τους *θησαυρούς* σε προνάους και προθαλάμους δημόσιων κτηρίων.¹⁶⁸

Το κτίσμα, που ταυτίζεται λόγω της θέσης, του μεγέθους, του σχεδίου και της επιμελημένης κατασκευής του με δημόσιο κτήριο, με τις εκδοχές του Πρυτανείου και του Βουλευτηρίου να αποτελούν τις πιο πιθανές, φαίνεται πως είχε δύο οικοδομικές

¹⁶⁷Η Καρθαία, τα λείψανα της οποίας εντοπίστηκαν στον όρμο *Πόλες*, στο νοτιοανατολικό τμήμα της Κέας, είναι μία από τις τέσσερις πόλεις του νησιού (αρχαίας Κέω). Οι άλλες τρεις είναι η Ιουλίδα, η Κορησσία και η Ποιήεσσα. Ο πρώτος πυρήνας κατοίκησης της τοποθετείται στους γεωμετρικούς χρόνους, ενώ ήκμασε ιδιαίτερος κατά τους ύστερους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, οπότε και χρονολογείται η κατασκευή των δημόσιων κτηρίων της Ακρόπολης της (ναός Απόλλωνος, ναός «Αθηνάς», τείχη, πρόπυλο, κτήριο D). Η ιστορία της είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτήν του υπόλοιπου νησιού, καθώς οι πόλεις της Κέω, παρ' όλο που ήταν ανεξάρτητες, αντιμετώπιζαν από κοινού τις εξωτερικές υποθέσεις του νησιού. Οι τρεις πρώτες, τουλάχιστον, ήταν κατά καιρούς και για βραχεία διαστήματα οργανωμένες σε συμπολιτεία, κατά τον 5^ο, 4^ο και 3^ο αι. π.Χ. Οι Κείοι πήραν μέρος στα Περσικά, υπήρξαν ιδρυτικά μέλη της Δηλιακής Συμμαχίας (478 π.Χ.) και πολέμησαν με το μέρος των Αθηναίων κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, για να περάσουν, μετά το τέλος του και έως το 394 π.Χ., στον έλεγχο των Σπαρτιατών. Το 377 π.Χ. εντάχθηκαν στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία, απ' όπου αποστάτησαν αλλά επανήλθαν βιαίως το 363/2 π.Χ., ενώ ανεξαρτητοποιήθηκαν πλήρως μετά τη μάχη της Χαιρώνειας (338 π.Χ.). Περισσότερα για την ιστορία της Κέω, και ειδικότερα της Καρθαίας, κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους βλ.: Μενδώνη 2009, 47-51. Μενδώνη 2007, 22-27. Reger 2004 ("Keos"), 747-748. Reger 2004 ("Karthaiia"), 749-750. Ζάχος 2004, 5-6, 10. Kalcyk, Meyer 2003, 129.

¹⁶⁸Αναλυτικότερα για το κτήριο D βλ. παρακάτω: Βουλευτήριο/Πρυτανείο Καρθαίας (ελληνιστικοί χρόνοι).

φάσεις. Η πρώτη τοποθετείται στους κλασικούς χρόνους (5^ο-4^ο αι. π.Χ.) και περιλαμβάνει την κατασκευή του σηκού και η δεύτερη στα τέλη του 4^{ου}- αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και συνιστά την ευρεία ανακατασκευή του, με την προσθήκη της πρόστασης και τη διαμόρφωση του χαρακτηριστικού πατώματος του σηκού. Στην περίπτωση που πρόκειται για το Βουλευτήριο της Καρθαίας, το οποίο ωστόσο δεν μαρτυρείται επιγραφικά, ξύλινα βαθμιδωτά έδρανα θα κάλυπταν, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, τις περιμετρικές πλευρές της εισόδου του σηκού, καθ' όλο το πλάτος του λευκού βοτσαλωτού δαπέδου, και στην τετράγωνη βάση του κεντρικού χώρου θα εδραζόταν ο βωμός του ιδρύματος, κατ' αντιστοιχία με άλλα Βουλευτήρια.

Η Βουλή της Καρθαίας είναι άλλωστε γνωστή από επιγραφές των κλασικών χρόνων και εξής.¹⁶⁹ Εάν όντως, λοιπόν, ισχύει η ταύτιση του κτηρίου D με το Βουλευτήριο της πόλης, θρησκευτικές τελετουργίες θα λάμβαναν χώρα στο βωμό που τοποθετείται στο κέντρο του τετράγωνου σηκού, με την τέλεση των πρώτων σχετικών ιεροπραξιών να ανάγεται στους κλασικούς χρόνους, κατά την πρώτη φάση χρήσης του κτηρίου, οπότε πρέπει να τοποθετηθεί και η αρχική εγκατάσταση ενός βωμού στο εσωτερικό του ιδρύματος, λόγω της απαραίτητης ύπαρξής του για τη λειτουργία του Βουλευτηρίου.

1.3.B Πιθανή θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια, συμπεριλαμβανομένη από τις πηγές

Βουλευτήριο Ερυθρών

Σε μια αθηναϊκή επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ., που αφορά στη ρύθμιση του πολιτεύματος των Ερυθρών μετά την πρόσκαιρη αποστασία τους από τη Συμμαχία της Δήλου, προβλέπεται η αναδιοργάνωση της Βουλής της πόλης κατά τα αθηναϊκά πρότυπα και αναφέρεται, μεταξύ άλλων, η ορκωμοσία των βουλευτών στο Δία, τον Απόλλωνα και τη Δήμητρα, που θα γινόταν κατά τη διάρκεια θυσίας, πριν την ανάληψη των καθηκόντων τους («ὀμνύναι [δὲ Δ]ία κα [ἰ] Ἀπό[λ]λο καὶ Δέμε [τρα] ἔπαρομένο[ς

¹⁶⁹Σχετικά βλ.: *IG XII.5* 528, 529/1064, 535, 536, 537, 542 (4^{ος} αι. π.Χ.), 538 (4^{ος} ή 3^{ος} αι. π.Χ.), 601. Βλ. επίσης: Reger 2004 (“*Karthaia*”), 749-750.

ἐχσόλ]ειαν ἔφ [ιορκῶσι.... κ]αὶ παι[σ]ῖν ἐχσό[λεια]νκατὰ [h]ιερωῶν..... τ[ἐ]ν δὲ βολὲν μὲ ὄλ[ε]ζον [κ]ατα[καίεν]....»¹⁷⁰

Οἱ Ερυθρές, που φαίνεται πως διέθεταν δημοκρατικό πολίτευμα ἤδη ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ 5^{ου} αἰ. π.Χ., γνώρισαν, κατὰ τοὺς ερευνητές, μιὰ μικρὴ ὀλιγαρχικὴ περίοδο στα μέσα τοῦ αἰῶνα, ὁπότε καὶ ἀποστάτησαν ἀπὸ τὴν Α΄ Αθηναϊκὴ Συμμαχία, με ἀποτέλεσμα τὴ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση τῆς Αθήνας. Στάση που κατεπνίγη ἀπὸ τὴν Αθήνα, φαίνεται, ὠστόσο, σύμφωνα με νεότερη μελέτη, νὰ ἔλαβε χώρα καὶ γύρω στα μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 440-430 π.Χ., με τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφή νὰ συνδέεται παραδοσιακά με τὴν πρώτη καὶ σύμφωνα με τὴ νεότερη μελέτη με τὴ δεύτερη στάση τῶν Ερυθραίων.¹⁷¹ Δεδομένης δὲ τῆς ἀναφορᾶς τῆς Βουλῆς τῆς πόλης ἤδη σε ἐπιγραφή τοῦ ἁμισοῦ τοῦ 5^{ου} αἰ. π.Χ.,¹⁷² θὰ μπορούσε ἡ ἀνωτέρω προβλεπόμενη τελετουργία νὰ λάμβανε χώρα στο ἐσωτερικὸ ἐνὸς προϋπάρχοντος Βουλευτηρίου.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἐπιλογή τῶν θεοτήτων, στους οποίους ὀρκίζονταν οἱ βουλευτές. Πρόκειται γιὰ θεοὺς, ἡ λατρεία τῶν ὁποίων ἦταν σημαντικὴ γιὰ τὴν πόλη,¹⁷³

¹⁷⁰Σχετικά βλ.: IG I³ 14. Ἡ ἐπιγραφή χρονολογείται παραδοσιακά γύρω στα μέσα τοῦ αἰῶνα, σε ἓνα νεώτερο ἀρθρο, εντούτοις, ἡ Μοροο ἀντιτείνει τὴν τοποθέτησή τῆς το 435/4 π.Χ. Σχετικά βλ.: Μοροο 2014, 97-119 (ὅπου ἀναφέρεται περιληπτικά καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἐρευνας τῆς ἐπιγραφῆς, καθὼς καὶ ἄλλες παλαιότερες χρονολογήσεις τῆς). Πρβλ.: Osborne, Rhodes 2017, 112-118 (ὅπου ἡ ἐπιγραφή τοποθετεῖται καὶ πάλι στα μέσα περίπου τοῦ 5^{ου} αἰ. π.Χ., περιλαμβάνονται δὲ νεώτερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποκατάστασή τῆς).

¹⁷¹Οἱ Ερυθρές, που ἀνήκαν στὴν Ἰωνικὴ Δωδεκάπολη, ἔχοντας δεχθεῖ, σύμφωνα με τὸ μῦθο, ἀποίκους ἀπὸ τὴν Αθήνα, με ἐπικεφαλῆς τὸν Κνώπο, ἀπόγονο τοῦ τελευταίου βασιλιά Κόδρου, βρέθηκαν ἀπὸ το 560 π.Χ. ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν Λυδῶν καὶ κατόπιν τῶν Περσῶν (545 π.Χ. κ.εξ.). Συμμετείχαν στὴν Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἀπελευθερώθηκαν μετὰ τὴ μάχη τῆς Μυκάλῆς (479 π.Χ.). Ἀπετέλεσαν μέλος τῆς Α΄ Αθηναϊκῆς Συμμαχίας, ἀπ' ὅπου προσπάθησαν ἀνεπιτυχῶς νὰ ἀπεμπλακούν στα μέσα τοῦ αἰῶνα. Πέρασαν στο στρατόπεδο τῶν Σπαρτιατῶν το 412 π.Χ., ζανασυμμάχησαν με τοὺς Αθηναίους μετὰ το 394 π.Χ. καὶ κατόπιν πέρασαν ἐκ νέου στὸν ἔλεγχο τῶν Περσῶν, μέχρι τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τὸ Μέγα Ἀλέξανδρο.

Κατὰ τοὺς ἀρχαῖκούς χρόνους εἶχαν ὀλιγαρχικὸ πολίτευμα, ἐλεγχόμενο ἀπὸ τὸ γένος τῶν Βασιλιδῶν (Ἀριστοτ. *Πολιτικά* 1305b.19-20). Κατὰ τὸν 5^ο αἰ. π.Χ. μιὰ μετριοπαθὴ δημοκρατία διαδέχθηκε μιὰ μικρὴ ὀλιγαρχικὴ περίοδος καὶ κατόπιν ἓνα δημοκρατικὸ πολίτευμα που ἐπεβλήθη ἀπὸ τοὺς Αθηναίους, μετὰ ἀπὸ ἀπόπειρα τῆς πόλης νὰ ἀπεμπλακεῖ ἀπὸ τὴν Α΄ Αθηναϊκὴ Συμμαχία. Ἐναλλαγές μετὰξὺ ὀλιγαρχίας καὶ δημοκρατίας χαρακτηρίζουν τοὺς ὑπόλοιπους κλασικούς χρόνους, μέχρι τὴν κατὰκτηση τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τὴν ὀριστικὴ ἐπικράτηση τῆς δημοκρατίας. Σχετικά με τὴν ἱστορία καὶ τὸ πολίτευμα τῶν Ερυθρῶν βλ.: Duploux 2008. Engelmänn, Olshausen 2004, 54. Rubinstein 2004 ("Erythrai"), 1074-1075. Graf 1985, 156-158. Akurgal 1976, 317. Σχετικά δὲ με τὴ νεώτερη θεωρία, που μιλά γιὰ δύο ἀπόπειρες τῶν Ερυθραίων νὰ ἀπεμπλακούν ἀπὸ τὴ Συμμαχία τῆς Δήλου κατὰ τὸν 5^ο αἰ. π.Χ., βλ.: Μοροο 2014, 97-119.

¹⁷²Σχετικά βλ.: *I.Erythrai Klazomenai* 2

¹⁷³Ὁ Ζεὺς λατρευόταν στὴν Ἀγορὰ τῶν Ερυθρῶν ὡς Ἀγοραῖος (*I.Erythrai Klazomenai* 2B, 5^{ος} αἰ. π.Χ.) καὶ ὡς Σωτήρ (*I.Erythrai Klazomenai* 102, 2^{ος}/1^ο αἰ. π.Χ.), ἐνὸς ἑνὸς ὅρος τοῦ 4^{ου} αἰ. π.Χ. ἀναφέρει τὸ ἱερό τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου (*I.Erythrai Klazomenai* 232). Μιὰ ἐπιγραφή τοῦ 2^{ου} αἰ. π.Χ. δὲ, μαρτυρεῖ τὴ λατρεία τοῦ Διὸς Βουλαίου, που θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ στο χώρο τοῦ Βουλευτηρίου (McCabe 1986, vo. 61). Στὴν ἴδια αὐτὴ ἐπιγραφή, που ἀποτελεῖ κατάλογο θυσιῶν σε θεότητες τῆς πόλης, τὸ ὄνομα τοῦ Διὸς

αποτελούσαν όμως παράλληλα και ενδεδειγμένη επιλογή για την εποπτεία των όρκων. Ο μιν Ζεύς θεωρείτο η πηγή του δικαίου και κάθε εξουσίας, ο Απόλλων είχε τον χαρακτήρα του εμπνευστή των νόμων και της πολιτικής οργάνωσης, ενώ η Δημήτηρ αντιπροσώπευε τη γονιμοποιό δύναμη της φύσης, απαραίτητη για τη συντήρηση, τη συνέχεια και την ευημερία της πολιτικής κοινότητας.¹⁷⁴ Είναι εντούτοις ενδιαφέρον, πως οι ίδιοι αυτοί θεοί αποτελούσαν και τους επόπτες του ηλιαστικού όρκου των αθηναίων δικαστών αλλά και άλλων ορκωμοσιών.¹⁷⁵ Τους ίδιους θεούς επικαλείτο, τέλος, και ο όρκος του Δήμου των Ερυθραίων, ο οποίος είχε ως κοινό χαρακτηριστικό, με αυτόν της Βουλής, τη δήλωση υποτέλειας στο Δήμο των Αθηναίων («ὄμνυμαι.... οὐκ ἀπο[στέ]σομα[ι] Ἀ[θηναίων τῷ πλέθος...»).¹⁷⁶

Είναι επομένως σαφές, πως, σε μια εποχή επέμβασης της Αθήνας στα εσωτερικά της πόλης, οι θεότητες που καλούνταν ως επόπτες της δράσης των βουλευτών και των πολιτών, ήταν μεν σημαντικές θεότητες των Ερυθρών, επιλέχθηκαν όμως μάλλον λόγω της σημασίας τους για τους αθηναίους επικυριάρχους, δηλώνοντας με έναν επιπλέον τρόπο τον αθηναϊκό έλεγχο. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, για πόσο χρόνο διατηρήθηκε η εν λόγω τελετουργία, καθώς εντάσσεται στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης του πολιτεύματος από τους Αθηναίους, της επιρροής των οποίων διέφυγαν οι Ερυθρές το 412 π.Χ., όταν πέρασαν στο στρατόπεδο των Σπαρτιατών.

Σωτήρος επαναλαμβάνεται τρεις φορές, το όνομα του Απόλλωνος έντεκα, ως Αποτρόπαιος, Πύθιος, Επικόμιος, ἐν τῷ πυλῶνι (μαζί με την Αρτέμιδα) ή μαζί με τη Λητώ, και το όνομα της Δήμητρος Ελευσινίας δύο. Μια αναθηματική επιγραφή στον Απόλλωνα Δελφίνιο τοποθετείται στον 5^ο αι. π.Χ. (*I.Erythrai Klazomenai* 209). Μια γιορτή προς τιμήν του Απόλλωνος και του Ασκληπιού αναφέρεται σε επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. (*I.Erythrai Klazomenai* 205), ενώ ιερά του Απόλλωνος μαρτυρούνται σε άλλες επιγραφές του ίδιου αιώνα (*I.Erythrai Klazomenai* 151, 233). Ιερείς της Δήμητρος ἐν Κολωναῖς, της Δήμητρος Χλόης και της Δήμητρος και της Κόρης αναφέρονται δε σε επιγραφή που αφορά στην πώληση ιερατικών αξιωμάτων (*I.Erythrai Klazomenai* 201, 300-260 π.Χ.), όπου μαρτυρούνται επίσης επτά ιερείς του Διός, που λατρευόταν ως Ελευθέριος, Βασιλεύς, Φίλιος, Ολύμπιος, Αποτρόπαιος, Ὑπατος και Φήμιος, καθώς και έντεκα ιερείς του Απόλλωνος, που λατρευόταν ως Εναγώνιος, Καυκασεύς, Λύκειος, Δήλιος, ἐν Κοῖλοις και ἐν Σαβηρίδαις. Ιέρεια της Δήμητρος Θεσμοφόρου και της Ἐρσης αναφέρεται, τέλος, σε αχρονολόγητη επιγραφή (*I.Erythrai Klazomenai* 123).

Περισσότερα για τις λατρείες του Διός, του Απόλλωνος και της Δήμητρος στις Ερυθρές βλ.: Rubinstein 2004 ("Erythrai"), 1075. Graf 1985, 176-177, 197-199, 218 κ.εξ., 273 κ.εξ., 367-369 και σημ. 3, 8, 10, 16, 20, 24, 25, 26.

¹⁷⁴Για τις ιδιότητες αυτές των θεών βλ.: Henrichs 2010, 918, 920. Burkert 1993, 279-280, 509 (Ζεύς). Graf 2002, 853-855. Farnel 1907, 199-200 (Απόλλων). Graf 2004, 235-240. Burkert 1993, 338-341, 496-502, 585-587(Δημήτηρ).

¹⁷⁵Σχετικά με τον ηλιαστικό όρκο βλ.: Canevaro 2013, 173-180. Boegehold κ.α. 1995, 27, 186-187 testim. 171-175. Bonner, Smith 1938, 152-156.

Και για τη σημασία της επίκλησης των συγκεκριμένων θεοτήτων στις αθηναϊκές ορκωμοσίες βλ.: Burkert 1993, 513. Cook 1925, 729-730.

¹⁷⁶Σχετικά βλ.: IG I³ 15.

Σημειώνεται, επίσης, πως σε μια επιγραφή των Ερυθρών που χρονολογείται στο άμισό του 3^{ου} αι. π.Χ., αναφέρεται η θέση του ιερέα της Εστίας Βουλαίας, που, στην περίπτωση που υφίστατο Βουλευτήριο, θα πρέπει να σχετιστεί με το ίδρυμα, δεδομένης της συνήθους σύνδεσης της θεάς με τα Βουλευτήρια των πόλεων.¹⁷⁷ Η λατρεία της θεάς θα πρέπει να αναχθεί δε στην εποχή ίδρυσης του Βουλευτηρίου, λόγω του παραδοσιακού συσχετισμού της με το βωμό του κτηρίου, αν και δεν είναι σαφές πότε θα απέκτησε το επίθετο Βουλαία. Βάσει, μάλιστα, της πιθανότητας ύπαρξης του Βουλευτηρίου της πόλης ήδη από τους κλασικούς χρόνους, η εγκαθίδρυση της λατρείας της Εστίας στο εσωτερικό του ιδρύματος τοποθετείται μάλλον στην περίοδο αυτή.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, η επιγραφική αναφορά της τελετουργικής ορκωμοσίας των Ερυθραίων βουλευτών στο Δία, τον Απόλλωνα και τη Δήμητρα, που πραγματοποιείτο κατά τη διάρκεια σχετικής θυσίας και τοποθετείται στα μέσα ή το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., σε συνδυασμό με την προϋπαρξη της Βουλής των Ερυθρών ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., καθιστά πιθανή την τέλεση της εν λόγω τελετουργίας στο εσωτερικό ενός ήδη υπάρχοντος Βουλευτηρίου, για το οποίο εντούτοις δεν έχουμε καμία μαρτυρία. Αξιοσημείωτη είναι η επιλογή των θεών που επόπτευαν τον όρκο των βουλευτών, οι οποίοι ταυτίζονται, τόσο με αυτούς, στους οποίους ορκίζονταν τα μέλη της Εκκλησίας του Δήμου, όσο και με τους θεούς, στους οποίους απευθυνόταν ο ηλιαστικός όρκος αλλά και άλλες αθηναϊκές ορκωμοσίες. Δεδομένης, λοιπόν, της τότε αναδιοργάνωσης του πολιτεύματος των Ερυθρών από τους Αθηναίους, είναι σαφής η επιρροή τους και στην επιλογή των θεοτήτων που επόπτευαν τους όρκους των πολιτικών οργάνων, οι οποίες συγκαταλέγονταν παράλληλα στις σημαντικότερες θεότητες των Ερυθρών. Βάσει, τέλος, της πιθανότητας ύπαρξης Βουλευτηρίου από τους κλασικούς χρόνους, η επιγραφική μαρτυρία της λατρείας της Εστίας Βουλαίας, που τοποθετείται στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., καθιστά πιθανή την προϋπαρξη και της λατρείας της θεάς από την κλασική περίοδο, λόγω της παραδοσιακής σύνδεσής της με το βωμό του ιδρύματος. Δεν είναι εντούτοις σαφές, πότε απέκτησε το προσωνύμιο Βουλαία, το οποίο, τουλάχιστον στην Αθήνα, μαρτυρείται από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.

¹⁷⁷Για τη σύνδεση της λατρείας της Εστίας Βουλαίας με τα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Άνδρου, Πριήνης, Μιλήτου, Αλικαρνασσού, Κω, Θάσου, Κνίδου, Περγάμου, Αφροδισιάδος και Καύνου. Βλ. επίσης: Graf 2005 ("Hestia"), 286. Gneisz 1990, 211. McDonald 1943, 281-282. Farnell V 1909, 348.

Ενότητα 2:

Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια ελληνιστικών χρόνων

Στην ενότητα που ακολουθεί, εξετάζονται τα στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας που έχουν εντοπιστεί σε Βουλευτήρια ελληνιστικών χρόνων, τα οποία είναι σαφώς περισσότερα από τα αντίστοιχα ευρήματα των προηγούμενων περιόδων (Χάρτ.2). Πιο συγκεκριμένα, πέραν των υφιστάμενων από τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους Βουλευτηρίων της Δήλου, των Αθηνών, της Ολυμπίας και της Μαντίνειας, η χρήση των οποίων συνεχίστηκε και κατά την ελληνιστική περίοδο, αναλύονται οι περιπτώσεις των εντοπισμένων Βουλευτηρίων της Καλαυρείας, της Πριήνης, της Μιλήτου και της Ηράκλειας του Λάτμου, η ανέγερση των οποίων χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους. Επίσης, πέραν των γνωστών από τις πηγές Βουλευτηρίων των Μεγάρων και της Άνδρου, η ίδρυση των οποίων ανάγεται πιθανότατα στους προγενέστερους χρόνους, με τη χρήση τους να συνεχίζεται κατά την ελληνιστική περίοδο, εξετάζονται και τα μαρτυρούμενα Βουλευτήρια της Ιασού, της Αλικαρνασσού, της Τέω, της Καλχηδόνας, της Κω, της Ελαίας και της Κύμης, η ανέγερση των οποίων τοποθετείται μάλλον στους ελληνιστικούς χρόνους, με εξαίρεση το Βουλευτήριο της Ιασού, λείψανα του οποίου, χρονολογούμενα στους ύστερους κλασικούς χρόνους, έχουν πιθανότατα εντοπιστεί. Επιπλέον, αναλύονται περιπτώσεις κτηρίων, όπως το ελληνιστικό κτίσμα της Απολλωνίας, που διαδέχθηκε το πρόδρομο κτήριο των αρχαϊκών/κλασικών χρόνων και χρησιμοποιείτο ενδεχομένως και ως Βουλευτήριο, καθώς και το αμφισβητούμενης ταυτότητας κτήριο της Καρθαίας, η δεύτερη οικοδομική φάση του οποίου τοποθετείται στην ελληνιστική περίοδο και η ερμηνεία του ως Βουλευτήριο είναι αρκετά πιθανή, στα λείψανα των οποίων εντοπίζονται σαφή στοιχεία λατρείας. Τέλος, εξετάζεται η ενδεχόμενη θρησκευτική δραστηριότητα στα ελληνιστικά Βουλευτήρια των Ερυθρών, της Θάσου, της Κνίδου, της Περγάμου, της Αφροδισιάδος και της Κούνου, τα οποία δεν αναφέρονται ρητά από τις πηγές, η ύπαρξή τους εντούτοις εικάζεται από σχετικές μαρτυρίες, με το Βουλευτήριο των Ερυθρών να ανάγεται μάλλον στους κλασικούς χρόνους.

2.1 Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια που έχουν εντοπιστεί

Βουλευτήρια Δήλου, Αθηνών, Ολυμπίας, Μαντινείας (βλ. παραπάνω)

Βουλευτήριο Καλαυρείας (Πόρος)

Στα νοτιοδυτικά του πρόπυλου που συνέδεε το ιερό του Ποσειδώνος με την Αγορά της αρχαίας Καλαυρείας,¹⁷⁸ έχουν εντοπιστεί τα λείψανα μιας μακράς στοάς σχήματος Π, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και πρόσοψη προς τα ΝΑ, που ονομάστηκε συμβατικά στοά F (εικ. 12). Το κτήριο, συνολικού μήκους 48.4μ., αποτελείται από ένα κεντρικό τμήμα, διαστάσεων περίπου 32μ. Χ 8μ., και δύο κλειστές προς αυτό ακραίες πτέρυγες, πλάτους 8.20μ., με διμερή διάταξη των κύριων χώρων τους και πρόστυλες προσόψεις, εξέχουσες προς τα ΝΑ κατά 2.30μ. Το κεντρικό τμήμα αποκαθίσταται με εξωτερική κιονοστοιχία έντεκα κίωνων και εσωτερική κιονοστοιχία πέντε κίωνων, ενώ οι πτέρυγες με τετράστυλες προστάσεις.¹⁷⁹

Μπροστά από το κτήριο, το οποίο χρονολογείται στον ύστερο 4^ο/πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.,¹⁸⁰ εντοπίστηκαν βάσεις για την τοποθέτηση ενεπίγραφων στηλών και αγαλμάτων.

¹⁷⁸Η Αγορά της αρχαίας Καλαυρείας ταυτίστηκε βάσει της εύρεσης στην περιοχή μπροστά από το πρόπυλο του ιερού του Ποσειδώνος και τη στοά F μιας σειράς βάσεων για την τοποθέτηση αγαλμάτων και ενεπίγραφων στηλών, των λειψάνων μιας εξέδρας, καθώς και τμημάτων τιμητικών επιγραφών, προφανώς προερχόμενων από τιμητικά αγάλματα της πόλης. Σχετικά βλ.: McDonald 1943, 180 και σημ. 201. Welter 1941, 51.

¹⁷⁹Σχετικά με τη θέση και το σχέδιο του κτηρίου βλ.: Gneisz 1990, 66-69, 72, 324-325. Coulton 1976, 83-85, 243 (που δίνει διαστάσεις 32μ. Χ 10μ. για το κεντρικό τμήμα του κτηρίου). Παπαχατζής 1976, 261. Martin 1959, 88. Mc Donald 1943, 179-180. Welter 1941, 51.

¹⁸⁰Σχετικά με τη χρονολόγηση του κτηρίου βλ.: Hansen, Fischer Hansen 1994, 40 (που το χρονολογούν στον 4^ο-3^ο αι. π.Χ.) Gneisz 1990, 325 (που το τοποθετεί στα τέλη του 4^{ου}-αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., βάσει μιας επιγραφής που αναφέρεται σε αυτό, και το συσχετίζει με ένα ευρύτερο οικοδομικό πρόγραμμα που έλαβε τότε χώρα στην Καλαυρεία). Coulton 1976, 243 (που χρονολογεί το κτήριο πιθανότατα στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ., βάσει των υλικών που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του). Παπαχατζής 1976, 261 (που τοποθετεί το κτήριο γενικά στον 4^ο αι. π.Χ., βάσει του σχεδίου του. Σχετικά με την ιστορία και τη χρήση των στοών σχήματος Π βλ. και: Gneisz 1990, 66-69. Coulton 1976, 81-85. Welter 1941, 51 αλλά και παραπάνω σημ. 7). Martin 1959, 88 (που χρονολογεί το κτήριο στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., βάσει των υλικών που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του). McDonald 1943, 180-181 (που εντάσσει την κατασκευή του κτηρίου στο οικοδομικό πρόγραμμα, που έλαβε χώρα στην Καλαυρεία κατά τον 4^ο-3^ο αι. π.Χ. και περιλάμβανε, σύμφωνα με τον Welter, και τις στοές και το πρόπυλο του ιερού του Ποσειδώνος. Η ανέγερση του κτηρίου θα είχε ολοκληρωθεί στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., σύμφωνα με επιγραφή της περιόδου που αναφέρεται στο Βουλευτήριο, με το οποίο και ταυτίζεται το εν λόγω κτήριο, δίνοντας έτσι ένα terminus ante quem για την κατασκευή του. Πρβλ. τα πορίσματα των τελευταίων ερευνών στην Καλαυρεία, όπως αυτά παρατίθενται κατά το έτος 2020 στον επίσημο διαδικτυακό τόπο του Σουηδικού

Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με την εύρεση, εντός μίας εκ των στοών του ιερού του Ποσειδώνας, μιας επιγραφής των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ., που αναφέρει την ύπαρξη αγαλμάτων του Ποσειδώνας και του Διός Σωτήρος μπροστά από το Βουλευτήριο, αλλά και την έλλειψη παρόμοιων ευρημάτων μπροστά από τα υπόλοιπα δημόσια κτήρια που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή, οδήγησε στην ταύτιση του κτηρίου με το Βουλευτήριο της πόλης. Η ταύτιση αυτή ενισχύεται περαιτέρω από την ομοιότητα του κτηρίου με το ταυτισμένο Βουλευτήριο της αρχαίας Μαντίνας.¹⁸¹

Στην προαναφερθείσα επιγραφή (IG IV 841, 21-24) αναφέρεται η τέλεση ετήσιας θυσίας στον Ποσειδώνα και το Δία Σωτήρα, μετά το στήσιμο βωμού μπροστά από τα αγάλματά τους. Το κόστος της θυσίας θα καλυπτόταν από ανάθημα «...ἀργυρίου και χωρίου..» επιφανούς ζεύγους πολιτών στον Ποσειδώνα, τον τρόπο διαχείρισης του οποίου αποφασίζει η πόλη. Θυσία προς τιμήν των δύο θεών, το κόστος της οποίας θα καλυπτόταν με αντίστοιχο τρόπο, αναφέρεται και σε μια ακόμη επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ. (IG IV 840). Σύμφωνα με αυτή, η θυσία θα λάμβανε χώρα για τρία χρόνια σε βωμό που θα στηνόταν δίπλα από το άγαλμα ενός πολίτη, και τα έξοδά της θα καλύπτονταν από το χρηματικό ανάθημα της χήρας του στον Ποσειδώνα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, πως το όνομα του τιμώμενου πολίτη της δεύτερης επιγραφής ταυτίζεται με το όνομα του ταμίας της πόλης στην πρώτη επιγραφή. Είναι δε πιθανό, η δεύτερη θυσία να λάμβανε χώρα δίπλα από το τιμητικό άγαλμα του πολίτη, που θα ήταν στημένο μπροστά από το Βουλευτήριο και δίπλα από τα αγάλματα των δύο θεών. Είναι άλλωστε ενδεικτικό, ότι, ενώ στην πρώτη επιγραφή αναφέρεται η ίδρυση βωμού «...πρὸ τὰν εἰκόνων...» των δύο

Ινστιτούτου: «Kalaureia, poros (1894 and 1997- ongoing)» www.sia.gr/en/articles.php?themeID=19, όπου τα ευρεθέντα κτήρια του ιερού χρονολογούνται από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο έως τον ύστερο 4^ο αι. π.Χ.). Welter 1941, 51 (που χρονολογεί το κτήριο στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., βάσει της χρήσης συγκεκριμένου είδους πωρολίθου στην κατασκευή των θεμελίων του).

¹⁸¹Σχετικά με την ταύτιση του κτηρίου βλ.: Hansen, Fischer Hansen 1994, 40. Gneisz 1990, 325 (που ερμηνεύει ως αίθουσα συνεδριάσεων το κεντρικό τμήμα του κτηρίου, το οποίο θα διέθετε ξύλινα έδρανα τοποθετημένα περιμετρικά των εσωτερικών τοίχων, και ως χώρους αρχείων τις πλαϊνές πτέρυγες). McDonald 1943, 180. Welter 1941, 51 (που αναγνωρίζει ως αίθουσα συνεδριάσεων το κεντρικό τμήμα του κτηρίου και αποδίδει διοικητική χρήση στους χώρους των περύγων). Πρβλ.: Παπαχατζής 1976, 261 (που αναφέρει το κτήριο ως Βουλευτήριο της Αμφικτυονίας της Καλαυρείας και θεωρεί ότι στις πλαϊνές πτέρυγες θα μπορούσαν να εκτίθενται ψηφίσματα των αμφικτυόνων ή των Καλαυρεατών). Martin 1959, 88 (που δεν προχωρά σε ταύτιση του κτηρίου, θεωρεί όμως ως χώρους συνεδριάσεων, τόσο την κεντρική αίθουσα, όσο και τις αίθουσες των περύγων, τις οποίες εντούτοις χαρακτηρίζει ως δωμάτια ή γραφεία).

θεών, σύμφωνα με τη δεύτερη, ο βωμός θα στήνονταν «... παρὰ τὰν εἰκόνα...» του πολίτη και πιθανόν μπροστά από τα αγάλματα του Ποσειδώνας και του Διός Σωτήρος.¹⁸²

Η ανέγερση του κτηρίου και η ίδρυση των αγαλμάτων, κατά την περίοδο από τα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., συνδέεται με την ανεξαρτητοποίηση της Καλαυρείας από την Τροιζήνα κατά τον ύστερο 4^ο αι. π.Χ.¹⁸³ Η τοποθέτηση του αγάλματος του Ποσειδώνας, το ιερό του οποίου αποτελούσε φημισμένο χώρο ασύλου και έδρα της Αμφικτυονίας της Καλαυρείας,¹⁸⁴ έξω από το πρόσφατα ιδρυμένο Βουλευτήριο

¹⁸²Και στις δύο περιπτώσεις βλέπουμε διοικητικά όργανα και αξιωματούχους της πόλης (*Εκκλησία, επιμελητές*) να εμπλέκονται στον τρόπο διαχείρισης αναθημάτων στο θεό. Ίσως, μάλιστα, να μην είναι τυχαία η ονομασία *ταμίας*, που είχε ο ανώτατος άρχοντας στην Καλαυρεία (βλ.: Robertson 1982, 11, που τον αναφέρει ως *ταμίας* του Ποσειδώνας). Σχετικά με τις εν λόγω επιγραφές βλ.: Schumacher 1993, 87 σημ. 57. Sokolowski 1969, 110-113.

¹⁸³Η Τροιζήνα ιδρύθηκε, κατά τον Πausανία (*Ελλάδ. Περιήγ.* 2.30.8-9), με το συνοικισμό της Ανθείας και της Υπερείας, η δεύτερη από τις οποίες φαίνεται να ταυτίζεται με την Καλαυρεία (Σχετικά βλ.: Πλουτ. *Αἴτια Ἑλληνικά* 19). Στην Αριστοτελική Τροιζηνίων Πολιτεία η Καλαυρεία αντιμετωπίζεται ως ανήκουσα στην Τροιζήνα, ενώ ο γλύπτης Πίσων, η δράση του οποίου τοποθετείται στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ., αναφέρεται από τον Πausανία (*Ελλάδ. Περιήγ.* 10.9.8) ως «...ἐκ Καλαυρείας τῆς Τροιζηνίων...». Η αρχαιότερη επιγραφική αναφορά της Καλαυρείας ως πόλης (*IG IV 839*) τοποθετείται αμέσως μετά το Λαμιακό Πόλεμο (323 π.Χ.). Σε απόσπασμα δε του Βίου του Δημοσθένη ([Πλουτ.] *Ηθικά* 846f), ο οποίος, όπως είναι γνωστό, κατέφυγε στο ιερό για να διαφύγει τη σύλληψη από τους ανθρώπους του Αντιπάτρου και τελικά αυτοκτόνησε, γίνεται εμφανές ότι πριν το θάνατο του ρήτορα, το 322 π.Χ., η Καλαυρεία διοικούταν από εγχώριους αξιωματούχους.

Σχετικά με την ιστορία της Καλαυρείας βλ.: Pakkanen 2011, 121 και σημ. 61-62 (που αναφέρει ότι βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Τροιζήνας κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. και ότι κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο καταλήφθηκε προσωρινά από την Αθήνα). Figueira 2004, 622-623 (που θεωρεί ότι ανήκε στην Τροιζήνα πιθανότατα από τον ύστερο 6^ο έως και τον ύστερο 4^ο αι. π.Χ.). Πρβλ.: Kalcyk 2003, 933 (που αναφέρει ότι ανήκε στην Τροιζήνα κατά τους ιστορικούς χρόνους). Tausend 1992, 13 (που αναφέρει γενικά ότι η Καλαυρεία ανήκε πολιτικά στην Τροιζήνα). Henning 1989, 561 (που θεωρεί ότι ανήκε τον περισσότερο καιρό στην Τροιζήνα). Robertson 1982, 11-12 (που θεωρεί ότι, τόσο η «ανεξαρτητοποίηση» της Καλαυρείας, όπως αυτή διαφαίνεται από τις επιγραφές των ελληνιστικών χρόνων, όσο και η αναβίωση της Αμφικτυονίας της είναι τεχνάσματα της εξωτερικής πολιτικής της Τροιζήνας, η οποία συνέχισε στην ουσία να ελέγχει την πόλη και κατά την περίοδο αυτή).

Σχετικά με την άποψη ότι ο Ποσειδώνας της Καλαυρείας ήταν ο πολιούχος της Τροιζήνας βλ.: Schumacher 1993, 76 και σημ. 42. Robertson 1982, 10-11.

¹⁸⁴Για τη λειτουργία του ιερού ως ασύλου βλ.: Αρποκρ. *Δημοσθένης*. [Πλούτ]. *Ηθικά* 846E. Πλούτ. *Δημοσθ.* 29. Πλούτ. *Πομπ.* 24.6. Στράβ. *Γεωγραφ.* 8.6.14.

Για την παλαιότερη ονομασία του νησιού ως *Ειρήνη*, που φαίνεται να οφείλεται στη λειτουργία του ιερού ως ασύλου, βλ.: Σούδα, *Καλαυρία*. Στεφ. Βυζ. *Καλαύρεια*. Αρποκρ. *Καλαύρεια*. Πλούτ. *Αἴτια Ἑλληνικά* 19. Αντικλειδής, *FGrH* 140 F 9. Αριστοτ. απόσπ. 597 (Rose).

Σχετικά με τα παραπάνω βλ. και: Pakkanen 2011, 120-124 (που θεωρεί ότι, τουλάχιστον από την κλασική περίοδο και εξής, η ασυλία του ιερού και ο χαρακτήρας του ως χώρου υποδοχής ικετών πρέπει να συνδέεται και να ενισχύεται από την ιδιότητά του ως έδρας της Αμφικτυονίας, ενώ θεωρεί πιθανή τη σχέση του με το ιερό του Ποσειδώνας στην Τροιζήνα). Figueira 2004, 622-623. Kalcyk 2003, 933. Schumacher 1993, 74-76, 80-83 (που συνδέει την ασυλία του ιερού, τόσο με τη λειτουργία του ως χώρου υποδοχής ικετών, όσο και με την ιδιότητά του ως έδρας της Αμφικτυονίας. Ο Schumacher επισημαίνει την τοποθέτηση του ιερού σε απομακρυσμένο μέρος ως χαρακτηριστικό πολλών ιερών που δέχονταν ικέτες, αλλά και πολλών ιερών του Ποσειδώνας, που αποτελούσε το θεό που ενσάρκωνε την ανεξέλεγκτη δύναμη της φύσης, γι' αυτό και λατρευόταν συνήθως εκτός των τειχών των πόλεων, στα όρια των πολιτισμένων κοινοτήτων. Σχετικά βλ. και: Bremmer 2007, 675). Henning 1989, 561. Figueira 1981, 187 και σημ. 37

της πόλης δηλώνει εμφατικά τη σύνδεση της ανεξάρτητης πια Καλαυρείας με το θεό και το ιερό του και πιθανότατα το σημαίνοντα ρόλο της νεοϊδρυθείσας πόλης ως έδρας της Αμφικτυονίας αυτής.

Οι λιγιστές πληροφορίες που έχουμε για την Αμφικτυονία της Καλαυρείας, προέρχονται από μεταγενέστερες πηγές.¹⁸⁵ Ο Στράβων (*Γεωγραφ.* 8.6.14) αναφέρει, πως αρχικά την απάρτιζαν οι πόλεις Ερμιόνη, Επίδαυρος, Αίγινα, Ναυπλία, Αθήνα, Πρασιαί και Μινύειος Ορχομενός και πως σε μια δεύτερη φάση εκ μέρους της Ναυπλίας συμμετείχε το Άργος και εκ μέρους των Πρασιών η Σπάρτη.¹⁸⁶ Οι πόλεις αυτές προστάτευαν και διοικούσαν από κοινού το ιερό, ενώ τελούσαν και κοινή θυσία στον Ποσειδώνα. Μία ελληνιστική επιγραφή, που βρέθηκε στο ιερό του Ποσειδώνα, αναφέρει επίσης τους *ιαρομνάμονες*, οι οποίοι θα ήταν προφανώς οι αξιωματούχοι που βρίσκονταν επικεφαλής της.¹⁸⁷

Πλήθος είναι οι θεωρίες που αφορούν στην εποχή ίδρυσης της Αμφικτυονίας, με αρκετούς παλαιότερους μελετητές να την τοποθετούν στους μυκηναϊκούς χρόνους, θεωρώντας ότι συνέχισε τη λειτουργία της δια μέσου των Σκοτεινών Αιώνων,¹⁸⁸ και

(που συνδέει την ασυλία του ιερού με την ιδιότητά του ως έδρας της Αμφικτυονίας, στόχος της οποίας ήταν να ελεγχθεί κοινωνικά η πειρατεία. Βλ. και: Figueira 1981, 220 σημ. 35, για μια παλαιότερη άποψη του Willamowitz σχετικά με την ασυλία του ιερού από την πειρατεία). Kelly 1966, 118 και σημ. 45 (που συνδέει το παλαιότερο όνομα του νησιού με την ιδιότητά του ως έδρας της Αμφικτυονίας).

¹⁸⁵Σχετικά με την Αμφικτυονία της Καλαυρείας βλ.: Pakkanen 2011, 120-122, 124. Breglia 2005, 18-30. Figueira 2004, 623. Kalcyk 2003, 933. Mylonopoulos 2003, 427-431. Hall 1995, 584-585. Schumacher 1993, 75-76. Tausend 1992, 12-19. Henning 1989, 561. Figueira 1981, 185-187. Παπαχατζής 1976, 153-154, 262. Kelly 1966, 113-121. Philippson-Kirsten III.1 1959, 122.

¹⁸⁶Η χρήση του παρελθοντικού χρόνου από το Στράβωνα καθιστά σαφές, ότι τον 1^ο αι. π.Χ. η Αμφικτυονία δεν ήταν πλέον σε ισχύ και πως οι πληροφορίες που παραθέτει, βασίζονται σε παλαιότερες πηγές. Σχετικά με τις πηγές αυτές βλ.: Breglia 2005, 19-20. Tausend 1992, 12 σημ. 37. Kelly 1966, 117-118.

Η συμμετοχή της Σπάρτης και του Άργους ερμηνεύεται συνήθως ως αποτέλεσμα της κατάκτησης της Κυνουρίας, όπου τοποθετούνται οι Πρασιές, από τη Σπάρτη, γύρω στα μέσα περίπου του 6^{ου} αι. π.Χ., και της καταστροφής της Ναυπλίας από το Άργος, το δεύτερο μισό ή έως τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. Σχετικά βλ.: Mylonopoulos 2003, 428 και σημ. 82. Hall 1995, 584 και σημ. 48. Tausend 1992, 13 και σημ. 44-45. Figueira 1981, 186-187. Παπαχατζής 1976, 262. Kelly 1966, 119.

Κατά τον ίδιο τρόπο θεωρείται δεδομένη η συμμετοχή της Τροιζήνας στην Αμφικτυονία, καθώς ήλεγχε πολιτικά την Καλαυρεία. Οι απόψεις βέβαια δίστανται για τα ακριβή διαστήματα. Σχετικά βλ.: Mylonopoulos 2003, 427. Tausend 1992, 13. Figueira 1981, 185.

¹⁸⁷Σχετικά βλ.: IG IV 842. Αλλά και: Pakkanen 2011, 121 σημ. 62 (που τοποθετεί την επιγραφή στο 2^ο αι. π.Χ.). Figueira 2004, 623 (που τοποθετεί την επιγραφή στον 3^ο ή το 2^ο αι. π.Χ.). Mylonopoulos 2003, 427. Tausend 1992, 12 σημ. 36. Kelly 1966, 121 και σημ. 70 (που τοποθετούν την επιγραφή στον 3^ο αι. π.Χ.).

¹⁸⁸Για μια παρουσίαση των διαφόρων θεωριών που κατέληγαν στη χρονολόγηση αυτή, βλ.: Mylonopoulos 2003, 428 και σημ. 84. Hall 1995, 584 και σημ. 49. Tausend 1992, 13-15. Παπαχατζής 1976, 262. Kelly 1966, 113-114 και σημ. 3, 6, 12, 13, 14, 15. Philippson-Kirsten III.1 1959, 122 (όπου αναφέρονται απόψεις όπως, ότι η Αμφικτυονία ιδρύθηκε από παράλιες πόλεις με σκοπό να προφυλαχθούν από τις δυνάμεις της

τους νεώτερους ερευνητές να τη χρονολογούν ως επί το πλείστον στον 8^ο ή τον 7^ο αι. π.Χ.¹⁸⁹ Σε κάποιες θεωρίες η Αμφικτυονία παρουσιάζεται ως ένας θεσμός του παρελθόντος, που επιβίωσε έως τους ελληνιστικούς χρόνους,¹⁹⁰ ενώ σε άλλες αναφέρεται ως ένας θεσμός που αναβίωσε κατά την ελληνιστική περίοδο.¹⁹¹ Τέλος, σύμφωνα με μια

ενδοχώρας, ότι αποτελούσε συμμαχία των Μινύειων πόλεων της ανατολικής Ελλάδας υπό την ηγεσία του Ορχομενού, ότι ιδρύθηκε για πολιτικούς ή εμπορικούς λόγους κ.λ.π.).

¹⁸⁹Σχετικά βλ.: Breglia 2005, 30 (που τοποθετεί την ίδρυσή της στα τέλη του 9^{ου} με αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. και περιγράφει τα μέλη της ως ναυτικές πόλεις της εποχής, τα πλοία των οποίων διέπλεαν το Σαρωνικό, πιθανότατα με κατεύθυνση προς την Κρήτη). Figueira 2004, 623 και Figueira 1981, 185-188 (που θεωρεί πως ιδρύθηκε γύρω στο 700 π.Χ., πριν από το συνοικισμό της Τροιζήνας, από ναυτικές πόλεις που επιδίδονταν στην αλιεία, στο θαλάσσιο εμπόριο κοντινών αποστάσεων και αρκετά συχνά στην πειρατεία, και αποτελούσε πιθανότατα ένα τρόπο να ελεγχθεί κοινωνικά η πειρατεία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το ιερό του Ποσειδώνος θεσμοθετήθηκε ως κοινά αποδεκτός χώρος ασύλου, όπου ήταν δυνατή η πώληση δούλων, η απολύτρωση των απαχθέντων και η εξαγορά της πειρατικής λείας, ενώ θα μπορούσε να έχει καθιερωθεί και η ευρύτερη απαγόρευση της πειρατείας κατά την περίοδο των εορτών). Mylonopoulos 2003, 428-431 (που χρονολογεί την ίδρυση της Αμφικτυονίας στον ύστερο 8^ο ή τον 7^ο αι. π.Χ. βάσει των αρχαιότερων λατρευτικών ευρημάτων του ιερού, δίνει έμφαση στην κοινή λατρεία του Ποσειδώνος αλλά και στο ναυτεμπορικό προσανατολισμό των πόλεων που την απάρτιζαν, ως αιτία ίδρυσής της και την θεωρεί πιθανή μετεξέλιξη μιας παλαιότερης Αμφικτυονίας των μυκηναϊκών χρόνων, που θα είχε έδρα τα Μέθανα). Tausend 1992, 15, 18-19 (που τοποθετεί την ίδρυση της Αμφικτυονίας γύρω στο 700 π.Χ., αναγνωρίζει σε αυτήν ένα καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα και θεωρεί πιθανό να αποτελούσε μια ένωση μη δωρικών πόλεων, οι περισσότερες από τις οποίες είχαν ιωνικούς πληθυσμούς, γύρω από ένα χώρο λατρείας του Ποσειδώνος, του πιο σημαντικού θεού των Ιώνων). Henning 1989, 561 (όπου η ίδρυση της Αμφικτυονίας τοποθετείται στον 8^ο αι. π.Χ.). Παπαχατζής 1976, 262 (όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται και η θεωρία πως η Αμφικτυονία ιδρύθηκε κατά το πρώτο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. και ήταν έργο του Φεΐδωνος, τυράννου του Άργους, ο οποίος σκόπευε να τη χρησιμοποιήσει για να ανακόψει τον επεκτατισμό της Σπάρτης). Kelly 1966, 113-121 [που θεωρεί πως η Αμφικτυονία ιδρύθηκε μεταξύ 680 και 650 π.Χ. από πόλεις που προσπαθούσαν να θωρακισθούν έναντι της επεκτατικότητας του Άργους ή και να ανακτήσουν χαμένα εδάφη, και ότι σε αυτές δεν ανήκε ο Βοιωτικός αλλά ο Αρκαδικός Ορχομενός. Σχετικά με αυτή τη θεωρία βλ. και: Hall 1995, 584 σημ. 51 (όπου αναφέρεται και η άποψη, πως η Αμφικτυονία χρησιμοποιήθηκε κατόπιν από το ίδιο το Άργος ως όχημα πολιτικής προπαγάνδας). Παπαχατζής 1976, 153-154, 262].

Για μια παρουσίαση και άλλων θεωριών που τοποθετούν την ίδρυση της Αμφικτυονίας στον 8^ο ή τον 7^ο αι. π.Χ., βλ.: Mylonopoulos 2003, 429 σημ. 88, 90. Kelly 1966, 113 και σημ. 5, 120 σημ. 58, 121 και σημ. 68 (7^{ος} αι. π.Χ.), 114 και σημ. 10, 11, 16 (8^{ος} αι. π.Χ.).

Πρβλ.: Mylonopoulos 2003, 428 και σημ. 85. Schumacher 1993, 75. Tausend 1992, 15 και σημ. 60 (όπου αναφέρονται θεωρίες που τοποθετούν την ίδρυση της Αμφικτυονίας στον 10^ο ή τον 9^ο αι. π.Χ.). Kelly 1966, 113-114 και σημ. 8 (όπου αναφέρεται η παλαιότερη άποψη του Willamowitz, που χρονολογούσε την ίδρυση της Αμφικτυονίας στον ύστερο 6^ο αι. π.Χ.).

¹⁹⁰Σχετικά βλ.: Pakkanen 2011, 120, 124. Figueira 2004, 623. Παπαχατζής 1976, 262 (που θεωρεί πως επιβίωσε ως απλή θρησκευτική ένωση πόλεων με επίκεντρο το ιερό του Ποσειδώνος, εξ ου και η απουσία πληροφοριών για αυτήν από ιστορικούς, όπως ο Ηρόδοτος, ο Θουκυδίδης και ο Ξενοφών). Kelly 1966, 121 και σημ. 72. Philippon-Kirsten III.1 1959, 122.

¹⁹¹Σχετικά βλ.: Schumacher 1993, 76. Hennig 1989, 561 (που συνδέει την αναβίωση της Αμφικτυονίας με την ανεξάρτητοποίηση της Καλαυρείας). Robertson 1982, 11-12 (που συνδέει την αναβίωση της Αμφικτυονίας με την εξωτερική πολιτική της Τροιζήνας και την πολιτική προπαγάνδα που διενεργούσε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Βλ. και παραπάνω σημ. 183). Kelly 1966, 121 και σημ. 72-74. Πρβλ.: Mylonopoulos 2003, 429 (που τοποθετεί την αναβίωση της Αμφικτυονίας γενικά στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., βάσει της αυξημένης οικοδομικής δραστηριότητας που παρατηρείται στο ιερό κατά την περίοδο αυτή).

νεώτερη άποψη, η Αμφικτυονία ιδρύθηκε για πρώτη φορά κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους.¹⁹²

Πλήθος είναι και οι θεωρίες σχετικά με την αιτία ίδρυσής της, με άλλους μελετητές να προβάλλουν τον καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα της και άλλους να αναγνωρίζουν πολιτικούς, στρατιωτικούς ή εμπορικούς λόγους ως βαθύτερα αίτια της δημιουργίας της.¹⁹³ Σε κάθε περίπτωση, κατά τη διάρκεια της ελληνοιστικής περιόδου, εποχής που, απ' ό,τι φαίνεται, ήκμασε το ιερό του Ποσειδώνος,¹⁹⁴ ο χαρακτήρας του ως ασύλου και η ιδιότητά του ως έδρας της Αμφικτυονίας του προσέδωσαν ιδιαίτερη πολιτική και οικονομική σημασία, καθώς, εκτός από χώρο λατρείας, αποτελούσε και έναν προστατευμένο χώρο συνάντησης πολιτών και εκπροσώπων διαφόρων κρατών και έναν τόπο διαμόρφωσης πολιτικών και εμπορικών σχέσεων, τόσο σε προσωπικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο πόλεων.¹⁹⁵

Όπως ήταν εύλογο, η πόλη προέβαλλε με κάθε τρόπο τη σύνδεσή της με το θεό, το ιερό του οποίου συνιστούσε πόλο έλξης για το νησί από αρχαιοτάτων χρόνων, καθιστώντας τον την κυρίαρχη θεότητα της Καλαυρείας. Πολύ δε περισσότερο, δεδομένης της ύπαρξης της σχετικής Αμφικτυονίας με επίκεντρο το ιερό του, είτε αυτή επιβίωσε, αναβίωσε ή ιδρύθηκε κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους.¹⁹⁶ Εξ ου και η τοποθέτηση του αγάλματός του έξω από το νεοπαγές Βουλευτήριο της Καλαυρείας. Αξίζει εδώ να σημειωθεί, ότι ο Ποσειδών αποτελούσε συχνά τον κυρίαρχο θεό Αμφικτυονιών και Κοινών και τα ιερά του χρησίμευαν ως τόποι συνάντησης των

¹⁹²Σχετικά βλ.: Hall 1995, 584-585 (που θεωρεί πως η Αμφικτυονία είναι ένα αρχαϊζον δημιούργημα των ελληνοιστικών χρόνων και ότι ο αναφερόμενος από το Στράβωνα ιδρυτικός μύθος, που περιλαμβάνει τη Ναυπλία και τις Πρασιές στην αρχική ομάδα των πόλεων που την απάρτιζαν, χρησιμοποιήθηκε απλώς για να προσδώσει μια επίφαση αρχαιότητας στην ίδρυσή της και να εξηγήσει πως το Άργος και η Σπάρτη εισήλθαν σε μια ένωση ναυτικών πόλεων).

¹⁹³Σχετικά βλ.: Pakkanen 2011, 121 και σημ. 57, 122 και σημ. 66. Mylonopoulos 2003, 430-431. Tausend 1992, 15-19. Βλ. επίσης παραπάνω σημ. 188-189.

¹⁹⁴Χαρακτηριστική ένδειξη αποτελεί η οικοδομική δραστηριότητα που παρατηρείται εντός του ιερού κατά την περίοδο αυτή. Σχετικά βλ.: Pakkanen 2011, 121.

¹⁹⁵Σχετικά βλ.: Pakkanen 2011, 120-124.

¹⁹⁶Βλ. παραπάνω σημ. 182 (για την ανάμιξη της πόλης σε θέματα διαχείρισης αναθημάτων στον Ποσειδώνα). Βλ. επίσης: Hennig 1989, 561 (που σχετίζει την αναβίωση της Αμφικτυονίας με την ανεξαρτητοποίηση της Καλαυρείας). Πρβλ.: Schumacher 1993, 76 (όπου ο Ποσειδών της Καλαυρείας παρουσιάζεται ως πολιούχος της Τροιζήνας). Robertson 1982, 10-12 (όπου ο Ποσειδών της Καλαυρείας παρουσιάζεται ως πολιούχος της Τροιζήνας και η αναβίωση της Αμφικτυονίας συνδέεται με την πολιτική της Τροιζήνας, που συνέχισε, κατά το Robertson, να ελέγχει τη φαινομενικά «ανεξάρτητη» Καλαυρεία).

εκπροσώπων των κρατών-μελών τους, τις συνεδριάσεις των οποίων προστάτευε.¹⁹⁷ Επομένως η θέση του αγάλματός του μπροστά από το Βουλευτήριο της πόλης βασίζεται από τη μια στο χαρακτήρα του ως πολιούχου της Καλαυρείας και από την άλλη στο ρόλο του ως προστάτη των πολιτικών συνελεύσεων.

Ο Ζεύς Σωτήρ δε, είναι ένας θεός, η λατρεία του οποίου απαντάται συχνά σε χώρους Αγορών, λόγω του χαρακτήρα του ως φύλακα της κοινότητας από φυσική καταστροφή, πολιτική αναταραχή και πόλεμο.¹⁹⁸ Διέθετε μάλιστα πανάρχαιο ιερό στην Αγορά της Τροιζήνας, το οποίο, κατά την παράδοση, είχε ιδρυθεί από το μυθικό βασιλιά Αέτιο, εγγόνι του Ποσειδώνος (Παυσ. *Ελλάδ. Περιήγ.* 2.31.10). Κατ' αναλογία αυτού του ιερού θα πρέπει να εγκαθιδρύθηκε και η λατρεία του στην Αγορά της νέας πόλης, δεδομένου ότι η Καλαυρεία ανήκε μέχρι προσφάτως στην Τροιζήνα και ο πληθυσμός της ακολουθούσε προφανώς συναφείς θρησκευτικές παραδόσεις. Είναι, τέλος, γνωστή η σύνδεση του Διός με τα Βουλευτήρια, εντός ή γύρω από τα οποία συναντάμε συχνά τη λατρεία του.¹⁹⁹

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, διαπιστώνουμε, πως η εγκαθίδρυση της λατρείας του Ποσειδώνος μπροστά από το Βουλευτήριο της Καλαυρείας προέβαλλε εμφατικά τη σύνδεση της νεοϊδρυθείσας πόλης με τον κυρίαρχο θεό του νησιού, προστάτη της περιώνυμης Αμφικτυονίας, ο οποίος αποτελούσε, εκ της θέσης και των ιδιοτήτων του, τον καταλληλότερο επόπτη της πολιτικής δραστηριότητας εντός του Βουλευτηρίου της νεοσύστατης πόλης. Στο έργο αυτό συνεπικουρείτο από το Δία Σωτήρα, που αναγνωριζόταν πανελληνίως ως προστάτης των πολιτικών κοινοτήτων από φυσικές καταστροφές και πολιτικές αναταραχές και συνιστούσε παράλληλα πανάρχαια λατρεία στην Αγορά της Τροιζήνας, στην οποία μέχρι πρόσφατα ανήκε η Καλαυρεία. Η ανέγερση, λοιπόν, των αγαλμάτων των δυο θεών μπροστά από το Βουλευτήριο της πόλης

¹⁹⁷Ο ρόλος αυτός του θεού σχετίζεται με το χαρακτήρα του ως προστάτη των ανδρικών ενώσεων, που με τη σειρά του συνδέεται με την ιδιότητά του ως θεϊκού προγόνου ή πατρογονικού θεού. Σχετικά βλ.: Bremmer 2007, 674. Burkert 1993, 293-294.

¹⁹⁸Για τις ιδιότητες αυτές του Διός Σωτήρος και τη λατρεία του σε χώρους Αγορών βλ.: Henrichs 2010, 920. Graf 1996, 1638. Schwabl 1972. Farnell I 1896, 60-61 και σημ. 128.

Ο Ζεύς Σωτήρ αποτελούσε εντούτοις το θεό, στον οποίο αποτεινόταν οι πιστοί σε ώρα κινδύνου, τόσο σε συλλογικό, όσο και σε ατομικό επίπεδο. Γι' αυτό και προσευχές, θυσίες και αφιερώσεις σε αυτόν γίνονταν, τόσο από ολόκληρες πόλεις ή ομάδες πολιτών, όσο και από μεμονωμένους πολίτες. Σχετικά βλ.: Graf 1996, 1638.

¹⁹⁹Σχετικά με τη λατρεία και τα αγάλματα του Ποσειδώνος και του Διός Σωτήρος μπροστά από το Βουλευτήριο της Καλαυρείας, βλ.: Gneisz 1990, 207, 212. Martin 1959, 88. McDonald 1943, 280, 283. Welter 1941, 51.

τους καθιστούσε προστάτες της λειτουργίας του, συνδέοντας το μέλλον της ανεξάρτητης πια Καλαυρείας με τις πανάρχαιες λατρείες τους.

Βουλευτήριο Πριήνης

Στα βορειοανατολικά της Αγοράς της αρχαίας Πριήνης και νοτίως της μεγάλης οδού που οδηγούσε στο ιερό της Αθηνάς Πολιάδος, έχουν εντοπιστεί τα λείψανα ενός ορθογώνιου κτηρίου με προσανατολισμό Β-Ν και διαστάσεις 21.06μ. X 20.25μ. περίπου, στο εσωτερικό του οποίου σώζεται μεγάλο τμήμα μαρμάρινων βαθμιδωτών εδωλίων ορθογώνιας κάτοψης (εικ. 13, 14).²⁰⁰ Το κτήριο, που εδράζεται στην ανηφορική πλαγιά της πόλης και έχει πρόσοψη προς νότο, τοποθετείται στα βορειοανατολικά της λίγο μεταγενέστερης Ιερής Στοάς, η οποία και περιόρισε σημαντικά την πρόσβαση σε αυτό.²⁰¹ Συνορεύει δε στα δυτικά με μια κλιμακωτή οδό και στα ανατολικά με ένα μεταγενέστερο δημόσιο κτήριο, που ταυτίζεται με το Πρυτανείο της πόλης.

Ο εσωτερικός αμφιθεατρικός χώρος, που αποτελεί τον πυρήνα του κτηρίου, περιλάμβανε δεκαέξι σειρές εδράνων στη βόρεια και από δέκα στην ανατολική και δυτική πλευρά, οργανωμένων γύρω από μια ορθογώνια ορχήστρα με άνοιγμα προς νότο, στο κέντρο της οποίας εντοπίζεται ένας μικρός μαρμάρινος βωμός.²⁰² Οι διαγώνιοι αναλημματικοί τοίχοι του αμφιθεάτρου υποστήριζαν επιπλέον έναν περιμετρικό

²⁰⁰Σχετικά με τη θέση και τη γενικότερη περιγραφή του κτηρίου, που τοποθετείται στην πόλη των ύστερων κλασικών/ελληνιστικών χρόνων και καταστράφηκε από πυρκαγιά, βλ.: *Priene*, 74-81. Rumscheid 1998, 46, 50-59. Kockel 1995, 33-34. Hansen, Fischer Hansen 1994, 72. Gneisz 1990, 346-347. Μπούρας 1980, 311-312. Lawrence 1973, 274-276. Schede 1964, 63. McDonald 1943, 88-91, 264-266. Wiegand, Schrader 1904, 219-231.

Σχετικά με την ιστορία της Πριήνης και τις θεωρίες γύρω από τη θέση της παλαιότερης πόλης βλ.: *Priene*, 23-33. Φέρλα 2004, 1-3. Rubinstein 2004 (“Priene”), 1091-1092.

²⁰¹Η Ιερή Στοά φαίνεται πως αντικατέστησε μια παλαιότερη, μικρότερη στοά, που καταλάμβανε τη βόρεια πλευρά της Αγοράς. Η εκτεταμένη μορφή της είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό της πρόσβασης στο εξεταζόμενο κτήριο από το χώρο της Αγοράς, η οποία πλέον πραγματοποιείτο δια μέσου της στοάς και του διαδρόμου που διαμορφωνόταν μεταξύ αυτής και του κτηρίου. Σχετικά βλ.: *Priene*, 64, 76, 78. Rumscheid 1998, 55-56, 70 κ.εξ. Kockel 1995, 33 και σημ. 28. Wiegand, Schrader 1904, 215-217. Πρβλ.: Miller 1978, 121-124 (που αμφισβητεί την ύπαρξη μιας προγενέστερης στοάς και θεωρεί το εξεταζόμενο κτήριο πολύ παλαιότερο της Ιερής Στοάς, τοποθετώντας το στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ.)

²⁰²Το αμφιθέατρο, που μπορούσε να φιλοξενήσει 500-640 άτομα, χωρίζεται σε τρεις κερκίδες μέσω δύο διαγώνιων κλιμακωτών διαδρόμων. Δύο επιπλέον κλίμακες εντοπίζονται πίσω από τους νότιους αναλημματικούς του τοίχους. Δεν περιλαμβάνει τιμητικούς θρόνους στην πρώτη σειρά, ενώ έδρανα με πλάτη θα υπήρχαν μάλλον στην ανώτερη σειρά. Αναπτύσσεται δε γύρω από μια ορθογώνια ορχήστρα, διαστάσεων 5μ. X 3.65μ., η οποία, πλην μιας στενής, πλακόστρωτης περιμετρικής ζώνης, είναι διαμορφωμένη από πατημένο χώμα.

υπερυψωμένο διάδρομο, που περιέβαλλε το άνω μέρος του.²⁰³ Σειρές πεσσών για τη στήριξη της ξύλινης οροφής, τοποθετημένων αρχικά στις ανατολικές και δυτικές απολήξεις ή περιμετρικά του αμφιθεάτρου, μετακινήθηκαν σε μια δεύτερη φάση στο εσωτερικό των εδράνων.²⁰⁴ Στα νότια του αμφιθεάτρου διαμορφωνόταν ένας ισόγειος χώρος, στον οποίο έδιναν πρόσβαση δύο θύρες ανοιγμένες στον τοίχο της πρόσοψης. Εν μέσω των θυρών αυτών και πίσω από τα λείψανα ενός τοξωτού ανοίγματος εντοπίστηκε μια ευρεία ορθογώνια κόγχη, που εξείχε του κτηρίου και έφερε μαρμάρινα έδρανα, τα οποία επεκτάθηκαν προς το εσωτερικό, οργανωμένα σε πειόσχημη διάταξη, σε μια δεύτερη οικοδομική φάση.²⁰⁵ Πέραν των θυρών της πρόσοψης, δύο επιπλέον θύρες ανοίγονταν στη δυτική και τη βόρεια πλευρά του κτηρίου.

²⁰³Ο εν λόγω διάδρομος, πλάτους 1.40 μ., περιλάμβανε δύο κλίμακες κοντά στις γωνίες για τη σύνδεση των πλαϊνών με το βόρειο τμήμα του, που βρισκόταν 3μ. περίπου ψηλότερα. Δύο θύρες, που ανοίγονταν στη δυτική και τη βόρεια πλευρά του κτηρίου, έδιναν πρόσβαση, δια μέσου του διαδρόμου αυτού, στο χώρο των εδράνων. Σε μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση δύο ζεύγη κλιμάκων, που προστέθηκαν κοντά στη νοτιοανατολική και νοτιοδυτική γωνία του κτηρίου, συνέδεαν τον εν λόγω διάδρομο με τον ισόγειο χώρο στα νότια του αμφιθεάτρου.

²⁰⁴Σχετικά με τις δύο αρχιτεκτονικές φάσεις του κτηρίου, η δεύτερη εκ των οποίων τοποθετείται μάλλον στους ρωμαϊκούς χρόνους και σηματοδοτείται από τις μεταβολές στη θέση και το μέγεθος των πεσσών, την προσθήκη των νότιων κλιμάκων (βλ. παραπάνω) και την πειόσχημη διαμόρφωση των εδράνων της νότιας κόγχης (βλ. παρακάτω) αλλά και τις κατά τόπους επισκευές στο εσωτερικό του κτηρίου, βλ.: *Priene*, 74, 76, 78 (όπου πεσσοί αποκαθίστανται αρχικά εκατέρωθεν του αμφιθεάτρου και αναφέρονται παλαιότερες απόψεις γύρω από την προσθήκη ή μη πεσσών στη βόρεια πλευρά κατά την πρώτη και δεύτερη φάση). Kockel 1995, 33-34, 39 πιν. 6 (όπου πεσσοί αποκαθίστανται στη βόρεια πλευρά μόνο κατά τη δεύτερη φάση). Πρβλ.: Rumscheid 1998, 52-56. Gneisz 1990, 346-347. Lawrence 1973, 274-276. Schede 1964, 63. McDonald 1943, 88-89, 91 (όπου πεσσοί αποκαθίστανται αρχικά και στις τρεις πλευρές του αμφιθεάτρου, με την Gneisz να θεωρεί ότι οι πεσσοί της βόρειας πλευράς δεν μετακινήθηκαν κατά τη δεύτερη φάση).

Ο Kockel συνδέει τις αλλαγές της δεύτερης οικοδομικής φάσης του κτηρίου με μεταβολές στην ίδια τη λειτουργία της Βουλής, που είχαν ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της δύναμης των επιτροπών της Βουλής σε σχέση με το σύνολο των βουλευτών. Για τα μέλη των επιτροπών αυτών θα εξασφαλιζόνταν πλέον οι καλύτερες θέσεις στις κατώτερες σειρές των εδράνων, όπου η πρόσβαση θα ήταν ελεγχόμενη.

Σχετικά με τη στέγαση του κτηρίου βλ. και: Μπούρας 1980, 311 (που κάνει λόγο για στέγαση μόνο του περιμετρικού διαδρόμου και πιθανή κάλυψη του υπόλοιπου αμφιθεάτρου με πανιά, λόγω της μεγάλης απόστασης των πλευρικών πεσσών).

²⁰⁵Η αιγυπτιακή αυτή κόγχη, που φαίνεται πως προοριζόταν για τους *πρυτάνεις*, θα καλυπτόταν μάλλον από υφασμάτινες κουρτίνες για την προστασία των εδράνων από τον ήλιο ή τη βροχή. Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση δρύφακτα φαίνεται ότι θα κάλυπταν τη δίοδο μεταξύ των εκτεταμένων εδράνων και των πεσσόμορφων απολήξεων των αναλημματικών τοίχων του αμφιθεάτρου, εξασφαλίζοντας έτσι τον έλεγχο της κίνησης προς το χώρο της ορχήστρας. Σχετικά βλ.: *Priene*, 74, 76. Kockel 1995, 33 και σημ. 27 (που δεν θεωρεί, εντούτοις, την κόγχη ως κατάλληλο χώρο για τις θέσεις των *πρυτάνεων*, καθώς ήταν αστέγαστη). Gneisz 1990, 198, 347. Lawrence 1973, 276. Schede 1964, 63. McDonald 1943, 89, 90. Wiegand, Schrader 1904, 228. Πρβλ.: Rumscheid 1998, 54-55 (που θεωρεί πως η ανοικτή κόγχη θα χρησίμευε αρχικά για την ανακοίνωση των αποφάσεων της Βουλής στους πολίτες που θα βρίσκονταν στην Αγορά, και ότι τα έδρανα θα διαμορφώθηκαν στην εκτεταμένη τους μορφή κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση του κτηρίου, όταν κτίστηκε η Ιερή Στοά, η οποία και περιόρισε την πρόσβαση σε αυτό). Μπούρας 1980, 311 (που ταυτίζει τα έδρανα της κόγχης με τις θέσεις των ομιλητών).

Πέραν του τοξωτού παραθύρου της κόγχης, παράθυρα θα ανοίγονταν μάλλον και στο ανώτερο μέρος του κτηρίου, που στην πρόσοψη θα είχε τη μορφή διώροφου κτίσματος. Σχετικά βλ.: *Priene*, 76. Rumscheid

Το κτίσμα, που τοποθετείται συνήθως στα τέλη του 3^{ου}/αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.,²⁰⁶ ερμηνεύεται ως κτήριο πολιτικών συγκεντρώσεων βάσει της εσωτερικής διάρθρωσής του (αμφιθέατρο, έδρανα κόγχης, βωμός), του μεγέθους και της θέσης του πλησίον της Αγοράς και άλλων δημόσιων κτηρίων της πόλης. Ταυτίστηκε δε αρχικά με το Εκκλησιαστήριο της Πριήνης, δεδομένων και των μικρών διαστάσεων της πόλης, το οποίο θα φιλοξενούσε όμως και τις συνεδριάσεις της Βουλής, για τη στέγαση της οποίας δεν έχει εντοπιστεί άλλο κτήριο.²⁰⁷ Οι περισσότεροι μελετητές, εντούτοις, το ταυτίζουν πλέον με το Βουλευτήριο της πόλης, γνωστό από επιγραφές του ύστερου 2^{ου}/1^ο αι. π.Χ.²⁰⁸ Σε κάθε περίπτωση, η χρήση του ως έδρα της Βουλής, είτε αποκλειστική είτε από

1998, 55. Gneisz 1990, 200, 347. Schede 1964, 63. McDonald 1943, 89 (με διαφορετικές απόψεις για την τοποθέτησή τους). Πρβλ.: Kockel 1995, 33 σημ. 26. Wiegand, Schrader 1904, 228 (που επισημαίνουν ότι δεν έχουμε ενδείξεις για την ύπαρξη άλλων παραθύρων).

²⁰⁶Η χρονολόγηση του κτηρίου βασίζεται στη σχέση του με την Ιερή Στοά, η οποία τοποθετείται γύρω στο 155-130 π.Χ. και της οποίας η ανέγερση περιόρισε το φως αλλά και την προσβασιμότητα του κτηρίου, γεγονός που αποδεικνύει ότι είναι μεταγενέστερη αυτού, ενώ και επιμέρους κατασκευαστικά χαρακτηριστικά της φαίνονται νεότερα. Σχετικά με την εν λόγω χρονολόγηση βλ.: Rumscheid 2007, 836. Rumscheid 1998, 50-51. Kockel 1995, 33. Lawrence 1973, 274. McDonald 1943, 91. Wiegand, Schrader 1904, 229. Πρβλ.: Ντόουσον, Καμάρα 2006, 3. Hansen, Fischer Hansen 1994, 41, 44 σημ. 76, 72. Gneisz 1990, 347 (όπου το κτήριο τοποθετείται στο β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., καθώς θεωρείται ότι ακολουθεί την αρχιτεκτονική του Βουλευτηρίου της Μιλήτου, αλλά και βάσει επιμέρους μορφολογικών χαρακτηριστικών). Hamon 2005, 323 (όπου το κτήριο τοποθετείται γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. και θεωρείται ότι ακολουθεί την αρχιτεκτονική του Βουλευτηρίου της Μιλήτου). Miller 1978, 121-124 (όπου το κτήριο χρονολογείται στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ.)

²⁰⁷Το κτήριο ταυτίστηκε με το Εκκλησιαστήριο της Πριήνης βάσει της εύρεσης της επιγραφής «ΟΡΕ» στην πρόσοψη και τον εξωτερικό ανατολικό του τοίχο, η οποία και ερμηνεύθηκε ως «ὄρος ἐκκλησίας» ή «ὄρος ἐκκλησιαστήριου». Μια επιπλέον επιγραφή «ΟΡΛ», που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του νότιου τοίχου και στα δυτικά της κόγχης, ερμηνεύθηκε ως «ὄρος λογείου», με το λογείο να ταυτίζεται με το χώρο των ομιλητών που τοποθετείται μεταξύ της κόγχης και της περιοχής του βωμού και θα μπορούσε να έχει και τη μορφή μιας ξύλινης εξέδρας.

Σύμφωνα με την παραπάνω θεωρία, οι περιορισμένες διαστάσεις του κτηρίου επαρκούσαν για τη στέγαση της Εκκλησία του Δήμου μιας μικρής πόλης σαν την Πριήνη, ενώ το κτήριο θα φιλοξενούσε και τις συνεδριάσεις της Βουλής, ταυτιζόμενο με το γνωστό από επιγραφές Βουλευτήριο της πόλης. Σχετικά βλ.: Gneisz 1990, 41 σημ. 44. McDonald 1943, 90-91, 152. Wiegand, Schrader 1904, 229-230. Βλ. επίσης: Priene, 74 [όπου το κτήριο αναφέρεται ως Εκκλησιαστήριο/Βουλευτήριο και θεωρείται πιθανό να κτίστηκε στη θέση ενός παλαιότερου ανοιχτού Βουλευτηρίου. Βλ. και: Rubinstein 2004 ("Priene"), 1092. *I.Priene* 2, 4, 6, 7, 8, 9, 18 κ.λ.π. (για επιγραφικές αναφορές της Βουλής της πόλης παλαιότερες της ίδρυσης του κτηρίου)]. Kockel 1995, 33-34 (όπου το κτήριο αναφέρεται ως Βουλευτήριο αλλά υπονοείται η χρήση του και από την Εκκλησία του Δήμου λόγω του μεγέθους του). Πρβλ.: Μπούρας 1980, 311. Miller 1978, 117. Lawrence 1973, 274 (όπου το κτήριο ταυτίζεται μόνο με το Εκκλησιαστήριο).

²⁰⁸Σχετικά βλ.: Rumscheid 2007, 835. Ντόουσον, Καμάρα 2006, 3 και σημ. 19. Hamon 2005, 323. Rumscheid 1998, 46, 50-59 (που επισημαίνει πως το κτήριο θα μπορούσε να αποτελεί και το Εκκλησιαστήριο μιας μικρής πόλης σαν την Πριήνη αλλά, μιας και αντίστοιχο ρόλο θα μπορούσε να παίζει και το θέατρο της πόλης, επικράτησε η ταύτισή του με το Βουλευτήριο). Hansen, Fischer Hansen 1994, 41, 72 (όπου το κτήριο θεωρείται πολύ μικρό για να φιλοξενεί την Εκκλησία του Δήμου, η αρχιτεκτονική του θεωρείται ότι ακολουθεί αυτή του Βουλευτηρίου της Μιλήτου και απορρίπτεται η αποκατάσταση της επιγραφής «ΟΡΕ», που οδήγησε στην ταύτισή του με το Εκκλησιαστήριο). Gneisz 1990, 41, 347 (όπου το κτήριο ταυτίζεται με το γνωστό από τις επιγραφές Βουλευτήριο, λόγω της θέσης του δίπλα στην Αγορά και

κοινού με την Εκκλησία του Δήμου, φαίνεται αδιαμφισβήτητη. Η ταύτισή του με Βουλευτήριο φαντάζει δε πιο πιθανή, λόγω του σχεδίου του, που προσομοιάζει σε αυτό άλλων Βουλευτηρίων, της γειτνιάσής του με το ταυτιζόμενο Πρυτανείο της πόλης αλλά και της ύπαρξης του θεάτρου, που θα μπορούσε να φιλοξενεί τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου. Η διπλή χρήση του κτηρίου δεν μπορεί ωστόσο να αποκλεισθεί.

Στο κέντρο του αμφιθεάτρου του εντοπίζεται ένας τετράγωνος, μαρμάρινος ανάγλυφος βωμός, που φέρει διακόσμηση δάφνινου πλοχμού και βουκράνων και μετάλλια με θεϊκές προτομές στο μέσο της κάθε πλευράς του. Παρά τις μεγάλες φθορές, που οφείλονται στην πυρκαγιά που κατέστρεψε το κτήριο, αναγνωρίζονται οι μορφές του Ασκληπιού και του Απόλλωνος και πιθανότατα του Ερμή και του Ηρακλή.²⁰⁹ Στο βωμό αυτό φαίνεται πως θα λάμβαναν χώρα οι θυσίες της Βουλής, στις οποίες είχαν δικαίωμα να συμμετέχουν σημαίνοντες πολίτες της Πριήνης, σύμφωνα με τιμητικά ψηφίσματα του ύστερου 2^{ου}/1^{ου} αι. π.Χ. Τα ψηφίσματα αυτά αφορούν στην παραχώρηση των *μεγίστων τιμών*, ήτοι του δικαίωματος σίτισης στο Πρυτανείο και το Πανιώνιο, το ιερό του Ποσειδώνος Ελικωνίου στη Μυκάλη, και συμμετοχής στις θυσίες και τα γεύματα της Βουλής.²¹⁰ Αντίστοιχες θυσίες θα λάμβαναν πιθανότατα χώρα στο Βουλευτήριο και κατά τους προγενέστερους χρόνους, αν και όχι με την ίδια λαμπρότητα. Το γεγονός, άλλωστε, ότι από τον ύστερο 2^ο αι. π.Χ. η συμμετοχή στις θυσίες της Βουλής εντάχθηκε στις *μέγιστες τιμές* που μπορούσε να λάβει ένας πολίτης, αποδεικνύει την ενίσχυση της σημασίας των τελετουργιών αυτών κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Πρόκειται για μια εποχή, κατά την οποία, τόσο στην Πριήνη, όσο και σε άλλες πόλεις της Μ. Ασίας, που είτε παρέμειναν ανεξάρτητες είτε εντάχθηκαν στη ρωμαϊκή επαρχία της Ασίας, διατηρώντας εντούτοις μια σχετική αυτονομία, παρατηρείται αύξηση

ακριβώς δίπλα στο Πρυτανείο αλλά και των ομοιοτήτων του με το Βουλευτήριο της Μιλήτου). Schede 1964, 63.

²⁰⁹Σχετικά με τον εν λόγω βωμό και τις μορφές των θεών που τον κοσμούν, οι οποίες ταυτίζονται χάρη στα γενικά χαρακτηριστικά τους αλλά και βάσει των συμβόλων που φέρουν (Ασκληπιός-φίδι, Απόλλων-τόξο), βλ.: Priene, 76. Rumscheid 1998, 58-59 (που τον τοποθετεί, βάσει μορφολογικών χαρακτηριστικών, στους ύστερους ελληνιστικούς/πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους και θεωρεί ότι αντικατέστησε έναν παλαιότερο βωμό). Gneisz 1990, 103, 198. Schede 1964, 63. Yavis 1949, 159 (που τον τοποθετεί στον 3^ο αι. π.Χ.). McDonald 1943, 91 και σημ. 169. Wiegand, Schrader 1904, 224-225.

²¹⁰Σχετικά βλ.: I. Priene 108, 6-8, 322-324 (2^{ος} αι. π.Χ., μετά το 129 π.Χ.). I. Priene 109, 7-9, 247-250 (γύρω στο 120 π.Χ.). I. Priene 110, 3-5 (1^{ος} αι. π.Χ.). I. Priene 111, 313-314 (1^{ος} αι. π.Χ.). I. Priene 113, 6-8, 109-110 (1^{ος} αι. π.Χ.). I. Priene 117, 4-5, 69-70 (1^{ος} αι. π.Χ.). Και γενικότερα για το δικαίωμα σίτισης, που παραχωρούσε η πόλη σε επιφανείς πολίτες, βλ.: Hubbe 1989, 99-101.

του κύρους των βουλευτών.²¹¹ Σε αυτό το πλαίσιο εμπίπτουν οι εκτεταμένες θυσίες και τα γεύματα που λάμβαναν χώρα εντός του Βουλευτηρίου της Πριήνης, στα οποία συμμετείχε το σύνολο της Βουλής. Το δικαίωμα συμμετοχής σε αυτά παραχωρούσε πλέον η πόλη και σε επιφανείς πολίτες, που στο παρελθόν απολάμβαναν μόνο το δικαίωμα σίτισης στο Πρυτανείο και το Πανιώνιο. Προσθήκη, που αποτελεί ξεκάθαρη ένδειξη της ενίσχυσης της λαμπρότητας των τελετουργιών της Βουλής αλλά και της κοινωνικής υπόστασης των βουλευτών, που αντιμετωπίζονταν πια ως ανώτατοι αξιωματούχοι του κράτους, με τις τελετουργίες, στις οποίες συμμετείχαν, να εξισώνονται με αυτές που λάμβαναν χώρα στο Πρυτανείο.²¹²

Σε κάθε περίπτωση, οι θυσίες που τελούνταν εντός του Βουλευτηρίου, θα πρέπει να απευθύνονταν πρωτίστως στην Εστία Βουλαία, όπως υποδεικνύεται από την ανάγλυφη παράσταση ενός τιμητικού ψηφίσματος που, συμβολίζοντας τις αποδιδόμενες σε κάποιον πολίτη τιμές, απεικονίζει τρία στέφανα, ένα εκ των οποίων φέρει την επιγραφή «Εστία[ς] [Βου]λαίας», υπονοώντας το δικαίωμα συμμετοχής στις θυσίες της Βουλής, ένα την επιγραφή «[Ποσ]ειδῶνος [Ε]λικωνίου [ἐμ Παν]ιονίου», συμβολίζοντας το δικαίωμα σίτισης στο Πανιώνιο, ενώ στο τρίτο η επιγραφή δεν έχει διασωθεί.²¹³ Η

²¹¹Σχετικά με την αυτοδιοίκηση των πόλεων μέσα στο πλαίσιο της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας βλ.: Δημητριάδου 2002, 3 (αυτοκρατορικοί χρόνοι). Magie 1950, 155-156 [όπου γίνεται διάκριση των διαφορετικών βαθμών αυτονομίας των πόλεων της Μ. Ασίας μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας, το 129 π.Χ., με τις παλαιές κτήσεις των Ατταλιδών, πλην της ανεξαρτητοποιούμενης Περγάμου, να θεωρούνται πως εντάχθηκαν στην επαρχία, διατηρώντας μια σχετική αυτονομία, και άλλες πόλεις να παραμένουν ανεξάρτητες, αλλά υπό ρωμαϊκή επιρροή, ως φίλοι και σύμμαχοι των Ρωμαίων. Πρβλ.: Παλαιοθόδωρος 2006 («Επανάσταση Αριστονίκου»), 1 και σημ. 4 (για το γενικότερο προβληματισμό γύρω από την παραχώρηση ή μη ελευθερίας στις πόλεις της Μ. Ασίας που ελέγχονταν από τους Ατταλίδες, μετά το τέλος της κυριαρχίας τους)].

²¹²Η εξέλιξη αυτή γίνεται φανερή, εξάλλου, και από την ξεχωριστή θέση, που επιφυλασσόταν πλέον στους βουλευτές στις μεγάλες εορτές και τα δημόσια γεύματα της Πριήνης, τα έξοδα των οποίων αναλάμβαναν πλούσιοι πολίτες που ανέρχονταν στα ανώτατα αξιώματα και ευεργετούσαν δια αυτού του τρόπου την πόλη τους. Οι ίδιοι οργάνωναν, επιπλέον, θυσίες, γεύματα και διανομές τροφίμων ή κρασιού για να εορτάσουν την άνοδό τους στα αξιώματα και είναι αυτοί, που με την ιδιαίτερη αντιμετώπισή τους προς το σύνολο των βουλευτών επηρέασαν σταδιακά τον τρόπο, που αυτοί αντιμετωπίζονταν επισήμως από την πόλη. Σηματοδοτούνται έτσι αλλαγές, που ολοκληρώθηκαν κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους και αφορούσαν στη σταδιακή ολιγαρχοποίηση της Βουλής και στη δημιουργία της κοινωνικής τάξης των βουλευτών, φαινόμενο που συναντάται σε όλες τις πόλεις των ρωμαϊκών επαρχιών, αλλά ειδικά στις πόλεις της Μ. Ασίας ήταν αποτέλεσμα και δικών τους κοινωνικών μετασχηματισμών, πέραν της επιρροής των Ρωμαίων. Σχετικά βλ.: Fröhlich 2005, 237-238, 242-245, 256. Hammon 2005, 321-322. Hammon 2005A, 123-130. Hamon 2001, xx-xxi.

²¹³Σχετικά βλ.: I. Priene 116 (1^{ος} αι. π.Χ.). Για την απόδοση στεφάνων σε τιμώμενους πολίτες βλ.: Hubbe 1989, 107 κ.εξ.

Εστία Βουλαία είναι άλλωστε η κατεξοχήν λατρεία που απαντάται στα Βουλευτήρια των πόλεων, και η Πριήνη δεν θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση.²¹⁴

Στο Βουλευτήριο θα πρέπει να λατρεύονταν επίσης και οι θεοί, οι προτομές των οποίων κοσμούσαν το βωμό του. Η απεικόνισή τους άλλωστε σε αυτόν φανερώνει, πως πρόκειται για σημαντικές θεότητες της πόλης, για τη σύνδεσή τους όμως με το ίδρυμα δεν έχουμε περαιτέρω πληροφορίες. Επισημαίνεται, εντούτοις, ότι το εκτεταμένο ιερό που εντοπίζεται στα ανατολικά της Αγοράς, αποδίδεται συνήθως στον Ασκληπιό, βάσει μιας επιγραφής των μέσων του 3^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στην περιοχή του και αναφέρει την αναγραφή της σε στοά του Ασκληπιείου (*I.Priene* 19, 45), ενώ η μορφή του θεού κοσμεί και κάποια ρωμαϊκά νομίσματα της πόλης, υποδεικνύοντας την ιδιαίτερη σημασία του για αυτήν.²¹⁵ Επίσης, τα λείψανα ενός βωμού, αποδιδόμενου στον Ερμή, τοποθετούνται στο κέντρο της Αγοράς της Πριήνης, ενώ και αναθήματα των *αγορανόμων* στο θεό, που χρονολογούνται στον 4^ο και 3^ο αι. π.Χ., έχουν εντοπιστεί, όπως εξάλλου και το ανάθημα ενός *γυμνασιάρχου* του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ.²¹⁶ Ο Απόλλων, τέλος, αναφέρεται σε επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ. ως *στεφανηφόρος*, επώνυμος άρχοντας της Πριήνης, τίτλος που αποδιδόταν σε περιόδους κρίσης σε σημαντικούς θεούς και ήρωες της πόλης.²¹⁷

Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι στο Βουλευτήριο της Πριήνης τελούνταν θυσίες στην Εστία Βουλαία, τη σκιώδη δύναμη που προστάτευε το βωμό και το ίδρυμα και κατ’

²¹⁴Σχετικά βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Άνδρου, Ερυθρών, Μιλήτου, Αλικαρνασσού, Κω, Θάσου, Κνίδου, Περγάμου, Αφροδισιάδος και Καύνου. Βλ. επίσης: Graf 2005 (“Hestia”), 286. Gneisz 1990, 211. McDonald 1943, 281-282. Farnell V 1909, 348.

²¹⁵Σχετικά με την ταύτιση του ιερού βλ.: Rumscheid 2007, 835-836. *Priene*, 60, 62, 112-125 (όπου αναφέρεται ότι το ιερό ήταν αρχικά αφιερωμένο στον Ασκληπιό αλλά έγινε κατόπιν γνωστό ως ιερό του Ολυμπίου Διός). Wiegand, Schrader 1904, 136-146. Πρβλ.: Rumscheid 1998, 60-67 (όπου θεωρείται ότι η επιγραφή δεν προέρχεται από το ιερό και ότι είναι προγενέστερη αυτού κατά έναν περίπου αιώνα). Schede 1964, 58-61 (που ταυτίζει το ιερό της Αγοράς με το ιερό του Ολυμπίου Διός).

Για τα ρωμαϊκά νομίσματα που φέρουν τη μορφή του Ασκληπιού, βλ.: Regling, Dressel 1927, 151.

²¹⁶Σχετικά με τα λείψανα του βωμού στο κέντρο της Αγοράς, ο οποίος και αποδίδεται στον Ερμή, βλ.: *Priene*, 60, 62, 64. Rumscheid 1998, 79. Για τα αναθήματα των *αγορανόμων* στο θεό βλ.: *I. Priene* 179. *I. Priene* 183 (4^{ος} αι. π.Χ.). *I. Priene* 180. *I. Priene* 182 (3^{ος} αι. π.Χ.). Και για το ανάθημα του *γυμνασιάρχου* βλ.: *I. Priene* 181 (γύρω στο 300 π.Χ.).

²¹⁷Σχετικά βλ.: *I. Priene* 44, 32. Πέραν του Απόλλωνος, ο εν λόγω τίτλος αποδίδεται σε άλλες επιγραφές στο Δία ή σε διάφορους τοπικούς ήρωες, παραπέμποντας σε περιόδους οικονομικής κρίσης, κατά τις οποίες τα έξοδα της *στεφανηφορίας* αναλάμβανε το αντίστοιχο ιερό ή η φυλή, της οποίας ο επώνυμος ήρωας ανακηρυσσόταν *στεφανηφόρος* (Σχετικά βλ.: *I. Priene* 18. *I. Priene* 141 κ.λ.π. Βλ. επίσης: Schede 1964, 58).

Βλ. παράλληλα: *I. Priene* 434 (για μια αναθηματική επιγραφή που αναφέρει: « Τῶι Ἀπόλλωνι τῶι Πριηλιῆι μ’ ἀνέθηκεν Ἥφαιστίων»)

επέκταση τη Βουλή της πόλης, αλλά και σε άλλους σημαντικούς θεούς της Πριήνης, η σύνδεση των οποίων με το Βουλευτήριο υποδεικνύεται μόνο από τη απεικόνισή τους στο βωμό του. Πρόκειται για θεούς, όπως ο Απόλλων, που σχετίζεται συχνά με τα Βουλευτήρια των πόλεων ως θεϊκός σύμβουλος και προστάτης της πολιτικής κοινότητας²¹⁸ και στην Πριήνη αναγορεύθηκε τουλάχιστον μια φορά *στεφανηφόρος* της πόλης, ο Ερμής, που ως θεός του εμπορίου συνδέεται με το χώρο της Αγοράς²¹⁹ και στην Πριήνη φαίνεται να διέθετε βωμό στο κέντρο της, ενώ έχουν ανακαλυφθεί και αναθήματα των *αγορανόμων* στο θεό, ο Ασκληπιός, το ιερό του οποίου τοποθετείται μάλλον στα ανατολικά της Αγοράς και η σημασία του για την πόλη φαίνεται από την απεικόνισή του σε νομίσματα των ρωμαϊκών χρόνων, και ο Ηρακλής, που σχετίζεται συνήθως με τα Γυμνάσια και την προετοιμασία των μελλοντικών πολιτών, ρόλο που παραδοσιακά μοιράζεται με τον Ερμή, στον οποίο, μάλιστα, είχε αφιερωθεί και το ανάθημα ενός *γυμνασιάρχου*.²²⁰ Με λίγα λόγια πρόκειται για θεούς, που συνδέονταν με την πολιτική και οικονομική ζωή αλλά και την ιδιαίτερη θρησκευτική παράδοση της Πριήνης.

Η λαμπρότητα των θυσιών που τελούνταν εντός του Βουλευτηρίου, φαίνεται δε να ενισχύθηκε κατά τον ύστερο 2^ο αι. π.Χ. και εξής, όταν η συμμετοχή στις θυσίες και τα γεύματα της Βουλής θεωρείτο μια από τις ανώτερες τιμές που μπορούσε να παραχωρήσει η πόλη σε επιφανείς πολίτες, αντίστοιχη με τη σίτιση στο Πρυτανείο και το Πανιώνιο της Μυκάλης. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει και την ενίσχυση του κύρους και της κοινωνικής υπόστασης των βουλευτών, οι οποίοι καθολικά έπαιρναν μέρος στις εν λόγω τελετουργίες, προοιωνίζοντας εξελίξεις που οδήγησαν, κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, στην ολιγαρχοποίηση της Βουλής και τη δημιουργία της κοινωνικής τάξης των βουλευτών.

²¹⁸Σχετικά βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Άνδρου, Μιλήτου. Βλ. επίσης: Graf 2002, 853-855 (για το γενικότερο χαρακτήρα του Απόλλωνος ως προστάτη της πολιτικής κοινότητας).

²¹⁹Για τη λατρεία του Ερμή ως θεού του εμπορίου και τη σύνδεσή του με τις Αγορές των πόλεων βλ.: Auffarth 2002, 356. Eitrem 1913, 777-778. Wentzel 1894, 881-882. Scherer 1890, 2381-2382.

²²⁰Για τη σχέση του Ηρακλή με τα Γυμνάσια και τους *εφήβους* βλ.: Καζακίδη 2011, 67-69, 80-82, 92-102, 142-146. Graf 2005 (“Heracles”), 160. Burkert 1993, 438. Delorme 1960, 338 κ.εξ.

Για τη σχέση του Ερμή με τα Γυμνάσια και τους *εφήβους* βλ.: Καζακίδη 2011, 66-67, 69, 80-92, 125-142, 145-146. Baudy 2005, 217. Burkert 1993, 335-336. Delorme 1960, 338 κ.εξ. Scherer 1890, 2367-2369.

Βουλευτήριο Μιλήτου

Μεταξύ της Βόρειας και της Νότιας Αγοράς της αρχαίας Μιλήτου, επί της Ιεράς Οδού που συνέδεε το ιερό του Απόλλωνος στα Δίδυμα με το ιερό του Δελφινίου Απόλλωνος εντός της πόλης, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός ευρέως ορθογώνιου κτηρίου με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και πρόσοψη προς τα ΝΑ, μπροστά από το οποίο εκτεινόταν μια ορθογώνια περίστυλη αυλή με μνημειακό πρόπυλο, διαμορφώνοντας ένα συγκρότημα με συνολικό προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ (εικ. 15).²²¹ Το κτήριο, διαστάσεων 34.84μ. Χ 24.29μ., διασώζει στο εσωτερικό του λείψανα μαρμάρινων εδωλίων ημικυκλικής κάτοψης, οργανωμένων γύρω από μία σχεδόν κυκλική ορχήστρα με άνοιγμα στα ανατολικά.²²² Οι αναλημματικοί τοίχοι του κοίλου βαίνουν παράλληλα με την πρόσοψη του κτηρίου, διαμορφώνοντας έναν πλακόστρωτο διάδρομο, πλάτους 2.74μ. περίπου, μπροστά από το χώρο του αμφιθεάτρου, κάτω από το νότιο άκρο του οποίου εντοπίστηκε ένας υπόγειος θάλαμος.²²³

Τα λείψανα της ανωδομής του κτηρίου φανερώνουν πως επρόκειτο για μνημειώδη κατασκευή, με την εξωτερική του διάρθρωση να δίνει την εντύπωση

²²¹Σχετικά με τη θέση, την κάτοψη και τη γενικότερη περιγραφή του συγκροτήματος, το οποίο απετέλεσε πρότυπο για την κατασκευή πολλών μεταγενέστερων βουλευτηρίων της Μ. Ασίας αλλά και των ρωμαϊκών Ωδείων, βλ.: Nawotka 2014, 154-158. Ντόουσον, Καμάρα 2006, 2-4. Παλαιοθόδωρος 2006 («Μίλητος»), 17. Kockel 1995, 31, 34. Schaaf 1992, 37-39. Gneisz 1990, 110-111, 144-146, 172-173, 196, 335-336. Μπούρας 1980, 313-314. Tuchelt 1975, 91-140. Lawrence 1973, 276-277. Kleiner 1968, 77-88. Dinsmoor 1950, 296-297. McDonald 1943, 211-217, 267-268. *Milet* 1.2, 1-94.

²²²Η ορχήστρα του κτηρίου έχει διάμετρο γύρω στα 7.50 μ. και δεν είναι πλακόστρωτη, πλην μιας περιμετρικής ζώνης, 1μ. περίπου, μπροστά από την πρώτη σειρά των εδωλίων. Το κοίλο αποκαθίσταται με δεκαοκτώ σειρές εδωλίων, χωρισμένων σε τρεις κερκίδες μέσω τεσσάρων κλιμακωτών διαδρόμων. Τα λείψανα των εδωλίων διακρίνονται σε δύο οικοδομικές φάσεις, βάσει διαφορών στις διαστάσεις και το υλικό τους. Αρχικά η καμπύλη των κατώτερων εδωλίων αντιστοιχούσε στα $\frac{3}{4}$ του κύκλου και υπήρχαν μόνο οι δύο κεντρικοί κλιμακωτοί διάδρομοι στο κοίλο. Σε μια ανακαίνιση του κτηρίου κατά τον 2^ο αι. μ.Χ. όμως, το κοίλο απέκτησε πεταλόσχημη μορφή, προστέθηκαν οι ακραίοι κλιμακωτοί διάδρομοι πίσω από τους τοίχους των παρόδων, μια ορθογώνια σκηνή μπροστά από την ορχήστρα και μια ευρεία θύρα στο κέντρο του τοίχου της πρόσοψης, σηματοδοτώντας τη χρήση του κτηρίου και ως Ωδείου. Η συνολική χωρητικότητα του κοίλου υπολογίζεται στα 800-1200 άτομα, ανάλογα με το πόσο άνετα κάθονταν οι θεατές, με κάποιους μελετητές να έχουν προτείνει από 500 έως 1500 άτομα. Είναι πιθανόν δε, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους να φιλοξενούσε, πέραν των βουλευτών, που ήταν λιγότεροι από 800, δεδομένου ότι τα μέλη της Συνέλευσης δεν ξεπερνούσαν τα 5300, και διάφορες προβουλευτικές επιτροπές, που παρακολουθούσαν τις συνεδριάσεις της Βουλής, όπου συζητούνταν οι προτάσεις τους. Σχετικά βλ.: Nawotka 2014, 157 και σημ. 279, 158 και σημ. 287. Ντόουσον, Καμάρα 2006, 2, 3. Παλαιοθόδωρος 2006 («Μίλητος»), 17. Kockel 1995, 34 και σημ. 31. Schaaf 1992, 37. Gneisz 1990, 144-145, 166, 172-173, 336. Μπούρας 1980, 314. Lawrence 1973, 276. Kleiner 1968, 80-81. Dinsmoor 1950, 296. McDonald 1943, 214-215, 217.

²²³Ο θάλαμος αυτός, διαστάσεων 1.82μ. Χ 1.68μ. και ύψους 1.59μ., χρησίμευε μάλλον για τη φύλαξη εγγραφών ή χρημάτων σχετικών με τη λειτουργία του κτηρίου. Εντός του βρέθηκαν λείψανα ανθρώπινων σκελετών, προερχόμενων μάλλον από μεταγενέστερη χρήση του χώρου, πιθανότατα μετά την εγκατάλειψη του κτηρίου. Σχετικά βλ.: Gneisz 1990, 199, 336. Kleiner 1968, 79. McDonald 1943, 214, 216, 253.

διώροφου κτηρίου και το άνω μέρος του να προβάλλεται σαν πάνω σε βάθρο, που διαμόρφωναν οι συμπαγείς, έως το ύψος του κοίλου, τοίχοι, δομημένοι κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας.²²⁴ Το ανώτερο τμήμα του κτηρίου έφερε εξωτερικά περιμετρικούς δωρικούς ημικίονες, που αντιστοιχούσαν εσωτερικά σε πεσσούς, παραστάδες στις γωνίες και, τουλάχιστον στη νότια και την ανατολική πλευρά, μεγάλα παράθυρα και λίθινες διακοσμητικές ασπίδες στα ανώτερα τμήματα των τυφλών μετακινίων. Έφερε επίσης περίτεχνο δωρικό θριγκό και μνημειώδη αναθηματική επιγραφή στο επιστύλιο της ανατολικής πλευράς.²²⁵

Η πρόσβαση στο κτήριο επιτυγχανόταν μέσω τεσσάρων θυρών, που ανοίγονταν ανά δύο στον ανατολικό τοίχο της πρόσοψης, κοντά στο βόρειο και νότιο άκρο του αντίστοιχα, και δύο θυρών που ανοίγονταν στο δυτικό οπίσθιο τοίχο και οδηγούσαν, μέσω κλιμάκων, στον επίπεδο χώρο πάνω από το κοίλο.²²⁶ Σε μια δεύτερη αρχιτεκτονική φάση μία ευρεία θύρα ανοίχτηκε στο κέντρο του ανατολικού τοίχου, δίνοντας πρόσβαση σε μια ορθογώνια σκηνή, που προστέθηκε τότε στο τμήμα του διαδρόμου μπροστά από την ορχήστρα.

Η αυλή του κτηρίου περιβαλλόταν στα βόρεια, τα νότια και τα ανατολικά από στοές και ήταν προσβάσιμη μέσω τριών θυρών, που ανοίγονταν στο μνημειακό κορινθιακό πρόπυλο της ανατολικής πλευράς.²²⁷ Στο επιστύλιο του προπύλου υπήρχε

²²⁴Στο εσωτερικό του κτηρίου, στο άνω μέρος των αναλημματικών τοίχων του κοίλου, που ήταν χαμηλότεροι από τους περιμετρικούς, εντοπίστηκαν λείψανα δύο ιωνικών κίωνων για τη στήριξη της ξύλινης οροφής. Δύο επιπλέον κίονες θα εδράζονταν στην ίδια απόσταση από το βόρειο και νότιο τοίχο αντίστοιχα, στις ανώτερες σειρές των εδωλίων.

²²⁵Ο θριγκός ανήκε για την ακρίβεια σε ένα μεικτό ρυθμό, με ιωνικά στοιχεία να έχουν παρεισφρήσει, όπως άλλωστε και στη διακόσμηση των δωρικών ημικίωνων, οι εχίνοι των κιονοκράνων των οποίων έφεραν ιωνικά κυμάτια. Ίχνη ερυθρής και κυανής βαφής έχουν διατηρηθεί σε σωζόμενα τμήματα του θριγκού. Σχετικά με την αρχιτεκτονική διάρθρωση και τη διακόσμηση του κτηρίου βλ.: Schaaf 1992, 37-38. Gneisz 1990, 196, 201, 336. Lawrence 1973, 276-277. Kleiner 1968, 81-83. Dinsmoor 1950, 297. McDonald 1943, 213 (με διαφορετικές απόψεις για την τοποθέτηση παραθύρων και διακοσμητικών ασπίδων).

²²⁶Οι ανατολικές πόρτες, που ανά ζεύγος απείχαν γύρω στα 13μ. και μεταξύ τους γύρω στα 3μ., είχαν πλάτος γύρω στα 1.23μ. και έφεραν δίφυλλες θύρες. Επικοινωνούσαν δε με τις στοές ή το εσωτερικό της περιστυλής αυλής, απ' όπου περνούσε κανείς για να εισέλθει στο κυρίως κτήριο. Οι δυτικές πόρτες, που απείχαν γύρω στα 9μ. από το βόρειο και νότιο τοίχο αντίστοιχα, είχαν πλάτος γύρω στα 1.43μ. και έφεραν επίσης δίφυλλες θύρες. Κάθε μία οδηγούσε σε έναν τετράγωνο προθάλαμο, πλάτους 2.20μ. περίπου, από τον οποίο ξεκινούσαν σκάλες που οδηγούσαν στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία του κτηρίου και κατόπιν στρέφονταν ανατολικά, δίνοντας πρόσβαση στον επίπεδο χώρο πίσω από το κοίλο. Σε καθένα από τα σημεία αυτά πρέπει να ήταν στημένος ένας μαρμαρίνος μνημειακός τρίποδας, λείψανα των οποίων έχουν εντοπιστεί εντός του κτηρίου. Σχετικά βλ.: Kleiner 1968, 78, 81. McDonald 1943, 213-215.

²²⁷Το πλάτος των περιμετρικών στοών της αυλής, που είχε διαστάσεις 31.62μ. X 34.84μ., υπολογίζεται γύρω στα 4.90μ., ενώ το ύψος τους θα ήταν λιγότερο από το μισό ύψος του κτηρίου. Στη βόρεια και τη

αναθηματική επιγραφή ίδια με αυτή του κτηρίου. Στο κέντρο, τέλος, της αυλής εντοπίστηκαν λείψανα ενός ορθογώνιου βωμού, που προστέθηκε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.²²⁸

Το μνημειώδες συγκρότημα τοποθετείται στο β' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ. βάσει των δύο αναθηματικών επιγραφών (*Milet* I.2.1 και *Milet* I.2.2),²²⁹ συμπληρωματικά τμήματα των οποίων αποκαλύφθηκαν σε κομμάτια των επιστυλίων της πρόσοψης του κτηρίου και του κορινθιακού προπύλου της αυλής, οι οποίες και αποκαθίστανται ως εξής: «Τίμαρχος καὶ Ἡρακλείδης οἱ Ἡρακλείδου ὑπὲρ βασιλέως Ἀντιόχου Ἐπιφανοῦς Ἀπόλλωνι Διδυμεῖ καὶ Ἐστία Βουλαία καὶ τῷ Δήμῳ».²³⁰ Σύμφωνα με τις εν λόγω

νότια πλευρά το περιστύλιο ξεκινούσε από μια παραστάδα στο εξωτερικό της βορειότερης και νοτιότερης αντίστοιχα θύρας του κτηρίου, θα συνέχιζε με δέκα κίονες και θα κατέληγε σε ένα γωνιακό αμφικίονα. Στην ανατολική πλευρά θα υπήρχαν από δύο ζεύγη κίωνων δίπλα στους ακραίους αμφικίονες και κατόπιν θα παρεμβαλλόταν η εσωτερική πλευρά του κορινθιακού προπύλου, το οποίο ήταν πολύ ψηλότερο από το περιστύλιο της αυλής. Το πρόπυλο ήταν πρόστυλο τετράστυλο εξωτερικά, ενώ εσωτερικά και στην ευθεία του περιστυλίου διέθετε δύο κίονες εν μέσω παραστάδων, τοποθετημένων στην ευθεία των πλάγιων τοίχων του προπύλου. Στο κέντρο του προπύλου ανοίγονταν τρεις θύρες, εν μέσω δύο πεσσών και των εκατέρωθεν τοίχων. Σχετικά με την αυλή και το πρόπυλο του κτηρίου βλ.: Nawotka 2014, 157 (που κάνει λόγο για κορινθιακό περιστύλιο στην αυλή). Schaaf 1992, 38 (που κάνει λόγο για δωρικό περιστύλιο στην αυλή). Gneisz 1990, 202-203. Lawrence 1973, 277 (που κάνει λόγο για δωρικό περιστύλιο στην αυλή). Kleiner 1968, 83, 87. Dinsmoor 1950, 297 (που κάνει λόγο για δωρικό περιστύλιο στην αυλή). McDonald 1943, 215, 217. *Milet* I.7, 279-280. *Milet* I.2, 56-73, 80-87.

²²⁸Πρόκειται για έναν περίτεχνο βωμό, που προοριζόταν μάλλον για την αυτοκρατορική λατρεία. Στο κάτω μέρος του έφερε συνεχή γλυπτή διακόσμηση με πλοχμούς, βουκράνια και λεοντοκεφαλές και στο άνω τμήμα κοσμείτο με 14 κορινθιακούς κιονίσκους και ενδιάμεσα ανάγλυφα θωράκια. Στο βωμό αυτό ανήκει και μια ζωφόρος με απεικονίσεις όπλων και πανοπλιών, που είχε αρχικά αποδοθεί στο κορινθιακό πρόπυλο. Σχετικά με τα λείψανα του βωμού, την ταύτισή του, την παλαιότερη ερμηνεία του ως ηρώου και τη χρονολόγησή του βλ.: Nawotka 2014, 156-157 και σημ. 271-273 (όπου αναφέρεται ως *ara Augusti* και παρατίθεται η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία). Παλαιοθόδωρος 2006 («Μίλητος»), 17 (όπου αναφέρεται ως βωμός αφιερωμένος στη λατρεία του Αδριανού). Kockel 1995, 34 (όπου αναφέρεται ως ηρώ της ρωμαϊκής περιόδου). Schaaf 1992, 38-40 (όπου αναφέρεται ως βωμός σύγχρονος με τη δεύτερη οικοδομική φάση του κτηρίου). Price 1984, 257 σημ. 39 (όπου αναφέρεται ως βωμός αφιερωμένος στην αυτοκρατορική λατρεία). Μπούρας 1980, 314 (όπου αναφέρεται ως ηρώ). Tuchelt 1975, 128-140 (όπου αναφέρεται ως *ara Augusti* για πρώτη φορά στην έρευνα). Lawrence 1973, 277 (όπου αναφέρεται ως ταφικό μνημείο ή βωμός). Kleiner 1968, 87-88 (όπου αναφέρεται ως ταφικό μνημείο/ηρώ). Dinsmoor 1950, 297 (όπου αναφέρεται ως ηρώ ή βωμός). Yavis 1949, 71 (όπου αναφέρεται ως κατασκευή του 2^{ου} αι. μ.Χ., που χρησιμοποιούνταν πιθανότατα ως βωμός). McDonald 1943, 213, 215-216, 276 (όπου αναφέρεται ως ταφικό μνημείο/ηρώ, με την αρχική ταφή να προηγείται πιθανότατα της κατασκευής του Βουλευτηρίου). *Milet* I.2, 73-79, 87-90 (όπου αναφέρεται ως ταφικό μνημείο/ηρώ).

²²⁹Σχετικά βλ.: *Milet* VI.1, 155. *Milet* I.2, 100.

²³⁰Οι αναθέτες του κτηρίου Τίμαρχος και Ηρακλείδης, γόννοι της μιλησιακής αριστοκρατίας, φίλοι του Αντιόχου και μέλη της σελευκιδικής αυλής, ανέθεσαν το κτήριο υπέρ του Αντιόχου, από τον οποίο προερχόταν προφανώς και η χρηματοδότηση. Η χορηγία αυτή φαίνεται να εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο μιας γενικότερης πολιτικής του Αντιόχου, με στόχο την επιρροή και τον προσεταιρισμό της ανεξάρτητης Μιλήτου, που ήταν τότε μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Μ. Ασίας. Όσο για το σχέδιο του κτηρίου, φαίνεται πως ήταν αντίστοιχο με αυτό του Βουλευτηρίου της Αντιόχειας του Ορόντη, έργου επίσης του Αντιόχου του Δ', η μορφή του οποίου μας είναι γνωστή από μεταγενέστερες πηγές. Σχετικά βλ.: Nawotka 2014, 155, 157 και σημ. 251-254, 263, 277. Hamon 2005, 323. *Milet* VI.1, 155. Kockel 1995, 31. Schaaf

επιγραφές η κατασκευή του συγκροτήματος τοποθετείται μεταξύ του 175 π.Χ. και του 163 π.Χ, περίοδο ηγεμονίας του Αντιόχου του Δ΄ του Επιφανούς στο σελευκιδικό βασίλειο της Συρίας, χρονολόγηση με την οποία συμφωνούν και οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες του οικοδομήματος.²³¹

Το κτήριο ταυτίζεται με το Βουλευτήριο της πόλης βάσει της εσωτερικής διάρθρωσής του, του μνημειακού χαρακτήρα του και της θέσης του, αλλά κυρίως λόγω της εύρεσης εντός και γύρω του ενεπίγραφων ψηφισμάτων που σχετίζονται με τη δραστηριότητα της Βουλής, και της αφιέρωσής του, μεταξύ άλλων, στην Εστία Βουλαία, την κατεξοχήν θεότητα των Βουλευτηρίων. Μεταγενέστερες περιγραφές Βουλευτηρίων συμφωνούν με το σχέδιο του κτηρίου,²³² ενώ η προσθήκη της σκηνής, σε μια δεύτερη οικοδομική φάση, αποδεικνύει την αρχική χρήση του ως χώρου πολιτικών συγκεντρώσεων. Περιπτώσεις Βουλευτηρίων, η κατασκευή των οποίων χρηματοδοτήθηκε από πλούσιους ιδιώτες, μας είναι εξάλλου γνωστές και από άλλες πόλεις.²³³ Πριν την ανέγερσή του δε, η Βουλή της Μιλήτου θα μπορούσε να συνεδριάζει στο Πρυτανείο, το θέατρο, την Ακρόπολη ή σ' ένα παλαιότερο Βουλευτήριο, λείψανα του οποίου δεν έχουν διασωθεί. Η τελευταία άποψη, μάλιστα, βασίζεται και στην αναφορά του Βουλευτηρίου της πόλης στη συνθήκη συμπολιτείας με τα Πίδασα (*Milet* I.3.149), η οποία χρονολογείται, από τους περισσότερους ερευνητές, πριν την περίοδο ίδρυσης του εν λόγω συγκροτήματος.²³⁴

Η αναθηματική επιγραφή του Βουλευτηρίου υποδεικνύει τη σύνδεσή του με τη λατρεία του Απόλλωνος Διδυμέως, της Εστίας Βουλαίας και του Δήμου,²³⁵ ενώ μπροστά από το πρόπυλό του εντοπίστηκε ενεπίγραφη αγαλματική βάση, που συνδέει και τη λατρεία του Διός Βουλαίου με το ίδρυμα. Πρόκειται για τη βάση του χάλκινου τιμητικού

1992, 37 και σημ. 235-236. Gneisz 1990, 34-35, 146. Lawrence 1973, 276. Kleiner 1968, 78. Dinsmoor 1950, 297. McDonald 1943, 277.

²³¹Σχετικά με τη χρονολόγηση του συγκροτήματος βλ.: Nawotka 2014, 154-156. Παλαιοθόδωρος 2006 («Μίλητος»), 17. Hamon 2005, 323. *Milet* VI.1, 155. Kockel 1995, 31. Hansen, Fischer Hansen 1994, 40, 44. Schaaf 1992, 37. Gneisz 1990, 144, 336. Μπούρας 1980, 313. Lawrence 1973, 276. Kleiner 1968, 78. Dinsmoor 1950, 296. McDonald 1943, 216-217.

²³²Σχετικά βλ.: Gneisz 1990, 34-35. McDonald 1943, 148.

²³³Σχετικά με την ταύτιση του κτηρίου με το Βουλευτήριο της Μιλήτου βλ.: Kockel 1995, 31. Schaaf 1992, 37. Gneisz 1990, 336. McDonald 1943, 216.

²³⁴Σχετικά βλ.: Nawotka 2014, 153-154 και σημ. 242-244. Kleiner 1968, 77. Για την τοποθέτηση του παλαιότερου Βουλευτηρίου στην ίδια θέση, βάσει της εύρεσης μπροστά από το πρόπυλο του ιδρύματος της ενεπίγραφης βάσης του τιμητικού αγάλματος του Λίχαντος, βλ.: Hamon 2006, 167. Πρβλ. εντούτοις την επόμενη παράγραφο και τη σημ. 236.

²³⁵Σχετικά βλ.: Nawotka 2014, 158. Gneisz 1990, 211, 212. McDonald 1943, 282, 283, 284.

αγάλματος του Λίχαντος, που ο Δήμος των Μιλησίων «ἔκτισε Βουλαίου τῷδε παρὰ προπύλῳ», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η επιγραφή (*Milet* I.2.12a), με το Δία να αποτελεί τη μόνη ανδρική θεότητα, στην οποία αποδιδόταν το εν λόγω επίθετο. Επισημαίνεται, ότι το άγαλμα τοποθετείται στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. και είναι επομένως παλαιότερο του κτηρίου, η επιγραφή ωστόσο είναι μεταγενέστερη του αγάλματος.²³⁶ Τέλος, εντός του κτηρίου, και συγκεκριμένα στο διάδρομο μπροστά από την αίθουσα συνεδριάσεων, εντοπίστηκε το κάτω μέρος ενός αγάλματος, που φέρεται να απεικονίζει την Εστία Βουλαία.²³⁷

Η λατρεία του Απόλλωνος Διδυμέως συνδέεται ιδιαίτερος με την πολιτική δραστηριότητα της Μιλήτου και κατά τους ελληνοιστικούς, τουλάχιστον, χρόνους θυσίες και πομπές στο ιερό του, το σημαντικότερο περιαστικό ιερό της Μιλήτου, ακολουθούσαν τη λήψη σημαντικών αποφάσεων του Δήμου, ενώ όρκοι δίνονταν στο όνομά του κατά τη σύναψη συνθηκών και συμφωνιών.²³⁸ Αποτελούσε, μάλιστα, το θεϊκό σύμβουλο της πόλης, στο πανελλήνιας φήμης μαντείο του οποίου κατέφευγαν, από τους αρχαίους ακόμη χρόνους, οι Μιλήσιοι για σημαντικά θέματα της εσωτερικής και εξωτερικής τους πολιτικής και το οποίο κατηύθυνε και την αποικιακή δραστηριότητα της πόλης.²³⁹

²³⁶Σχετικά βλ.: Nawotka 2014, 158 σημ. 288. *Milet* VI.1, 158. Habicht 1991, 327-328 και σημ. 19. Gneisz 1990, 206. McDonald 1943, 280. Cook 1925, 317. *Milet* I.3, 199, 246 σημ. 1. *Milet* I.2, 115-117.

²³⁷Σχετικά βλ.: Nawotka 2014, 157, 158 (που θεωρεί πως το Βουλευτήριο αποτελούσε τον κύριο χώρο λατρείας της θεάς στην πόλη). Kleiner 1968, 79.

²³⁸Βλ. τις επιγραφές:

-*Milet* I.3.37 (όπου αναφέρεται η τέλεση θυσιών στον Απόλλωνα Διδυμέα, τον Απόλλωνα Δελφίνιο, το Δία Βουλαίο και την Εστία Βουλαία, μετά την απόφαση παραχώρησης πολιτικών δικαιωμάτων σε Κρήτες, το 229-228 π.Χ. Σχετικά βλ.: Nawotka 2014, 105. *Milet* VI.1, 162-163. Cook 1925, 317. *Milet* I.3, 182-185).

-*Milet* I.3.143 (όπου αναφέρεται η τέλεση θυσίας στον Απόλλωνα Διδυμέα και τον Απόλλωνα Δελφίνιο, μετά τη σύναψη συνθήκης με τη Σελεύκεια/Τράλλεις, το 218-217 π.Χ. Σχετικά βλ.: *Milet* VI.1, 176-177. *Milet* I.3, 318-324).

-*Milet* I.3.146 (όπου αναφέρεται η τέλεση θυσίας στον Απόλλωνα Διδυμέα και τον Απόλλωνα Δελφίνιο, μετά τη σύναψη συνθήκης συμπολιτείας με τα Μύλασα, το 215-214 π.Χ. Σχετικά βλ.: Nawotka 2014, 105. *Milet* VI.1, 178-179. *Milet* I.3, 330-334).

-*Milet* I.3.148 (όπου αναφέρεται ο όρκος στον Απόλλωνα Διδυμέα και τους άλλους θεούς, κατά τη σύναψη συνθήκης με τη Μαγνησία επί Μαιάνδρω, το 185-180 π.Χ. Σχετικά βλ.: *Milet* VI.1, 182-184. *Milet* I.3, 341-349).

-*Milet* I.3.150 (όπου αναφέρεται ο όρκος στον Απόλλωνα Διδυμέα, την Εστία Βουλαία, το Δία, την Αθηνά και τους άλλους θεούς, κατά τη σύναψη συνθήκης συμπολιτείας με την Ηράκλεια του Λάτμου, το 185-181 π.Χ., καθώς και οι θυσίες στον Απόλλωνα Διδυμέα, την Αρτέμιδα, τη Λητώ, την Αθηνά, το Δία Σωτήρα, τον Απόλλωνα Δελφίνιο και την Εστία Βουλαία. Επισημαίνεται, ότι η συνθήκη συνάφθηκε μετά από σχετική θετική απάντηση του Μαντείου των Διδύμων. Σχετικά βλ.: Nawotka 2014, 105. *Milet* VI.1, 185-189. *Milet* I.3, 357-366).

²³⁹Για χρησμούς του θεού προς την πόλη βλ.: *Milet* VI.3.1225. *Milet* I.3.33. *Milet* I.3.37. *Milet* I.3.132. *Milet* I.3.150. *Milet* I.3.178. Για το χαρακτήρα του Απόλλωνος Διδυμέως ως θεϊκού συμβούλου της

Η λατρεία του Απόλλωνος σχετίζεται συχνά με τη διακυβέρνηση των πόλεων, λόγω του μαντικού χαρακτήρα του, που τον καθιστούσε ιδανικό σύμβουλο, εμπνευστή των νόμων και προστάτη της πολιτικής κοινότητας.²⁴⁰ Στην περίπτωση της Μιλήτου αποτελούσε επιπλέον τον πολιούχο θεό, στην εκδοχή του ως Δελφίνιος,²⁴¹ με τις δύο λατρείες του, ως Δελφίνιος και ως Διδυμέυς, να συνδέονται αναπόσπαστα με τη διοικητική δραστηριότητα της Μιλήτου, το Δελφίνιο να συνιστά τον κατεξοχήν χώρο αναγραφής των νόμων και των επίσημων εγγράφων της πόλης²⁴² και το μαντείο των Διδύμων να χρησιμοδοτεί για σημαντικά πολιτικά και θρησκευτικά θέματά της.

Μιλήτου βλ.: Herda 2011, 77-78. Parker 2011, 41-42. *Milet* VI.3, 143-144. Rubinstein 2004 (“Miletos”), 1087. Gorman 2001, 191-193. Gneisz 1990, 211. McDonald 1943, 282. Farnell IV 1907, 171-172.

Γενικότερα για το ιερό του Απόλλωνος στα Δίδυμα και τη σχέση του με την πόλη της Μιλήτου βλ.: Herda 2011, 74-75, 77-81 και σημ. 109-110, 112. Rubinstein 2004 (“Miletos”), 1083, 1087. Filges 2002, 1-12. Gorman 2001, 186-196.

²⁴⁰Σχετικά βλ.: Farnell IV 1907, 199-200. Βλ. επίσης: Βουλευτήρια Αθηνών, Ανδρου και Πριήνης. Επιπλέον, για το χαρακτήρα του Απόλλωνος ως ιδρυτή της πολιτικής κοινότητας, προστάτη του αποικισμού και των νέων πολιτών και τη συνακόλουθη σύνδεση της λατρείας του με τη διοικητική δραστηριότητα, την ανάδειξη των πολιτών και την προβολή των νόμων βλ.: Herda 2011, 75-81. Graf 2002, 853-855. Gorman 2001, 169-171. Farnell IV 1907, 200 κ.εξ., 317 κ.εξ., 322 (με διαφορές στην ερμηνευτική προσέγγιση).

²⁴¹Η πόλη είχε, μάλιστα, πάρει, σύμφωνα με κάποιες παραδόσεις, το όνομά της από το Μίλητο, γιό του Απόλλωνος και πρώτο οικιστή της πολύ πριν την άφιξη των Ιώνων. Τα νομίσματά της δε έφεραν, ως επί το πλείστον, απεικονίσεις και σύμβολα του θεού. Σχετικά με τους διαφορετικούς ιδρυτικούς μύθους της Μιλήτου βλ.: Herda 2011, 79-81 και σημ. 138, 140. Cobet 2006, 886. Käppel 2006, 884. Παλαιοθόδωρος 2006 («Μίλητος»), 2-3 και σημ. 8, 9, 12, 13. Rubinstein 2004 (“Miletos”), 1084. Σχετικά με τα νομίσματα της Μιλήτου βλ.: Παλαιοθόδωρος 2006 («Μίλητος»), 21-23. Rubinstein 2004 (“Miletos”), 1087-1088. Gorman 2001, 168.

Σχετικά με τη λατρεία του πολιούχου Δελφίνιου Απόλλωνος και την ιδιαίτερη πολιτική σημασία της βλ.: Herda 2011, 57-93. Herda 2006. Gorman 2001, 168-171, 176-186 [Αναφέρεται ενδεικτικά, ότι επικεφαλής των *μολπών*, της θρησκευτικής ένωσης που ήλεγχε το Δελφίνιο, ήταν ο *αισυμνήτης/στεφανηφόρος*, επώνυμος άρχοντας της πόλης, ενώ οι *μολποί* ήταν επιφορτισμένοι, μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους, να εξετάζουν υποθέσεις αμφισβητούμενης πολιτικής ταυτότητας (*ἐμ μολποῖς ἔνστασις*). Σύμφωνα δε με μια πρόσφατη αλλά αμφισβητούμενη, εν πολλοίς, θεωρία, βασισμένη σε μια νέα ερμηνεία της ελληνιστικής *επιγραφής των μολπών* (*Milet* I.3.133), που περιγράφει τα πανάρχαια *όργια* τους, θυσίες, σπονδές και θρησκευτικούς ύμνους και μεταξύ αυτών την κατ’ έτος ανάδειξη του νέου *αισυμνήτη* το μήνα Ταυρεώνα, πρώτο μήνα του χρόνου, καθώς και την ετήσια πομπή από το Δελφίνιο στο ιερό των Διδύμων, όλα τα παραπάνω εντάσσονταν στο πλαίσιο μιας μεγάλης εορτής του θεού. Η εορτή αυτή σηματοδοτούσε την αρχή του χρόνου, λάμβανε χώρα αρχικά εντός και γύρω από το Δελφίνιο και περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, την ανάδειξη του νέου *αισυμνήτη* και των *προσεταίρων*, που αποτελούσαν εκπροσώπους των φυλών και θα ήταν οι *πρωτάνεις* της ολιγαρχικής Μιλήτου, θυσίες του παλαιού και νέου *αισυμνήτη* και χορικούς αγώνες των νέων πολιτών, συνέχιζε με τη μεγάλη πομπή που συνέδεε το Δελφίνιο με το ιερό των Διδύμων, όπου και ολοκληρωνόταν με θυσίες και εορτασμούς, που στους ελληνιστικούς χρόνους συνιστούσαν την εορτή των *Βοηγίων/Διδυμείων*. Σχετικά βλ.: Herda 2011, 58-65, 73-74. Πρβλ.: Chaniotis 2010A, 375-379. Parker 2008, 178-180. Gorman 2001, 176-186].

²⁴²Σχετικά βλ.: Herda 2011, 65-67. Πρβλ.: Παλαιοθόδωρος 2006 («Μίλητος»), 15. Gorman 2001, 169-171. *Milet* I.3, 408 (Όπου το Δελφίνιο χαρακτηρίζεται ως το Αρχείο της Μιλήτου και όχι απλώς ως ο επιφανέστερος τόπος της πόλης, κατάλληλος για την προβολή των επίσημων εγγράφων της, όπως υποστηρίζει ο Herda, που εύλογα θεωρεί πως το Αρχείο της Μιλήτου θα στεγαζόταν κάπου αλλού. Επισημαίνεται, άλλωστε, ότι αρκετές επιγραφές προβλέπουν την αναγραφή τους σε στήλη και την

Κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους δε, που το μαντείο επαναλειτούργησε ύστερα από μακρά παύση, η πόλη ανέλαβε άμεσα τον έλεγχο του ιερού²⁴³ και με επίκεντρο αυτό διοργανωνόταν η πανελλήνια εορτή των *Διδυμείων*,²⁴⁴ η Μίλητος απέκτησε ολοένα και περισσότερη φήμη, μέσω της σύνδεσής της με το ιερό, και η λατρεία του Απόλλωνος Διδυμέως απέκτησε ολοένα και μεγαλύτερη σημασία για αυτή. Εξ ου και οι θυσίες και οι πομπές στο ιερό του και οι όρκοι στο θεό, που συνόδευαν τη σύναψη συνθηκών και συμφωνιών, αλλά και η αύξηση των σχετικών αφιερωμάτων στην πόλη.²⁴⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η αφιέρωση του Βουλευτηρίου στον Απόλλωνα Διδυμέα, πέραν βέβαια του παραδοσιακού χαρακτήρα του ως θεϊκού συμβούλου της πόλης. Με αυτό τον τρόπο ο θεός συνδεόταν πλέον με ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά ιδρύματα της Μιλήτου, προβάλλοντας εμφατικά τη σχέση της πόλης με αυτόν και σηματοδοτώντας τη σταδιακή αντικατάσταση του Δελφινίου από τον Απόλλωνα Διδυμέα ως πολιούχου της Μιλήτου, διαδικασία που ολοκληρώθηκε κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, όταν ο Διδυμέας αποκαλείτο πια και επίσημα *προκαθηγεμών* της πόλης.²⁴⁶

τοποθέτησή τους στο Δελφίνιο, χωρίς καμία αναφορά που να οδηγεί στην ταύτιση του Δελφινίου με το Αρχείο της πόλης. Κάποιες συνθήκες, μάλιστα, προβλέπουν την αντίστοιχη αναγραφή τους και σε ένα σημαντικό ιερό της άλλης συνθηκολογούσας πόλης. Σχετικά με το Αρχείο της Μιλήτου και τον έλεγχό του από τη Βουλή, τουλάχιστον κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους, βλ.: Nawotka 2014, 170.)

Σχετικά με την αμφισβητούμενη άποψη, πως μέρος του Δελφινίου αποτελούσε το Πρυτανείο της πόλης (*Μολπόν*), βλ.: Herda 2011, 62-63, 68-70, 79, 81. Πρβλ.: Chaniotis 2010A, 378 (όπου παρατίθενται επιχειρήματα που αντικρούουν την άποψη αυτή) αλλά και: Nawotka 2014, 153-154. Herda 2011, 73 και σημ. 97. Miller 1978, 231. Kleiner 1968, 77 (όπου το Πρυτανείο ταυτίζεται με ένα επίμηκες κτήριο στα δυτικά της βόρειας Αγοράς).

²⁴³Το μαντείο σίγησε μετά την καταστροφή του ιερού από τους Πέρσες, το 494 π.Χ., και έως τον ερχομό του Αλεξάνδρου, το 334 π.Χ. Κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους, που η πόλη ήλεγχε πλέον τη λειτουργία του ιερού, είναι αυτή που όριζε ετησίως τον επικεφαλής ιερέα (*προφήτη*), καθώς και το σώμα των *ταμιών*, που ήταν υπεύθυνο για τα οικονομικά του. Σχετικά βλ.: Filges 2002, 3. Gorman 2001, 195-196.

²⁴⁴Η παλαιότερη μνεία αθλητικών και μουσικών αγώνων προς τιμήν του Απόλλωνος Διδυμέως τοποθετείται στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., ενώ η θεσμοθέτηση των *Πανελληνίων* ή *Μεγάλων Διδυμείων* ως πεντητηρική εορτή τοποθετείται στα τέλη του ίδιου αιώνα. Σχετικά βλ.: Herda 2011, 58 σημ. 11. Parker 2008, 178. Filges 2002, 4-5.

²⁴⁵Σχετικά βλ.: *Milet* VI.3, 147.

Για ελληνοιστικά αφιερώματα στον Απόλλωνα Διδυμέα βλ.: *Milet* VI.3, 148-150.

²⁴⁶Σχετικά βλ.: *Milet* I.3.134, όπου ο εν λόγω τίτλος, που υποδεικνύει την κυρίαρχη θεότητα μιας πόλης, αποδίδεται στο θεό σε ψήφισμα της Νερώνιας περιόδου. Για την αντικατάσταση του Απόλλωνος Δελφινίου από τον Απόλλωνα Διδυμέα ως πολιούχου της Μιλήτου κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους βλ.: *Milet* VI.3, 146-147, όπου επισημαίνεται και η αναφορά μόνο του Διδυμέα μαζί με το Δήμο και το Νέρωνα στην αφιερωματική επιγραφή της πρώτης ρωμαϊκής σκηνής του θεάτρου. Πρβλ. τις επιγραφές της σημ. 238, όπου φαίνεται πως οι συνθήκες και τα ψηφίσματα της Μιλήτου από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. κ.εξ., όταν προβλέπουν θυσίες και στα δύο ιερά του Απόλλωνος, αναφέρουν πρωτίστως αυτές στον Απόλλωνα Διδυμέα. Πρβλ. τέλος τη συνθήκη με τη Μαγνησία επί Μαιάνδρω (*Milet* I.3.148), όπου δίνεται όρκος μόνο στον Απόλλωνα Διδυμέα και τους άλλους θεούς και τη συνθήκη συμπολιτείας με την Ηράκλεια (*Milet*

Η Εστία Βουλαία είναι επίσης θεότητα ιδιαιτέρως συνδεδεμένη με την πολιτική δραστηριότητα της Μιλήτου, όπως γίνεται εμφανές από την επίκλησή της σε όρκους και την προσφορά θυσιών σε αυτήν κατά τη σύναψη συνθηκών ή μετά τη λήψη σημαντικών αποφάσεων του Δήμου, ενώ και ο Ζεύς Βουλαίος απαντάται σε αντίστοιχο ρόλο.²⁴⁷ Ο χαρακτήρας των Βουλαίων θεοτήτων ως συμβούλων και εμπνευστών των σωστών αποφάσεων αποτελούσε εξάλλου κοινή πεποίθηση των Ελλήνων και ο ρόλος τους ως προστατών της πολιτικής δραστηριότητας διαπιστώνεται σε διάφορες πόλεις του ελληνικού κόσμου. Η λατρεία του Διός Βουλαίου και της Εστίας Βουλαίας σχετίζεται δε, ως επί το πλείστον, με τα Βουλευτήρια των πόλεων.²⁴⁸

Σύμφωνα, μάλιστα, με σωζόμενα ψηφίσματα, που αποτυπώνουν τη συνδεόμενη με την πολιτική ζωή της Μιλήτου θρησκευτική δραστηριότητα ήδη από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ.,²⁴⁹ οι θυσίες στον Απόλλωνα Δελφίνιο και τον Απόλλωνα Διδυμέα, αλλά και την Αρτέμιδα, τη Λητώ, την Αθηνά και το Δία Σωτήρα στη συνθήκη με την Ηράκλεια (*Milet* I.3.150), τελούνταν από ιερείς και αξιωματούχους του Δελφινίου και του ιερού των Διδύμων, *στεφανηφόρο και προσεταιίρους, προφήτη και ταμία* αντίστοιχα, ενώ αυτές στην Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο τελούνταν, με τη συνδρομή ιερέα ή ιερέα και κήρυκα, από επιτροπές αξιωματούχων, *πρυτάνεις, ήρημένους επί τη φυλακῆι*, που εμπλέκονταν στη διοικητική διαδικασία που προέβλεπαν οι εν λόγω συμφωνίες, ή και στην προβούλευσή τους, και θυσίαζαν επομένως στις αρμοδιότερες για την ευνοϊκή έκβασή τους θεότητες. Δεδομένης δε της ενασχόλησης των συγκεκριμένων επιτροπών με την προβούλευση από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. κ.εξ., περίοδο που η Βουλή είχε ως επί το πλείστον άλλες διοικητικές αρμοδιότητες, και της σύνδεσης των Βουλαίων θεοτήτων με

I.3.150), όπου δίνεται όρκος μόνο στον Απόλλωνα Διδυμέα και άλλους θεούς της πόλης αλλά προβλέπονται θυσίες, τόσο στο Διδυμέα, όσο και στο Δελφίνιο.

Για τη στενή σχέση των δύο λατρειών ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους βλ.: Herda 2011, 74-75, 77-81.

²⁴⁷Για τη σύνδεση της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου με την πολιτική δραστηριότητα της Μιλήτου βλέπε τις επιγραφές της σημ. 238 αλλά και την ακόλουθη:

-*Milet* I.3.149 (όπου αναφέρεται ο όρκος στην Εστία Βουλαία κατά τη σύναψη συνθήκης συμπολιτείας με τα Πίδασα, μεταξύ του 188/187 π.Χ. και του 170/169 π.Χ. Σχετικά βλ.: Nawotka 2014, 105, 154 σημ. 242. *Milet* VI.1, 184-185. *Milet* I.3, 248, 350-357).

²⁴⁸Σχετικά βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Άνδρου, Ερυθρών, Πριήνης, Αλικαρνασσού, Καλχηδόνας, Κω, Θάσου, Κνίδου, Περγάμου, Αφροδισιάδος και Καύνου. Βλ. επίσης: Gneisz 1990, 206, 211. Schwabl 1972, 291. McDonald 1943, 280, 281-282. Jessen 1899, 1019-1020.

Για τις λατρείες της Αρτέμιδος Βουληφόρου Σκιρίδος και της Αρτέμιδος Βουλαίας, από τις οποίες μόνον η δεύτερη θα μπορούσε να συνδεθεί με την πολιτική δραστηριότητα της Μιλήτου, πλην όμως δεν έχουμε κανένα στοιχείο πριν από τους ρωμαϊκούς χρόνους, βλ.: *Milet* VI. 3, 143-144, 154. Gneisz 1990, 212. McDonald 1943, 282-283. Farnell IV 1907, 171. Farnell II 1896, 468.

²⁴⁹Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 238, 247.

το μεταγενέστερο Βουλευτήριο της Μιλήτου, αναρωτιέται κανείς μήπως οι εν λόγω επιτροπές στεγάζονταν από τότε στον ίδιο χώρο με τη Βουλή της πόλης (παλαιότερο Βουλευτήριο, Πρυτανείο κ.λ.π.), απ' όπου κληροδοτήθηκαν και οι λατρείες στο μεταγενέστερο Βουλευτήριο, ή απλώς θυσίαζαν στις Βουλαίες θεότητες λόγω αρμοδιότητάς τους επί του θέματος.²⁵⁰

Ο Hamon, τέλος, που θεωρεί δεδομένη την ύπαρξη ενός παλαιότερου Βουλευτηρίου και τη σύνδεση των Βουλαίων θεοτήτων με το προγενέστερο ίδρυμα, ερμηνεύει και τον προαναφερόμενο ιερέα ως ιερέα των Βουλαίων θεοτήτων, που θα έδρευε στο κτήριο κατ' αντιστοιχία με άλλες ελληνιστικές πόλεις.²⁵¹ Κάτι τέτοιο, ωστόσο, είναι μεν πιθανό αλλά όχι απαραίτητο, αφού για παράδειγμα στην ελληνιστική Αθήνα οι θυσίες των *πρυτάνεων* στον Απόλλωνα Προστατήριο και την Αρτέμιδα Βουλαία, που επιχωρίαζαν στο Βουλευτήριο και τη Θόλο αντίστοιχα, πραγματοποιούνταν με τη συνοδεία του ιερέα του επώνυμου ήρωα της φυλής τους, που δεν φαίνεται να είχε την έδρα του στο Βουλευτήριο της πόλης, ενώ οι πρώτες μαρτυρίες για ιερείς του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας, που λατρεύονταν στο αθηναϊκό Βουλευτήριο από τους κλασικούς τουλάχιστον χρόνους, προέρχονται από τη ρωμαϊκή περίοδο.²⁵²

Όπως αναφέρεται δε στα προαναφερόμενα ψηφίσματα, που περιγράφουν τη θρησκευτική δραστηριότητα κατά τη σύναψη συνθηκών ή μετά τη λήψη σημαντικών αποφάσεων του Δήμου, όλες οι τελετουργίες λάμβαναν χώρα προκειμένου να εξασφαλισθεί η εύνοια και η προστασία των θεών της πόλης, που θεωρείτο απαραίτητη για την ευνοϊκή έκβαση των συμφωνιών. Στην περίπτωση, μάλιστα, των όρκων, η επίκλησή τους αποτελούσε δέσμευση για την πραγματοποίηση των συμφωνηθέντων, με τους θεούς να λειτουργούν ως επόπτες και βαριές κατάρες να απειλούν τους επιόρκους.²⁵³ Όλα τα παραπάνω φανερώνουν, πως οι θεοί που συνδέονται με το Βουλευτήριο της Μιλήτου, θεωρούνταν προ πολλού θεματοφύλακες της πολιτικής ζωής

²⁵⁰Για την άσκηση της προβούλευσης κυρίως από επιτροπές αξιωματούχων, ενιαύσιας μάλλον θητείας, και όχι από τη Βουλή της Μιλήτου κατά τους ελληνιστικούς χρόνους βλ.: Nawotka 2014, 102-110.

²⁵¹Σχετικά βλ.: Hamon 2006, 167 και σημ. 65-66 (που βάσει της εύρεσης της ενεπίγραφης βάσης του τιμητικού αγάλματος του Λίχαντος θεωρεί, πως το παλαιότερο Βουλευτήριο βρισκόταν στην ίδια θέση. Πρβλ. εντούτοις σελ. 87 και σημ. 236)

²⁵²Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 23 και σημ. 57 και παρακάτω σελ. 207 και σημ. 541.

²⁵³Για τη γενικότερη σημασία και χρήση των όρκων, όπου οι θεοί λειτουργούσαν ως μάρτυρες και εγγυητές του όρκου και ως επιτηρητές των ορκιζόμενων, βλ.: Burkert 1993, 512-517.

της πόλης και είναι περισσότερο από βέβαιο, ότι σχετική με αυτούς λατρευτική δραστηριότητα θα λάμβανε χώρα και εντός του ιδρύματος. Στην περίπτωση δε, που το άγαλμα που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του κτηρίου, απεικονίζει όντως την Εστία Βουλαία, έχουμε το πρώτο παράδειγμα αντίστοιχου αγάλματος στο εσωτερικό Βουλευτηρίου, γεγονός που καταδεικνύει μια εξέλιξη στον τρόπο αντίληψης της θεάς.

Είναι γνωστό πως οι απεικονίσεις της Εστίας δεν είναι πολλές, πλην όμως αγάλματά της αναφέρονται, και μάλιστα εντός Πρυτανείων, ήδη από τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους.²⁵⁴ Καμία σχετική αναφορά δεν υπάρχει, εντούτοις, για τα Βουλευτήρια, όπου η λατρεία της θεάς είχε δευτερεύουσα θέση σε σχέση με αυτή των Πρυτανείων και η Εστία Βουλαία φαίνεται να ταυτιζόταν με τους βωμούς των κτηρίων, αποτελώντας τη σκιάδη δύναμη που προστάτευε αυτούς και κατ' επέκταση τα ιδρύματα.²⁵⁵ Στην περίπτωση της Μιλήτου, όμως, η θεά μοιάζει να είχε αποκτήσει μορφή και απτή θεϊκή οντότητα, γεγονός που συνάδει με την αναφορά της ως μιας από τις σημαντικότερες πολιτικές θεότητες ήδη σε προγενέστερα της ίδρυσης του Βουλευτηρίου ψηφίσματα. Στη συνθήκη συμπολιτείας με τα Πίδασα (*Milet* I.3.149), μάλιστα, αποτελεί τη μοναδική θεότητα, στην οποία ορκίζονταν τα συμβαλλόμενα μέλη. Επομένως η Εστία Βουλαία δεν αποτελούσε εδώ απλώς την αόρατη δύναμη του Βουλευτηρίου αλλά μια πλήρως προσωποποιημένη θεά, προστάτιδα της πολιτικής δραστηριότητας. Ήταν δε μάλλον η σημαντικότερη λατρεία της Εστίας στην πόλη, η αρχική έδρα της οποίας θα μπορούσε να βρίσκεται στο Πρυτανείο, σε περίπτωση που δεν υπήρχε παλαιότερο Βουλευτήριο.²⁵⁶ Το Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ., εντούτοις, αποτελούσε το κέντρο της λατρείας της μετά την ίδρυσή του.

²⁵⁴Τα Πρυτανεία άλλωστε αποτελούσαν την έδρα της κοινής εστίας κάθε πόλης και επομένως το σημαντικότερο σημείο κοινής λατρείας της θεάς στις περισσότερες πόλεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου (*Εστία Πρυτανεία* ή *Πρυτανίτις*). Αναφορά σε λατρευτικό άγαλμα της Εστίας εντός του Πρυτανείου γίνεται στον 11^ο *Νεμεόνικο* του Πινδάρου, ενώ αντίστοιχα αγάλματα παραδίδονται για το Πρυτανείο των Αθηνών και αυτό της Πάρου (4^{ος} αι. π.Χ.). Τέλος, και στο Πρυτανείο της Δήλου υπήρχαν δύο χάλκινα αγάλματα της θεάς κατά το 2^ο αι. π.Χ. Σχετικά βλ.: Graf 2005 ("Hestia"), 286. Sarian 1990, 407-412. Miller 1978, 15-16. Farnell V 1909, 346-348, 350, 351, 361, 365.

²⁵⁵Σχετικά βλ.: Graf 2005 ("Hestia"), 286. Αλλά και: Gneisz 1990, 211. McDonald 1943, 282 (όπου επισημαίνεται, πως δεν υπάρχει καμιά αναφορά αγάλματος της Εστίας σε κτήριο πολιτικών συνελεύσεων). Farnell V 1909, 348, 361-362.

²⁵⁶Για τη λατρεία της Εστίας Βουλαίας σε Πρυτανεία άλλων πόλεων βλ. παρακάτω σελ. 147 και σημ. 404. Για την αμφίβολη θεωρία πως η κοινή εστία της πόλης στεγαζόταν στο Δελφίνιο, σε τμήμα του ιερού που αποτελούσε το Πρυτανείο της Μιλήτου (*Μολπόν*), βλ.: Herda 2011, 62-63, 68. Πρβλ.: Chaniotis 2010A, 378.

Όσον αφορά, τέλος, στη λατρεία του Δήμου, η οποία επίσης υποδεικνύεται από την αφιερωματική επιγραφή του Βουλευτηρίου, απαντάται συχνά στις πόλεις των ελληνιστικών χρόνων, είχε όμως διαφορετική έννοια από την αντίστοιχη λατρεία των κλασικών χρόνων. Σε μια εποχή που το πολιτειακό καθεστώς των ανεξάρτητων πόλεων ήταν μια μετριοπαθής δημοκρατία και η τύχη τους εξαρτιόταν περισσότερο από τις σχέσεις τους με τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής (ελληνιστικά βασίλεια, Ρώμη) παρά από την έκβαση εσωτερικών πολιτικών ερίδων,²⁵⁷ η εν λόγω λατρεία δεν φαίνεται να στόχευε, τόσο στην προβολή του δημοκρατικού πολιτεύματος και της κυριαρχίας του Δήμου έναντι άλλων πολιτικών δυνάμεων, όσο στην προβολή της πόλης ως ανεξάρτητης πολιτικής κοινότητας. Ο Δήμος αποτελούσε με λίγα λόγια την προσωποποίηση του συνόλου των πολιτών και λειτουργούσε ως σύμβολο της πόλης.²⁵⁸ Στην περίπτωση της Μιλήτου δε, πέραν του Βουλευτηρίου, η λατρεία του αποτυπώνεται σε δύο επιπλέον αναθηματικούς βωμούς του 1^{ου} αι. π.Χ., αφιερωμένους σε σημαντικούς θεούς της πόλης, ο ένας εκ των οποίων εντοπίστηκε στη Νότια Αγορά της Μιλήτου και είναι αφιερωμένος στην ίδια θεϊκή τριάδα με το Βουλευτήριο.²⁵⁹

Ανακεφαλαιώνοντας διαπιστώνουμε, πως το Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ., η κατασκευή του οποίου πραγματοποιήθηκε μάλλον με χορηγία του Αντιόχου του Δ΄ του Επιφανούς, μέσω των μιλήσιων αυλικών του, Τιμάρχου και Ηρακλείδη, αφιερώθηκε στις σημαντικότερες πολιτικές θεότητες της Μιλήτου την εποχή της ίδρυσής του· στον Απόλλωνα Διδυμέα, τον κυρίαρχο θεό της πόλης στην εκδοχή που εξέφραζε το συμβουλευτικό του χαρακτήρα, ο οποίος απέκτησε πανελλήνια φήμη και από τους ελληνιστικούς έως τους αυτοκρατορικούς χρόνους αντικατέστησε σταδιακά το Δελφίνιο ως πολιούχος θεός της Μιλήτου, την Εστία Βουλαία, τη σημαντικότερη μάλλον λατρεία της Εστίας στην πόλη και σπουδαιότερη καθαρά πολιτική λατρεία, πέραν αυτής του Απόλλωνος Δελφινίου και του Απόλλωνος Διδυμέως, και το Δήμο, που αποτελούσε ουσιαστικά προσωποποίηση της πόλης ως ανεξάρτητης πολιτικής κοινότητας. Με λίγα λόγια αφιερώθηκε στους αντιπροσωπευτικότερους θεούς της Μιλήτου, προβάλλοντας την ταυτότητα, τη φήμη και την ανεξάρτητη, δημοκρατική της διακυβέρνηση. Τέλος, και

²⁵⁷Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό, ότι ολιγαρχικά ή τυραννικά καθεστώτα εγκαθιδρύονταν συνήθως κατόπιν ξένων επεμβάσεων.

²⁵⁸Σχετικά βλ.: Martin 2013, 13-15. Messerschmidt 2003, 23-34, 161-162.

²⁵⁹Σχετικά βλ.: Messerschmidt 2003, 226. *Milet* VI.1, 84-85 (*Milet* I.7.299), 147 (*Milet* II.3.400).

ο Ζεύς Βουλαίος, γνωστός από τις συνθήκες και τα ψηφίσματα που συνδέουν τη λατρεία του με την πολιτική δραστηριότητα της Μιλήτου, φαίνεται να σχετίζεται με το εν λόγω ίδρυμα, όπως φανερώνει η ενεπίγραφη αγαλματική βάση που εντοπίστηκε μπροστά από το πρόπυλό του.

Η λατρευτική δραστηριότητα που αναμφισβήτητα συνδέεται με τις παραπάνω θεότητες, θα λάμβανε χώρα εντός του ιδρύματος, σε βωμό που θα υπήρχε στο εσωτερικό της αίθουσας συνεδριάσεων, ενώ λείψανα γυναικείου αγάλματος, που αποδίδεται στην Εστία Βουλαία, εντοπίστηκαν στον προθάλαμο του κτηρίου. Επισημαίνεται, τέλος, πως, σύμφωνα με μια πρόσφατη θεωρία, η ίδια η μορφή του Βουλευτηρίου με την ευρεία περίστυλη αυλή, στοιχείο που μιμήθηκαν πολλά μεταγενέστερα Βουλευτήρια της Μ. Ασίας, υποδεικνύει τη χρήση του ως χώρου τέλεσης εκτεταμένων θυσιών και σχετικών γευμάτων της Βουλής.²⁶⁰ Τέτοιου είδους γεύματα είναι γνωστά από τις πηγές για άλλες πόλεις της Μ. Ασίας με αντίστοιχου τύπου Βουλευτήρια, όπου κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους το σύνολο των βουλευτών συμμετείχε σε ανάλογες τελετουργίες. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η διαμόρφωση της ευρείας αυλής με τις περιμετρικές στοές να είχε στόχο τη φιλοξενία τέτοιου είδους τελετών και ίσως δεν είναι τυχαία η μεταγενέστερη τοποθέτηση του βωμού της αυτοκρατορικής λατρείας στο κέντρο της αυλής αυτής.

Βουλευτήριο Ηράκλειας του Λάτμου

Στα ανατολικά της Αγοράς της αρχαίας Ηράκλειας και επί ενός ανδρήρου που τοποθετείται ελάχιστα ψηλότερα αυτής, έχουν εντοπιστεί τα λείψανα ενός ευρέως ορθογώνιου κτηρίου, με προσανατολισμό Β-N και διαστάσεις 20.18μ. X 26.24μ. περίπου, εντός του οποίου σώζονται τμήματα βαθμιδωτών εδωλίων ορθογώνιας κάτοψης (εικ.16α-β).²⁶¹ Το κτήριο, που τοποθετείται στην ανηφορική πλαγιά της πόλης, έχει

²⁶⁰Σχετικά βλ.: Hamon 2005, 323-324. Πρβλ.: Kockel 1995, 34 (όπου η διαμόρφωση της ευρείας αυλής ερμηνεύεται ως μέσο απομόνωσης του Βουλευτηρίου από τον περιβάλλοντα χώρο).

²⁶¹Σχετικά με τη θέση, την κάτοψη και τη γενικότερη περιγραφή του κτηρίου βλ.: Ντόουσον, Καμάρα 2006, 1-3. Αλεξανδροπούλου 2005 («Ηράκλεια Λάτμου»), 4. Hamon 2005, 323. Gneisz 1990, 109-111, 198, 201, 202, 322. Lawrence 1973, 274. McDonald 1943, 192-196, 251, 254, 264-266. Krischen 1941, 23, 25-33.

Γενικά για την αρχαία Ηράκλεια, που ιδρύθηκε στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ./πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. ως διάδοχος της Λάτμου και βρισκόταν ως επί το πλείστον υπό τον έλεγχο ξένων ηγεμόνων, είχε εντούτοις δημοκρατικό πολίτευμα από τον 3^ο αι. π.Χ. και ήκμασε κατά τον 2^ο αι. π.Χ., όταν ανακηρύχθηκε από τους Ρωμαίους ελεύθερη πόλη, βλ.: Αλεξανδροπούλου 2005 («Ηράκλεια Λάτμου»), 1-4. Peschlow-Bindokat

πρόσοψη προς νότο, όπου και επικοινωνούσε, μέσω δύο θυρών, με τις στοές που διαμορφώνονταν στα βόρεια και ανατολικά μιας εκτεταμένης αυλής, διαμέσου της οποίας επιτυγχανόταν και η πρόσβαση σε αυτό.²⁶² Έξι σειρές μαρμάρινων εδράνων, οργανωμένες γύρω από μια ορθογώνια ορχήστρα με άνοιγμα προς νότο, καταλάμβαναν το κύριο μέρος του εσωτερικού του. Ένας περιμετρικός διάδρομος, το επίπεδο του οποίου θα βρισκόταν στη στάθμη της ανώτερης σειράς των εδράνων, περιέβαλλε το αμφιθέατρο. Στην άκρη του δε, και πίσω ακριβώς από την τελευταία σειρά των εδράνων, σειρά ιωνικών κιόνων για τη στήριξη της στέγης θα διατάσσονταν στα βόρεια, ανατολικά και δυτικά.²⁶³ Στα νότια του αμφιθεάτρου, ακριβώς απέναντι από το άνοιγμα της ορχήστρας και σε χαμηλότερο επίπεδο από τις εισόδους του κτηρίου, μια επιμήκης λίθινη εξέδρα, μήκους 1.10μ. περίπου, φιλοξενούσε μάλλον θέσεις αξιωματούχων. Στο κέντρο δε της ορχήστρας ένας ορθογώνιος λίθος, διαστάσεων 0.74μ. X 0.72μ. και ύψους 0.18μ. περίπου, αποτελεί τη βάση ενός βωμού.

Τα λείψανα της ανωδομής του φανερώνουν, πως το κτήριο ήταν ιδιαίτερα φροντισμένης κατασκευής και έδινε εξωτερικά την εντύπωση διώροφου κτίσματος. Το κατώτερο μέρος των τοίχων συνιστούσε συμπαγής τοιχοποιία, δομημένη κατά το ισόδομο σύστημα, ενώ το ανώτερο τμήμα είχε αρχιτεκτονική διάρθρωση, με σειρά δωρικών ημικιόνων, γωνιακές παραστάδες και παράθυρα στους περιμετρικούς τοίχους

2005, 109 κ.εξ. Peschlow-Bindokat 2005A, 151. Flensted-Jensen 2004 (“Latmos/Herakleia”), 1126-1127. Peschlow-Bindokat 1996, 29 κ.εξ.

²⁶²Η έντονη κατωφέρεια του εδάφους καθιστούσε απαραίτητη την κατασκευή ισχυρών αναλημματικών τοίχων στη νότια και ανατολική πλευρά του κτηρίου, οι οποίοι διατηρούνται έως σήμερα σε αρκετό ύψος. Οι συμμετρικά τοποθετημένες νότιες εισοδοί του κτηρίου, τα κατώφλια των οποίων επίσης διατηρούνται, είχαν πλάτος 2.40μ. περίπου. Σύμφωνα με κάποιους μελετητές (Gneisz, Krischen), μια επιπλέον θύρα υπήρχε στο κέντρο του βόρειου τοίχου του κτηρίου. Σχετικά βλ.: Gneisz 1990, 110, 322. McDonald 1943, 192, 195. Krischen 1941, 25-26, 29, 30.

²⁶³Το αμφιθέατρο, που μπορούσε να φιλοξενήσει γύρω στα 300 άτομα, αναπτυσσόταν γύρω από μια ορθογώνια ορχήστρα, διαστάσεων 7.12μ. X 6.80μ., διαμορφωμένη από πατημένο χώμα. Οι βάσεις και οι κατώτεροι, αράβδωτοι σφόνδυλοι δύο κιόνων εντοπίστηκαν πίσω από τα έδρανα της βόρειας πλευράς, ενώ διάσπαρτοι σφόνδυλοι κιόνων ανακαλύφθηκαν στην ορχήστρα αλλά και έξω από το κτήριο. Τα στοιχεία αυτά οδήγησαν στην αποκατάσταση μιας περιμετρικής ιωνικής κιονοστοιχίας στο πίσω μέρος του αμφιθεάτρου. Σχετικά βλ.: Ντόουσον, Καμάρα 2006, 2, 3. Αλεξανδροπούλου 2005 («Ηράκλεια Λάτμου»), 4. Lawrence 1973, 274. McDonald 1943, 195-196, 264-266 (όπου το κτήριο συγκρίνεται ως επί το πλείστον με το Βουλευτήριο της Πριήνης). Πρβλ.: Gneisz 1990, 109-111, 322. Krischen 1941, 26-30 (που αποκαθιστούν δύο μόνο ζεύγη κιόνων, τοποθετημένα συμμετρικά στις βόρειες και νότιες απολήξεις του αμφιθεάτρου, και δύο κλίμακες στο νοτιοανατολικό και νοτιοδυτικό αντίστοιχα άκρο των εδράνων, οι οποίες θα οδηγούσαν στο επίπεδο του περιμετρικού διαδρόμου, που θα περιέβαλλε το αμφιθέατρο και από τις τέσσερις πλευρές, βρισκόμενος στη στάθμη της τελευταίας σειρά των εδράνων και λίγο χαμηλότερα από τα κατώφλια των εισόδων. Βάσει της εσωτερικής αυτής διαρρύθμισης το κτήριο εντάσσεται στην αρχιτεκτονική παράδοση του Βουλευτηρίου της Μιλήτου. Βλ. και: Hamon 2005, 323-324, που επισημαίνει την τοποθέτησή του πίσω από μια περιστυλι αυλή, όπως και το Βουλευτήριο της Μιλήτου)

και δωρικό θριγκό στην επίστεψη. Λίθινες ασπίδες κοσμούσαν, τέλος, τα ανώτερα τμήματα των τυφλών μετακινίων, καθώς και την κορυφή των αετωμάτων.²⁶⁴

Το κτήριο, που τοποθετείται στον 2^ο αι. π.Χ.,²⁶⁵ ταυτίζεται με το Βουλευτήριο της πόλης βάσει της εσωτερικής διάρθρωσής του, της γεινιάσής του με την Αγορά της Ηράκλειας και της προσεγγμένης κατασκευής του αλλά κυρίως λόγω των ομοιοτήτων που παρουσιάζει με άλλα ταυτισμένα Βουλευτήρια, όπως αυτά της Πριήνης και της Μιλήτου.²⁶⁶ Η ύπαρξη βωμού στο κέντρο της ορχήστρας του, όπως αυτή υποδεικνύεται από τη λίθινη βάση που εντοπίστηκε εκεί, αποτελεί ένδειξη τέλεσης θυσιών στο εσωτερικό του ιδρύματος, αντίστοιχων με αυτές που είναι γνωστές από τα Βουλευτήρια άλλων πόλεων. Πέραν όμως της λατρείας της Εστίας, η οποία υπονοείται από την ίδια την ύπαρξη του βωμού αλλά και τη φύση του ιδρύματος, δεν έχουμε περαιτέρω στοιχεία για τις τελετουργίες αυτές. Και στην περίπτωση της Ηράκλειας, εντούτοις, το Βουλευτήριο τοποθετείται πίσω από μια εκτεταμένη περίστυλη αυλή, οι στοές της οποίας θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν γεύματα που θα ακολουθούσαν τις θυσίες της Βουλής.²⁶⁷ Η αυλή άλλωστε φαίνεται ότι εξυπηρετούσε αποκλειστικά το Βουλευτήριο και το γειτονικό εφραπτόμενό του κτήριο, το οποίο φαίνεται να ανήκει στο ευρύτερο συγκρότημά του και θα μπορούσε να χρησιμεύει για τη φύλαξη εγγράφων ή άλλων σημαντικών αντικειμένων.²⁶⁸

²⁶⁴Οι ημικίονες, που αντιστοιχούσαν σε άλλους στο εσωτερικό του κτηρίου, αλλά και τα παράθυρα έλειπαν μόνο από την πρόσοψη του κτηρίου, καθώς αυτή καλυπτόταν από τη βόρεια στοά της αυλής. Σχετικά με την ανωδομή του κτηρίου βλ.: Gneisz 1990, 201, 202, 322. Krischen 1941, 27-28, 31-32.

²⁶⁵Σχετικά βλ.: Ντούσον, Καμάρα 2006, 3. Αλεξανδροπούλου 2005 («Ηράκλεια Λάτμου»), 4. Peschlow-Bindokat 2005, 121. Peschlow-Bindokat 1996, 37. Hansen, Fisher Hansen 1995, 39. Gneisz 1990, 109, 322. Πρβλ.: McDonald 1943, 196 (που το τοποθετεί λίγο πριν το 300 π.Χ., βάσει της τοιχοποιίας του που προσομοιάζει αυτής κάποιων πύργων της οχύρωσης, τους οποίους και χρονολογεί στον 4^ο αι. π.Χ.).

²⁶⁶Στην περίπτωση δε της Ηράκλειας, που ήταν μια μεσαίου μεγέθους πόλη, δεν τίθεται θέμα χρήσης του μικρού σχετικά κτηρίου από την Εκκλησία του Δήμου, όπως στην περίπτωση της Πριήνης. Σχετικά με την ταύτιση του κτηρίου βλ.: Gneisz 1990, 322. Mc Donald 1943, 196.

²⁶⁷Σχετικά με αυτού του είδους χρήση της αυλής βλ.: Hamon 2005, 323-324.

²⁶⁸Σχετικά με το γειτονικό κτήριο βλ.: Krischen 1941, 25 (που λόγω της ναόσχημης κάτοψής του θεωρεί πιθανή και την ταύτισή του με ναΐσκο αφιερωμένο σε Βουλαίες θεότητες).

2.2 Θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια, γνωστή ή συμπεριαινόμενη από τις πηγές

Βουλευτήρια Μεγάρων, Ανδρου (βλ. παραπάνω)

Βουλευτήριο Ιασού

Μια σειρά επιγραφών της Ιασού από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής αναφέρουν τη Βουλή της πόλης,²⁶⁹ που είχε δημοκρατικό πολίτευμα τουλάχιστον από τον 4^ο αι. π.Χ., όπως και κατά το μεγαλύτερο μέρος των ελληνιστικών χρόνων.²⁷⁰ Το Βουλευτήριο της

²⁶⁹Η Ιασός τοποθετείται σε ένα ακρωτήριο στο βόρειο τμήμα του μεγάλου κόλπου, που ανοίγεται βορείως της Αλικαρνασσού, στην περιοχή μεταξύ της Μιλήτου και των Μυλάσων. Ιδρύθηκε κατά τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους σε ένα νησί, που ενώθηκε σταδιακά με τη στεριά. Η περιοχή κατοικείτο τότε από Κάρες. Οι άποικοι ήταν, κατά την παράδοση, Δωριείς του Άργους αλλά επεβλήθησαν στους ντόπιους μόνο με τη βοήθεια των Μιλησίων. Η Ιασός απέκτησε έτσι ιωνικό χαρακτήρα, διέθετε ωστόσο και καρικό πληθυσμό, ενώ ο πλήρης «εξελληνισμός» της φαίνεται να έλαβε χώρα το αργότερο κατά τους κλασικούς χρόνους. Κατά τους αρχαίους χρόνους φαίνεται πως πέρασε, μαζί με την υπόλοιπη Καρία, στον έλεγχο των Λυδών και κατόπιν των Περσών. Συμμετείχε στην Ιωνική Επανάσταση και από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. υπήρξε μέλος της Δηλιακής Συμμαχίας. Το 412 π.Χ. καταλήφθηκε από τους Σπαρτιάτες, που την παρέδωσαν στο σατράπη της Ιωνίας Τισσαφέρνη. Επανήλθε, εντούτοις, στο στρατόπεδο των Αθηναίων, για να κατακτηθεί εκ νέου από το Λύσανδρο το 405 π.Χ. Το 394-391 π.Χ. συμμετείχε σε μια Συμμαχία πόλεων εναντίον ή υπέρ της Σπάρτης. Με την Ανταλκίδειο ειρήνη (387/6 π.Χ.) περιήλθε στους Πέρσες και εντάχθηκε στην επικράτεια των Εκατομνιδών σατραπών της Καρίας, όπου και απολάμβανε σχετική αυτονομία. Κατόπιν δε πέρασε απευθείας στον έλεγχο των Περσών. Καταλήφθηκε από τον Αλέξανδρο μετά τη μάχη του Γρανικού (334 π.Χ.), οπότε και επανήλθε η δημοκρατία, πολίτευμα που φαίνεται πως γνώρισε η πόλη από τον 4^ο αι. π.Χ. Μετά το θάνατό του η Ιασός πέρασε αρχικά στον έλεγχο του σατράπη της Καρίας Ασάνδρου και κατόπιν σε αυτόν του Αντιγόνου του Μονοφθάλμου (313-309 π.Χ.), για να καταλήξει στη σφαίρα επιρροής του Πτολεμαίου, που εγγυήθηκε με συνθήκη την ανεξαρτησία της γύρω στο 309/305 π.Χ. Υπήρξε ανεξάρτητη έως το 227 π.Χ., οπότε περιήλθε στον έλεγχο των Μακεδόνων, μετά την εκστρατεία του Αντιγόνου Δόσωνος στην Καρία. Το 201 π.Χ. καταλήφθηκε από το Φίλιππο τον Ε΄ της Μακεδονίας, ο οποίος εγκατέστησε φρουρά στην πόλη έως το 197/196 π.Χ. Το 195 π.Χ. πέρασε στον έλεγχο του Αντιόχου του Γ΄, που αναγνώρισε στην Ιασό την ελευθερία και την αυτονομία της, τουλάχιστον μέχρι τον πόλεμο με τους Ρωμαίους, ενώ μετά τη συνθήκη της Απάμειας η πόλη περιήλθε στον έλεγχο των Ροδίων (188-167 π.Χ.). Ανεξαρτητοποιήθηκε εκ νέου το 167 π.Χ., για να ενταχθεί τελικά στη ρωμαϊκή επαρχία της Ασίας, είτε το 129 π.Χ., είτε μετά τον Α Μιθριδατικό πόλεμο. Περισσότερα για την ιστορία της Ιασού βλ.: Bianchi, Masturzo 2018, 134. Fabiani 2015, 1-4. Kaletsch 2005, 687-688. Μεχτίδης-Παλαιοθόδωρος 2005, 1-3. Baldoni κ.α. 2004, 32-43. Flensted-Jensen 2004 (“Iasos”), 1117-1119. Hornblower 1982, 112-114.

²⁷⁰Για αναφορές της Βουλής της Ιασού βλ. τις επιγραφές: SEG 36.982 C (5^{ος} π.Χ.). SEG 36.982 B και I.Iasos 60 (4^{ος} αι. π.Χ., σχετικά με τη χρονολόγηση της SEG 36.982 B βλ.: Fabiani 2015, 280 σημ. 10). SEG 36.983 (370-360 π.Χ., σχετικά με τη χρονολόγησή της βλ.: Fabiani 2015, 13, 14, 16). I.Iasos 1 (367-354 π.Χ.). I.Iasos 32 (333/314 π.Χ.). I.Iasos 2 (309-304 π.Χ.). I.Iasos 3 (304-282 π.Χ.). I.Iasos 52 (μέσα 4^{ου}/μέσα 3^{ου} αι. π.Χ.). I.Iasos 25, 42, 46, 47, 59, 68 (4^{ος}/3^{ος} αι. π.Χ.). I.Iasos 35, 76 (3^{ος} αι. π.Χ.). Maddoli 2008, 18.2, 19.2 και I.Iasos 41, 44, 58 (275-250 π.Χ., σχετικά με τη χρονολόγησή τους βλ.: Fabiani 2015, 15, 16, 133). I.Iasos 35 (240-220 π.Χ., σχετικά με τη χρονολόγησή της βλ.: Fabiani 2015, 15-16). Maddoli 2008, 25B και I.Iasos 36 (240-210 π.Χ., σχετικά με τη χρονολόγησή τους βλ.: Fabiani 2015, 15-16). SEG 41.930 και SEG 41.931 (220-190 π.Χ., σχετικά με τη χρονολόγησή τους βλ.: Fabiani 2015, 15-16). SEG

Ιασού αναφέρεται σε επιγραφές του 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ., ενώ ένα Βουλευτήριο των ρωμαϊκών χρόνων έχει αποκαλυφθεί στα νότια της Αγοράς της πόλης.²⁷¹ Στα θεμέλιά του, μάλιστα, έχουν εντοπιστεί τα λείψανα ενός ευρέως δημόσιου κτηρίου που, σύμφωνα με νεώτερες μελέτες, θα μπορούσε να αποτελεί ένα Βουλευτήριο ιδρυμένο κατά τον 4^ο αι. π.Χ., αποκαθιστώμενο ως τετράγωνο οικοδόμημα, με κλιμακωτές σειρές εδράνων, διατεταγμένες σε σχήμα Π, το οποίο και προφανώς ταυτίζεται με το μαρτυρούμενο Βουλευτήριο των ελληνιστικών επιγραφών (εικ. 17).²⁷²

Πέραν της αναμενόμενης λατρείας της Εστίας, που θα συνδεόταν με το κτήριο από την ίδρυσή του, για την οποία ωστόσο δεν έχουμε κανένα στοιχείο, μια έμμεση μαρτυρία λατρευτικής δραστηριότητας στην ευρύτερη περιοχή του Βουλευτηρίου μπορεί να αποτελεί μια αφιερωματική επιγραφή στην Ομόνοια και το Δήμο, από τους επιμελητές και τον αρχιτέκτονα του Βουλευτηρίου και του Αρχείου, που τοποθετείται στον 2^ο αι. π.Χ. («οἱ αἰρεθέντες τοῦ τε βουλευτηρίου καὶ τοῦ ἀρχείου ἐπιμεληταὶ... καὶ ὁ ἀρχιτέκτων... Ὀμονοίαι καὶ τῶι δήμωι.»).²⁷³ Οι επιμελητές και ο αρχιτέκτονας συνδέονται προφανώς με μια ανακαίνιση του Βουλευτηρίου και του Αρχείου, τα θεμέλια των οποίων θεωρείται πως έχουν εντοπιστεί δίπλα, δίπλα, κάτω απ' το Βουλευτήριο των ρωμαϊκών χρόνων. Η αφιέρωσή τους στις εν λόγω θεότητες θα μπορούσε, επομένως, να φανερώνει τις λατρείες που υπήρχαν στην περιοχή των δύο ιδρυμάτων, τουλάχιστον κατά το 2^ο αι. π.Χ.

41.929 και SEG 41.932 (ύστερος 3^{ος}/πρώιμος 2^{ος} αι. π.Χ.). *Milet* VI.3.1036 (200-150 π.Χ.). *I.Iasos* 4 (196/5-195/4 π.Χ., σχετικά με τη χρονολόγησή της βλ.: Fabiani 2015, 15-16). *I.Iasos* 6 (182 π.Χ.). *I.Iasos* 23, 73, 74, 152, 153, 264 (2^{ος} αι. π.Χ.). *I.Iasos* 84 (1^{ος} αι. π.Χ.;). *I.Iasos* 48, 78, 151 (ελληνιστικοί χρόνοι). *I.Iasos* 56, 57, 75, 77, 83, 85, 112, 115, 117, 119, 122, 123, 219 (αχρονολόγητες) κ.λ.π. Σχετικά με την ύπαρξη δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ιασό, τουλάχιστον από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής, βλ.: Fabiani 2015, 279-308. Μεχτίδης-Παλαιοθόδωρος 2005, 3. Flensted-Jensen 2004 ("Iasos"), 1118. Rhodes, Lewis 1997, 338-340. Hornblower 1982, 112-114.

²⁷¹Για τις επιγραφικές αναφορές του Βουλευτηρίου κατά τους ελληνιστικούς χρόνους βλ.: *I.Iasos* 55 (β' τετ. 3^{ου} αι. π.Χ., σχετικά βλ. και: Berti, Masturzo 2018, 124 και σημ. 74). *I.Iasos* 252 (2ος αι. π.Χ., σχετικά βλ. και: Berti, Masturzo 2018, 116, 125.). Για το ρωμαϊκό Βουλευτήριο της Ιασού, που ακολουθεί την παράδοση του Βουλευτηρίου της Μιλήτου, με ορθογώνια κάτοψη και ημικυκλικό κοίλο για τους θεατές, βλ.: Berti, Masturzo 2018, 117 σημ. 29. Ντόουσον Καμάρα 2006, 2, 4 και σημ. 28. Kaletsch 2005, 688. Μεχτίδης, Παλαιοθόδωρος 2005, 7 και σημ. 52. Baldoni κ.α. 2004, 77-79. Hansen, Fischer Hansen 1994, 39. Gneisz 1990, 147, 323-324.

²⁷²Για τα λείψανα των δημόσιων κτηρίων (Βουλευτήριο, Αρχείο), που έχουν βρεθεί στο κατώτερο μέρος και τα θεμέλια του ρωμαϊκού Βουλευτηρίου και τοποθετούνται στους ύστερους κλασικούς χρόνους, βλ.: Berti, Masturzo 2018, 116, 119-125 (και ειδικά για το Βουλευτήριο βλ.: Berti, Masturzo 2018, 116, 123-125).

²⁷³Σχετικά βλ.: *I.Iasos* 252. Βλ. επίσης: Berti, Masturzo 2018, 116, 125. Berti, Masturzo 2015, 137-138. SEG 45.1517.

Εάν ισχύει η υπόθεση αυτή, η λατρεία της Ομόνοιας, που απαντάται συχνά κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και εγκαθιδρύεται συνήθως μετά από περιόδους έντονων πολιτικών ή άλλων ερίδων, προκειμένου να τονωθεί το αίσθημα της ομοψυχίας και της σύμπνοιας των πολιτών, θα μπορούσε να συνδεθεί με την αποκατάσταση της τάξης και της κοινωνικής ειρήνης μετά από μια κρίσιμη περίοδο στην ιστορία της πόλης.²⁷⁴ Η επιγραφή τοποθετείται πιθανότατα στην εποχή, κατά την οποία η Ιασός πέρασε στη σφαίρα επιρροής του Αντιόχου του Γ', μετά την αποχώρηση των στρατευμάτων του Φιλίππου του Ε' της Μακεδονίας, που ήλεγχαν την πόλη από το 201 έως το 197/6 π.Χ. Είναι δε γνωστό, ότι ο Αντίοχος προσέφερε ελευθερία και αυτονομία στην πόλη. Από κοινού μάλιστα με τη βασίλισσα Λαοδίκη την ευεργέτησε πολλαπλώς, με αποτέλεσμα να του αποδοθούν και *ισόθες τιμές*. Είναι επίσης πιθανό, το Βουλευτήριο και το Αρχείο να είχαν υποστεί ζημιές από το μεγάλο σεισμό του 199-198 π.Χ., οι οποίες και να αποκαταστάθηκαν με δαπάνες του Αντιόχου.²⁷⁵ Ο ηγεμόνας, τέλος, φρόντισε για την έλευση δικαστών από άλλες πόλεις, προκειμένου να εκδικάσουν σημαντικές υποθέσεις, που προφανώς αφορούσαν εσωτερικές έριδες της Ιασού, μέτρο που χρησιμοποιείτο συχνά, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, για την επαναφορά της κοινωνικής ειρήνης στο εσωτερικό των πόλεων.²⁷⁶ Σε αυτή λοιπόν την περίοδο της αποκατάστασης της ελευθερίας και της ηρεμίας στην πόλη είναι εύλογη η ενίσχυση ή η εγκαθίδρυση της λατρείας της Ομόνοιας, η τοποθέτηση της οποίας στην περιοχή του Βουλευτηρίου, ενός

²⁷⁴Η Ομόνοια, που με την έννοια της πολιτικής αρμονίας αναφέρεται για πρώτη φορά σε κείμενα του 5^{ου} αι. π.Χ., εμφανίζεται ως προσωποποιημένη θεότητα σε διάφορα μέρη του ελληνικού κόσμου από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής. Η λατρεία της εγκαθιδρύεται αρχικά, προκειμένου να προβληθεί η επιθυμία επίτευξης κοινωνικής ειρήνης στο εσωτερικό των πόλεων, μετά από περιόδους πολιτικών ερίδων μεταξύ ολιγαρχικών και δημοκρατικών, ή προκειμένου να δοθεί έμφαση στην ανάγκη αποκατάστασης της σύμπνοιας των πολιτών ενόψει της αντιμετώπισης ενός σημαντικού εξωτερικού κινδύνου. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η λατρεία της άπτεται και άλλων τομέων του δημόσιου και ιδιωτικού βίου και σχετίζεται με τη διευθέτηση μιας πληθώρας διαφορών, που αφορούν, τόσο στην εσωτερική ζωή των πόλεων, όσο και στις σχέσεις τους με άλλες πόλεις. Στην περιοχή της Μ. Ασίας λατρευτική δραστηριότητα προς τιμήν της Ομόνοιας μαρτυρείται από τον 3^ο και 2^ο αι. π.Χ. και εξής. Σχετικά βλ.: Heinze 2005, 468. Καντηρέα 2001, 1-2. Thériault 1996.

²⁷⁵Σχετικά με τις ευεργεσίες του Αντιόχου και τη σχέση του με την πόλη βλ.: Μεχτίδης, Παλαιοθόδωρος 2005, 2 και σημ. 19-20. Σχετικά με την πιθανότητα το Βουλευτήριο και το Αρχείο να είχαν υποστεί ζημιές από το μεγάλο σεισμό του 199-198 π.Χ., οι οποίες και να αποκαταστάθηκαν με δαπάνες του Αντιόχου, βλ.: Thériault 1996, 41-42.

²⁷⁶Σχετικά με το θεσμό της αποστολής ξένων δικαστών στις πόλεις της ελληνιστικής περιόδου βλ.: Hamon 2012, 195-222. Κόλλια 1995, 45-83 (και συγκεκριμένα για την ανάμειξη ηγεμόνων ελληνιστικών βασιλείων στη διαδικασία αυτή βλ.: Hamon 2012, 195, 196 σημ. 2. Κόλλια 1995, 49-52). Σχετικά με πιθανές διαμάχες μεταξύ ολιγαρχικών και δημοκρατικών, που οδήγησαν στην εξορία των πρώτων την περίοδο που η πόλη βρισκόταν υπό την επιρροή του Αντιόχου του Γ', ο οποίος και ευνοούσε ρητά το δημοκρατικό πολίτευμα, βλ.: Thériault 1996, 40-42.

από τα σημαντικότερα πολιτικά ιδρύματα της Ιασού, θα ήταν απολύτως ενδεδειγμένη, αν και δεν μπορεί να αποδειχθεί.

Όσο για τη λατρεία του Δήμου, που απαντάται συχνά κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, θα στόχευε εδώ περισσότερο στην προβολή της Ιασού ως αυτόνομης πολιτικής κοινότητας, η τύχη της οποίας βρισκόταν στα χέρια των πολιτών της, παρά στην προβολή της επικράτησης του δημοκρατικού πολιτεύματος έναντι άλλων καθεστώτων, όπως συνέβαινε με την αντίστοιχη αθηναϊκή λατρεία των κλασικών χρόνων. Είναι εξάλλου γνωστό, πως στις ανεξάρτητες πόλεις των ελληνιστικών χρόνων επικρατούσε ως επί το πλείστον μια μετριοπαθής δημοκρατία, ενώ ολιγαρχικά ή τυραννικά καθεστώτα επιβάλλονταν συνήθως μετά από ξένες επεμβάσεις. Το μέλλον των πόλεων αυτών εξαρτιόταν δε περισσότερο από τις σχέσεις τους με τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής (ελληνιστικά βασίλεια, Ρώμη), παρά από το αποτέλεσμα των εσωτερικών πολιτικών ερίδων. Γι' αυτό και στην Ιασό, όπως και σε άλλες πόλεις των ελληνιστικών χρόνων, η προσωποποίηση του Δήμου αποτελούσε σύμβολο της ανεξάρτητης, και επομένως δημοκρατούμενης, πολιτικής κοινότητας, δηλαδή της ίδιας της πόλης.²⁷⁷ Η τοποθέτηση της λατρείας του στην περιοχή του Βουλευτηρίου θα ήταν, λοιπόν, από κάθε άποψη ενδεδειγμένη, αν και δεν μπορεί να θεωρηθεί σίγουρη.

Σημειώνεται, τέλος, πως μια νεώτερη θεωρία συνδέει την αναθηματική επιγραφή στην Ομόνοια και το Δήμο με το ελληνιστικό θέατρο της πόλης, βάσει μορφολογικών και επιγραφικών ομοιοτήτων με ένα ενεπίγραφο απότμημα, προερχόμενο από την περιοχή της σκηνής του θεάτρου, στο οποίο σώζονται τρία μόλις γράμματα.²⁷⁸ Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η αναθηματική επιγραφή στην Ομόνοια και το Δήμο θα βρισκόταν στην ελληνιστική σκηνή του θεάτρου, σε ένα σημείο όπου θα ήταν τοποθετημένο ένα άγαλμα της Ομόνοιας, κατ' αντιστοιχία με ένα άγαλμα της Δικαιοσύνης που εικάζεται πως κοσμούσε τη σκηνή, λόγω της ανακάλυψης στην περιοχή του θεάτρου μιας αγαμματικής βάσης με σχετική αφιέρωση του 2^{ου} αι. π.Χ. («τὴν Δικαιοσύνην τῶι δήμῳ Διοκλῆς Διοκλείου»). Η σύνδεση των δύο θεοτήτων, μεταξύ τους και με το θέατρο, επεξηγείται δε μέσω του εθίμου της ανακοίνωσης, εντός του θεάτρου, των τιμητικών στεφάνων που αποδίδονταν σε δικαστές, οι οποίοι ως φορείς της δικαιοσύνης

²⁷⁷Σχετικά με τη σημασία της λατρείας του Δήμου βλ.: Martin 2013, 13-15. Messerschmidt 2003, 23-34, 161-162.

²⁷⁸Σχετικά βλ.: Berti, Masturzo 2015, 136-139.

αποκαθιστούσαν την ομόνοια στην πόλη, όπως αναφέρεται σε πληθώρα σχετικών τιμητικών ψηφισμάτων.

Σε κάθε περίπτωση, η απόδοση της αναθηματικής επιγραφής στην Ομόνοια και το Δήμο στο θέατρο της Ιασού, βάσει της ομοιότητάς της με ένα ενεπίγραφο απότμημα από τη σκηνή του θεάτρου και της ύπαρξης σε αμφοτέρω του ίδιου τύπου του γράμματος Ω, δεν μοιάζει επαρκής. Ο χώρος βέβαια του θεάτρου, που φιλοξενούσε τις συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου, θα μπορούσε να στεγάζει τη λατρεία της Ομόνοιας και του Δήμου. Οι ίδιες λατρείες, ωστόσο, θα μπορούσαν κάλλιστα να εντοπίζονται στην περιοχή του Βουλευτηρίου, όπως συνέβαινε για παράδειγμα με τη λατρεία του Δήμου στην Αθήνα και τη Μίλητο, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Αγοράς.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, οι επιγραφικές αναφορές της Βουλής της Ιασού από τους κλασικούς χρόνους και εξής, σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες ύπαρξης Βουλευτηρίου κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και την ανακάλυψη ενός Βουλευτηρίου των ρωμαϊκών χρόνων στα νότια της Αγοράς της πόλης, οδήγησαν στην ταύτιση των λειψάνων ενός ευρέως δημόσιου κτηρίου του 4^{ου} αι. π.Χ., που εντοπίστηκαν κάτω από το ρωμαϊκό Βουλευτήριο, με το Βουλευτήριο της ύστερης κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Πέραν δε της αναμενόμενης λατρείας της Εστίας εντός του, για την οποία ωστόσο δεν έχουμε κανένα στοιχείο, η εύρεση μιας αναθηματικής επιγραφής του 2^{ου} αι. π.Χ., με αφιέρωση στην Ομόνοια και το Δήμο από τους επιμελητές των εργασιών στο Βουλευτήριο και το Αρχείο, υποδεικνύει πιθανότατα την ύπαρξη των αντίστοιχων λατρειών στην περιοχή των δύο κτηρίων, τα λείψανα των οποίων έχουν, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, εντοπιστεί δίπλα, δίπλα, κάτω από το μεταγενέστερο ρωμαϊκό Βουλευτήριο, με την ίδρυση αμφοτέρων να ανάγεται στην ύστερη κλασική περίοδο.

Λατρεία του Δήμου στο χώρο του Βουλευτηρίου έχουμε συναντήσει, άλλωστε, τόσο στην Αθήνα, όσο και στη Μίλητο, ενώ η λατρεία της Ομόνοιας, που απαντάται συχνά κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, δεν φαίνεται να συνδέεται αλλού ρητά με το ίδρυμα, παρά μόνο στην περίπτωση των Συρακουσών, όπου ένας βωμός της Ομόνοιας μαρτυρείται στην Αγορά δίπλα στο Βουλευτήριο (Τίτ. Λίβ. *Ab urbe condita*, 24.22.1,13). Σε κάθε περίπτωση, εάν ισχύει η προαναφερθείσα ερμηνεία και σχετίζονται οι εν λόγω θεότητες με την περιοχή του Βουλευτηρίου, η εγκαθίδρυση της λατρείας τους, λόγω του ιδιαίτερου συμβολισμού που έχουν, θα μπορούσε να συνδεθεί με μια περίοδο

αποκατάστασης της ελευθερίας, της δημοκρατίας και της κοινωνικής ειρήνης στην πόλη και η εποχή που η Ιασός πέρασε στη σφαίρα επιρροής του Αντιόχου του Γ', στην οποία τοποθετείται πιθανότατα και η εν λόγω αναθηματική επιγραφή, μοιάζει απολύτως ταιριαστή.

Βουλευτήριο Αλικαρνασσοῦ

Σε μια επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ., που εντοπίστηκε στην Αλικαρνασσό και αποτελεί κατάλογο αναθημάτων σε διάφορα ιερά της πόλης, όπως αυτά του Απόλλωνος, της Δήμητρος και του Ασκληπιού, αποκαθίσταται μεταξύ των θεοτήτων και το όνομα της Εστίας Βουλαίας.²⁷⁹ Η θέση του ιερού της δεν προσδιορίζεται, βέβαια, αλλά, δεδομένης της ύπαρξης Βουλευτηρίου, που μαρτυρείται σε άλλη επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ.,²⁸⁰ και της συνήθους σύνδεσης της θεάς με τα εν λόγω ιδρύματα,²⁸¹ θεωρείται εύλογη η τοποθέτηση της λατρείας της στο Βουλευτήριο της Αλικαρνασσοῦ. Σε αυτή την περίπτωση το ιερό της Εστίας Βουλαίας σχετίζεται μάλλον με το βωμό του Βουλευτηρίου, στον οποίο θα πραγματοποιούνταν θρησκευτικές τελετουργίες κατ'αντιστοιχία με άλλες πόλεις. Η λατρεία της θεάς ανάγεται δε στην εποχή ίδρυσης του Βουλευτηρίου, λόγω της σύνδεσής της με το βωμό αυτό, που θα αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο του ιδρύματος.

Η Βουλή της Αλικαρνασσοῦ μαρτυρείται σε αρκετές επιγραφές των ελληνιστικών χρόνων,²⁸² όταν η πόλη είχε δημοκρατικό πολίτευμα, ευρισκόμενη ως επί

²⁷⁹Πρόκειται για ένα κατάλογο, όπου, πέραν των τιμωμένων θεών, αναφέρεται το είδος και η αξία των αναθημάτων, καθώς και το όνομα των ιερέων και των *ιεροποιών*, κατά τη θητεία των οποίων έγιναν οι αφιερώσεις. Σχετικά με την εν λόγω επιγραφή βλ.: SEG 4.187. Maiuri 1924, 463-464. Robert 1924, 179-180.

²⁸⁰Πρόκειται για μια επιγραφή που αναφέρει πηγές δημοσίων εσόδων, οι οποίες θα παραχωρούνταν για την αποπληρωμή πολιτών, που δάνεισαν άτοκα την πόλη για την κατασκευή μιας στοάς προς τιμήν του Απόλλωνος και του βασιλιά Πτολεμαίου, και πρωτύτερα είχαν παραχωρηθεί σε όσους είχαν εμπλακεί στην κατασκευή ή επισκευή του Βουλευτηρίου (OGIS I.46, 9-11: «..ὅπως δ' ἂν κομίσωνται οἱ προδανεισταί, πόρους ὑποκεῖσθαι αὐτοῖς τοῦς τε ὑποτεθέντας εἰς τὸ βουλευτήριον, κομισαμένων οἷς πρότερον ὑπετέθησαν...»). Σχετικά με την επιγραφή βλ.: Παλαιοθόδωρος 2008 («Αλικαρνασσός»), 6 και σημ. 47. Austin 2006, 224-226 no. 118 (που την τοποθετεί γενικά στον 3^ο αι. π.Χ.). Isager 2004, 139-144 (που τοποθετεί την ολοκλήρωση της στοάς στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ., επί Πτολεμαίου Γ'). Hansen, Fischer Hansen 1994, 39 (που τοποθετεί την επιγραφή στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.).

²⁸¹Σχετικά βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Ἄνδρου, Ερυθρών, Πριήνης, Μιλήτου, Κω, Θάσου, Κνίδου, Περγάμου, Αφροδισιάδος και Καύνου. Βλ. επίσης: Graf 2005 ("Hestia"), 286. Gneisz 1990, 211. McDonald 1943, 281-282. Farnell V 1909, 348.

²⁸²Σχετικά βλ.: Michel 1900, no. 452 (ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.). SEG 26.1222. SEG 4.183. Michel 1900, no. 453, 454 (3^{ος} αι. π.Χ.). SEG 26.1224 (1^{ος} αι. π.Χ.;) κ.λ.π.

το πλείστον υπό την επιρροή ή τον έλεγχο ξένων δυνάμεων.²⁸³ Η παλαιότερη αναφορά της Βουλής τοποθετείται, μάλιστα, στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁸⁴ Δεν είναι εντούτοις σαφές, εάν η ίδρυση του Βουλευτηρίου, και κατ' επέκταση η εγκαθίδρυση της λατρείας της Εστίας Βουλαίας εντός του, ανάγεται στην εποχή αυτή ή παλαιότερη,²⁸⁵ ή τοποθετείται στον 3^ο αι. π.Χ., όταν έχουμε και την πρώτη επιγραφική αναφορά του ιδρύματος.²⁸⁶

Βουλευτήριο Τέω

Σε ένα τιμητικό ψήφισμα του Δήμου των Τηίων προς τιμήν του Αντιόχου του Γ' και της γυναίκας του Λαοδίκης, που ήταν αναγραμμένο στην είσοδο του ναού του Διονύσου στην Τέω και τοποθετείται γύρω στο 203 π.Χ., αναφέρεται η εγκαθίδρυση του χάλκινου αγάλματος του ηγεμόνα στο Βουλευτήριο της πόλης και η τέλεση λατρευτικής δραστηριότητας προς τιμήν του στο εσωτερικό του ιδρύματος. Πρόκειται για την επιγραφή SEG 41.1003 II, η οποία μαζί με την επιγραφή SEG 41.1003 I βρέθηκαν λαξευμένες σε δύο λίθους, προερχόμενους από την παραστάδα του ναού του Διονύσου, οι οποίοι εντοπίστηκαν κοντά στο δυτικό τοίχο του τεμένους του θεού.²⁸⁷ Και τα δύο ψηφίσματα αφορούν στην οργάνωση της λατρείας του Αντιόχου του Γ' και της γυναίκας

Για τη Βουλή της πόλης, που αποτελείτο από 100 βουλευτές, οι οποίοι και εκπροσωπούσαν τις επιμέρους φυλές των πολιτών, βλ.: Παλαιοδόωρος 2008 («Αλικαρνασσός»), 7. Flensted-Jensen 2004 («Halicarnassus»), 1115. Hamon 2001, xviii, xix.

²⁸³Καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου η πόλη πέρασε από τον έλεγχο διαφόρων ελληνιστικών ηγεμόνων, όπως του Αντιγόνου του Μονοφθάλμου, του Λυσιμάχου και των Πτολεμαίων, οι οποίοι την ήλεγχαν από το 279 π.Χ. κ.εξ., διατηρούσε εντούτοις την αυτονομία της. Το 197 π.Χ. η Αλικαρνασσός παρέμενε τυπικά σύμμαχος των Πτολεμαίων, ενώ το 188 π.Χ. ανακηρύχθηκε ελεύθερη με τη συνθήκη της Απάμειας. Το 129 π.Χ., τέλος, εντάχθηκε στη ρωμαϊκή επαρχία της Ασίας ως ελεύθερη πόλη.

Σχετικά με την ιστορία της Αλικαρνασσού βλ.: Παλαιοδόωρος 2008 («Αλικαρνασσός»), 1-4. Flensted-Jensen 2004 («Halicarnassus»), 1115.

²⁸⁴Σχετικά βλ.: *I. British Mus.* IV 887. Michel 1900, 335-336 no. 452.

²⁸⁵Σχετικά βλ.: Pedersen 2004, 148, 161 (που θεωρεί πως το Βουλευτήριο ήταν σύγχρονο με το *Φιλιπείο*, το Γυμνάσιο της πόλης, το οποίο και τοποθετεί μάλλον στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ.). Hornblower 1982, 86-88 [που θεωρεί πιθανή τη διαμόρφωση των πολιτικών οργάνων της Βουλής και του Δήμου στους χρόνους του σατραπείας της Καρίας Μανσώλου (377-353 π.Χ.), ο οποίος προχώρησε σε συγχώνευση της ελληνικής και καρικής κοινότητας της πόλης, που ως τότε είχε μεικτό πληθυσμό με διακριτή διοικητική οργάνωση, και σε συνοικισμό των γύρω οικισμών, προωθώντας παράλληλα τον εξελληνισμό των αυτοχθόνων κατοίκων. Κατά μία άλλη άποψη, ο Αλέξανδρος, που είναι γνωστό πως εγκαθίδρυε δημοκρατικά καθεστώτα στις κατακτημένες πόλεις της Μ. Ασίας, θα ήταν ο εισηγητής των νέων πολιτικών οργάνων. Και στις δύο περιπτώσεις, εντούτοις, δεν είναι απαραίτητη η άμεση ίδρυση ενός Βουλευτηρίου].

²⁸⁶Δεν είναι σαφές, άλλωστε, εάν η επιγραφή που αναφέρεται σε έσοδα του κράτους προοριζόμενα για το Βουλευτήριο (OGIS I.46), αφορά στην κατασκευή ή σε εργασίες επισκευής του κτηρίου.

²⁸⁷Σχετικά βλ.: Chaniotis 2007, 171. Ma 1999, 249, 311, 316. Herrmann 1965, 31-32, 89-93. Πρβλ.: Akurgal 1978, 142 (που αμφισβητεί την προέλευση των λίθων από την παραστάδα του ναού).

του Λαοδίκης στην Τέω, με το *SEG* 41.1003 I να τοποθετείται στην ίδια περίοδο αλλά να θεωρείται ελαφρώς παλαιότερο.

Το πρώτο ψήφισμα αποκαλύπτει την αιτία απόδοσης *ισοθέων τιμών* στους ηγεμόνες από την πόλη, ήτοι τις προγενέστερες ευεργεσίες τους, που οδήγησαν στην ευημερία της. Για να ανταποδώσουν τη χάρη προς τους βασιλείς, οι Τήιοι αποφάσισαν με το εν λόγω ψήφισμα το στήσιμο των μαρμάρινων *αγαλμάτων* τους στο ναό του Διονύσου, δίπλα σε αυτό του θεού, και την απόδοση των ίδιων τιμών στους ηγεμόνες, όπως και στο Διόνυσο, θεωρώντας τους από κοινού *σωτήρες* τη πόλης. Με το δεύτερο δε ψήφισμα αποφάσισαν την οργάνωση της ετήσιας εορτής των *Αντιοχείων/Λαοδικείων*, που θα περιλάμβανε μια σειρά θρησκευτικών τελετουργιών και άλλων εκδηλώσεων προς τιμήν των βασιλέων, την εγκαθίδρυση του χάλκινου αγάλματος του Αντιόχου στο Βουλευτήριο, την τέλεση θυσιών και την απόδοση μιας σειράς τιμών και προσφορών σε αυτό, την κατασκευή μιας κρήνης αφιερωμένης στη Λαοδίκη στην Αγορά της πόλης, η οποία θα παρείχε το νερό για όλες τις μελλοντικές, σημαντικές θρησκευτικές τελετουργίες και τα νυφικά λουτρά, και, τέλος, την εισήγηση στην Εκκλησία του Δήμου για την παραχώρηση ισοπολιτείας στους κατοίκους της Αντιόχειας, της Σελεύκειας και της Λαοδίκειας, πόλεων που είχαν πάρει το όνομά τους από τους προγόνους των ηγεμόνων, από τις οποίες προέρχονταν και τα περισσότερα μέλη της αυλής τους.²⁸⁸

Το Βουλευτήριο της πόλης, το οποίο αναφέρεται στο δεύτερο εκ των προαναφερόμενων ψηφισμάτων, μαρτυρείται και σε επιγραφές του 3^{ου} αι. π.Χ. και εξής,²⁸⁹ ενώ ένα κτίσμα με ορθογώνια κάτοψη, λίθινο ημικυκλικό κοίλο με έντεκα σειρέςεδράνων και υπολείμματα μιας σειράς κίωνων πίσω από την ανώτερη σειρά των εδράνων, που εντοπίστηκε στο ανατολικό τμήμα της πόλης, ταυτίζεται από άλλες μελέτες με το Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ. και από κάποιες, και μάλιστα νεώτερα άρθρα, με ρωμαϊκό Ωδείο.²⁹⁰ Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μεταγενέστερο κτήριο από αυτό,

²⁸⁸Σχετικά με τα δύο ψηφίσματα και τη γενικότερη οργάνωση της λατρείας του Αντιόχου του Γ' και της Λαοδίκης στην Τέω βλ.: Buraselis 2008, 217-220. Chaniotis 2007, 155-171. Hamon 2005, 320-321. Ma 1999, 219-226, 308-318. Cole 1995, 314-316. Gneisz 1990, 43. Herrmann 1965, 29-159.

²⁸⁹Σχετικά βλ.: *SEG* 30.1376. *SEG* 26.1306 (3^{ος} αι. π.Χ.). *Syll.*³ 578 (2^{ος} αι. π.Χ.). Βλ. επίσης: Hansen, Fischer Hansen 1994, 41. Gneisz 1990, 43, 165-166, 204. McDonald 1943, 153.

²⁹⁰Σχετικά με την ταύτιση του εν λόγω κτηρίου με το Βουλευτήριο της πόλης βλ.: Ντόουσον, Καμάρα 2006, 4 (που το τοποθετούν στο 2^ο αι. π.Χ., θεωρώντας ότι ακολουθεί την αρχιτεκτονική του Βουλευτηρίου της Μιλήτου). Ma 1999, 221 σημ. 121 (που το ταυτίζει μάλλον με το Βουλευτήριο που αναφέρεται στο ψήφισμα για τον Αντίοχο, το οποίο θα φιλοξενούσε, τόσο τις συνεδριάσεις της Βουλής, όσο και της Εκκλησίας του Δήμου). Hansen, Fischer Hansen 1994, 41 (που το τοποθετούν στο 2^ο αι. π.Χ.).

στο οποίο αναφέρεται το ψήφισμα για τον Αντίοχο, εντός του οποίου, πέραν της εγκαθίδρυσης του αγάλματος του ηγεμόνα, αποφασίστηκε η τέλεση μιας σειράς ιεροπραξιών.

Συγκεκριμένα, θεσμοθετήθηκε η προσφορά θυσίας στον Αντίοχο, τις Χάριτες και τη Μνήμη στην κοινή εστία της πόλης, στο εσωτερικό του κτηρίου, η οποία θα τελείτο ως *εισιτητήρια* στην αρχή κάθε έτους από τους σημαντικότερους άρχοντες της Τέω (*στρατηγούς, τιμούχους και ταμίες*), κατά την ανάληψη των καθηκόντων τους, με τη συνοδεία του επώνυμου άρχοντα της πόλης και επικεφαλής της Βουλής (*πρύτανη*) και του ιερέα της λατρείας του Αντιόχου.²⁹¹ Αντίστοιχη θυσία προβλεπόταν την ίδια μέρα για όσους εκ των *εφήβων* θα εισέρχονταν στο καθεστώς του πολίτη, οι οποίοι και θα πραγματοποιούσαν την εν λόγω τελετουργία με το *γυμνασίαρχο* τους επικεφαλής, κατά την επίσημη είσοδό τους στην Αγορά της Τέω.²⁹² Ανάλογη θυσία καθιερωνόταν, επίσης, για τους νικητές των στεφανιτών αγώνων, οι οποίοι κατά την άφιξή τους στην πόλη θα έπρεπε να κατευθυνθούν εν πρώτοις στο Βουλευτήριο, να στεφανώσουν το άγαλμα του ηγεμόνα και να θυσιάσουν σχετικά. Παράλληλα, προβλεπόταν η προσφορά *απαρχών* στο άγαλμα του Αντιόχου, ήτοι των πρώτων ετήσιων *ξύλινων καρπών*, οι οποίοι θα προσφέρονταν, καθώς με την έλευση του ηγεμόνα στην Τέω και την κατάργηση της προγενέστερης φορολογίας θεωρήθηκε ότι ήλθε η ειρήνη και εξασφαλίστηκε η δουλειά και η σοδειά στη χώρα. Αποφασίστηκε, τέλος, να στεφανώνεται το άγαλμα του Αντιόχου με τον κατάλληλο στέφανο ανά εποχή, πράγμα που θα επέβλεπε ο ιερέας της λατρείας του.

Η αιτία απόδοσης *ισοθέων τιμών* στους βασιλείς από την πόλη ήταν, όπως αποκαλύπτει το πρώτο ψήφισμα, οι προγενέστερες ευεργεσίες τους, με κυριότερες την

Gneisz 1990, 147, 353 (που το τοποθετεί στο 2^ο αι. π.Χ., θεωρώντας ότι ακολουθεί την αρχιτεκτονική του Βουλευτηρίου της Μιλήτου). Meinel 1980, 170 (που θεωρεί αβέβαιη τη χρονολόγησή του). Σχετικά με την ταύτιση του κτηρίου με Ωδείο των ρωμαϊκών χρόνων βλ.: Blümel 2009, 273. Αλεξανδροπούλου 2005 («Τέως»), 7. Akurgal 1978, 140-141. Bean 1967, 144. Βλ. επίσης: McDonald 1943, 153 σημ. 124. Béquignon, Laumonier 1925, 288 (όπου αναφέρεται ως *petite théâtre*, με το McDonald να το θεωρεί πολύ μεγάλο για Βουλευτήριο).

²⁹¹Η Τέως φαίνεται ότι είχε δημοκρατικό πολίτευμα από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής, όταν απελευθερώθηκε από τον Περσικό ζυγό. Ο Δήμος και η Βουλή ήταν οι ανώτατες αρχές, με την εκτελεστική εξουσία να ασκείται αρχικά από τους *τιμούχους*. Από τον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. έως και τον 1^ο αι. π.Χ. επώνυμος άρχοντας της πόλης ήταν ο *πρύτανης*, ενώ κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους ο *στρατηγός*. Τα οικονομικά της πόλης ελέγχονταν δε από τους *ταμίες*. Σχετικά βλ.: Αλεξανδροπούλου 2005 («Τέως»), 5. Rubinstein 2004 («Teos»), 1101.

²⁹²Κατά την περίοδο της *εφηβείας* οι νέοι αποκλείονταν από την Αγορά της πόλης και επανέρχονταν επίσημα ως νέοι πολίτες. Σχετικά βλ.: Chaniotis 2007, 163-164.

παραχώρηση καθεστώτος ασυλίας στην Τέω, ως ιερού κέντρου της διονυσιακής λατρείας,²⁹³ και την απαλλαγή της πόλης από τη φορολογία, μετά το πέρασμα της Τέω από τον έλεγχο των Ατταλιδών στην επικράτεια των Σελευκιδών, το 205/204 π.Χ.²⁹⁴ Ως αντάλλαγμα αυτών των παροχών, που ήταν θεμελιώδεις για την ευημερία της πόλης, σε μια περίοδο συνεχών συγκρούσεων μεταξύ των ελληνιστικών βασιλείων για τον έλεγχο της ευρύτερης περιοχής της Μ. Ασίας, η Τέως αντιμετώπισε τους ηγεμόνες όχι απλά ως ευεργέτες αλλά ως *σωτήρες*,²⁹⁵ στήνοντας αρχικά τα αγάλματά τους στο ναό του Διονύσου και αποδίδοντάς τους τιμές ανάλογες με αυτές που ως τότε άρμοζαν σε εκείνον, ως κυρίαρχη θεότητα της πόλης.²⁹⁶ Η απόδοση αντίστοιχων τιμών σε ηγεμόνες ελληνιστικών βασιλείων ήταν άλλωστε ένα φαινόμενο των καιρών και τοποθετείτο στην κορυφή του συστήματος των τιμών, που απέδιδαν οι πόλεις στους ευεργέτες τους,

²⁹³Σχετικά με την παραχώρηση καθεστώτος ασυλίας, τόσο στην πόλη, όσο και στο σωματείο των διονυσιακών καλλιτεχνών, τους *περί τόν Διόνυσον τεχνίτας* (σχετικά βλ.: Ανεζίρη 2001), που είχαν την έδρα τους σε χώρο παραχωρημένο από την πόλη από τα τέλη του 3^{ου} π.Χ. έως τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., βλ.: Αλεξανδροπούλου 2005 («Τέως»), 3, 6. Ma 1999, 308-311. Cole 1995, 314-316. Για την αναγνώριση καθεστώτος ασυλίας στην Τέω από μια σειρά ελληνικών πόλεων βλ.: Cole 1995, 315-316. Ruge 1934, 547-550.

²⁹⁴Η Τέως, ένα από τα παλαιότερα μέλη της Ιωνικής Δωδεκάπολης, βρέθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της υπό τον έλεγχο διαφόρων δυνάμεων. Κατά τον 6^ο αι. π.Χ. πέρασε στην κυριαρχία των Λυδών και κατόπιν των Περσών. Συμμετείχε στην Ιωνική επανάσταση (499-494 π.Χ.) και απελευθερώθηκε μετά τη μάχη της Μυκάλης (479 π.Χ.). Προσχώρησε στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία αλλά κατά τα τέλη του Πελοποννησιακού πολέμου (407-406 π.Χ.) καταλήφθηκε από τους Σπαρτιάτες και παρέμεινε στον έλεγχό τους έως το 394 π.Χ., όταν απελευθερώθηκε από τον Αθηναίο στρατηγό Κόνωνα. Περιήλθε πάλι στην κυριαρχία των Περσών με την Ανταλκίδειο ειρήνη (387/6 π.Χ.) και απελευθερώθηκε από τον Αλέξανδρο, μάλλον μετά τη μάχη του Γρανικού (334 π.Χ.). Μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου πέρασε διαδοχικά από τον έλεγχο του Αντιγόνου του Μονοφθάλμου (319 π.Χ.) σε αυτόν του Λυσιμάχου (302 π.Χ.-281 π.Χ.), ενώ κατά τον υπόλοιπο 3^ο και 2^ο αι. π.Χ. ανήκε άλλοτε στην επικράτεια των Σελευκιδών και άλλοτε των Ατταλιδών, έως το 133 π.Χ., που περιήλθε στην κυριαρχία των Ρωμαίων. Εντάχθηκε δε στην επαρχία της Ασίας το 129 π.Χ. Περισσότερα για την ιστορία της πόλης βλ.: Blümel 2009, 273-274. Αλεξανδροπούλου 2005 («Τέως»), 1-4. Rubinstein 2004 («Teos»), 1101. Cole 1995, 313 σημ. 116. Ruge 1934, 543-552.

²⁹⁵Σχετικά με τη χρήση του επιθέτου *σωτήρ* για το χαρακτηρισμό ηγεμόνων, στους οποίους αποδίδονταν *ισόθεες τιμές* λόγω της προστατευτικής και ευεργετικής τους δράσης, βλ.: Zimmermann 2008, 666-667. Chaniotis 2007, 158, 170. Chaniotis 2003, 433.

²⁹⁶Ο Διόνυσος αποτελούσε την κυρίαρχη θεότητα της πόλης, όπου λατρευόταν με το ασυνήθιστο επίθετο *Σητάνειος*. Ο σημαντικότερος ναός της Τέω, έργο του Ερμογένη κατά το 2^ο αι. π.Χ., ήταν αφιερωμένος σε αυτόν και δύο ετήσιες εορτές, τα *Ανθεστήρια*, που μαρτυρούνται τουλάχιστον από τον 5^ο αι. π.Χ., και τα *Διονύσια*, διοργανώνονταν προς τιμήν του. Τα νομίσματα της πόλης έφεραν κατά κύριο λόγο σύμβολα του θεού, με κυριότερο εξ αυτών το γρύπα, που κοσμούσε την πρόσθια όψη τους, ενώ σημαντικά ψηφίσματα της Τέω αναγράφονταν στο ιερό του. Στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. η πόλη αναδιοργάνωσε την εορτή των *Διονυσίων* και προσκάλεσε το σωματείο των διονυσιακών καλλιτεχνών, τους *περί τον Διόνυσον τεχνίτας*, να εγκατασταθεί σε αυτήν, παραχωρώντας τους ένα κομμάτι γης, που αναγνωρίστηκε ως ιερό, και προσφέροντάς τους φορολογική ατέλεια. Κατόπιν επιδίωξε και κατόρθωσε να της παραχωρηθεί καθεστώς ασυλίας ως σημαντικού κέντρου της διονυσιακής λατρείας, δεδομένου, μάλιστα, ότι στους προαναφερόμενους καλλιτέχνες είχε αναγνωρισθεί ασυλία από τους Δελφούς ήδη πριν από την έλευσή τους στην πόλη. Σχετικά βλ.: Αλεξανδροπούλου 2005 («Τέως»), 3, 5-6. Rubinstein 2004 («Teos»), 1102. Cole 1995, 313-317. Akurgal 1978, 139-142. Ruge 1934, 547-550.

καταδεικνύοντας, τόσο την κλίμακα των ευεργεσιών των βασιλέων, όσο και τη σχέση εξάρτησης των πόλεων από τους ηγεμόνες των κρατών, στην επικράτεια των οποίων πλέον ανήκαν. Αποτελούσε δε ένα μέσο έμμεσης πίεσης προς τους βασιλείς, προκειμένου να διατηρήσουν αλλά και να αυξήσουν τις ευεργεσίες τους προς αυτές.²⁹⁷

Με το δεύτερο ψήφισμα, εντούτοις, η πόλη καθιέρωσε και έναν επιπλέον χώρο λατρείας του Αντίοχου, εγκαθιδρύοντας το άγαλμά του στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου και προβλέποντας σχετικές τελετουργίες εντός του ιδρύματος.²⁹⁸ Η αφιέρωση του Βουλευτηρίου στον Αντίοχο παρέπεμπε στο πέρασμα του ηγεμόνα από την Τέω και στην εντός του ιδρύματος και ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου παραχώρηση ιδιαίτερων προνομίων στην πόλη. Η θυσία στον Αντίοχο, τις Χάριτες και τη Μνήμη αποσκοπούσε, μάλιστα, στο να μνημονεύει στο διηνεκές (θυσία στη Μνήμη) τις ευεργεσίες του ηγεμόνα προς την πόλη αλλά και την απόδοση *ισοθέων τιμών* ως αντίδωρο των Τηίων προς αυτόν (θυσία στις Χάριτες).²⁹⁹ Η τέλεσή της δε από τους σημαντικότερους αξιωματούχους της Τέω και τους νέους πολίτες, κατά την έναρξη της χρονιάς, αλλά και από τους νικητές αθλητές, ως πρώτη ενέργειά τους κατά την επίσημη είσοδό τους στην πόλη, ήταν ενδεικτική της σημασίας του λατρευόμενου ηγεμόνα για την Τέω.

Με αυτόν τον τρόπο η δράση των κορυφαίων αρχόντων, της Βουλής και των νέων πολιτών ετίθετο συμβολικά υπό την προστασία του Αντίοχου και ξεκινούσε με τις αποδιδόμενες σε αυτόν τιμές,³⁰⁰ ενώ και οι νικητές αθλητές, οι πλέον διακεκριμένοι πολίτες της Τέω, είχαν ως πρώτιστο καθήκον τους την απόδοση των οφειλόμενων τιμών στον ηγεμόνα, συμπεριλαμβανομένης της στεφάνωσης του αγάλματός του με το νικητήριο στέφανό τους. Η πράξη αυτή θα μπορούσε να συμβολίζει την ανωτερότητα της

²⁹⁷Σχετικά με την απόδοση *ισοθέων τιμών* σε ηγεμόνες λόγω της ευεργετικής και προστατευτικής τους δράσης, γεγονός που δεν ταυτίζεται, εντούτοις, με την αποθέωσή τους, βλ.: Chaniotis 2007, 154-155, 157-159, 169-170. Σχετικά με τα κοινά χαρακτηριστικά των λατρειών των ηγεμόνων στις πόλεις του ελληνιστικού κόσμου, οι οποίες και άπτονταν, τόσο της δημόσιας ζωής των πόλεων, όσο και της ιδιωτικής ζωής των πολιτών, δανείζονταν δε στοιχεία από υφιστάμενες παραδοσιακές λατρείες, και αναφορικά με την επισήμανση των χαρακτηριστικών αυτών στη λατρεία του Αντίοχου του Γ' και της Λαοδίκης στην Τέω βλ.: Burselis 2008, 215-223 και ειδικά για την Τέω 217-220. Chaniotis 2007, 154-155, 157-162, 166-170 (όπου επισημαίνεται και ο διαφορετικός χαρακτήρας των αντίστοιχων λατρειών, όταν επιβάλλονταν από τις έδρες των ελληνιστικών κρατών στην επικράτειά τους). Ma 1999, 219-226. Cole 1995, 315.

²⁹⁸Σχετικά με τις θρησκευτικές τελετουργίες εντός του Βουλευτηρίου και την ιδιαίτερη σημασία τους βλ.: Burselis 2008, 218. Chaniotis 2007, 156, 160-170. Hamon 2005, 320-321. Ma 1999, 219, 221-222.

²⁹⁹Σχετικά με τη λατρεία των Χαρίτων, των θεοποιημένων εννοιών της ευεργεσίας και της αναγνώρισης /ανταπόδοσής της βλ.: Chaniotis 2007, 162 σημ. 29.

³⁰⁰Ειδικά για τους *εφήβους* αναφέρεται ρητά, πως η πόλη τους εκπαίδευε, δι' αυτού του τρόπου, να θέτουν ως πρώτιστο πολιτικό τους καθήκον την ανταπόδοση χάρις στους ευεργέτες της.

δύναμης του Αντιόχου να ωφελήσει την πόλη, έναντι των πλεονεκτημάτων που εκείνη αντλούσε από τις νίκες των αθλητών της. Κατά μια άλλη άποψη, θα μπορούσε να συμβολίζει την ανωτερότητα του αγώνα του βασιλιά να κερδίσει την ευγνωμοσύνη της πόλης, σε σχέση με τους αθλητικούς αγώνες. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, συνέδεε τη μορφή του ηγεμόνα με την έννοια της νίκης.³⁰¹

Ο Αντίοχος, λοιπόν, απολάμβανε και εντός του Βουλευτηρίου τιμές αντίστοιχες με αυτές που άρμοζαν στην κυρίαρχη θεότητα της πόλης. Εξ ου και η προσφορά *απαρχών* στο άγαλμά του, και συγκεκριμένα των πρώτων *έν τῇ χώρῃ ξυλίνων φανέντων καρπών*, που κατεξοχήν συνδέονταν με το Διόνυσο,³⁰² αλλά και η στεφάνωση του αγάλματός του με τον *κατὰ τὰς ὥρας γινόμενον στέφανο*, πλεγμένο προφανώς από φυτά που ευδοκίμούσαν κάθε εποχή, προσφορές που συνδέονταν παραδοσιακά με αγροτικούς θεούς, προστάτες της συγκομιδής, και αποδίδονταν στο βασιλιά λόγω της ειρήνης και της φορολογικής ατέλειας που επέβαλε, οι οποίες και έφεραν την ευδαιμονία στη χώρα. Η πόλη ενσωμάτωσε έτσι στη νεοϊδρυθείσα λατρεία παραδοσιακές θρησκευτικές τελετουργίες, τις εισήγαγε δε στο σημαντικότερο πολιτικό της ίδρυμα, το κτήριο που στέγαζε παράλληλα και την κοινή της εστία, το οποίο και μετέτρεψε, πέραν από έδρα της πολιτικής ζωής, σε κέντρο της λατρείας του Αντιόχου.

Σημαντικές στιγμές της ζωής της Τέω, όπως η ετήσια ανάρρηση των αρχόντων, η ανάδειξη των νέων πολιτών και η θριαμβευτική είσοδος των νικηφόρων αθλητών, σηματοδοτούνταν με τελετουργίες που λάμβαναν χώρα εντός του ιδρύματος και εντάσσονταν στο πλαίσιο της απόδοσης *ισοθέων τιμών* στον ηγεμόνα. Με αυτό τον τρόπο εκδηλώσεις που σφυρηλατούσαν και αντικατόπτριζαν την ίδια την ταυτότητα της πόλης, συνδέονταν πλέον με το πρόσωπο του Αντιόχου. Η αναπαράστασή του δε ως ευεργετικής θεότητας, όπως αυτή αποτυπωνόταν στο άγαλμά του, και οι περιοδικές προσφορές στεφάνων και καρπών στόχευαν στο να μνημονεύουν στο διηνεκές τις ευεργεσίες του και την οφειλόμενη ευγνωμοσύνη της πόλης προς αυτόν. Όλα τα παραπάνω συντελούσαν στην ολοένα και ισχυρότερη σύνδεση της Τέω με τον Αντίοχο, αποτελώντας παράλληλα μοχλό πίεσης για τη συνέχιση της ευνοϊκής του στάσης.

³⁰¹Σχετικά βλ.: Chaniotis 2007, 165. Ma 1999, 222.

³⁰²Για το Διόνυσο ως θεό προστάτη του κλήματος και των *ξύλινων καρπών*, αυτών δηλαδή που φύονταν σε ξύλινο βλαστό, και την πιθανή, προγενέστερη προσφορά αντίστοιχων *απαρχών* στο θεό από την Τέω, μια πόλη, όπου η παραγωγή κρασιού ήταν σημαντικό στοιχείο της οικονομικής ζωής, βλ.: Cole 1995, 315 και σημ. 130. Πρβλ.: Chaniotis 2007, 165 (που συσχετίζει την προσφορά *απαρχών* κυρίως με τη Δήμητρα).

Μέσα σε όλα αυτά αναδεικνύεται η πρωταρχική σημασία του Βουλευτηρίου για την πόλη αλλά και ο διττός χαρακτήρας του ιδρύματος, που εκτός από έδρα της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου αποτελούσε πλέον ένα θρησκευτικό κέντρο, όπου λάμβαναν χώρα πλήθος τελετουργιών, ανεξάρτητες από τη δραστηριότητα των πολιτικών οργάνων, και όπου ήταν πλέον σταθερή η παρουσία του ιερέα της λατρείας του ηγεμόνα. Το Βουλευτήριο κατείχε εδώ το διπλό ρόλο πολιτικού και θρησκευτικού κέντρου, που σε άλλες πόλεις είχε το Πρυτανείο, κάτι που συνάδει άλλωστε με την ιδιότητά του ως έδρα της κοινής εστίας της Τέω.

Βουλευτήριο Καλχηδόνας

Σε έναν ενεπίγραφο νόμο της Καλχηδόνας, που τοποθετείται στα τέλη του 3^{ου} με αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. και αφορά στην πώληση ενός ιερατικού αξιώματος, αναφέρεται μεταξύ άλλων ο ιερέας του Διός Βουλαίου («...ιερεΐ Διός Βουλαίου από τᾶς [καρυκ]είας...»).³⁰³ Γίνεται επίσης μνεία στο Βουλευτήριο της πόλης (*Βουλεῖον*), όπου και έπρεπε να καταγραφεί ο νόμος σε ξύλινη σανίδα («... γρά[ψαι δὲ κ]αὶ εἰς σανίδα κοῖλα γράμματα καὶ ε[ἰ]στάλαν[καὶ στάσα]ι τὰν μὲν στάλαν πρὸ τοῦ ἱεροῦ, τὰν δὲ σα[νίδα εἰς] τὸ βουλεῖον...»).³⁰⁴ Δεδομένης δε της αναφοράς του κτηρίου, που αποτελούσε την έδρα της Βουλής της Καλχηδόνας, γνωστής από μια σειρά επιγραφών των ελληνοιστικών χρόνων,³⁰⁵ και κατ' αντιστοιχία με άλλες πόλεις, όπου η λατρεία του

³⁰³Σχετικά βλ.: *I.Kalchedon* 10, 6-7. Βλ. επίσης: Hamon 2006, 167 σημ. 64. Cook 1925, 259. Σχετικά με την πώληση ιερατικών αξιωμάτων βλ. παρακάτω: Βουλευτήριο Κω.

³⁰⁴Σχετικά βλ.: *I.Kalchedon* 10, 14-17. Βλ. επίσης: Hansen, Fischer Hansen 1994, 39. McDonald 1943, 157.

³⁰⁵Για αναφορές της Βουλής σε επιγραφές του 4^{ου}, 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ. βλ.: *I.Kalchedon* 1, 2, 7, 10, 16.

Η Καλχηδόνα, που ιδρύθηκε από Μεγαρείς αποίκους στα ασιατικά παράλια του Βοσπόρου γύρω στο 685 π.Χ., βρισκόταν υπό Περσική κυριαρχία από τον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. έως τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ., πήρε μέρος στην Ιωνική Επανάσταση και απελευθερώθηκε τελικά το 478 π.Χ. Προσχώρησε κατόπιν στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία, ενώ κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου υπήρξε άλλοτε με το μέρος των Αθηναίων και άλλοτε με αυτό των Σπαρτιατών. Πέρασε εκ νέου στην κυριαρχία των Περσών με την Ανταλκίδειο ειρήνη το 387/6 π.Χ., κατάσταση που μετεβλήθη με την κατάληψή της από το Βυζάντιο το 357 π.Χ. και τη σύμψηξη μιας συμπολιτείας μεταξύ των δύο πόλεων. Παρέμεινε ανεξάρτητη καθ' όλη την ελληνοιστική περίοδο, πέραν ενός μικρού διαστήματος μετά την κατάληψή της από το βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο τον Ε', το 202 π.Χ. Ανακηρύχθηκε δε εκ νέου ανεξάρτητη από τους Ρωμαίους το 196 π.Χ.

Το πολίτευμά της, που υπήρξε κατά τους κλασικούς χρόνους μια μετριοπαθής ολιγαρχία, μετετράπη σε δημοκρατία μετά την κατάληψή της από το Βυζάντιο. Δημοκρατικό ήταν το πολίτευμα της Καλχηδόνας και καθ' όλη τη διάρκεια των ελληνοιστικών χρόνων, ενώ χαρακτηριστικοί είναι οι κοινοί με τα Μέγαρα πολιτειακοί θεσμοί, όπως ο επώνυμος άρχοντας (*βασιλεύς*) και οι μηνιαίοι επικεφαλής της Βουλής (*αισυμνήται*), που ήταν αντίστοιχοι με τους αθηναίους *πρυτάνεις*. Σχετικά με την ιστορία και το πολίτευμα

Διός Βουλαίου ως εμπνευστή των σωστών αποφάσεων και προστάτη της ορθής κρίσης συνδέεται με τα Βουλευτήρια, θεωρείται πιθανός ο εντοπισμός της λατρείας του θεού στο εσωτερικό του ιδρύματος, τουλάχιστον από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. κ.εξ.³⁰⁶

Η λατρεία του θεού θα συνδυαζόταν προφανώς και με την αναμενόμενη λατρεία της Εστίας, ενώ η θρησκευτική δραστηριότητα στο εσωτερικό του ιδρύματος θα μπορούσε να αναχθεί και σε παλαιότερες εποχές, καθώς η Βουλή της πόλης μαρτυρείται σε επιγραφές του 4^{ου} αι. π.Χ. κ.εξ. και το δημοκρατικό πολίτευμα φαίνεται ότι εγκαθιδρύθηκε σε αυτή κατά την ύστερη κλασική περίοδο. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, τον ακριβή χρόνο ίδρυσης του Βουλευτηρίου. Αξιοσημείωτη είναι, εντούτοις, η παρουσία κατά τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. ειδικού ιερέα, υπεύθυνου για τη λατρεία του θεού εντός του Βουλευτηρίου, καθώς λίγα είναι τα μαρτυρούμενα παραδείγματα ιερέων Βουλαίων θεοτήτων κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, οπότε οι αντίστοιχες λατρείες εξυπηρετούνταν μάλλον από τους επικεφαλής της Βουλής, όπως συνέβαινε πιθανότατα στην Αθήνα,³⁰⁷ κάτι που οφείλεται ενδεχομένως στην άμεση σύνδεση των αντίστοιχων τελετουργιών με την πολιτική δραστηριότητα και στη σχετικά απλή φύση τους. Η παρουσία, ωστόσο, ενός ιερέα εντός του Βουλευτηρίου της Καληγδόνας φαίνεται να υποδεικνύει μεγαλύτερη ποικιλία τελετουργιών κι έναν πιο ενισχυμένο θρησκευτικό χαρακτήρα του ιδρύματος, κάτι που χαρακτηρίζει σταδιακά τα Βουλευτήρια των ελληνιστικών χρόνων.

Βουλευτήριο Κω

Σε έναν αποσπασματικά σωζόμενο ενεπίγραφο νόμο της Κω,³⁰⁸ που τοποθετείται στα τέλη του 2^{ου}/αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. και αφορά στους κανόνες πώλησης ενός

της Καληγδόνας βλ.: Αλεξανδροπούλου 2005 («Χαληγδών»), 1-3. Avram 2004, 979-980. Strobel 2003, 935-936. Και για τη σχέση του πολιτεύματός της με αυτό των Μεγάρων βλ.: Robu 2014A, 149-166.

³⁰⁶Σχετικά με τη σύνδεση της λατρείας του Διός Βουλαίου με τα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Μιλήτου, Κω, Ερυθρών, Θάσου και Περγάμου.

³⁰⁷Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 21. Βλ. επίσης: Hamon 2006, 167. Kajava 2004, 5 [όπου διατυπώνεται η άποψη, ότι οι λατρείες των Βουλαίων θεοτήτων εξυπηρετούνταν κυρίως από τους *πρυτάνεις* ή άλλους αντίστοιχους αξιωματούχους (*προστάτες* κ.λ.π.), δεδομένων των λίγων μαρτυρούμενων σχετικών ιερέων αλλά και των αναφορών των πηγών στη θρησκευτική δραστηριότητα των εν λόγω αξιωματούχων στα πρυτανεία των πόλεων].

³⁰⁸Η πόλη-κράτος της Κω ιδρύθηκε το 366/5 π.Χ., με το συνοικισμό δύο τουλάχιστον παλαιότερων πόλεων, της Κω Μεροπίδος και της Αστυπάλαιας, και των άλλων οικισμών του νησιού. Το άστυ βρισκόταν στη θέση της σύγχρονης πόλης της Κω, στα βορειοανατολικά του νησιού, και οι περιφερειακοί οικισμοί αποτελούσαν επιμέρους δήμους του κράτους. Τμήμα της Αγοράς της αρχαίας πόλης έχει

ιερατικού αξιώματος και στα καθήκοντα και προνόμια του αντίστοιχου ιερέα, αναφέρεται η ύπαρξη αγαλμάτων εντός του Βουλευτηρίου της πόλης.³⁰⁹ Σε ένα πρόσφατο άρθρο του ο Hamon απέδειξε, πως ο νόμος αφορά στον ιερέα που είχε την έδρα του στο Βουλευτήριο της Κω, αποκαθιστώντας τμήματα της επιγραφής που φανερώνουν, πως μέρος του αντιτίμου για την αγορά της ιερατικής του θέσης προοριζόταν για το στολισμό λατρευτικών αγαλμάτων στο εσωτερικό του ιδρύματος («...ἀποτελ]εσάντω δὲ τοὶ ταμίαι ἀπὸ τοῦ δεκάτου τᾶς [ἱερῶ]σύνας ὃ κα δέη[ι ἀνάλωμα ἔν]εκεν τᾶς τῶν ἀγαλμάτων τῶν ἐν τῷ βουλευτηρίῳ ἐπι[κοσ]μήσιος...») και πως εντός του ο ιερέας τελούσε θρησκευτικές τελετουργίες (θυσίες, σπονδές, προσευχές) σε διάφορες περιστάσεις, όπως σε επίσημες εορτές («..κατὰ ταῦτὰ δὲ καὶ ὁ τὰ[ν ἱερῶσύναν πριάμενος στεφαναφορείτω ἐν ταῖς] ἐπιφανέσι ἀμέραις καὶ θεραπ[ευέτω τοὺς θεοὺς καὶ ἐξέστω αὐτῷ τὰ νομιζόμε]να γέρη λαμβάνεν...») ή κατά την έναρξη συνεδριάσεων της Εκκλησίας του Δήμου που λάμβαναν χώρα εκεί («[...ἐπευχέσθω(/σπενδέτω) δὲ καὶ ἐ]ν ταῖς ἐκκλησίαις ταῖς συντελουμέναις ἐν τῷ βουλε[υ]τηρίῳ ἐπεὶ κα(ῶκκα) τὰ ἱερά(ῶ) ἐπευχά) συντε]λῆται τοῖς θεοῖς...»).³¹⁰

Η προσευχή συνοδεία θυσίας, σπονδών ή καύσης θυμιάματος, πριν από την έναρξη των συνεδριάσεων της Εκκλησίας του Δήμου, είναι ιεροτελεστία γνωστή από διάφορες πόλεις και κάτι αντίστοιχο θα πραγματοποιούσε ο ιερέας εν όψει των συνεδριάσεων του Δήμου εντός του Βουλευτηρίου, σύμφωνα με την αποκατάσταση της επιγραφής.³¹¹ Αντίστοιχη τελετουργία θα πραγματοποιείτο πιθανότατα και κατά την

εντοπιστεί. Δεν έχουν ανακαλυφθεί, εντούτοις, σημαντικά κτήρια, όπως το Πρυτανεῖο και το Βουλευτήριο. Σχετικά βλ.: Hamon 2006, 151-152 και σημ. 1-4. Reger 2004 (“Kos”, “Astypalaia”, “Kos Meropis”, “Halasarna”), 752-755. Sherwin-White 1978, 24, 40-68.

³⁰⁹Σχετικά με το νόμο αυτό βλ.: IG XII.4.1 321. Hamon 2006, 151-169. Hamon 2005, 321. Chaniotis, Stavrianopoulou 1997, 301. Segre 1993, ED 32. Η επιγραφή ανήκει στη γνωστή κατηγορία των *διαγραφών*, νόμων που αφορούσαν στην πώληση ισόβιων ιερατικών αξιωμάτων και καθόριζαν τη σχετική διαδικασία, τις προϋποθέσεις που έπρεπε να πληρούν οι υποψήφιοι, τα καθήκοντα και τα προνόμια των ιερέων, καθώς και άλλες παραμέτρους των λατρειών. Η πώληση ιερατικών αξιωμάτων ήταν μια διαδεδομένη πρακτική στην αρχαία Κω, απ’ όπου μας σώζεται μια σειρά *διαγραφών*. Χαρακτηριστικό είναι, μάλιστα, πως κατά το α’ ήμισυ του 3^{ου} αι. π.Χ. τμήμα της κατασκευής κάποιων απ’ τα δημόσια κτήρια της πόλης χρηματοδοτήθηκε από τέτοιου είδους πωλήσεις ιερατικών θέσεων. Σχετικά βλ.: Hamon 2006, 152-153 και σημ. 14. Chaniotis, Stavrianopoulou 1997, 299-302.

³¹⁰Σχετικά βλ.: Hamon 2006 και συγκεκριμένα 154-159, 162-163, 165-166. Βλ. επίσης: IG XII.4.1 321 (όπου στο κείμενο εντάσσονται κάποιες εκ των προτάσεων του Hamon, ενώ προτείνονται κατά τόπους και διαφορετικές αποκαταστάσεις τμημάτων της επιγραφής, χωρίς εντούτοις να αλλάζει το γενικότερο νόημα).

³¹¹Σε αντίθεση με το Hamon, που μιλά για προσευχή συνοδεία σπονδών ή καύσης θυμιάματος (βλ.: Hamon 2006, 162-163 και σημ. 48, 50), στο IG XII.4.1 321 στη θέση των λέξεων τὰ ἱερά ή ἁ ἐπευχά συμπληρώνεται η λέξη *θυσία* ως τελετουργία που συνόδευε την προσευχή («[...ἐπευχέσθω δὲ καὶ ἐ]ν ταῖς ἐκκλησίαις ταῖς συντελουμέναις ἐν τῷ βουλε[υ]τηρίῳ ἐπεὶ κα ἁ θυσία συντε]λῆται τοῖς θεοῖς...»).

έναρξη των συνεδριάσεων της Βουλής ή κατά την έναρξη της βουλευτικής θητείας, όπως μας είναι γνωστό από διάφορες άλλες πόλεις.³¹² Αξιοσημείωτη είναι, ωστόσο, η πραγματοποίηση αυτών των τελετουργιών όχι από τους *προστάτες*, τους άρχοντες που προΐσταντο της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου,³¹³ κατ' αντιστοιχία με άλλες πόλεις,³¹⁴ αλλά από ειδικό ιερέα που είχε την έδρα του στο Βουλευτήριο της Κω, ο οποίος, σύμφωνα πάντα με την αποκατάσταση της επιγραφής, θα πραγματοποιούσε θυσίες εντός του ιδρύματος και κατά τη διάρκεια επίσημων εορτών, όπου θα λάμβανε τιμητικά τα καθιερωμένα *γέρη* (συγκεκριμένα τμήματα των θυσιασμένων ζώων).

Όλες αυτές οι τελετουργίες θα αφορούσαν προφανώς τις θεότητες του Βουλευτηρίου, αγάλματα των οποίων ήταν εγκατεστημένα στο εσωτερικό του ιδρύματος. Δεδομένης δε της αναφοράς του Διός Βουλαίου και της πιθανής αποκατάστασης του ονόματος της Εστίας Βουλαίας σε μια επιγραφή του 188-163 π.Χ., που αναφέρει την τέλεση θυσιών από τους Κώες προς τιμήν του βασιλιά Αριαράθης του Δ' της Καππαδοκίας και της γυναίκας του Αντιοχίδος, ο Hamon θεώρησε ευλόγως το Βουλευτήριο ως έδρα αυτών των λατρειών και τον προαναφερόμενο ιερέα ως θεράποντά τους.³¹⁵

Σχετικά με τη γενικότερη σύνδεση της προσευχής με τη θυσία, τις σπονδές και την καύση θυμιάματος βλ.: Burkert 1993, 135 κ.εξ., 164 κ.εξ., 170 κ.εξ. (όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «...Δύσκολα υπάρχει τελετουργία χωρίς προσευχή και αντιστρόφως καμιά σημαντική προσευχή χωρίς τελετουργία»)

³¹²Σχετικά βλ.: Hamon 2006, 168.

³¹³Η πόλη είχε καθ' όλη την ελληνιστική περίοδο δημοκρατικό πολίτευμα, με κύρια όργανα εξουσίας την Εκκλησία του Δήμου και τη Βουλή, που είχε εξαμηνιαία θητεία. Σε αυτήν προΐστατο ένα συμβούλιο πέντε *προστατών*, εκλεγμένων αρχόντων εξαμηνιαίας θητείας, που είχαν έναν επικεφαλής. Κύριο έργο της Βουλής ήταν η προβούλευση, είχε εντούτοις και άλλες αρμοδιότητες, όπως την υποδοχή των ξένων πρεσβειών και των απεσταλμένων των δήμων, τον έλεγχο των αρχόντων μετά τη λήξη της θητείας τους κ.λ.π. Οι *προστάτες* προετοίμαζαν τα θέματα που θα εισάγονταν στη Βουλή ή την Εκκλησία του Δήμου, πρότειναν και οι ίδιοι κάποια εξ αυτών, ενώ είχαν και μια πληθώρα άλλων διοικητικών αρμοδιοτήτων. Αποτελούσαν δε μαζί με το *μόναρχο*, τον ετήσιο επώνυμο άρχοντα της Κω, και τους *στρατηγούς* τους σημαντικότερους άρχοντες της πόλης. Σχετικά βλ.: Hamon 2006, 152. Carlsson 2004, 115-116. Reger 2004 ("Kos"), 753. Χατζηβασιλείου 1990, 106-107. Sherwin-White 1978, 175-177, 185-186, 199-205, 221-223.

³¹⁴Όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Κύμης, όπου, σύμφωνα με κληροδότημα της Αρχίπης, θυσίες κατά την έναρξη του βουλευτικού έτους πραγματοποιούσαν ξεχωριστά οι επικεφαλής της Βουλής *στρατηγοί* και η Βουλή *πάνδημος*, ή στην περίπτωση της Περγάμου, όπου προσφορά θυμιάματος πριν από τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου, και πιθανότατα της Βουλής, πραγματοποιούσε ο *πρύτανης*, επώνυμος άρχων της πόλης. Σχετικά βλ. παρακάτω: Βουλευτήρια Κύμης και Περγάμου. Βλ. επίσης παραπάνω σημ. 307.

³¹⁵Σχετικά βλ.: Hamon 2006, 166-168. Για την επιγραφή που αφορά στη διοργάνωση εορτής προς τιμήν του βασιλιά Αριαράθης του Δ' της Καππαδοκίας, συμμάχου και πιθανότατα ευεργέτη της Κω, η οποία θα περιλάμβανε επίσημη πομπή και τέλεση θυσιών σε μια σειρά θεοτήτων της πόλης, υπέρ του Δήμου των Κώων και των βασιλέων της Καππαδοκίας, βλ. και: Segre 1993, ED 5 (που θεωρεί πιθανή την αναφορά της Εστίας Βουλαίας στο στίχο 14). SEG 33.675 (όπου το όνομα της Εστίας Βουλαίας συμπληρώνεται στο τέλος του στίχου 12 και την αρχή του στίχου 13). Sherwin-White 1978, 133 και σημ. 268, 369.

Το Βουλευτήριο της πόλης δεν έχει έως σήμερα εντοπιστεί.³¹⁶ Η λατρεία του Διός Βουλαίου απαντάται όμως συχνά στα αντίστοιχα ιδρύματα, όπου αναμενόμενη είναι και η λατρεία της Εστίας Βουλαίας.³¹⁷ Οι εν λόγω θεοί θεωρούνταν εξάλλου πανελλαδικά προστάτες της πολιτικής δραστηριότητας και εμπνευστές των σωστών αποφάσεων και η λατρεία τους συνδεόταν ως επί το πλείστον με τις Βουλές των πόλεων, οι οποίες προσεύχονταν σε αυτούς για την εξασφάλιση της ευθυκρισίας τους. Σε αυτούς θα απευθυνόταν και η Βουλή της Κω, που κατά τον ύστερο 2^ο/πρώιμο 1^ο αι. π.Χ., στα πρώτα χρόνια ίδρυσης της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας, θα διατηρούσε ακόμα όλες τις παραδοσιακές αρμοδιότητές της, καθώς η πόλη παρέμεινε ελεύθερη μέχρι και την εποχή του Αυγούστου.³¹⁸

Λίγα είναι, εντούτοις, τα παραδείγματα ιερέων Βουλαίων θεοτήτων που μαρτυρούνται από πηγές των ελληνιστικών χρόνων. Το γεγονός αυτό οφείλεται, προφανώς, στην τέλεση των σχετικών λατρειών κυρίως από τους επικεφαλής της Βουλής, *πρυτάνεις* ή *προστάτες*, και καταδεικνύει μάλλον την άμεση σύνδεση των αντίστοιχων ιεροπραξιών με τη δραστηριότητα του πολιτικού οργάνου, καθώς και τη σχετικά απλή φύση τους. Η ύπαρξη ωστόσο ιερέα, που είχε την έδρα του στο Βουλευτήριο της Κω και ήταν υπεύθυνος για τις λατρείες που στεγάζονταν στο ίδρυμα (Βουλαίων αλλά και πιθανόν άλλων θεοτήτων), έχοντας αρμοδιότητες που περιλάμβαναν το στολισμό των αγαλμάτων τους, την τέλεση πατροπαράδοτων τελετουργιών κατά την έναρξη των εκεί συγκαλούμενων συνεδριάσεων της Εκκλησίας του Δήμου, και κατ' επέκταση και της Βουλής, πιθανότατα από κοινού με τους επικεφαλής *προστάτες*, αλλά και την πραγματοποίηση θυσιών κατά τη διάρκεια εορτών, είτε σχετικών με τις εκεί λατρευόμενες θεότητες είτε γενικά σημαντικών εορτών της πόλης, φανερώνει το πλήθος και την ποικιλία των τελετουργιών που λάμβαναν χώρα εντός του ιδρύματος. Καταδεικνύει δε, όπως επισημαίνει ο Hamon, τον ιδιαίτερο θρησκευτικό χαρακτήρα που

³¹⁶Ένα Ωδείο του 2^{ου} αι. μ.Χ. που εντοπίστηκε στα νοτιοανατολικά της πόλης, θεωρήθηκε πιθανό να αποτελεί Βουλευτήριο των ρωμαϊκών χρόνων (σχετικά βλ.: Balty 1991, 488-490). Το κτήριο, εντούτοις, βρίσκεται μακριά από την Αγορά. Είναι δε αρκετά μεταγενέστερο και είναι αμφίβολο, εάν είχε τη μορφή ή τη θέση του ελληνιστικού Βουλευτηρίου. Σχετικά βλ.: Hamon 2006, 152 σημ. 10.

³¹⁷Σχετικά με τις λατρείες της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου στα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Ανδρου, Ερυθρών, Πριήνης, Μιλήτου, Αλικαρνασσού, Καλχηδόνας, Θάσου, Κνίδου, Περγάμου, Αφροδισιάδος και Κάνου. Βλ. επίσης: Gneisz 1990, 206, 211. Schwabl 1972, 291. McDonald 1943, 280, 281-282. Jessen 1899, 1019-1020.

³¹⁸Σχετικά βλ.: Carlsson 2004, 116.

είχε το Βουλευτήριο στα τέλη της ύστερης ελληνοιστικής περιόδου, όταν αντιμετωπιζόταν πλέον ως ένα εκ των ιερών της πόλης, με υπεύθυνο ιερέα, του οποίου τα δικαιώματα και οι αρμοδιότητες ήταν προσδιορισμένες με νόμο και ο οποίος είχε ως έδρα του το ίδρυμα εξίσου με τη Βουλή. Η ενίσχυση του θρησκευτικού χαρακτήρα των Βουλευτηρίων αποτελεί άλλωστε μια γενικότερη εξέλιξη της ελληνοιστικής εποχής, που εντάθηκε κατά τα τέλη της περιόδου και κορυφώθηκε στους αυτοκρατορικούς χρόνους, όταν τα Βουλευτήρια ήταν πλέον συνηθισμένο να έχουν τους δικούς τους ιερείς.³¹⁹

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, διαπιστώνουμε, πως το Βουλευτήριο της Κω φαίνεται να φιλοξενούσε ήδη από το 2^ο αι. π.Χ. και εξής τις λατρείες του Διός Βουλαίου και της Εστίας Βουλαίας και πιθανότατα και άλλων θεοτήτων, τις τελετουργίες προς τιμήν των οποίων πραγματοποιούσε, τουλάχιστον από τα τέλη του αιώνα, ειδικός ιερέας που είχε την έδρα του στο ίδρυμα. Πέραν δε των παραδοσιακών ιεροπραξιών που είχαν άμεση σχέση με τις εντός του Βουλευτηρίου συγκαλούμενες συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου και της Βουλής (προκαταρτική προσευχή συνοδεία θυσίας, σπονδών ή καύσης θυμιάματος), οι οποίες και θα πραγματοποιούνταν πιθανότατα από κοινού με τους *προστάτες* της Κω, ο ιερέας τελούσε και μια σειρά άλλων τελετουργιών (στολισμό αγαλμάτων, θυσίες κατά τις επίσημες εορτές), που καταδεικνύουν τον ιδιαίτερο θρησκευτικό χαρακτήρα του ιδρύματος, που προσιδίαζε πλέον σε ιερό. Και στην περίπτωση της Κω διαπιστώνουμε, λοιπόν, πως το Βουλευτήριο απέκτησε σταδιακά, κατά τη διάρκεια των ελληνοιστικών χρόνων, το διττό πολιτικό και θρησκευτικό χαρακτήρα που αποτελούσε εξ αρχής ίδιον του Πρυτανείου.

Βουλευτήριο Ελαίας

Σε ένα ψήφισμα του Δήμου της Ελαίας που χρονολογείται το 129 π.Χ., κατά την περίοδο διαμόρφωσης της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας, αναφέρεται η αναγραφή της συνθήκης φιλίας και συμμαχίας με τους Ρωμαίους σε δυο χάλκινους πίνακες, ο ένας εκ των οποίων θα στηνόταν στο ιερό της Δήμητρος και ο δεύτερος δίπλα στο άγαλμα της Δημοκρατίας στο Βουλευτήριο της πόλης.³²⁰ Η Ελαία, αιολική πόλη που βρισκόταν από

³¹⁹Σχετικά βλ.: Hamon 2006, 167-168. Hamon 2005, 321.

³²⁰Το ψήφισμα αυτό, που από πολλούς μελετητές αποδιδόταν στην Πέργαμο, αποδείχθηκε από το Robert πως προέρχεται από την Ελαία. Σχετικά με το εν λόγω ψήφισμα και την αναφερόμενη σε αυτό λατρεία της Δημοκρατίας εντός του Βουλευτηρίου της πόλης βλ.: Meier 2016, 114-115. Pirson, Ateş, Bartz κ.α. 2015,

τα μέσα περίπου του 3^{ου} αι. π.Χ. υπό τον έλεγχο των Ατταλιδών, αποτελώντας το επίγειο της Περγάμου, απέκτησε μάλλον την αυτονομία της με τη διαθήκη του τελευταίου βασιλιά Αττάλου του Γ' (133 π.Χ.), σύμφωνα με την οποία ανεξαρτητοποιήθηκαν πιθανότατα οι περισσότερες πόλεις της Μ. Ασίας και οι υπόλοιπες κτήσεις του κράτους κληροδοτήθηκαν στους Ρωμαίους. Λόγω της φιλορωμαϊκής στάσης της δε, κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Αριστονίκου, η πόλη ανταμείφθηκε με την προαναφερθείσα συνθήκη φιλίας και συμμαχίας από τους Ρωμαίους, η οποία ουσιαστικά αναγνώριζε την ελευθερία της.³²¹

Τη νεοαποκτηθείσα αυτή πολιτική ανεξαρτησία προέβαλλε, κατά την επικρατέστερη άποψη, η λατρεία της Δημοκρατίας εντός του Βουλευτηρίου της Ελαίας, η οποία θα μπορούσε να έχει εγκαθιδρυθεί κάποια στιγμή μετά το τέλος της ατταλιδικής κυριαρχίας, το 133 π.Χ., όταν, όπως και στην Πέργαμο, θα αποκαταστάθηκε η *πάτριος δημοκρατία*, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά μια περγαμηνή επιγραφή της περιόδου (*I. Perg.* 250).³²² Θα μπορούσε, εντούτοις, να αποτελεί και παλαιότερη λατρεία του Βουλευτηρίου, εγκαθιδρυμένη κατά τους ελληνιστικούς ή ακόμα και κατά τους ύστερους κλασικούς χρόνους, όταν η πόλη ήταν ακόμα ανεξάρτητη, κατά τα πρότυπα της λατρείας του Δήμου εντός του αθηναϊκού Βουλευτηρίου και της λατρείας της Δημοκρατίας στην αθηναϊκή Αγορά, που τοποθετούνται στον 4^ο αι. π.Χ.,³²³ δεδομένων και των ιδιαίτερων σχέσεων που είχε πάντα η πόλη με την Αθήνα, και του γεγονότος, ότι το άγαλμα της Ελαίας αποτελεί τη μόνη παραδεδομένη απεικόνιση της Δημοκρατίας εκτός αθηναϊκής επικράτειας και συνιστά πιθανότατα ένδειξη αθηναϊκής επιρροής.³²⁴

Σε κάθε περίπτωση, ο ύστερος 2^{ος} αι. π.Χ. φαίνεται καταλληλότερη περίοδος εγκατάστασης ενός τέτοιου αγάλματος στο Βουλευτήριο της πόλης, καθώς με την εγκαθίδρυση της λατρείας της θεοποιημένης μορφής του πολιτεύματος σε ένα από τα

25. Hamon 2005, 320. Messerschmidt 2003, 8-9. Hansen, Fischer Hansen 1994, 41. Robert 1984, 489-496. McDonald 1943, 158. *Syll.*³ 694. *IGR* IV 1692.

³²¹Σχετικά με την ιστορία της πόλης βλ.: Meier 2016, 107-121. Pirson, Ateş, Bartz κ.α. 2015, 23-26.

³²²Σχετικά με την εγκαθίδρυση της λατρείας της Δημοκρατίας εντός του Βουλευτηρίου της Ελαίας κατά τον ύστερο 2^ο αι. π.Χ. βλ.: Hamon 2005, 320. Robert 1984, 490 σημ. 8, 494. Βλ. επίσης: Meier 2016, 114 και Pirson, Ateş, Bartz κ.α. 2015, 25 (όπου το άγαλμα της Δημοκρατίας θεωρείται ως σύμβολο της νεοαποκτηθείσας ελευθερίας της πόλης).

³²³Σχετικά βλ.: Messerschmidt 2003, 5-9.

³²⁴Για την ιδιαίτερη σχέση της Ελαίας με την Αθήνα, την παράδοση που ανάγει την ίδρυσή της στο Μενεσθέα και τα αθηναϊκά στρατεύματά του, την ένταξη της πόλης στη Δηλιακή Συμμαχία αλλά και τα στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος της πόλης, που παραδίδονται από επιγραφή των ελληνιστικών χρόνων, βλ.: Meier 2016, 108-111. Pirson, Ateş, Bartz κ.α. 2015, 23-24. Rubinstein 2004 ("Elaiä"), 1041.

σημαντικότερα πολιτικά ιδρύματα της Ελαίας θα προβαλλόταν εμφατικά, πέραν της δημοκρατικής της διακυβέρνησης, η πρόσφατη πολιτική χειραφέτησή της. Έτσι, όπως στην περίπτωση των εκάστοτε λατρειών του Δήμου στις πόλεις των ελληνιστικών χρόνων, σε μια περίοδο, όπου η μετριοπαθής δημοκρατία αποτελούσε το σύνθημα των ανεξάρτητων πόλεων, η λατρεία της Δημοκρατίας στο Βουλευτήριο της Ελαίας θα σηματοδοτούσε περισσότερο την πολιτική ανεξαρτησία της, παρά την υπερίσχυση του δημοκρατικού πολιτεύματος έναντι άλλων πολιτειακών εκδοχών. Εξ ου και η τοποθέτηση, παρά το άγαλμά της, της συνθήκης με τους Ρωμαίους, που εξασφάλιζε τη νεοαποκτηθείσα αυτή ελευθερία.

Βουλευτήριο Κύμης

Σε μια σειρά τιμητικών ψηφισμάτων που εντοπίστηκαν στην Κύμη της Αιολίδας και τοποθετούνται συνήθως μετά το 130 π.Χ., στα πρώτα χρόνια διαμόρφωσης της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας, αναφέρεται η κατασκευή του νέου Βουλευτηρίου της πόλης με τη χρηματοδότηση μιας πλούσιας ευεργέτιδας, της Αρχίπτης, η από μέρους της οργάνωση θυσιών στο εσωτερικό του ιδρύματος σε δύο τουλάχιστον περιστάσεις και η περαιτέρω ρύθμιση της ίδιας της λειτουργίας του Βουλευτηρίου, που περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, τη χορήγηση χρημάτων για την πραγματοποίηση ετήσιων θυσιών εντός του ιδρύματος.³²⁵

Τα ενεπίγραφα ψηφίσματα προς τιμήν της Αρχίπτης (*SEG* 33.1035-1041) προέρχονται, σύμφωνα με τους περισσότερους ερευνητές, από το ίδιο το Βουλευτήριο ή τον περιβάλλοντα χώρο του, και κατά κάποιους (Robert, Savalli-Lestrade), από το επιτύμβιο μνημείο/ηρώο της ευεργέτιδας, όντας αντίγραφα των αρχικών τιμητικών

³²⁵Η Κύμη, μια από τις κυριότερες πόλεις της Αιολίδας, είχε δημοκρατικό πολίτευμα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, με κυρίαρχα σώματα την Εκκλησία του Δήμου και τη Βουλή, στις συνεδριάσεις των οποίων προήδρευαν οι *στρατηγοί*. Λίγα είναι γνωστά για την πολιτειακή της ιστορία αλλά, όπως φαίνεται από τις πηγές, η πόλη είχε κατά τον 8^ο αι. π.Χ. βασιλεία και από τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. αριστοκρατικό πολίτευμα, το οποίο καταλύθηκε από τον Κύρο τον Πρεσβύτερο, που της επέβαλε τυραννικό καθεστώς με επικεφαλής έναν *αισυμνήτη*. Η δημοκρατία εισήχθη στην Κύμη κατά τους κλασικούς χρόνους. Ακολούθησε, εντούτοις, ολιγαρχική εκτροπή και εμφύλια διαμάχη (*στάσις*). Καθ' όλη την ιστορία της η πόλη βρέθηκε πολλές φορές υπό τον έλεγχο ξένων δυνάμεων, όπως της Περσικής Αυτοκρατορίας και των ανταγωνιζόμενων βασιλείων των Σελευκιδών και των Ατταλιδών. Στο πλαίσιο της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας δε, διατήρησε, όπως και οι υπόλοιπες πόλεις της Μ. Ασίας, τους παραδοσιακούς θεσμούς αυτοδιοίκησής της. Σχετικά με την ιστορία και τους θεσμούς της πόλης βλ.: Παλαιοθόδωρος 2008 («Κύμη»), 1-3, 6-7. Rubinstein 2004 (“Kyme”). Kaletsch 2003 (“Cyme”), 1050. Engelmann 1976. Και για την αυτοδιοίκηση των πόλεων μέσα στο πλαίσιο της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας βλ. παραπάνω σημ. 211.

ψηφισμάτων. Δεδομένης, ωστόσο, της αναφοράς σε ένα εξ αυτών (*SEG* 33.1040, 26-28) της δυνατότητας αναγραφής κάποιων εκ των ψηφισμάτων στο Βουλευτήριο, η πρώτη εκδοχή φαντάζει πιθανότερη. Σύμφωνα δε με αυτά, πέραν της κατασκευής και μιας μεταγενέστερης επισκευής της στέγης του Βουλευτηρίου, η Αρχίππη χρηματοδότησε σε επόμενη φάση και την ίδια τη λειτουργία του ιδρύματος, χορηγώντας χρήματα για την ύπαρξη επιστάτη, που θα οριζόταν κάθε χρόνο από την πόλη, και τεσσάρων δούλων στην υπηρεσία του Βουλευτηρίου. Η ίδια χρηματοδότησε, επίσης, την κατασκευή ενός μνημειακού συγκροτήματος, με επίκεντρο ένα ιερό της Ομόνοιας, στην Αγορά της Κύμης.³²⁶

Με βάση κυρίως την αφιέρωση του ιερού αυτού, η Savalli-Lestrade τοποθετεί τη δράση της Αρχίππης μετά την κατάπνιξη από τους Ρωμαίους της εξέγερσης του Αριστονίκου (133-130/129 π.Χ.), ο οποίος μετά το θάνατο του Αττάλου του Γ' και την κληροδότηση του μεγαλύτερου τμήματος του βασιλείου του στη Ρώμη, με την παράλληλη ανεξαρτητοποίηση της Περγάμου και πιθανότατα των περισσότερων πόλεων της Μ. Ασίας, αυτοανακηρύχθηκε ηγεμόνας του ατταλιδικού θρόνου και ξεκίνησε εκστρατεία κατάληψης των παλαιών κτήσεων του κράτους. Είναι πιθανό, μάλιστα, να απέκτησε παροδικά και τον έλεγχο της Κύμης, που ενδεχομένως να πέρασε περίοδο έντονων πολιτικών ερίδων μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών, που διάκειντο φιλικά ή εχθρικά προς αυτόν. Η δράση της ευεργέτιδας εντοπίζεται, έτσι, μετά την αποκατάσταση της ειρήνης στην περιοχή, σε μια εποχή ιδιαίτερων οικονομικών δυσκολιών για την Κύμη. Πέραν δε της κάλυψης συγκεκριμένων αναγκών της πόλης, θεωρείται ότι είχε στόχο στο να συμβάλει στην ενίσχυση της ενότητας στο εσωτερικό της.

Οι περισσότεροι ερευνητές επίσης τοποθετούν τη δράση της Αρχίππης μετά το 130 π.Χ., κατά την περίοδο διαμόρφωσης της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας, εποχή κατά την οποία μεγάλοι ευεργέτες που μιμούνταν την προγενέστερη δράση των ελληνιστικών ηγεμόνων και δέχονταν αντίστοιχες τιμές από τις πόλεις τους, απαντώνται και σε άλλες πόλεις της Μ. Ασίας.³²⁷ Η Van Bremmen, εντούτοις, βασιζόμενη σε επιγραφικά, προσωπογραφικά και νομισματικά στοιχεία, εντοπίζει τη δράση της στα μέσα περίπου

³²⁶Για μια λίγο διαφορετική απόδοση της χρονικής σειράς των ψηφισμάτων, που οδηγεί στο συμπέρασμα πως η Αρχίππη ανέλαβε εξ αρχής την επισκευή της στέγης και άρα την ανακαίνιση και όχι την ανέγερση νέου Βουλευτηρίου βλ.: Picard 2006, 86-89.

³²⁷Σχετικά με τους ευεργέτες αυτούς βλ.: Gauthier 1985, 53-63, 72-75.

του 2^{ου} αι. π.Χ. και την παραλληλίζει με αυτή άλλων ευεργετών-φίλων, που δρούσαν εκ μέρους των ελληνοιστικών δυναστών της εποχής, όπως των δωρητών του Βουλευτηρίου της Μιλήτου, θεωρώντας πιθανή τη σχέση της Αρχίπτης με τη σελευκιδική αυλή.³²⁸

Όσον αφορά, τώρα, στις εντός του Βουλευτηρίου τελούμενες θυσίες με τη χορηγία της ευεργέτιδας, εξ αφορμής των εγκαινίων του ιδρύματος αλλά και της εγκατάστασης ενός χάλκινου συμπλέγματος τιμητικών αγαλμάτων, που παρίστανε το Δήμο να στεφανώνει την Αρχίπτη με τον πατέρα της Δικαιογένη να στέκει δίπλα, η ευεργέτιδα χρηματοδότησε την πραγματοποίηση ξεχωριστών θυσιών και γευμάτων για τη Βουλή, τις δώδεκα φυλές των πολιτών και τους παροίκους στην πρώτη περίπτωση και τη Βουλή, τις δώδεκα φυλές και τους μετοίκους και τους απελευθέρους στη δεύτερη. Στον ίδιο χώρο οργάνωσε, επίσης, την προσφορά γλυκού κρασιού σε όλους τους κατοίκους της Κύμης (γλυκισμός).³²⁹ Σε επόμενη φάση χρηματοδότησε δε την πραγματοποίηση ετήσιων θυσιών στο βωμό του ιδρύματος, οι οποίες θα τελούνταν ξεχωριστά από τους στρατηγούς και τη Βουλή, στην αρχή και το τέλος του βουλευτικού έτους, και τα έξοδά τους θα καλύπτονταν από κληροδότημα που παραχώρησε στην πόλη.³³⁰

Αναφορικά με τους θεούς, στους οποίους θα απευθύνονταν οι θυσίες αυτές, δεν έχουμε περαιτέρω στοιχεία. Σε κάθε περίπτωση, η λατρεία της Εστίας θεωρείται δεδομένη. Ενδιαφέρον, ωστόσο, αποτελεί το πλήθος των συμμετεχόντων στις τελετουργίες του ιδρύματος. Όσον αφορά μεν στις θυσίες που τελέστηκαν εξ αφορμής των εγκαινίων του Βουλευτηρίου και της εγκατάστασης των προαναφερόμενων αγαλμάτων, το σύνολο των κατοίκων της Κύμης φαίνεται να είχε συμμετοχή. Ιδιαίτερη θέση, εντούτοις, κατείχε η Βουλή, η οποία συμμετείχε στο σύνολό της (πάνδημος) και

³²⁸Σχετικά με τη δράση και τα ψηφίσματα υπέρ της Αρχίπτης βλ.: Van Bremen 2008, 357-382 (που τοποθετεί τη δράση της είτε μεταξύ του 160/150 π.Χ. και του 140/130 π.Χ. είτε μεταξύ του 160 π.Χ. και του 150 π.Χ.). Picard 2006, 85-101 (που χρονολογεί τα ψηφίσματα γενικά μετά την επανάσταση του Αριστονίκου). Hamon 2005, 321-322 (όπου η κατασκευή του Βουλευτηρίου τοποθετείται μεταξύ του 130 π.Χ. και του 100 π.Χ.). Hamon 2005 A, 126-127 (όπου τα ψηφίσματα χρονολογούνται γύρω στο 120 π.Χ., σύμφωνα με τη θεωρία της Savalli-Lestrade). Savalli-Lestrade 2003, 249-250, 260-292 (που τοποθετεί τα ψηφίσματα μετά το 130/129 π.Χ.). Bielman 2002, 169-177 (που αναφέρει πως τα ψηφίσματα χρονολογούνται, βάσει γραμμάτων και ύφους, μετά την ίδρυση της επαρχίας της Ασίας, μεταξύ του 130 π.Χ. και του 100 π.Χ.). Van Bremen 1996, 13-19 (όπου αναφέρεται πως τα ψηφίσματα τοποθετούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 2ου αι. π.Χ.). Engelmann 1976, 27-42. Robert 1968, 504-506 no. 444-445 (που τοποθετεί τα ψηφίσματα, βάσει γραμμάτων και ύφους, μετά την ίδρυση της επαρχίας της Ασίας, κατά το β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.).

³²⁹Σχετικά βλ.: SEG 33.1036, 20-30 και SEG 33.1037, 16-20.

³³⁰Σχετικά βλ.: SEG 33.1039, 52-68.

για τις θυσίες της η Αρχίππη χορήγησε χρήματα αντίστοιχα ή σχεδόν αντίστοιχα με αυτά που αποδόθηκαν σε κάθε μία εκ των φυλών και στο σύνολο των υπόλοιπων κατοίκων της πόλης.³³¹ Με λίγα λόγια η ευεργέτιδα διέκρινε τους συμμετέχοντες σε βουλευτές, πολίτες και απλούς κατοίκους, εξασφαλίζοντας ιδιαίτερα προνόμια για τη Βουλή. Όσον αφορά δε στις ετήσιες θυσίες, οι επιγραφές αναφέρουν ρητά ξεχωριστές θυσίες για τους *στρατηγούς*, που αποτελούσαν τους κυριότερους αξιωματούχους της Κύμης και προήδρευαν στις συνεδριάσεις της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου, και για τη Βουλή *πάνδημο*.

Απ' όλα τα παραπάνω γίνεται σαφές, πως με πρωτοβουλία της Αρχίππης το Βουλευτήριο της Κύμης απετέλεσε ένα χώρο, όπου σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις πραγματοποιήθηκαν πολυπληθείς θρησκευτικές τελετουργίες, με βασικό χαρακτηριστικό την ιδιαίτερη θέση που επιφυλάχθηκε σε αυτές για τη Βουλή. Η έκταση των τελετουργιών αυτών παραπέμπει σε ένα κτήριο μεγάλων διαστάσεων, το οποίο, όπως αναφέρει ένα εκ των ψηφισμάτων, διέθετε αυλή. Πρόκειται λοιπόν, πιθανότατα, για ένα οικοδόμημα αντίστοιχο με άλλα ελληνιστικά Βουλευτήρια, τα οποία, κατά το πρότυπο του Βουλευτηρίου της Μιλήτου, διέθεταν αυλή και περιμετρικές στοές που θα χρησίμευαν για τη φιλοξενία μεγάλων συγκεντρώσεων. Εκεί θα λάμβαναν χώρα και τα γεύματα που ακολουθούσαν τις εκάστοτε θυσίες.³³²

Η καθιέρωση δε, από μέρους της Αρχίππης, δύο ετήσιων θυσιών για τους *στρατηγούς* και το σύνολο της Βουλής, στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου, είχε ως αποτέλεσμα να ενισχυθεί ιδιαίτερα ο θρησκευτικός χαρακτήρας του ιδρύματος. Το Βουλευτήριο δεν αποτελούσε πλέον μόνο τον τόπο συνεδριάσεων της Βουλής, με τις όποιες ιεροπραξίες τις συνόδευαν παραδοσιακά και θα τελούνταν μάλλον από τους

³³¹Σύμφωνα με τη Savalli-Lestrade (Savalli-Lestrade 2003, 264-265), ο όρος *πάνδημος*, που χρησιμοποιείται για τη Βουλή, αφορά στη συμμετοχή του συνόλου των βουλευτών στις θυσίες του Βουλευτηρίου, σε αντιδιαστολή με τον πιο περιορισμένο αριθμό που θα συμμετείχε στις καθημερινές συνεδριάσεις του οργάνου και εντάσσεται στο πνεύμα ενότητας και σύμπνοιας, που είχε στόχο να εμψυχήσει η Αρχίππη με τις ευεργεσίες της. Σύμφωνα με το Hamon (Hamon 2005 A, 127 σημ. 21, 129), ο όρος αφορά και στην επιπλέον συμμετοχή αξιωματούχων που συνδέονταν με τη λειτουργία της Βουλής, όπως για παράδειγμα των *στρατηγών* (βλ. επίσης: Engelmann 1976, 36) και ίσως και κάποιων πολιτών, που θα τους είχε αποδοθεί η τιμή να συμμετέχουν στις θυσίες και τα γεύματα της Βουλής, όπως μας είναι γνωστό για παράδειγμα από την Πριήνη. Η εκδοχή αυτή αποτελεί μεν μια πιθανότητα, δεν υπάρχει όμως καμία σχετική απόδειξη. Σε κάθε περίπτωση, η ιδιαίτερη θέση που επιφυλάχθηκε στη Βουλή στις εν λόγω θυσίες, συνδέεται άμεσα με το γεγονός, ότι οι εορτασμοί αφορούσαν την έδρα της.

³³²Σχετικά με τη μορφή του Βουλευτηρίου βλ.: Van Bremen 2008, 372. Hamon 2005, 322-324. Savalli-Lestrade 2003, 262-263. Bielman 2002, 172. Βλ. επίσης: Βουλευτήρια Μιλήτου και Ηράκλειας του Λάτμου.

επικεφαλής στρατηγούς, αλλά ένα χώρο πραγματοποίησης τακτικών, εκτεταμένων θρησκευτικών τελετουργιών, η συλλογική και αποκλειστική συμμετοχή στις οποίες διέκρινε εκ των πραγμάτων τους βουλευτές από τους υπόλοιπους πολίτες.

Βρισκόμαστε στην ύστερη ελληνιστική περίοδο και στους πρώτους χρόνους διαμόρφωσης της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας, μια εποχή κατά την οποία οι πόλεις της Μ. Ασίας διατηρούσαν κατά το μάλλον ή ήττον την αυτονομία τους και τους παραδοσιακούς θεσμούς αυτοδιοίκησής τους, πλην όμως σταδιακές αλλαγές παρατηρούνται στους θεσμούς αυτούς.³³³ Το φαινόμενο της συμμετοχής του συνόλου της Βουλής σε λαμπρές τελεουργίες εντός του Βουλευτηρίου, που απαντάται κατά την περίοδο αυτή σε πόλεις της Μ. Ασίας, σηματοδοτεί, όπως επισημαίνει ο Hamon, μια γενικότερη ενίσχυση του κύρους και της κοινωνικής υπόστασης των βουλευτών, οι οποίοι άρχισαν να απολαμβάνουν προνόμια που παλαιότερα αποδίδονταν στους ανώτερους αξιωματούχους, χωρίς εντούτοις να διαπιστώνονται ακόμα αλλαγές στο δημοκρατικό τρόπο συγκρότησης της Βουλής.³³⁴ Διαμορφώθηκε έτσι σταδιακά μια κοινωνική ιεραρχία, προοιωνίζοντας εξελίξεις που θα οδηγούσαν στην ολιγαρχοποίηση του πολιτικού οργάνου και τη δημιουργία της κοινωνικής τάξης των βουλευτών, φαινόμενο που χαρακτηρίζει τις πόλεις των αυτοκρατορικών χρόνων, ειδικά όμως στη Μ. Ασία υπήρξε αποτέλεσμα και δικών τους κοινωνικών μετασχηματισμών, πέραν της επιρροής των Ρωμαίων.

³³³Σχετικά με την αυτοδιοίκηση των πόλεων μέσα στο πλαίσιο της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας βλ. παραπάνω σημ. 211.

³³⁴Καταλυτικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή παίζουν πλούσιοι πολίτες, όπως η Αρχίπη, που δραστηριοποιούνταν σε διάφορες πόλεις της Μ. Ασίας και ευεργετούσαν τις πατρίδες τους, αναλαμβάνοντας τα έξοδα θρησκευτικών εορτασμών που εκείνες δεν μπορούσαν πλέον να αντέξουν οικονομικά, ή διοργάνωναν νέους, πολυπληθείς εορτασμούς εξ αφορμής της ανόδου τους στα ανώτατα αξιώματα ή κάποιας δωρεάς τους. Κατά την οργάνωση των εκδηλώσεων αυτών, επεφύλασσαν στο σύνολο των βουλευτών τη θέση που παραδοσιακά αποδιδόταν στους ανώτερους αξιωματούχους, εκφράζοντας προφανώς κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής τους. Είναι μάλιστα σαφής η διαφορετική σύνθεση των συμμετεχόντων σε εορτασμούς, που διοργανώνονταν κατά την ίδια περίοδο από πόλεις ή από επιφανείς ευεργέτες. Στην πρώτη περίπτωση είτε οι πόλεις εκπροσωπούνταν παραδοσιακά από τους ιερείς και τους κορυφαίους αξιωματούχους τους (άρχοντες, επικεφαλής της Βουλής) είτε σε αυτούς προστίθετο το σύνολο των πολιτών, που διακρίνονταν μεταξύ τους μόνο ηλικιακά, και ενίοτε και οι υπόλοιποι κάτοικοι. Ακολουθείτο επομένως η δημοκρατική παράδοση, που ήθελε μόνο τους θρησκευτικούς και πολιτικούς άρχοντες να ξεχωρίζουν από το σώμα των πολιτών. Στη δεύτερη περίπτωση δε, είναι πολλά τα παραδείγματα αντιμετώπισης των βουλευτών ως ανώτερων αξιωματούχων, χωρίς να υπάρχει ακόμα καμία ένδειξη αλλαγής του τρόπου συγκρότησης της Βουλής. Παράλληλα την ίδια περίοδο σε πόλεις, όπως η Πριήνη, η δια βίου συμμετοχή στις θυσίες και τα γεύματα της Βουλής αποδιδόταν ως μια εκ των *μεγίστων τιμών* σε επιφανείς ευεργέτες, συντελώντας περαιτέρω στη σταδιακή διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικής και πολιτικής ιεραρχίας. Σχετικά βλ.: Hammon 2005, 321-322. Hammon 2005 A, 123-130. Hamon 2001, xx-xxi. Βλ. επίσης παραπάνω: Βουλευτήριο Πριήνης.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται, λοιπόν, οι λαμπρές τελετουργίες που οργάνωσε η Αρχίππη εντός του Βουλευτηρίου της Κύμης, οι οποίες με το εύρος και τη συχνότητά τους συνέβαλαν στην ενίσχυση του θρησκευτικού χαρακτήρα του πολιτικού ιδρύματος και με την ιδιαίτερη θέση που επεφύλασσαν στο σύνολο της Βουλής, συνετέλεσαν στη σταδιακή θεώρηση των βουλευτών ως μιας ιδιαίτερης τάξης πολιτών.

2.3 Dubia

2.3.A Θρησκευτική δραστηριότητα σε δημόσια κτήρια που χρησιμοποιούνταν πιθανόν και ως Βουλευτήρια ή κτήρια αμφισβητούμενης ταυτότητας

Πρυτανείο/Βουλευτήριο/Ανδρείο Απολλωνίας

Ανάμεσα στα λείψανα της ελληνιστικής Απολλωνίας, στην Αγία Πελαγία Μαλεβιζίου,³³⁵ ξεχωρίζει το επίμηκες κτήριο I, με προσανατολισμό Α-Δ και εσωτερικές διαστάσεις 15μ. X 6.30μ. (εικ. 9). Το κτίσμα, που τοποθετείται στον 4^ο/3^ο αι. π.Χ.³³⁶ και φαίνεται να καταστράφηκε στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.,³³⁷ είναι ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής. Είναι δομημένο με μεγάλους, πόρινους, λαξευτούς λιθοπλίνθους, είχε δάπεδο από λευκό κονίαμα και τοίχους επιχρισμένους εσωτερικά με κονίαμα, διακοσμημένο με ζώνες ερυθρού, λευκού και κίτρινου χρώματος. Η κύρια είσοδος του κτηρίου φαίνεται να ήταν στο κεντρικό τμήμα της νότιας πλευράς, το οποίο δεν διασώζεται σήμερα, ενώ ίχνη μιας δεύτερης εισόδου σώζονται στο μέσο της ανατολικής στενής πλευράς (εικ. 9, αρ. 6).

Στο δυτικό τμήμα του κτηρίου ανακαλύφθηκε μια ορθογώνια εστία (εικ. 9, αρ. 1), κατασκευασμένη από τέσσερεις λαξευτούς πορολίθους, εντός και γύρω από την οποία βρέθηκε άφθονη τέφρα και ευρήματα του 4^{ου}/3^{ου} αι. π.Χ.³³⁸ Δίπλα στην εστία εντοπίστηκε ένας σπονδικός βόθρος, το στόμιο του οποίου συνιστούσε ο λαιμός και το στόμιο ενός θραυσμένου πήλινου πίθου, εντοιχισμένα ανάποδα μέσα στο δάπεδο. Στο ανατολικό τμήμα του ελληνιστικού κτηρίου, σε απόσταση 6.90μ. από τη δυτική εστία,

³³⁵Σχετικά με την Απολλωνία(-Πάνορμος) βλ. παραπάνω σημ. 159.

³³⁶Εντός του κτηρίου, και συγκεκριμένα στην περιοχή της δυτικής εστίας, ανακαλύφθηκε ένα δίωτο αγγείο, που χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ., και ένα οστέινο πλακίδιο, προερχόμενο από πόρπη, που τοποθετείται στον 4^ο/3^ο αι. π.Χ. Επίσης, μια κεφαλή ειδωλίου του 3^{ου} αι. π.Χ. εντοπίστηκε σε άλλο σημείο του εσωτερικού του. Στα δυτικά του κτηρίου, επί μιας λιθόστρωτης στενωπού που το χώριζε από το παρακείμενο κτίσμα, εντοπίστηκε μια αργυρή βιοτική δραχμή του α' τετ. του 4^{ου} αι. π.Χ., ένα χάλκινο νόμισμα, πιθανόν της Αρκαδίας Κρήτης, τοποθετούμενο γύρω στο 300 π.Χ., ένα ανάγλυφο ομφάλιο με απεικόνιση Μέδουσας, προερχόμενο από μελαμβαφή φιάλη του τέλους του 3^{ου} αι. π.Χ., και τρεις έντυπες λαβές ροδιακών αμφορέων του 3^{ου}- αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.

³³⁷Επιβεβαιώνοντας έτσι και τις πηγές, που μιλούν για καταστροφή της Απολλωνίας από τους Κυδωνιάτες, το 171 π.Χ. Σχετικά βλ.: Πολύβ. *Ιστορία* 28.14

³³⁸Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 336.

βρέθηκε δεύτερη ορθογώνια εστία κατασκευασμένη από μικρούς λίθους (εικ. 9, αρ. 5, 5'), η οποία εμφανίζει δύο φάσεις, με τη λίγο παλαιότερη και μικρότερη εστία να εμπερικλείεται στη νεότερη και πιο διευρυμένη.

Σε βάθος 0.50μ. από το επίπεδο του ελληνοιστικού δαπέδου, κάτω από τη δυτική εστία και τον παρακείμενο σπονδικό βόθρο, αποκαλύφθηκε, όπως αναλύθηκε σε προηγούμενο τμήμα της διατριβής, μια μεγαλύτερη ορθογώνια εσχάρα (εικ. 9, αρ. 2, 2'), που εμφανίζει και ίχνη επέκτασης και τοποθετείται, μαζί με τα παρακείμενα προς βορρά λείψανα του κτηρίου που την περιείχε, στον 6^ο/5^ο αι. π.Χ. Κάτω δε από το επίπεδο της εσχάρας, καθώς και νοτίως και γύρω από αυτή, βρέθηκαν λείψανα ΥΜΠΒ δωματίων, με τους τοίχους που πλαισίωναν την εσχάρα από νότια και ανατολικά, να επαναχρησιμοποιούνται στο αρχαϊκό κτήριο που την περιείχε. Το κτήριο αυτό ήταν αντίστοιχου προσανατολισμού και κάτοψης με το ελληνοιστικό διάδοχό του. Με αυτό, μάλιστα, συνδέεται και μια πυρά του 6^{ου}/5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 9, αρ. 4), που ανακαλύφθηκε στο χώρο μεταξύ των δύο ελληνοιστικών εστιών, κάτω από την οποία εντοπίστηκε ένας παλαιότερος σπονδικός βόθρος.

Η ταύτιση του ελληνοιστικού κτηρίου με δημόσιο κτήριο βασίζεται στο μέγεθος, την επιμελημένη κατασκευή του, την ύπαρξη των δύο εστιών, την απουσία της εσωτερικής διαρρύθμισης και της πληθώρας οικιακών σκευών που θα προσιδίαζαν σε ελληνοιστική οικία, καθώς και την απουσία γλυπτού διακόσμου και άλλων λατρευτικών ενδείξεων, πέραν του σπονδικού βόθρου και των εστιών, που θα έκαναν πιθανή την ταύτισή του με ναό. Η διαδοχική θέση των εστιών του αρχαϊκού και του ελληνοιστικού κτηρίου αλλά και η τοποθέτηση του ελληνοιστικού σπονδικού βόθρου πάνω από την αρχαϊκή εσχάρα δείχνουν, τέλος, την προσήλωση σε μια παράδοση, που θα ταίριαζε σε ένα δημόσιο κτήριο.

Η επικρατέστερη ερμηνεία είναι ότι πρόκειται για Πρυτανείο, έδρα των δέκα κόσμων, των αρχόντων που ως εκπρόσωποι των γενών διοικούσαν την πόλη και είχαν ενιαύσια θητεία. Η ύπαρξη Πρυτανείων σε κρητικές πόλεις αναφέρεται άλλωστε συχνά σε επιγραφές, ενώ ειδικά για την ελληνοιστική Απολλωνία η ύπαρξη ενός τέτοιου κτηρίου υπονοείται από την αναφορά στη φιλοξενία, που θα προσέφερε η πόλη σε ξένους πρέσβεις, σε επιγραφή του ύστερου 3^{ου} αι. π.Χ. (*I. Cret. I.iii.1*: «ἐξενοτροφήθεν δὲ καὶ οἱ

πρειγευταταὶ καθὼς καθέσταται»).³³⁹ Ο εντοπισμός δύο εστιῶν σε ένα τέτοιο κτήριο θα μπορούσε, λοιπόν, να εξηγηθεῖ ἀπὸ το ὅτι το Πρυτανεῖο ἦταν και χώρος, ὅπου σιτίζονταν ἐπιφανεῖς ξένοι και πρέσβεις που φιλοξενούνταν στην πόλη, ἐνῶ ἐκεῖ συνέρχονταν μαζί με τους *κόσμους* και τα μέλη της Βουλῆς, που εἶχαν μάλλον συμβουλευτικό ρόλο, καθὼς στην Κρήτη δεν υπῆρχαν ἀκόμη συνήθως ξεχωριστὰ Βουλευτήρια.³⁴⁰ Τέλος, το κτήριο θα μπορούσε να χρησιμοποιεῖται και ὡς *Ἀνδρεῖο*, χώρο δηλαδή ὅπου, σύμφωνα με τις πηγές, συγκεντρώνονταν για τα κοινὰ συσσίτια οἱ ἄνδρες της πόλης, οἱ οργανωμένοι σε *εταιρείες*.³⁴¹

Ἡ ἀρχαῖζουσα μορφή του κτηρίου, που ἐξηγεῖται ἀπὸ τη συμμόρφωσή του σε μια παλαιότερη ἀρχιτεκτονική παράδοση, ἀλλά και ἡ ὑπαρξη των δύο ἐσωτερικῶν ἐστιῶν, που πρέπει να ἐπιτελούσαν τις ἴδιες λειτουργίες με την ἐστία και την πυρά του ἀρχαϊκοῦ προδρόμου του, θυμίζει τα ἰδρύματα ἐκεῖνα των γεωμετρικῶν χρόνων (ἔδρες ἡγεμόνων), που συνιστούσαν τα πολιτικά και θρησκευτικά κέντρα των φυλετικῶν κρατῶν, ὄντας οἱ διάδοχοι των μυκηναϊκῶν μεγάρων και οἱ πρόδρομοι των μετέπειτα Πρυτανείων και Βουλευτηρίων των πόλεων-κρατῶν. Το ἐλληνιστικό ἀλλωστε κτήριο ἀποτελοῦσε το τρίτο διαδοχικό κτίσμα, καθὼς και το προγενέστερό του ἀρχαϊκό οἰκοδόμημα ἰδρύθηκε πάνω στα λείψανα του ΥΜΠΒ κτηρίου, ἐπαναχρησιμοποιώντας μέρος των τοίχων του. Ἡ διαδοχική δε θέση της ἀρχαϊκῆς ἐσχάρας και της δυτικῆς ἐλληνιστικῆς ἐστίας, καθὼς και τα λείψανα σπονδικῶν βόθρων, τόσο στο ἐπίπεδο του ἐλληνιστικοῦ κτηρίου, ὅπου ο βόθρος τοποθετεῖται πάνω ἀπὸ την ἀρχαϊκή ἐσχάρα, ὅσο και κάτω ἀπὸ το ἐπίπεδο της πυράς του προγενέστερου κτηρίου, καταδεικνύουν την προσήλωση σε συγκεκριμένη

³³⁹ Σχετικά βλ.: Perlman 2004 (“Apellonia”), 1151. Αλεξίου 1973 (*ΑΔ* 29), 885. Willetts 1955, 197-198.

³⁴⁰ Σχετικά βλ.: Αλεξίου 1973 (*ΑΔ* 29), 885. Willetts 1955, 198-200. Πρβλ.: Perlman 2004 (“Datala”), 1155 [για τον εντοπισμό ἐνός κτηρίου του 7^{ου} αἰ. π.Χ., που ταυτίζεται με Βουλευτήριο ἢ Ἀνδρεῖο, στην ἀρχαία πόλη που ἀνακαλύφθηκε στο χωριὸ Ἀφράτι του Δήμου Ἡρακλείου (Δατάλλα;)]. Hansen-Fischer Hansen 1994, 39. Gneisz 1990, 320-321 (για το Βουλευτήριο της Γόρτυνας, που τοποθετεῖται στο 2^ο αἰ. π.Χ.). Βλ. ἐπίσης: Welwei 2004, 818 και Hamon 2001, xviii (ὅπου γίνεται ἀναφορά στις *Βολές* των κρητικῶν πόλεων, που προσομοίαζαν στη σπαρτιατική Γερουσία, τα μέλη των ὁποίων ἐπιλέγονταν ἀπὸ τους πρώην *κόσμους* και οἱ ὁποῖες εἶχαν ἕως τους ἐλληνιστικούς χρόνους συμβουλευτικό ρόλο και δικαστική ἐξουσία ἀλλά καμία συμμετοχή στην *προβούλευση*, που γινόταν ἀπὸ τους *κόσμους*).

³⁴¹ Ἀναλυτικά για την ταύτιση του κτηρίου βλ.: Perlman 2004 (“Apellonia”), 1151. Gneisz 1990, 313. Αλεξίου 1984, 325. Αλεξίου 1979, 12. Αλεξίου 1975 (*ΑΔ* 30), 337. Αλεξίου 1974 (*ΑΔ* 29), 899. Αλεξίου 1973 (*ΑΔ* 29), 885. Αλεξίου 1973 (*ΑΔ* 28), 561. Αλεξίου 1973, 473.

λατρευτική πρακτική, τουλάχιστον στα δύο διάδοχα κτίσματα αλλά πιθανόν και σε παλαιότερη εκδοχή τους.³⁴²

Βουλευτήριο/Πρυτανείο Καρθαίας

Στο ανώτερο άνηδρο της Ακρόπολης της αρχαίας Καρθαίας³⁴³ διακρίνονται τα λείψανα του δωρικού, τετράστυλου εν παραστάσι κτηρίου D, που έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και διαστάσεις 15.40μ. X 10.40μ. (εικ. 11). Το κτίσμα τοποθετείται σε πόδιο, υπερυψωμένο κατά πέντε βαθμίδες, και αποτελείται από πρόδομο και σχεδόν τετράγωνο σηκό. Διαθέτει στυλοβάτη, κίονες, παραστάδες και θριγκό από λευκό μάρμαρο, ενώ οι τοίχοι του είναι εσωτερικά επιχρισμένοι με κονίαμα και κοσμούνταν στο κατώτερο μέρος με γραπτή απομίμηση ορθομαρμάρωσης, σε γαλάζιο χρώμα με λευκές γραμμές, και στο ανώτερο τμήμα με ερυθρό χρώμα.

Χαρακτηριστική είναι η διαμόρφωση του πατώματος του σηκού, που φέρει λευκό βοτσαλωτό περιμετρικά της εισόδου, και σε πλάτος τριών περίπου μέτρων από τους τοίχους, σχηματίζοντας ένα Π, το εσωτερικό του οποίου καταλαμβάνει είδος μωσαϊκού από σκληρό ηφαιστιογενή λίθο (opus segmentatum). Στο κέντρο του χώρου αυτού βρίσκεται μια τετράγωνη βάση από κογχυλιάτη λίθο, με τετράγωνο τόρμο στην άνω επιφάνειά της, που ανήκε μάλλον σε βωμό. Τέλος, στη βορειοανατολική γωνία του σηκού εντοπίζεται κυκλικό λάξευμα στο δάπεδο, που είναι επιχρισμένο εσωτερικά και η

³⁴²Συνολικά για το Πρυτανείο/Βουλευτήριο/Άνδρείο της Απολλωνίας βλ.: Perlman 2004 ("Apellonia"), 1150-1151. Hansen, Fischer Hansen 1994, 39, 43. Gneisz 1990, 57, 312-313. Alexiou 1984, 325. Alexiou 1979, 12. Αλεξίου 1975 (*ΑΔ* 30), 337. Αλεξίου 1974 (*ΑΔ* 29), 899-900. Αλεξίου 1973 (*ΑΔ* 29), 883-885. Αλεξίου 1973 (*ΑΔ* 28), 560-562. Αλεξίου 1973, 472-473. Αλεξίου 1972 (*ΑΔ* 27), 620. Αλεξίου 1972 (*ΑΑΑ* 5), 230-240. Αλεξίου 1972, 491.

³⁴³Η Καρθαία, μία από τις τέσσερεις πόλεις της Κέω, ήκμασε ιδιαίτερος κατά τους ύστερους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους [σχετικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο/Πρυτανείο Καρθαίας (κλασικοί χρόνοι), σημ. 167]. Η ιστορία της συνδέεται άμεσα με αυτή του υπόλοιπου νησιού, καθώς οι πόλεις του αντιμετώπιζαν από κοινού τις εξωτερικές τους υποθέσεις. Η Καρθαία, η Ιουλίδα και η Κορησσία ήταν κατά καιρούς, μάλιστα, οργανωμένες σε συμπολιτεία κατά τον 5^ο, 4^ο και 3^ο αι. π.Χ. Κατά την ελληνιστική περίοδο οι Κείοι εντάχθηκαν στο Κοινό των Νησιωτών, που ιδρύθηκε από τον Αντίγονο το Μονόφθαλο το 314 π.Χ., και παρέμειναν υπό τον έλεγχο των Αντιγονιδών έως το 288 π.Χ., οπότε πέρασαν σε αυτόν των Πτολεμαίων έως το 262/1 π.Χ. Γύρω στο 220 π.Χ. εντάχθηκαν στην Αιτωλική Συμμαχία, ενώ γύρω στο 200 π.Χ. η Καρθαία και η Ιουλίδα απορρόφησαν τα εδάφη της Ποιήσσας και της Κορησσίας αντίστοιχα. Οι Κείοι βρέθηκαν υπό τον έλεγχο των Ροδίων από το 200 έως το 168/7 π.Χ., για να περάσουν κατόπιν στη σφαίρα επιρροής των Αθηναίων έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε το νησί δωρίθηκε από το Μάρκο Αντώνιο στους Αθηναίους και απετέλεσε και επίσημα αθηναϊκή κτήση. Περισσότερα για την ιστορία της Κέω και της Καρθαίας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους βλ.: Μενδώνη 2009, 51-54. Μενδώνη 2007, 27-28. Ζάχος 2004, 6, 8, 10. Kalcyk, Meyer 2003, 129.

χρήση του παραμένει άγνωστη, προσομοιάζει, εντούτοις, στους *θησαυρούς* σε προνάους και προθαλάμους δημόσιων κτηρίων.

Το κτήριο, που είχε μάλλον δύο οικοδομικές φάσεις, με την πρώτη να τοποθετείται στους κλασικούς χρόνους (5^ο-4^ο αι. π.Χ.) και να περιλαμβάνει την κατασκευή του σχεδόν τετράγωνου σηκού και τη δεύτερη στα τέλη του 4^{ου}- αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. και να αφορά στην ανακατασκευή του, με την προσθήκη της πρόστασης και τη διαμόρφωση του ιδιαίτερου δαπέδου του σηκού, ερμηνεύεται ως δημόσιο κτήριο, και πιο συγκεκριμένα ως Πρυτανείο ή Βουλευτήριο. Εάν όντως αποτελούσε το Βουλευτήριο της πόλης, ξύλινα βαθμιδωτά έδρανα θα κάλυπταν, μάλλον, τις περιμετρικές πλευρές της εισόδου του σηκού, καθ' όλο το πλάτος του λευκού βοτσαλωτού δαπέδου, ενώ η τετράγωνη βάση του κεντρικού χώρου θα φιλοξενούσε το βωμό, που τοποθετείτο παραδοσιακά στο κέντρο της αίθουσας συνεδριάσεων των Βουλευτηρίων.³⁴⁴

Η Βουλή της Καρθαίας μαρτυρείται, εξάλλου, ήδη από τους κλασικούς χρόνους.³⁴⁵ Δεν σώζεται, εντούτοις, καμία αναφορά του Βουλευτηρίου της πόλης. Εάν, ωστόσο, ισχύει η προαναφερθείσα ταύτιση του κτηρίου με το Βουλευτήριο της Καρθαίας, καθιερωμένες ιεροπραξίες θα τελούνταν κατά τους ελληνιστικούς χρόνους στο βωμό που αποκαθίσταται στο κέντρο του σηκού. Καθώς δε η πρώτη φάση του κτηρίου τοποθετείται στους κλασικούς χρόνους, στην ίδια περίοδο θα πρέπει να αναχθεί και η τέλεση των πρώτων θρησκευτικών τελετουργιών εντός του, δεδομένου ότι ο βωμός αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο ενός Βουλευτηρίου ήδη από την ίδρυσή του.

2.3.B Πιθανή θρησκευτική δραστηριότητα σε Βουλευτήρια, συμπεριλαμβανομένη από τις πηγές

Βουλευτήριο Ερυθρών

Σε μια επιγραφή των Ερυθρών, που τοποθετείται στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. και αφορά στην πώληση ιερατικών αξιωμάτων, αναφέρεται μεταξύ άλλων η πώληση της

³⁴⁴ Αναλυτικά για το κτήριο D βλ.: Σημαντώνη-Μπουρνιά 2009, 140-151.

Στην περίπτωση που το κτήριο ταυτίζεται τελικά με το Πρυτανείο της Καρθαίας, γνωστό από επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ. (IG XII.5 1060), εντοπισμένη στην πλαγιά νοτίως του κτίσματος, το χώρο που ορίζει το λευκό βοτσαλωτό δάπεδο, φαίνεται πως θα καταλάμβαναν οι κλίνες που θα χρησιμοποιούνταν για τα κοινά γεύματα των *πρυτάνεων* και όσων άλλων σιτίζονταν στο Πρυτανείο.

³⁴⁵ Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 169.

θέσης του ιερέα της Εστίας Βουλαίας («...αΐδε [ἐπράθη]σαν ἐφ' ἱεροποιοῦ Ἐπιγόνου·... Ἐστίης Βουλαίης...»),³⁴⁶ ενώ σε άλλη επιγραφή του α' μισού του 2^{ου} αι. π.Χ., που αποτελεί κατάλογο θυσιών σε θεότητες της πόλης, αποκαθίσταται το όνομα του Διός Βουλαίου («...[...Διῖ] Βουλαίωι, τελ[εί...]....»).³⁴⁷ Η θέση των ιερών των θεών δεν είναι γνωστή. Δεδομένης, εντούτοις, της συνήθους σύνδεσης της λατρείας τους με τα Βουλευτήρια των πόλεων, είναι πιθανόν η έδρα της λατρείας τους να τοποθετείτο στο Βουλευτήριο των Ερυθρών.³⁴⁸ Παρά το γεγονός, όμως, ότι η Βουλή της πόλης είναι γνωστή από επιγραφές του 5^{ου} αι. π.Χ. και εξής,³⁴⁹ δεν σώζεται καμία αναφορά σε Βουλευτήριο. Η μόνη δε σωζόμενη μνεία θρησκευτικής δραστηριότητας, σχετιζόμενης με τη Βουλή, είναι ο όρκος των βουλευτών στο Δία, τον Απόλλωνα και τη Δήμητρα, που προβλέπεται σε αθηναϊκή επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ. και πραγματοποιείται, καθώς φαίνεται, κατά τη διάρκεια σχετικής θυσίας. Ο εν λόγω όρκος θα μπορούσε να λαμβάνει χώρα στο εσωτερικό ενός Βουλευτηρίου, κατ' επίδραση των Αθηναίων επικυριάρχων που απευθύνονταν στους ίδιους θεούς στον ηλιαστικό τους όρκο, καθώς και σε άλλες σημαντικές ορκωμοσίες. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, για πόσα χρόνια θα ίσχυσε μια τέτοια τελετουργία.³⁵⁰

Απ' όλα τα παραπάνω θεωρείται πιθανή η σύνδεση, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, της λατρείας της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου με ένα Βουλευτήριο, το οποίο θα προϋπήρχε ως ίδρυμα από την κλασική περίοδο και στο οποίο, πέραν της Βουλής, θα έδρευε και ένας ιερέας της θεάς, τουλάχιστον από τον 3^ο αι. π.Χ. και εξής. Στην περίπτωση, εντούτοις, που ισχύει κάτι τέτοιο, η λατρεία της θεάς θα πρέπει να

³⁴⁶Σχετικά βλ.: McCabe 1986, νο. 60. *Syll.*³ 1014, 66. Βλ. επίσης: Hamon 2006, 167 και σημ. 64. Graf 1985, 363. Robert 1924, 180 και σημ. 5. Farnell V 1909, 348 και σημ. 53. Σχετικά με την πώληση ιερατικών αξιωμάτων βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Κω.

³⁴⁷Σχετικά βλ.: McCabe 1986, νο. 61. Βλ. επίσης: Graf 1985, 177-178 (όπου παρακάτω αποκαθίσταται και το όνομα της Εστίας Βουλαίας).

³⁴⁸Σχετικά με τις λατρείες της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου στα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Ανδρου, Πριήνης, Μιλήτου, Αλικαρνασσού, Καλχηδόνας, Κω, Θάσου, Κνίδου, Περγάμου, Αφροδισιάδος και Καύνου. Βλ. επίσης: Gneisz 1990, 206, 211. Schwabl 1972, 291. McDonald 1943, 280, 281-282. Jessen 1899, 1019-1020.

³⁴⁹Για αναφορές της Βουλής σε επιγραφές των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων βλ.: McCabe 1986, νο. 11-15, 17-19, 22, 32-34, 37. Βλ. επίσης: SEG 36.1039. SEG 31.969. IG I³ 14-15. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η πόλη είχε δημοκρατικό πολίτευμα και βρέθηκε υπό την επιρροή των Σελευκιδών, των Πτολεμαίων, των Ατταλιδών και των Ρωμαίων. Μέσα στο πλαίσιο της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας δε (129 π.Χ. κ.εξ.), μπόρεσε να διατηρήσει για αρκετό χρονικό διάστημα το καθεστώς της ελεύθερης πόλης. Σχετικά με την ιστορία και το πολίτευμα των Ερυθρών βλ.: Engelmann, Olshausen 2004, 54. Rubinstein 2004 ("Erythrai"), 1074-1075. Graf 1985, 158. Akurgal 1976, 317.

³⁵⁰Σχετικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Ερυθρών (κλασικοί χρόνοι).

αναχθεί στην εποχή ίδρυσης του Βουλευτηρίου, όποτε κι αν αυτή τοποθετείται, λόγω της παραδοσιακής σύνδεσής της με το βωμό του ιδρύματος, χωρίς ωστόσο να είναι ξεκάθαρο πότε απέκτησε το προσωνύμιο Βουλαία. Κάτι αντίστοιχο δεν ισχύει απαραίτητως και για τη λατρεία του Διός Βουλαίου, που μαρτυρείται από τον 2^ο αι. π.Χ. και εξής. Η επίκληση, εντούτοις, του Διός στον όρκο των βουλευτών του 5^{ου} αι. π.Χ., αν και δεν γνωρίζουμε για πόσα χρόνια θα ίσχυσε η σχετική τελετουργία, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια μεταγενέστερη εγκαθίδρυση της λατρείας του Διός Βουλαίου, που να είναι προωμότερη του 2^{ου} αι. π.Χ.

Σε κάθε περίπτωση, εφόσον ισχύει η σύνδεση των προαναφερθεισών λατρειών με το Βουλευτήριο της πόλης, ο ιερέας της Εστίας Βουλαίας που θα έδρευε εντός του, τουλάχιστον από τον 3^ο αι. π.Χ. και εξής, αποτελεί την παλαιότερη παραδεδομένη περίπτωση ιερέα Βουλευτηρίου.³⁵¹ Η ύπαρξή του, μάλιστα, καταδεικνύει τον ενισχυμένο θρησκευτικό χαρακτήρα του ιδρύματος και την πιθανή πληθώρα τελετουργιών που θα λάμβαναν χώρα εντός του, κατ' αναλογία και με άλλες πόλεις, όπου μαρτυρούνται αντίστοιχοι ιερείς.³⁵²

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, οι επιγραφικές αναφορές σε έναν ιερέα της Εστίας Βουλαίας και στη λατρεία του Διός Βουλαίου, που τοποθετούνται στο άμισό του 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα, σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες της Βουλής των Ερυθρών από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής αλλά και ενός τελετουργικού όρκου των βουλευτών στο Δία, τον Απόλλωνα και τη Δήμητρα κατά τον ίδιο αιώνα, καθιστούν πιθανή την τοποθέτηση των Βουλαίων λατρειών σε ένα Βουλευτήριο, το οποίο θα προϋπήρχε ως ίδρυμα από τους κλασικούς χρόνους και για το οποίο δεν σώζεται καμία σχετική αναφορά. Σε περίπτωση που ισχύει κάτι τέτοιο, η λατρεία της Εστίας θα πρέπει να αναχθεί στην εποχή ίδρυσης του Βουλευτηρίου, όποτε και αν αυτή τοποθετείται, χωρίς να είναι ξεκάθαρο πότε απέκτησε το προσωνύμιο Βουλαία. Η λατρεία του Διός Βουλαίου δε, πιστοποιείται από τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., χωρίς να είναι σαφές εάν προϋπήρχε. Η παρουσία, τέλος, ενός ιερέα της Εστίας Βουλαίας στο εσωτερικό του ιδρύματος, τουλάχιστον από τον 3^ο αι. π.Χ. και εξής, καταδεικνύει τον ενισχυμένο θρησκευτικό χαρακτήρα του Βουλευτηρίου

³⁵¹Για άλλες περιπτώσεις ιερέων που έδρευαν σε Βουλευτήρια πόλεων, βλ.: Βουλευτήρια Τέω, Καλγηδόνας, Κω και Αφροδισιάδος.

³⁵²Σχετικά με την πληθώρα τελετουργιών που πραγματοποιούσαν σε άλλες πόλεις οι ιερείς, που έδρευαν στα Βουλευτήρια, βλ.: Βουλευτήρια Τέω και Κω.

κατά την περίοδο αυτή, στοιχείο που εμφανίστηκε σταδιακά και σε άλλα Βουλευτήρια των ελληνιστικών χρόνων, αποδίδοντας στα ιδρύματα το διττό πολιτικό-θρησκευτικό χαρακτήρα που ως τότε αποτελούσε ίδιον των Πρυτανείων.

Βουλευτήριο Θάσου

Η Βουλή της Θάσου, που κατά το μεγαλύτερο μέρος των κλασικών χρόνων και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους είχε δημοκρατικό πολίτευμα, μαρτυρείται επιγραφικά από τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. και εξής.³⁵³ Δεν σώζεται, εντούτοις, καμιά αναφορά στην έδρα του πολιτικού οργάνου. Παρ' όλα αυτά, τα λείψανα δύο, τουλάχιστον, ελληνιστικών κτηρίων έχουν κατά καιρούς ταυτιστεί με το Βουλευτήριο της πόλης. Πρόκειται για ένα μεγάλο ορθογώνιο κτίσμα, που εντοπίζεται στη βόρεια γωνία της Αγοράς και στο εσωτερικό του σώζονται πιθανά ίχνη ενός ημικυκλικού κοίλου (εικ. 18),³⁵⁴ καθώς και για ένα μνημειακό τετράγωνο κτήριο με δωρικό πρόπυλο και

³⁵³Η πόλη, που ιδρύθηκε από Πάριους αποίκους γύρω στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., σε ένα νησί που έως τότε είχε Θράκες και Φοίνικες κατοίκους, γνώρισε κατά τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. τυραννικό καθεστώς, ενώ κατά το β' μισό του ίδιου αιώνα είχε ολιγαρχικό πολίτευμα, με κυρίαρχο όργανο μια Βουλή 360 ατόμων (Σχετικά βλ.: *IG XII.8 276*). Από το 492 π.Χ. έως το 479 π.Χ. βρέθηκε υπό τον έλεγχο των Περσών, ενώ το 477 π.Χ. εντάχθηκε στη Δηλιακή Συμμαχία, από την οποία αποστάτησε το 465 π.Χ., επανερχόμενη μετά από τριετή πολιορκία των Αθηναίων. Κατά τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. το πολίτευμά της παρέμενε ολιγαρχικό, πέρασε, εντούτοις, στη δημοκρατία μετά την επικράτηση των Αθηναίων το 463 π.Χ. Εναλλαγές μεταξύ ολιγαρχίας και δημοκρατίας γνώρισε επίσης από τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. έως και τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία βρισκόταν άλλοτε υπό τον έλεγχο των Αθηναίων και άλλοτε των Σπαρτιατών. Εντάχθηκε στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία γύρω στο 375 π.Χ., πέρασε στον έλεγχο του Φιλίππου Β' γύρω στο 340/339 π.Χ. αλλά συμμετείχε ως ανεξάρτητη πόλη στο Συνέδριο της Κορίνθου. Κατά το μεγαλύτερο μέρος του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, το πολίτευμά της φαίνεται πως ήταν δημοκρατικό. Παρέμεινε δε ανεξάρτητη καθ' όλους τους ελληνιστικούς χρόνους, πέραν μιας μικρής περιόδου που πέρασε στον έλεγχο του Φιλίππου Ε' τη Μακεδονίας (202-196 π.Χ.), μετά την ήττα του οποίου από τους Ρωμαίους στις Κυνός Κεφαλές (197 π.Χ.) η πόλη ανέκτησε την ανεξαρτησία της. Σχετικά με την ιστορία και το πολίτευμα της Θάσου βλ.: Grandjean, Salviat 2012, 38-50, 237-245, 267-272. Külzer 2009, 368-370. Reger 2004 ("Thasos"), 778-780. Grandjean, Salviat, Wurch-Kozelj κ.α. 2000, 23-31, 221-224. Για επιγραφικές αναφορές της Βουλής βλ.: *IG XII.8 264* (ύστερος 5^{ος} αι. π.Χ.). *IG XII.8 267* (αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.) Βλ. επίσης τις επιγραφές: *IG XII Suppl. 352* (ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.) και *IG XII.4.1 136* (3^{ος} αι. π.Χ.), όπου αποκαθίσταται το όνομα του πολιτικού οργάνου.

³⁵⁴Το εν λόγω κτήριο, που τοποθετείται στον 3^ο αι. π.Χ., αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα κτίσματα της Αγοράς, αν και δεν έχει ακόμη ξεκαθαριστεί η χρήση του. Έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, με πρόσοψη στην ανατολική στενή πλευρά του, και ήταν κατασκευασμένο κυρίως από πωρόλιθο, με κατά τόπους προσθήκες μαρμάρου και γνευσίου. Τα λείψανά του, μάλιστα, εντοπίστηκαν πάνω από αυτά ενός παλαιότερου οικοδομήματος. Σχετικά βλ.: Grandjean, Salviat 2012, 88. Grandjean, Salviat, Wurch-Kozelj κ.α. 2000, 66. Marc 1996, 109 (όπου ταυτίζεται με το Βουλευτήριο της πόλης). Delorme 1950, 342-346.

εσωτερικό ιωνικό περιστύλιο, που εντοπίζεται στη δυτική πλευρά της πόλης και ακολουθεί τον τύπο των υπόστυλων αιθουσών συγκεντρώσεων (εικ. 19).³⁵⁵

Παρ' όλο, λοιπόν, που το Βουλευτήριο δεν μαρτυρείται επιγραφικά και δεν υφίσταται ασφαλής ταύτιση του ιδρύματος, η ύπαρξή του αποτελεί ισχυρή πιθανότητα. Μια σειρά αναθηματικών επιγραφών του 3^{ου} αι. π.Χ. δε, που προέρχονται από αφιερώματα των *απολόγων* στην Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο,³⁵⁶ υποδεικνύουν, ενδεχομένως, τους θεούς που θα λατρεύονταν στο Βουλευτήριο της Θάσου, δεδομένης της συνήθους σύνδεσης των θεοτήτων αυτών με τα Βουλευτήρια των πόλεων.³⁵⁷ Δεν αποκλείεται, ωστόσο, οι αφιερώσεις των εν λόγω αρχόντων που εισήγαγαν τις υποθέσεις, προήδρευαν στα δικαστήρια και ενημέρωναν τους αρμόδιους αξιωματούχους (*επιστάτες*) για τις επιβαλλόμενες ποινές, να απευθύνονταν στους Βουλαίους θεούς ως κατεξοχήν προστάτες της ορθής κρίσης, χωρίς οι θεοί αυτοί να έχουν απαραίτητα σχέση με το Βουλευτήριο της πόλης.

³⁵⁵Το κτίσμα, που βρίσκεται κοντά στο ιερό του Ηρακλέους και τοποθετείται στα τέλη του 4^{ου} - αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., έχει προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και ήταν κατασκευασμένο από μάρμαρο. Είχε πρότυλο οκτώ δωρικών κίωνων στη βορειοανατολική πλευρά του και εσωτερικό περιστύλιο δεκαέξι ιωνικών κίωνων, με πιθανότατα δίτονη κιονοστοιχία και υπερυψωμένη στέγη στο κέντρο. Αποτελούσε, σύμφωνα με την αποσπασματικά σωζόμενη αφιερωματική επιγραφή του επιστυλίου, δωρεά του Θερσίλοχου και χρησίμευε μάλλον ως αίθουσα συγκεντρώσεων ή συμποσίων. Παλαιότερες θεωρίες το ταύτιζαν με το Βουλευτήριο της πόλης, λόγω του σχεδίου και της εύρεσης εντός του επιγραφών πολιτικού χαρακτήρα αλλά και του εντοπισμού διαφόρων βάσεων στην ευρύτερη περιοχή του. Πλην όμως η απομακρυσμένη θέση του από την Αγορά της πόλης φαίνεται πως δεν συνάδει με μια τέτοια ταύτιση. Σχετικά βλ.: Grandjean, Salviat 2012, 173-174. Grandjean, Salviat, Wurch-Kozelj κ.α. 2000, 140-141. Αλλά και: Gneisz 1990, 89, 99-100, 354-355. Lawrence 1973, 274. Mc Donald 1943, 244-247, 268-269 (που το ταυτίζουν με το Βουλευτήριο της πόλης).

³⁵⁶Σχετικά με τις εν λόγω αναθηματικές επιγραφές βλ.: Hamon 2005, 319 σημ. 12. Bernard, Salviat 1962, 588-590 νο. 10. *IG XII Suppl.* 404-405. Σχετικά με τους *απολόγους*, αξιωματούχους με δικαστικές εξουσίες, που ήταν κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους επτά και μάλλον από τον 3^ο αι. π.Χ. κ.εξ. τρεις, ενώ αφιερώσεις τους σε διάφορες θεότητες έχουν σωθεί έως σήμερα, βλ.: Grandjean, Salviat 2012, 269-270 και Grandjean, Wurch-Kozelj κ.α. 2000, 223 (όπου οι *απόλογοι* συνδέονται με τη Βουλή της πόλης, λόγω των αφιερώσεών τους στην Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο). Bernard, Salviat 1962, 588-590. Bernard, Salviat 1959, 294-297. Salviat 1958, 206 και σημ. 4. Pouilloux 1954, 232-233, 390-397 νο. 150, 397-399 νο. 151. Daux 1926, 238-239 νο. 14-15.

³⁵⁷Σχετικά με τις λατρείες της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου στα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Άνδρου, Ερυθρών, Πριήνης, Μιλήτου, Αλικαρνασσού, Καλχηδόνος, Κω, Κνίδου, Περγάμου, Αφροδισιάδος και Καίνου. Βλ. επίσης: Gneisz 1990, 206, 211. Schwabl 1972, 291. McDonald 1943, 280, 281-282. Jessen 1899, 1019-1020.

Βουλευτήριο Κνίδου

Μια αναθηματική επιγραφή που εντοπίστηκε στην ακτή του βορειότερου από τα δύο λιμάνια της αρχαίας Κνίδου³⁵⁸ και τοποθετείται στο α΄ μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., φέρει αφιέρωση στην Αθηνά Νικηφόρο και την Εστία Βουλαία από έναν πολίτη, που διατελούσε γραμματέας της Βουλής («Ἀγίας Ἐστειῖου γραμματεῦων βουλᾶ Ἀθάνᾳ Νικαφόρῳ καὶ Ἐστία Βουλαία...»).³⁵⁹ Η ιδιότητα του αναθέτη ως γραμματέα της Βουλής και η αφιέρωση στην Εστία Βουλαία, κατεξοχήν θεότητα των Βουλευτηρίων,³⁶⁰ καθιστά πιθανή την προέλευση του αναθήματος από το Βουλευτήριο της πόλης. Για την ύπαρξη του ιδρύματος δεν υπάρχει, εντούτοις, καμία μαρτυρία, παρ' όλο που η Βουλή της Κνίδου αναφέρεται σε επιγραφές από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξής.³⁶¹

Στα βορειοδυτικά της πόλης έχει εντοπιστεί, ωστόσο, ένα ευρύ κτήριο με προσανατολισμό Α-Δ και πρόσοψη προς τα δυτικά, στο εσωτερικό του οποίου σώζονται τμήματα ημικυκλικών εδωλίων και το οποίο, σύμφωνα με νεώτερες δημοσιεύσεις, ταυτίζεται με το Βουλευτήριο της Κνίδου. Το κτίσμα τοποθετείται, εντούτοις, στους

³⁵⁸Πρόκειται για την πόλη που τοποθετείται στην άκρη της χερσονήσου της Κνιδίας, απέναντι από τη Νίσυρο (θέση Tekir). Γύρω από τη θέση της αρχαίας Κνίδου έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, οι οποίες συνοψίζονται ως εξής: α) η αρχαϊκή/κλασική πόλη ήταν αρχικά τοποθετημένη σε ανατολικότερο σημείο στη νότια ακτή της Κνιδίας (θέση Burgaz) και μεταφέρθηκε κατά τον 4^ο αι. π.Χ. στην άκρη της Χερσονήσου (θέση Tekir) β) η Κνίδος βρισκόταν από την ίδρυσή της στην άκρη της Κνιδίας Χερσονήσου (θέση Tekir) γ) εντός του κράτους συνυπήρχαν δύο αστικά κέντρα στις θέσεις Burgaz και Tekir, με το πρώτο να αποτελεί το πολιτικό κέντρο του κράτους κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους και το δεύτερο το πολιτικό κέντρο της Κνίδου από τον 4^ο αι. π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Σχετικά με την ιστορία της πόλης και τις διάφορες θεωρίες γύρω από τη θέση της Κνίδου βλ.: Bruns-Özgan 2013, 27 σημ. 4, 29. Berges κ.α. 2006, 30-34. Μεχτίδης, Παλαιολόγος 2006, 1-4. Flensted Jensen 2004, 1123.

³⁵⁹Σχετικά με την επιγραφή βλ.: Blümel 1992, 113-114. Hirschfeld, Marshall 1893-1916, 26-27. Newton 1863, 368 σημ. b, 768, 771-773.

³⁶⁰Για τη σύνδεση της λατρείας της Εστίας Βουλαίας με τα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Άνδρου, Ερυθρών, Πριήνης, Μιλήτου, Αλικαρνασσού, Κω, Θάσου, Περγάμου, Αφροδισιάδος και Καύνου. Βλ. επίσης: Graf 2005 ("Hestia"), 286. Gneisz 1990, 211. McDonald 1943, 281-282. Farnell V 1909, 348.

³⁶¹Επισημαίνεται ότι η Κνίδος είχε παλαιότερα αριστοκρατικό πολίτευμα, που φαίνεται ότι έγινε δημοκρατικό μετά την κατάκτησή της από το Μ. Αλέξανδρο. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (Πλούτ. *Αίτια Ἑλληνικά* 292 Α-Β) η ολιγαρχική Κνίδος διέθετε ένα συμβούλιο 60 *ἀμνημόνων*, οι οποίοι επιλέγονταν μεταξύ των *ἀρίστων*, λειτουργούσαν ως πρόβουλοι και ασκούσαν το αξίωμά τους δια βίου. Ένα σώμα *προστατών*, το οποίο προετοίμαζε τα ψηφίσματα που εισάγονταν για συζήτηση, αναφέρεται σε ψηφίσματα από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής («ἔδοξε Κνιδίοις γνώμα προστατᾶν»). Ο Δήμος των Κνιδίων μαρτυρείται για πρώτη φορά το 332 π.Χ. σε αναθηματική επιγραφή στους Δελφούς («Κνιδίων ὁ δᾶμος»), ενώ κατά τον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. εμφανίζεται και η επιγραφή ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ στα νομίσματα της πόλης. Η Βουλή αναφέρεται ως συμμετέχουσα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων («ἔδοξε τᾶ βουλᾶ») για πρώτη φορά κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, απαντάται όμως ήδη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους σε αναθηματικές επιγραφές και τιμητικά ψηφίσματα (Σχετικά βλ.: Blümel 1992, 114, 240. SEG 4.174). Σημειώνεται, άλλωστε, ότι ούτε οι *ἀμνημόνες* αναφέρονται στα παλαιότερα ψηφίσματα του 4^{ου} αι. π.Χ. Σχετικά με την πολιτειακή ιστορία της Κνίδου βλ.: Μεχτίδης, Παλαιολόγος 2006, 4. Flensted Jensen 2004, 1124. Σχετικά με τα ψηφίσματα της πόλης βλ.: Rhodes, Lewis 1997, 328-330.

ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ δεν υπάρχουν στοιχεία διεξοδικής έρευνάς του.³⁶² Στους ρωμαϊκούς χρόνους ή την ύστερη ελληνιστική περίοδο χρονολογείται, επίσης, ένα άλλο επίμηκες κτήριο, που βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της πόλης, στην ακτή του νότιου λιμανιού, έχει προσανατολισμό Β-Ν και πρόσοψη προς νότο, διασώζει τμήματα μαρμάρινων εδωλίων στο εσωτερικό του και έχει επίσης ταυτιστεί με το Βουλευτήριο της Κνίδου (εικ. 20). Πιθανά λείψανα βωμού, που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό της ορχήστρας του, υποδεικνύουν, μάλιστα, την τέλεση λατρευτικής δραστηριότητας εντός του.³⁶³

Και στις δύο περιπτώσεις τα ταυτιζόμενα, ως Βουλευτήρια, κτήρια είναι μεταγενέστερα του 2^{ου} αι. π.Χ. και μάλλον ρωμαϊκών χρόνων, ενώ δεν έχει μέχρι τώρα εντοπιστεί η προγενέστερη έδρα της Βουλής. Υπάρχει βέβαια και η άποψη, ότι η Βουλή θα μπορούσε να συνεδριάζει στο *Δαμιουργείο* της Κνίδου, γνωστό από τις πηγές ως χώρος σίτισης επιφανών πολιτών και αντίστοιχο με τα Πρυτανεία άλλων πόλεων, η εστία του οποίου θα αποτελούσε το βωμό της Εστίας Βουλαίας και το ίδιο το χώρο αφιέρωσης του αναθήματος του Αγία.³⁶⁴ Δεν είναι, εντούτοις, γνωστό κανένα συγκεκριμένο στοιχείο που να υποδεικνύει το *Δαμιουργείο* ως χώρο συνεδρίασης της Βουλής της πόλης. Σε περίπτωση, μάλιστα, που όντως υφίστατο ένα παλαιότερο Βουλευτήριο, η προαναφερθείσα επιγραφή αποτελεί ισχυρή ένδειξη για την άσκηση θρησκευτικής δραστηριότητας εντός του. Πέραν δε της Εστίας Βουλαίας, η λατρεία της οποίας είναι

³⁶²Σχετικά με το κτήριο βλ.: Bruns-Özgan 2013, 32 σχεδ. 1. Meinel 1980, 370 (όπου αμφισβητείται η παλαιότερη ταύτισή του με Ωδείο και το κτήριο τοποθετείται στους ρωμαϊκούς χρόνους). Πρβλ.: Mellink 1968, 138, εικ. III.2 (όπου το κτήριο αναφέρεται ως Ωδείο). Newton 1863, 368 (όπου το κτήριο αναφέρεται ως μικρό θέατρο ύστερης περιόδου).

³⁶³Το κτήριο αποκαθίσταται με τέσσερις κίονες και ενδιάμεσα δρύφακτα στην πρόσοψή του, τα οποία επέτρεπαν πιθανότατα τη θέα από το χώρο του αμφιθεάτρου. Οπές για την τοποθέτηση αξονικών στηριγμάτων της στέγης εντοπίστηκαν στο ανώτερο τμήμα του αμφιθεάτρου, στο οποίο δεν σώζονται εδώλια. Τρεις κάθετοι λίθοι, διαταγμένοι σε σχήμα Γ, που βρέθηκαν τοποθετημένοι αξονικά στη νότια άκρη της ορχήστρας, αποτελούν μάλλον τον πυρήνα ενός βωμού (ή ενός βήματος). Η εσωτερική διάρθρωση του κτηρίου, που προσομοιάζει σε αυτή άλλων ασφαλώς ταυτισμένων Βουλευτηρίων, σε συνδυασμό με την έλλειψη οποιουδήποτε ίχνους σκηνης οδήγησαν στην ταύτισή του με το Βουλευτήριο της πόλης. Σχετικά βλ.: Μεχτίδης, *Παλαιολόγος* 2006, 6 (που το τοποθετεί στους ρωμαϊκούς χρόνους). Ντόουσον, *Καμάρα* 2006, 2, 4. Hansen, Fischer Hansen 1994, 40 (που το τοποθετούν στον 1^ο αι. π.Χ.). Gneisz 1990, 198, 326 (που το τοποθετεί στην υστεροελληνιστική περίοδο). Meinel 1980, 370 (που το αναφέρει γενικά ως ελληνιστικό κτήριο και αμφισβητεί την παλαιότερη ταύτισή του με Ωδείο). Love 1970, 152 και Mellink 1969, 218 (όπου ταυτίζεται με Βουλευτήριο). Πρβλ.: Kockel 1995, 36 (όπου αμφισβητείται η ταύτισή του με Βουλευτήριο). Mellink 1968, 138 και Newton 1863, 370 (όπου αναφέρεται ως Ωδείο).

³⁶⁴Σχετικά βλ.: Newton 1863, 368 σημ. b, 767-768, 772. Βλ. επίσης: Gneisz 1990, 211. McDonald 1943, 282. Για τη λατρεία της Εστίας Βουλαίας στα Πρυτανεία της Εφέσου και του Αδραμυττίου βλ. παρακάτω σελ. 147 και σημ. 404.

συνήθης στα Βουλευτήρια των πόλεων, η αναφορά στην Αθηνά Νικηφόρο υποδεικνύει πιθανόν την ύπαρξη και αυτής της λατρείας εντός του ιδρύματος. Η Αθηνά αποτελούσε, εξάλλου, μια από τις σημαντικότερες θεότητες της Κνίδου, όπως φαίνεται από την εύρεση του ονόματός της σε αρκετές αναθηματικές επιγραφές του 4^{ου}, 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ.³⁶⁵ Η εκδοχή της ως Νικηφόρου συνιστά, ωστόσο, ιδιότυπη επιλογή για λατρεία του Βουλευτηρίου, εκτός και αν η εγκαθίδρυσή της σχετίζεται με κάποιο συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός.

Δεν μπορεί, τέλος, να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο, το εν λόγω ανάθημα να προέρχεται από το χώρο της Αγοράς της πόλης που, σύμφωνα με νεώτερες μελέτες, τοποθετείται στο άνδηρο μεταξύ των δύο λιμανιών.³⁶⁶ Σε αυτή την περίπτωση η αφιέρωση στην Εστία Βουλαία, σε συνδυασμό με την ιδιότητα του αναθέτη, αποτελεί και πάλι ισχυρή ένδειξη για την ύπαρξη μιας ανάλογης λατρείας στο χώρο του Βουλευτηρίου. Όχι όμως απαραίτητως και η αφιέρωση στην Αθηνά Νικηφόρο, το όνομα της οποίας δεν παραπέμπει τόσο στον πολιτικό, όσο στο στρατιωτικό χαρακτήρα της θεάς. Θα μπορούσε να σχετίζεται, εντούτοις, με κάποιο επεισόδιο στην πρόσφατη ιστορία της πόλης, κατά τη διάρκεια του οποίου ο ρόλος της Βουλής θα υπήρξε σημαντικός για την επιτυχή έκβαση κάποιου στρατιωτικού γεγονότος.³⁶⁷ Το γεγονός αυτό θα απετέλεσε και την αιτία του αναθήματος του Αγία, ως γραμματέα της Βουλής, στην Αγορά της πόλης.

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, η εύρεση στην Κνίδα μιας αναθηματικής επιγραφής του α΄ μισού του 2^{ου} αι. π.Χ., που φέρει αφιέρωση στην Αθηνά Νικηφόρο και την Εστία

³⁶⁵Σχετικά βλ.: Blümel 1992, 112-115 (όπου αναφέρονται δύο αναθηματικές επιγραφές του 4^{ου}/3^{ου} αι. π.Χ. που φέρουν αφιέρωση στην Αθηνά, ένας βωμός αφιερωμένος στη θεά, που εντοπίστηκε στην περιοχή του μονόπτερου ναού στα βορειοδυτικά της πόλης, ένας ενεπίγραφος ορθοστάτης, που βρέθηκε στην ίδια περιοχή και έφερε αναθηματική επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ. με αφιέρωση στην Αθηνά και όλους τους θεούς, και μια ενεπίγραφη βάση του 3^{ου}/2^{ου} αι. π.Χ., που βρέθηκε επίσης σε αυτήν την περιοχή και έφερε μάλλον αφιέρωση στη θεά. Για την τελευταία επιγραφή και το βωμό βλ. και: Love 1972, 72-75. Love 1972 A, 403. Και για την αφιέρωση της περιοχής του μονόπτερου ναού σε διάφορες θεότητες, μεταξύ των οποίων και στην Αθηνά, βλ.: Bruns-Özgan 2013, 28).

³⁶⁶Σχετικά με τη θέση της Αγοράς βλ.: Bruns-Özgan 2013, 31-35.

³⁶⁷Αναφέρεται ενδεικτικά, ότι το 201 π.Χ. ο Φίλιππος ο Ε΄ της Μακεδονίας απέτυχε να καταλάβει την πόλη, κατόπιν σύντομης πολιορκίας, και ότι κατά τη διάρκεια των Αντιοχικών πολέμων (192-189 π.Χ.) η Κνίδος πήρε ενεργά το μέρος των Ρωμαίων εναντίον του Αντιόχου του Γ΄ και γι' αυτό παρέμεινε αυτόνομη μετά τη συνθήκη της Απάμειας, το 188 π.Χ., με την οποία τα εδάφη των Σελευκιδών στη δυτική Μ. Ασία μοιράστηκαν μεταξύ των συμμάχων της Ρώμης Περγαμηνών και Ροδίων. Μετά δε την αποδυνάμωση της Ρόδου, το 167 π.Χ., η πόλη απέκτησε έναν πιο ενεργό ρόλο στα θέματα της περιοχής. Εντάχθηκε, τέλος, στη ρωμαϊκή επαρχία της Ασίας το 129 π.Χ., για να κηρυχθεί και πάλι ελεύθερη και αυτόνομη σύμμαχος της Ρώμης κατά το β΄ μισό του 1^{ου} αι. π.Χ.

Βουλαία από το γραμματέα της Βουλής, καθιστά πιθανή την προέλευση του αναθήματος από το Βουλευτήριο της Κνίδου, δεδομένης της ιδιότητας του αναθέτη και της συνήθους σύνδεσης της λατρείας της Εστίας Βουλαίας με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών. Για το Βουλευτήριο της Κνίδου δεν σώζεται βέβαια καμία μαρτυρία. Η ανακάλυψη, εντούτοις, δύο κτηρίων, που ταυτίζονται από διαφορετικούς ερευνητές με το Βουλευτήριο των ρωμαϊκών χρόνων, καθιστά πιθανή την ύπαρξη ενός αντίστοιχου ιδρύματος και κατά την ελληνιστική περίοδο. Στην περίπτωση αυτή το προαναφερόμενο ανάθημα θα ήταν πιθανότατα αφιερωμένο στις θεότητες του Βουλευτηρίου, με τη λατρεία της Αθηνάς εντός του ιδρύματος να εξηγείται από τη σημαντική θέση που κατείχε η θεά στη θρησκευτική ζωή της Κνίδου, την εκδοχή της ως Νικηφόρου να αποτελεί, ωστόσο, μια ιδιότυπη επιλογή, σχετική πιθανότατα με κάποιο σημαντικό ιστορικό γεγονός. Δεν αποκλείεται, τέλος, το ανάθημα να προέρχεται από την Αγορά της πόλης, που σύμφωνα με νεώτερες μελέτες τοποθετείται κοντά στην περιοχή εύρεσής του. Στην περίπτωση αυτή η αφιέρωση στην Εστία Βουλαία, σε συνδυασμό με την ιδιότητα του αναθέτη, συνιστά και πάλι ισχυρή ένδειξη για την ύπαρξη μιας αντίστοιχης λατρείας στο χώρο του Βουλευτηρίου, κάτι που δεν ισχύει απαραίτητα και για τη λατρεία της Αθηνάς Νικηφόρου.

Βουλευτήριο Περγάμου

Σε ένα τιμητικό ψήφισμα της Περγάμου, που τοποθετείται στον ύστερο 2^ο αι. π.Χ. και περιγράφει την απόδοση τιμών στο βασιλιά Άτταλο τον Γ΄ (138-133 π.Χ.) μετά από μια νικηφόρα εκστρατεία του, αναφέρονται μεταξύ άλλων οδηγίες για την επίσημη υποδοχή του ηγεμόνα στην πόλη, που προβλέπουν την τέλεση διαφόρων θυσιών προς τιμήν του, ανάμεσα στις οποίες και μίας στο βωμό της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου («θῦ]σαι δὲ αὐτῶι καὶ ἄλλας θυσίας...[...ἐπὶ τῶι βωμῶ]ι τῆς Βουλαί[α]ς Ἐστίας [κ]α[ἰ τ]οῦ [Δ]ιῶ[ς τοῦ Β]ου[λαίου...»).³⁶⁸

³⁶⁸Η μαρμάρινη στήλη που έφερε την εν λόγω επιγραφή, η οποία περιγράφει μεταξύ άλλων και την απόδοση *ισοθέων τιμών* στον Άτταλο τον Γ΄ ανακαλύφθηκε το 1871 στο κατώφλι ενός σπιτιού, που βρισκόταν μια ώρα απόσταση από τη θέση της αρχαίας Ελαίας. Το ψήφισμα αποδιδόταν, μάλιστα, παλαιότερα στην πόλη αυτή (βλ.: *I.Perg.* 246. *OGIS* I.332). Ο Robert, εντούτοις, απέδειξε οριστικά πως προέρχεται από την Πέργαμο. Σχετικά με την επιγραφή και την αναφορά του βωμού της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου βλ.: Coarelli 2016, 177-186. Schwarzer 2014, 415. Chankowski 2005, 198-200. Hamon 2005A, 124. Hamon 2004, 169-185. Robert 1985, 468-481. Robert 1984, 472-489. Cook 1925, 259. Robert 1924, 180 και σημ. 4. Farnell V 1909, 348 και σημ. 52. *OGIS* I.332. *I.Perg.* 246.

Βρισκόμαστε στα τελευταία χρόνια του ελληνιστικού βασιλείου των Ατταλιδών, το οποίο ο Άτταλος ο Γ΄ κληροδότησε με διαθήκη του στους Ρωμαίους, μετά τον ξαφνικό θάνατό του το 133 π.Χ. Γνωρίζουμε ότι η Πέργαμος, που ήταν και πρωτεύουσα του κράτους, διατηρούσε τους παραδοσιακούς θεσμούς διακυβέρνησής της, δίνοντας την εικόνα μιας δημοκρατούμενης πόλης, πλην όμως οι Ατταλίδες ήλεγχαν ουσιαστικά τη δημόσια ζωή της.³⁶⁹ Δεδομένης δε της ύπαρξης της Βουλής και της συνήθους σύνδεσης της λατρείας των Βουλαίων θεοτήτων με τα Βουλευτήρια των πόλεων, είναι πιθανόν ο βωμός της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου, που αναφέρεται στην επιγραφή, να τοποθετείτο στο Βουλευτήριο της Περγάμου, για το οποίο, εντούτοις, δεν σώζεται καμία μαρτυρία.³⁷⁰ Ο Coarelli, ωστόσο, αποδίδει το βωμό στο Πρυτανείο.³⁷¹ Κάτι που δεν φαίνεται όμως πιθανό, καθώς η εν λόγω επιγραφή αναφέρει την προσφορά μιας σειράς θυσιών προς τιμήν του ηγεμόνα, μία εκ των οποίων θα λάμβανε χώρα στο βωμό του Διός Σωτήρος και μια θα τελείτο στο βωμό της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου. Κατόπιν αναφέρεται η πρόσκληση του βασιλιά από τους *στρατηγούς* στο Πρυτανείο και την κοινή εστία της πόλης, που έτσι διακρίνεται από τον προαναφερθέντα βωμό.

³⁶⁹Η Πέργαμος, που κατά τον 5^ο και τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. βρισκόταν υπό τον έλεγχο σατραπών που ανήκαν στην ελληνική οικογένεια των Γογγυλιδών, και είχε μάλλον μεικτό πληθυσμό (Έλληνες και μη), άρχισε να αποκτά θεσμούς διακυβέρνησης αντίστοιχους με τις ελληνικές πόλεις-κράτη (Βουλή, Εκκλησία του Δήμου, *πρύτανη* ως ετήσιο επώνυμο άρχοντα) κατά το α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία βρισκόταν ακόμα υπό τον έλεγχο των Περσών. Πέρασε στα χέρια του Αλεξάνδρου μετά τη μάχη του Γρανικού (334 π.Χ.) και του Λυσιμάχου μετά τη μάχη της Ίψου (301 π.Χ.). Αυτός όρισε διοικητή της οχυρής πόλης έναν από τους αξιωματούχους του, το Φιλέταιρο, ο οποίος τάχθηκε αργότερα με το μέρος του Σελεύκου Νικάτορα. Μετά το θάνατο του τελευταίου ο Φιλέταιρος ενήργησε ως αυτόνομος διοικητής της Περγάμου (281-263 π.Χ.) αλλά δεν πήρε ποτέ τον τίτλο του βασιλιά. Το ίδιο έπραξε και ο διάδοχός του Ευμένης ο Α΄ (263-241 π.Χ.), ο οποίος, εντούτοις, αποστάτησε από τους Σελευκίδες το 262 π.Χ. Για πρώτη φορά βασιλιάς ανακηρύχθηκε ο διάδοχός του Άτταλος ο Α΄ (241-197 π.Χ.).

Μέσα στο πλαίσιο του ατταλιδικού κράτους η πόλη της Περγάμου διατηρούσε θεσμούς δημοκρατικής διακυβέρνησης, όπως η Βουλή, η Εκκλησία του Δήμου και οι επί μέρους αξιωματούχοι, με κορυφαίους τους *πέντε στρατηγούς*, οι οποίοι προήδρευαν στις συνεδριάσεις της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου και ήλεγχαν σημαντικούς τομείς της δημόσιας ζωής. Οι Ατταλίδες, εντούτοις, θέσπιζαν και οι ίδιοι νόμους ή έπαιρναν αποφάσεις για θέματα της πόλης, οι οποίες δεν επιδέχονταν μεταβολές. Από το 2^ο αι. π.Χ., μάλιστα, εμφανίστηκε *ό επί της πόλεως*, ο διορισμένος διοικητής του ηγεμόνα, που συνυπήρχε με τα παραδοσιακά πολιτικά όργανα και τους επιμέρους αξιωματούχους. Οι ηγεμόνες, λοιπόν, ήλεγχαν κατ' ουσίαν τη δημόσια ζωή της Περγάμου, διατηρούσαν, εντούτοις, τους παραδοσιακούς θεσμούς αυτοδιοίκησής της. Σχετικά βλ.: Gehrke 2014, 122-141. Müller 2014, 262-275. Radt, Eder 2007, 765-766, 769. Καμάρα 2005, 1-3. Rubinstein 2004 ("Pergamon"), 1048.

³⁷⁰Σχετικά με τις λατρείες της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου στα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Ανδρου, Ερυθρών, Πριήνης, Μιλήτου, Αλικαρνασσού, Καλχηδόνας, Κω, Θάσου, Κνίδου, Αφροδισιάδος και Καύνου. Βλ. επίσης: Gneisz 1990, 206, 211. Schwabl 1972, 291. McDonald 1943, 280, 281-282. Jessen 1899, 1019-1020.

³⁷¹Σχετικά βλ.: Coarelli 2016, 183.

Ιεροπραξίες προ των συνεδριάσεων της Βουλής μαρτυρούνται σε ένα μεταγενέστερο ψήφισμα του α΄ μισού του 1^{ου} αι. π.Χ. που, περιγράφοντας τις μέγιστες τιμές που απέδιδε η Πέργαμος στο Διόδωρο Πάσπαρο για τις ευεργεσίες του προς την πατρίδα, αναφέρει μεταξύ άλλων το δικαίωμά του να παίρνει μέρος στις τελετουργίες κατά τις συνεδριάσεις της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου («...ἐπι[ι]θύειν αὐτὸν καὶ τὸν λιβανωτὸν ἔν τε ταῖς βουλαῖς καὶ ταῖς ἐκκλησίαις ταῖς ἐννόμοι[ι]ς, ὅταν]παρατυγχάνη...»).³⁷² Εδώ βρισκόμαστε πια στα τέλη της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, όταν η Πέργαμος ήταν πλέον ενταγμένη στη ρωμαϊκή επαρχία της Ασίας, μέσα στο πλαίσιο της οποίας όμως διατηρούσε τους παραδοσιακούς θεσμούς αυτοδιοίκησής της.³⁷³ Η καύση θυμιάματος που αναφέρεται δε ως τελετουργία κατά τις συνεδριάσεις της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου, συνόδευε παραδοσιακά την προσευχή προς τους θεούς και τελείτο, τουλάχιστον προ των συνεδριάσεων της Εκκλησίας, από τον *πρύτανη*, τον επώνυμο άρχοντα της Περγάμου, που είχε κυρίως θρησκευτικές αρμοδιότητες. Αυτόν προβλεπόταν μάλλον να συνοδεύει τιμητικά ο Διόδωρος Πάσπαρος και πριν από τις συνεδριάσεις της Βουλής.³⁷⁴

Απ' όλα τα παραπάνω προκύπτει ως πιθανή η ύπαρξη βωμού αφιερωμένου στην Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο στο ελληνιστικό Βουλευτήριο της Περγάμου, για το

³⁷²Σχετικά με την επιγραφή αυτή, η οποία μεταξύ άλλων προέβλεπε την εγκαθίδρυση της λατρείας του Διοδώρου Πασπάρου ως ευεργέτη, κατά το πρότυπο των λατρειών άλλων Περγαμηνών ή Ρωμαίων ευεργετών της πόλης, βλ.: Coarelli 2016, 192 κ.εξ. Hamon 2005A, 124-125, 129. Hamon 2001, xx. Gauthier 1985, 62-63 (όπου επισημαίνεται η οργάνωση των λατρειών των ευεργετών κατά το πρότυπο των λατρειών των Ατταλιδών ηγεμόνων). *IGR IV 292*.

³⁷³Πρόκειται για την περίοδο μετά την προσωρινή προσχώρηση της Περγάμου στο βασίλειο του Μιθριδάτη Στ΄ του Πόντου, κατά τη διάρκεια του Α΄ Μιθριδατικού πολέμου (89-84 π.Χ.). Η τελική ήττα του Μιθριδάτη σήμανε τότε την επιστροφή των πόλεων της Μ. Ασίας στην εξουσία των Ρωμαίων και την απώλεια της ελευθερίας, που διατηρούσε η Πέργαμος στα πρώτα χρόνια ίδρυσης της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας. Η πόλη γλίτωσε τελικά την πολιτική και οικονομική καταστροφή χάρη στις διπλωματικές ικανότητες του Διοδώρου Πασπάρου, που εστάλη ως πρεσβευτής στη Ρώμη, αλλά και χάρη στη σημαντική οικονομική στήριξή του. Σχετικά βλ.: Radt, Eder 2007, 771. Καμάρα 2005, 4. Gauthier 1985, 63. Για τον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο βλ.: Στεφανίδου 2002. Και για την αυτοδιοίκηση των πόλεων μέσα στο πλαίσιο της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας, κατά τους αυτοκρατορικούς, εντούτοις, χρόνους, βλ.: Δημητριάδου 2002, 3.

³⁷⁴Για την καύση θυμιάματος ως συνοδευτική τελετουργία της προσευχής βλ.: Burkert 1993, 170.

Για την καύση θυμιάματος από τον *πρύτανη* προ των συνεδριάσεων της Εκκλησίας του Δήμου και της Βουλής βλ.: Müller 2014, 264. *IGR IV 292*.

Επισημαίνεται, πως σε άλλο ψήφισμα προς τιμήν του Διοδώρου Πασπάρου (*IGR IV 293*) αναφέρεται το δικαίωμα του ευεργέτη να συμμετέχει σε αντίστοιχη τελετουργία και στο Πρυτανείο μαζί με τον *πρύτανη* («...προσφέρεσθαι δὲ αὐτῶι καὶ ἐν τῷ πρυτανείῳ τὸν λιβανωτὸν καθόπι καὶ τῶι πρυτάνει, ἴνα καθάπερ παρὰ τῶν ἡγουμένων οὕτως καὶ παρὰ τῶν θεῶν αἰτήται τῷ δήμῳι τάγαθά...») αλλά και στο θέατρο με τον ιερέα του Διονύσου ή τον *αγωνοθέτη*, κατά την έναρξη μεγάλων εορτών («ἐπιθύειν δὲ αὐτὸν τὸν λιβανωτὸν ἔν τε ταῖς τριετηρίσιν καὶ πανηγύρεσιν ἐν τῷ θεάτρῳ ἐν ταῖς σπονδοποιίαις προπορευόμενον ἐμ μὲν ταῖς τριετηρίσιν μετὰ τοῦ ἱερέως τοῦ Διονύσου, ἐν δὲ ταῖς πανηγύρεσιν μετὰ τοῦ ἀγωνοθέτου...»)

οποίο, εντούτοις, δεν σώζεται καμία μαρτυρία.³⁷⁵ Στο βωμό αυτό θα πραγματοποιείτο καύση θυμιάματος από τον επώνυμο άρχοντα της πόλης, κατά την προσευχή που προηγείτο των συνεδριάσεων της Βουλής. Η εν λόγω τελετουργία θα πραγματοποιείτο δε, προφανώς, τόσο κατά την περίοδο που η Πέργαμος ανεξαρτητοποιήθηκε μετά την κατάλυση του ατταλιδικού κράτους, όσο και κατά την εποχή που η πόλη αποτελούσε την πρωτεύουσα του ελληνιστικού βασιλείου, διατηρώντας όμως πολιτικά όργανα που προσιδίαζαν σε μια πόλη-κράτος. Η λατρεία της Εστίας Βουλαίας είναι εξάλλου αναμενόμενη για ένα Βουλευτήριο και συναντάται σε ένα πλήθος αντίστοιχων ιδρυμάτων, όπου η θεά ταυτιζόταν μάλλον με τη σκιώδη δύναμη που προστάτευε τους βωμούς και κατ' επέκταση τα κτήρια και την πολιτική δραστηριότητα εντός τους. Ο Ζεύς Βουλαίος ήταν επίσης μια διαδεδομένη λατρεία, που συνδυαζόταν συχνά με αυτήν της Εστίας Βουλαίας στα Βουλευτήρια των πόλεων. Στην Πέργαμο δε ο Ζευς συνιστούσε και έναν από τους κυριότερους θεούς της πόλης, όπου και λατρευόταν σε διάφορες εκδοχές (ως *Σωτήρ, Μέγιστος, Τρόπαιος, Κεραύνιος* κ.λ.π.).³⁷⁶

Εάν ισχύει η προαναφερθείσα υπόθεση, αξιοσημείωτη είναι και η σημασία που αποδιδόταν από την πόλη στις λατρείες του Βουλευτηρίου, όπως καταδεικνύεται από το γεγονός, πως η θυσία στο βωμό της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου υπέρ του Αττάλου του Γ' συμπεριλαμβανόταν στις σημαντικότερες τιμές που μπορούσε να αποδώσει η Πέργαμος στον ηγεμόνα, όταν αποτελούσε ακόμα την πρωτεύουσα του βασιλείου του, ενώ κάποια χρόνια αργότερα η συμμετοχή στις τελετουργίες της Βουλής αποδιδόταν ως μία εκ των *μεγίστων τιμών* στον ευεργέτη Διόδωρο Πάσπαρο. Το Βουλευτήριο ως ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά ιδρύματα της Περγάμου φαίνεται να συνιστούσε ορόσημο για την πόλη και ως εκ τούτου η σύνδεση με τις τελετουργίες του δείχνει να συμβόλιζε τη σύνδεση με την ίδια την καρδιά της πολιτικής κοινότητας. Το γεγονός δε, πως η συμμετοχή στις τελετουργίες της Βουλής αποδιδόταν ως μία εκ των *μεγίστων τιμών* στο Διόδωρο Πάσπαρο, σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη θέση που κατείχαν οι βουλευτές σε εορτασμούς της ίδιας περιόδου,³⁷⁷ υποδεικνύει την ενίσχυση

³⁷⁵Για την επιγραφή *IGR IV 1692*, που αναφέρει την ύπαρξη αγάλματος της Δημοκρατίας στο Βουλευτήριο και παλαιότερα αποδιδόταν στην Πέργαμο, βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Ελαίας.

³⁷⁶Σχετικά με τις διαφορετικές λατρείες του Διός στην Πέργαμο βλ.: Agelidis 2014, 381-382.

³⁷⁷Πρόκειται για εορτασμούς που διοργάνωσε ο ίδιος ο Διόδωρος Πάσπαρος ως Γυμνασάρχος, εξ αφορμής της εορτής των *Καβειρίων*. Σχετικά βλ.: Hamon 2005A, 128-129.

του κύρους της Βουλής, που διαπιστώνεται και σε άλλες πόλεις της Μ. Ασίας κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, η επιγραφική μαρτυρία τέλεσης θυσιών σε ένα βωμό της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου υπέρ του Αττάλου του Γ', κατά τον ύστερο 2^ο αι. π.Χ., σε συνδυασμό με τη συνήθη σύνδεση της λατρείας των Βουλαίων θεοτήτων με τα Βουλευτήρια των πόλεων αλλά και την επιγραφική αναφορά τελετουργικής προσευχής συνοδεία καύσης θυμιάματος προ των συνεδριάσεων της Βουλής, κατά το α' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ., καθιστούν πιθανή την πραγματοποίηση των ανωτέρω ιεροπραξιών στο βωμό του Βουλευτηρίου της Περγάμου, για το οποίο, εντούτοις, δεν έχουμε καμία μαρτυρία. Στην περίπτωση που ισχύει η υπόθεση αυτή, οι λατρείες του Βουλευτηρίου, η εποχή εγκαθίδρυσης των οποίων δεν είναι γνωστή, φαίνεται να ήταν ιδιαίτερης σημασίας για την πόλη, τουλάχιστον κατά τα τέλη του 2^{ου}- αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., καθώς η σύνδεση με αυτές μοιάζει να συμβόλιζε τη σύνδεση με την ίδια την καρδιά της πολιτικής κοινότητας, πράγμα που καταδεικνύει και τη σημασία του ίδιου του Βουλευτηρίου ως πολιτικού ιδρύματος. Το γεγονός, τέλος, πως η συμμετοχή στις τελετουργίες της Βουλής αποδιδόταν ως μία εκ των *μεγίστων τιμών* κατά το α' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ., σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη θέση που κατείχαν οι βουλευτές σε εορτασμούς της ίδιας περιόδου, υποδεικνύει το ιδιαίτερο κύρος που είχε αποκτήσει η Βουλή κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, γεγονός που διαπιστώνεται και σε άλλες πόλεις, όπως η Πριήνη και η Κύμη.

Βουλευτήριο Αφροδισιάδος

Σε μια επιγραφή της Αφροδισιάδος, που τοποθετείται στα τέλη του 2^{ου}/αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., γίνεται αναφορά σε έναν ιερέα της Εστίας Βουλαίας.³⁷⁸ Στην ίδια περίπου περίοδο ανάγονται και οι παλαιότερες μαρτυρίες της Βουλής της πόλης, για την πρώιμη ιστορία της οποίας ελάχιστα είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε.³⁷⁹ Η ίδρυση της Αφροδισιάδος τοποθετείται στο α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. και η ακμή της ανάγεται στους

³⁷⁸Σχετικά βλ.: Chaniotis 2010, 466 σημ. 60. Hamon 2006, 167 και σημ. 67.

³⁷⁹Σχετικά βλ.: Reynolds 1982, αρ. 4 (ύστερος 2^{ος} /πρώιμος 1^{ος} αι. π.Χ.), 2 (88 π.Χ.), 3 (μετά το 85 π.Χ.) κ.λ.π.

ρωμαϊκούς χρόνους (1^{ος} αι. π.Χ. - 3^{ος} αι. μ.Χ.).³⁸⁰ Στη ρωμαϊκή περίοδο χρονολογούνται άλλωστε και τα περισσότερα ευρεθέντα δημόσια κτήρια της,³⁸¹ ενώ το Βουλευτήριο της Αφροδισιάδος, που έχει ανακαλυφθεί στη βόρεια πλευρά της Αγοράς, χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} με αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. Βρίσκεται δε πιθανότατα στη θέση ενός παλαιότερου και μικρότερου αντίστοιχου κτηρίου, ίχνη του οποίου, ωστόσο, δεν έχουν εντοπιστεί.³⁸²

Δεδομένης λοιπόν της ύπαρξης της Βουλής της Αφροδισιάδος κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, της τότε μαρτυρούμενης λατρείας της Εστίας Βουλαίας και της συνήθους σύνδεσης αντίστοιχων λατρειών με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών³⁸³ αλλά και λόγω της ύπαρξης ενός μεταγενέστερου Βουλευτηρίου, είναι πιθανή η προϋπαρξη ενός ελληνιστικού προκατόχου του, με το οποίο θα συνδεόταν η λατρεία της θεάς και, τουλάχιστον από τον ύστερο 2^ο/ πρώιμο 1^ο αι. π.Χ., ο σχετικός ιερέας, κατ' αντιστοιχία με άλλες πόλεις της περιόδου.³⁸⁴ Εάν δε όντως ισχύει η υπόθεση

³⁸⁰Η πόλη ιδρύθηκε σε μια περιοχή, όπου προϋπήρχαν πληθυσμοί Καρών και Λελέγων, με επίκεντρο τους μετέπειτα εγκατεστημένους Έλληνες αποίκους, κυρίως Μακεδόνες και Δωριείς από τα νησιά του Αιγαίου και τις παράλιες πόλεις της Μ. Ασίας. Μέχρι το 167 π.Χ. βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Ρόδου, όπως και η υπόλοιπη Καρία μετά τη συνθήκη της Απάμειας (188 π.Χ.), με την οποία μοιράστηκαν τα εδάφη των Σελευκιδών στους συμμάχους των Ρωμαίων, Περγαμινούς και Ροδίους. Κάποια στιγμή μέσα στο 2^ο αι. π.Χ., είτε κατά την περίοδο του ρωδιακού ελέγχου είτε μετά το 167 π.Χ, ενώθηκε σε συμπολιτεία με τη γειτονική και αρχικά σημαντικότερη πόλη των Πλαράσων, δημιουργώντας την πόλη Πλάρασα-Αφροδισιάδα, γνωστή από επιγραφές του 167/129 π.Χ. κ.εξ. και νομίσματα του ύστερου 2^{ου} αι. π.Χ. κ.εξ. Η πόλη φαίνεται πως υπήρξε ανεξάρτητη αλλά υπό ρωμαϊκή επιρροή τουλάχιστον έως τον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο (89-84 π.Χ.), κατά τον οποίο πήρε ενεργά το μέρος των Ρωμαίων. Καταλήφθηκε ίσως για λίγο από το Μιθριδάτη, που νικήθηκε τελικά από το Σύλλα. Ανακηρύχθηκε εκ νέου ελεύθερη και αυτόνομη το 39 π.Χ., οπότε και συνδέθηκε με συνθήκη με τη Ρώμη. Κατά την περίοδο του Αυγούστου σημειώθηκε μια αναδιοργάνωση της Αφροδισιάδος και στα νομίσματά της έπαψε πλέον να αναφέρεται το όνομα των Πλαράσων. Περισσότερα σχετικά με την ιστορία της πόλης βλ.: Ratté 2012, 23-25. Chaniotis 2010, 455-466. Ratté 2008, 10-18, 28-36. Παλαιοθόδωρος, Μεχτίδης 2006, 1-3. Kaletsch 2002, 828-829. Reynolds 1982, 1-5.

³⁸¹Σχετικά βλ.: Παλαιοθόδωρος, Μεχτίδης 2006, 3-9.

³⁸²Περισσότερα για το Βουλευτήριο της Αφροδισιάδος, που ακολουθούσε τον τύπο του ρωμαϊκού Βουλευτηρίου-Ωδείου, βλ.: Hallett, Quatember 2018, 353-364. Bier 2008, 144-168. Παλαιοθόδωρος, Μεχτίδης 2006, 5. Για την προϋπαρξη ενός ελληνιστικού Βουλευτηρίου βλ.: Ratté 2008, 16-17 και εικ. 10. Μεχτίδης 2006, 5.

³⁸³Σύμφωνα άλλωστε με το Χανιώτη, η αναφορά της λατρείας της Εστίας Βουλαίας προϋποθέτει την ύπαρξη Βουλής και Βουλευτηρίου. Για τη σύνδεση της λατρείας της Εστίας Βουλαίας με τα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Άνδρου, Ερυθρών, Πρίνης, Μιλήτου, Αλικαρνασσοῦ, Κω, Θάσου, Κνίδου και Περγάμου. Βλ. επίσης: Graf 2005 ("Hestia"), 286. Gneisz 1990, 211. McDonald 1943, 281-282. Farnell V 1909, 348.

Υπάρχουν ωστόσο περιπτώσεις, όπου η λατρεία της θεάς συνδέεται με τα Πρυτανεία των πόλεων. Σχετικά βλ.: Gneisz 1990, 211 και σημ. 19. Βλ. επίσης παρακάτω σελ. 147 και σημ. 404.

³⁸⁴Σχετικά με την ύπαρξη ιερέων Βουλαίων ή άλλων θεοτήτων στα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήριο Τέω (έδρα ιερέα της λατρείας του Αντιόχου του Γ΄), Βουλευτήριο Καλχηδόνας (πιθανή έδρα

αυτή, η λατρεία της θεάς θα πρέπει να αναχθεί στην εποχή ίδρυσης του Βουλευτηρίου, όποτε και αν αυτή έλαβε χώρα κατά το 2^ο αι. π.Χ., καθώς η λατρεία της Εστίας Βουλαίας παραδοσιακά συνδέεται με το βωμό του ιδρύματος, ο οποίος και αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της εσωτερικής διάρθρωσής του. Δεν ισχύει, ωστόσο, το ίδιο για τον ειδικό ιερέα της θεάς, που θα μπορούσε να αποτελεί μια μεταγενέστερη προσθήκη, καταδεικνύοντας πιθανότατα την πληθώρα των ιεροπραξιών, που θα λάμβαναν χώρα εντός του ιδρύματος κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, σε αντιστοιχία και με άλλες πόλεις της εποχής.

Βουλευτήριο Καύνου

Σε ένα απόσπασμα του Αππιανού, που περιγράφει γεγονότα που έλαβαν χώρα στην Καύνο κατά τη διάρκεια του Α΄ Μιθριδατικού πολέμου (89-84 π.Χ.), αναφέρεται η ύπαρξη βωμού αφιερωμένου στην Εστία Βουλαία, στον οποίον κατέφυγαν ως ικέτες οι Ιταλοί της πόλης, όταν η Καύνος πέρασε στο στρατόπεδο του Μιθριδάτη Στ΄ του Πόντου και οι Καύνιοι έσφαζαν όλους τους κατοίκους ιταλικής καταγωγής («...Καύνιοι... τούς Ίταλούς ές την βουλαϊαν Έστίαν καταφυγόντας έλκοντες από τής Έστίας ...έκτεινον...»)³⁸⁵ Δεδομένης της συνήθους σύνδεσης της λατρείας της Εστίας Βουλαίας με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών,³⁸⁶ είναι πιθανή η τοποθέτηση του εν λόγω βωμού στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου της Καύνου, για το οποίο, εντούτοις, δεν έχουμε καμία μαρτυρία αλλά ούτε και ενδεχομένως σχετιζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Η Καύνος, μια αρχικά καρική πόλη, απέκτησε σταδιακά τα χαρακτηριστικά μιας ελληνικής πόλης κατά τον 4^ο αι. π.Χ., υπό την ηγεμονία των Εκατομνιδών σατραπών της

ιερέα του Διός Βουλαίου), Βουλευτήριο Κω (έδρα ιερέα πιθανότατα Βουλαίων θεοτήτων), Βουλευτήριο Ερυθρών (πιθανή έδρα ιερέα της Εστίας Βουλαίας).

³⁸⁵Σχετικά βλ.: Αππιαν. *Μιθρ.* 4.23. Βλ. επίσης: Farnell V 1909, 348 και σημ. 56, 361 και σημ. α. Το 88 π.Χ. οι Καύνιοι, η πόλη των οποίων ήταν ενταγμένη ως ανεξάρτητη πόλη στη ρωμαϊκή επαρχία της Ασίας, πέρασαν στο στρατόπεδο του Μιθριδάτη Στ΄ του Πόντου, που προσπάθησε να επιβάλει την κυριαρχία του στα γειτονικά βασίλεια και τις κτήσεις της Ρώμης, και σκότωσαν όλους τους Ιταλούς κατοίκους της πόλης. Αντίστοιχα φαινόμενα, προφανώς υπό την καθοδήγηση του Μιθριδάτη, παρατηρήθηκαν και σε άλλες, φίλα προσκείμενες προς τον ηγεμόνα του Πόντου, πόλεις της Μ. Ασίας, με στόχο την εκκαθάριση της περιοχής από τους εγκατεστημένους ρωμαϊκούς και ιταλικούς πληθυσμούς. Σχετικά βλ.: Kaletsch 2003 ("Caunus"), 40. Bean 1976, 443-444.

³⁸⁶Για τη σύνδεση της λατρείας της Εστίας Βουλαίας με τα Βουλευτήρια των πόλεων βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Ανδρου, Ερυθρών, Πριήνης, Μιλήτου, Αλικαρνασσού, Κω, Θάσου, Κνίδου, Περγάμου και Αφροδισιάδος. Βλ. επίσης: Graf 2005 ("Hestia"), 286. Gneisz 1990, 211. McDonald 1943, 281-282. Farnell V 1909, 348.

Καρίας.³⁸⁷ Η Βουλή της, μάλιστα, αναφέρεται σε πλήθος επιγραφών από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξής.³⁸⁸ Είναι επομένως πιθανό, η προαναφερόμενη λατρεία της Εστίας Βουλαίας να είχε εγκαθιδρυθεί στο εσωτερικό ενός Βουλευτηρίου, την αναμενόμενη έδρα του πολιτικού οργάνου της Βουλής, ιδρυμένου μάλλον κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Η λατρεία αυτή θα συνδεόταν άμεσα με το βωμό του ιδρύματος, όπως παρατηρείται και σε άλλες πόλεις του ελληνικού κόσμου. Η εγκαθίδρυσή της, τέλος, θα αναγόταν ευλόγως στην εποχή ανέγερσης του κτηρίου, καθώς ο βωμός θα αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο του Βουλευτηρίου ήδη από την ίδρυσή του.

Ελλείπει, ωστόσο, οποιασδήποτε μαρτυρίας για το Βουλευτήριο της Καύνου, δεν αποκλείεται ο βωμός της Εστίας Βουλαίας να βρισκόταν στο Πρυτανείο της πόλης, γνωστό από επιγραφές του 2^{ου} αι. π.Χ. και εξής, μιας και υφίστανται και περιπτώσεις πόλεων, όπου η λατρεία της θεάς συνδεόταν με ένα τέτοιο ίδρυμα.³⁸⁹ Όπως έχει άλλωστε επισημανθεί, το προσωνύμιο Βουλαία απέδιδε το χαρακτήρα της θεάς ως προστάτιδας των διαβουλεύσεων και δεν τη συνέδεε απαραίτητα με το πολιτικό όργανο της Βουλής, παρόλο που συνήθως η λατρεία της επιχωρίαζε στα Βουλευτήρια.

³⁸⁷Οι Καύνιοι αναφέρονται από τον Ηρόδοτο (*Ιστορία* 1.172.1) ως γηγενείς κάτοικοι της Καρίας, που θεωρούσαν, εντούτοις, ότι προέρχονται από την Κρήτη. Ο Ψευδοσκύλαξ δε (*Περίπλους* 99), συγκαταλέγει την πόλη τους στις καρικές. Το 546 π.Χ. η Καύνος καταλήφθηκε από τους Πέρσες, γύρω στο 497 π.Χ. συμμετείχε στην Ιωνική Επανάσταση και κατόπιν εντάχθηκε στη Δηλιακή Συμμαχία, από την οποία κατά διαστήματα αποχωρούσε. Στην αρχή του 4^{ου} αι. π.Χ. ανήκε στο στρατόπεδο των Αθηναίων αλλά λίγο αργότερα καταλήφθηκε από τους Σπαρτιάτες. Μετά την Ανταλκίδειο ειρήνη (387/6 π.Χ.) πέρασε πάλι στον έλεγχο των Περσών και εντάχθηκε στη σατραπεία της Καρίας. Υπό τους Εκατομνίδες σατράπες της Καρίας η Καύνος άρχισε σταδιακά να εξελληνίζεται, αν και το καρικό πληθυσμιακό στοιχείο ήταν ακόμη ισχυρό. Το 333 π.Χ. η πόλη καταλήφθηκε από τους Μακεδόνες και μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου πέρασε από τον έλεγχο διαφόρων ελληνιστικών βασιλείων αλλά και της Ρόδου. Απελευθερώθηκε το 166 π.Χ. και από το 129 π.Χ. εντάχθηκε στη ρωμαϊκή επαρχία της Ασίας ως ανεξάρτητη πόλη (*civitas libera*). Μετά δε τη συμμετοχή της στον Α΄ Μιθριδατικό πόλεμο, όπου πήρε το μέρος του Μιθριδάτη Στ΄ του Πόντου, αποδόθηκε από τη Σύγκλητο και πάλι στον έλεγχο των Ροδίων, για να ενταχθεί λίγο αργότερα εκ νέου στην επαρχία της Ασίας. Σχετικά με την ιστορία της πόλης βλ.: Flensted-Jensen 2004 (“Kaunos”), 1120-1121. Kaletsch 2003 (“Caunus”), 39-40. Bean 1976, 443-444.

³⁸⁸Σχετικά βλ.: Marek 2006, 105 αλλά και νο. 11 (ύστερος 4^{ος}/πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ.), 2, 17, 19, 20 (2^{ος} αι. π.Χ.), 5, 8, 10, 14, 24, 27 (ελληνιστικοί χρόνοι), 28, 30, 35, 133, 134, 138, 139 (ρωμαϊκοί χρόνοι) κ.λ.π.

³⁸⁹Για επιγραφικές αναφορές του Πρυτανείου της Καύνου βλ.: Marek 2006, νο. 19 (2^{ος} αι. π.Χ.), 90 (μετά το 163 π.Χ.), 102 (β΄μισό 2^{ου}/1^{ος} αι. π.Χ.), 28 (αυτοκρατορικοί χρόνοι). Σχετικά με τη σύνδεση της λατρείας της Εστίας Βουλαίας με τα Πρυτανεία κάποιων πόλεων (όπως του Αδραμυττίου και της Εφέσου) βλ.: Gneisz 1990, 211 και σημ. 19. Βλ. επίσης παρακάτω σελ. 147 και σημ. 404.

Ενότητα 3:

Λατρείες και ιεροπραξίες που συνδέονται με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών

3.1. Απαντώμενες Λατρείες

Η διεξοδική έρευνα των Βουλευτηρίων της κυρίως Ελλάδας και της Μ. Ασίας, από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνοιστικούς χρόνους, απέδωσε, όπως είδαμε, μια πληθώρα πληροφοριών σχετικά με τις λατρείες και τις ιεροπραξίες που συνδέονται με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών. Τα στοιχεία που πιστοποιούν ή υποδεικνύουν τη σχετική με τα ιδρύματα θρησκευτική δραστηριότητα, είναι:

- 1)οι μαρτυρίες ύπαρξης βωμών, ιερών και λατρευτικών αγαλμάτων, καθώς και τέλεσης σχετικών ιεροπραξιών στο εσωτερικό ή την εγγύς περιοχή των Βουλευτηρίων,³⁹⁰
- 2)οι αναφορές ηρωικών ταφών στο χώρο των ιδρυμάτων, οι οποίες και υποδεικνύουν την ύπαρξη αντίστοιχης λατρείας,³⁹¹
- 3)ο εντοπισμός βωμών, εστιών ή άλλων υλικών καταλοίπων, όπως περιρραντηρίων και σπονδικών βόθρων, αλλά και σχετικών μαρτυριών, που παραπέμπουν σε τέλεση ιεροπραξιών εντός ή γύρω από τα Βουλευτήρια,³⁹² και
- 4)η εύρεση αφιερωματικών ή άλλων επιγραφών και αναθημάτων, που συνδέουν συγκεκριμένες θεότητες με τα ιδρύματα.³⁹³

Οι λατρείες που εντοπίστηκαν κατά τη μελέτη των Βουλευτηρίων των υπό εξέταση περιόδων, θα μπορούσαν να κατηγοριοποιηθούν δε ως εξής:

³⁹⁰Σχετικά βλ.: Βουλευτήρια Αθηνών, Ολυμπίας, Καλαυρείας, Πριήνης, Τέω, Κω, Ελαίας και Κύμης. Βλ. επίσης: Βουλευτήρια Δήλου, Ερυθρών, Μιλήτου, Περγάμου και Καύνου (για σχετικές μαρτυρίες που θα μπορούσαν να συνδεθούν με τα ιδρύματα).

³⁹¹Σχετικά βλ.: Βουλευτήριο Μεγάρων.

³⁹²Σχετικά βλ.: Βουλευτήρια Δήλου, Αθηνών, Ολυμπίας, Πριήνης, Ηράκλειας του Λάτμου και Κνίδου. Βλ. επίσης: Πρυτανείο/Βουλευτήριο/Ανδρείο Απολλωνίας και αμφισβητούμενης ταυτότητας κτήρια Ολύνθου και Καρθαίας.

³⁹³Σχετικά βλ.: Βουλευτήρια Δήλου, Αθηνών, Μαντινείας, Άνδρου, Πριήνης, Μιλήτου, Αλικαρνασού, Καληιδόνας, Ιασού, Ερυθρών, Θάσου, Κνίδου και Αφροδισιάδος.

1) Λατρείες θεοτήτων, οι ιδιότητες των οποίων σχετίζονται με τις αρμοδιότητες της Βουλής (Βουλαίοι θεοί, Ζεύς Όρκιος)

Εστία Βουλαία

Βάσει της προέλευσης των Βουλευτηρίων από τα πρόδρομα εκείνα κτήρια των πρώιμων ιστορικών χρόνων (*Βασίλεια/Πρυτανεία*), που αποτελούσαν τα πολιτικά και θρησκευτικά κέντρα των φυλετικών και των πόλεων-κρατών, όπου τοποθετείτο η κοινή τους εστία, γύρω από την οποία συνεδρίαζε το συμβούλιο των γερόντων και μετέπειτα η Βουλή, μετά την τέλεση θυσιών και σπονδών, θεωρείται αναμενόμενη η λατρεία της Εστίας στα Βουλευτήρια των πόλεων και η τέλεση αντίστοιχων ιεροπραξιών κατά την έναρξη των συνεδριάσεων της Βουλής, είτε αναφέρονται ρητά είτε όχι. Η Εστία αποτελεί δε την πιο συχνά μαρτυρούμενη θεότητα στο χώρο των ιδρυμάτων.

Η λατρεία της θεάς συνδεόταν, ωστόσο, αρχικά με την οικιακή εστία και τη θυσιαστική πυρά στους οίκους των θεών, όπως υποδεικνύει ο ομηρικός ύμνος στην Αφροδίτη, που περιγράφει το ρόλο της Εστίας. Σύμφωνα με αυτόν, ο Ζεύς προσέφερε ως δώρο στη θεά, μετά την απόφασή της να παραμείνει παρθένος, τη θέση της στο κέντρο του οίκου, όπου λάμβανε τα λιπαρά μέρη από τις προσφορές, και τη συμμετοχή της στις τιμές που προσφέρονταν στους ναούς των άλλων θεών, καθώς θεωρείτο η πρέσβειρα ανάμεσά τους.³⁹⁴ Στον πρώτο δε εκ των δύο ομηρικών ύμνων στην Εστία, η θεά παρουσιάζεται να κατοικεί στον ιερό οίκο του Απόλλωνος και από τους βοστρύχους της να στάζει το έλαιο των προσφορών.³⁹⁵ Στο δεύτερο, τέλος, αναφέρεται ως έχουσα την παντοτινή της έδρα στους οίκους των αθανάτων θεών αλλά και των ανθρώπων.³⁹⁶

Το όνομα εστία σήμαινε αρχικά τη σταθερή πυρά του οίκου ή τη φλόγα της, σημασία που έχει η λέξη *ίστιή* στον Όμηρο, με τον όρο να χρησιμοποιείται κατόπιν για

³⁹⁴Σχετικά βλ.: Όμηρικός ύμνος εις Αφροδίτην, 22-32:

«Ίστιή, ἦν πρώτην τέκετο Κρόνος ἀγκυλομήτης...
τῆ δὲ πατὴρ Ζεὺς δῶκε καλὸν γέρας ἀντὶ γάμοιο
καὶ τε μέσῳ οἴκῳ κατ' ἄρ' ἔζετο πῖαρ ἐλοῦσα.
πᾶσιν δ' ἐν νηοῖσι θεῶν τιμᾶοχος ἔστι
καὶ παρὰ πᾶσι βροτοῖσι θεῶν πρέσβειρα τέτυκται»

³⁹⁵Σχετικά βλ.: Όμηρικός ύμνος εις Ἐστίαν (24), 1-3:

«ἔστιή, ἦτε ἀνακτος Ἀπόλλωνος ἐκάτοιο
Πυθοῖ ἐν ἡγαθέῃ ἱερὸν δόμον ἀμφιπολεύεις,
αἰεὶ σῶν πλοκάμων ἀπολείβεται ὑγρὸν ἔλαιον»

³⁹⁶Σχετικά βλ.: Όμηρικός ύμνος εις Ἐστίαν (29), 1-3:

«ἔστιή, ἦ πάντων ἐν δώμασιν ὑψηλοῖσιν
ἀθανάτων τε θεῶν χαμαὶ ἐρχομένων τ' ἀνθρώπων
ἔδρην αἰδίων ἔλαχες, πρεσβήϊδα τιμήν»

να σημάνει και την ίδια την οικία, καθώς η εστία αποτελούσε το συμβολικό κέντρο του σπιτιού. Η λατρεία της ανάγεται στους πρωτόγονους χρόνους, όταν η φωτιά, απαραίτητο στοιχείο για τη συντήρηση των πρώτων κοινωνιών και τη διατήρηση του πολιτισμού, θεωρήθηκε κάτι θεϊκό. Η δύναμη που προστάτευε την εστία, φαίνεται, εντούτοις, να προσωποποιήθηκε σε μεταγενέστερη φάση, οπότε διαμορφώθηκε η θεά που έφερε το ίδιο όνομα. Η εξέλιξη αυτή πραγματοποιήθηκε αρκετά νωρίς, μιας και πέρα από τους δύο Ομηρικούς ύμνους που είναι αφιερωμένοι στη θεά, η Εστία αναφέρεται και στη Θεογονία του Ησιόδου (στιχ. 454).³⁹⁷ Παρ' όλο, ωστόσο, που συγκαταλεγόταν στους θεούς του Ολύμπου, ούσα κόρη του Κρόνου και αδελφή του Διός, η απόλυτη σύνδεσή της με την εστία εμπόδισε τη διαμόρφωση μιας πολυπλοκότερης θεϊκής προσωπικότητας. Η θεά δεν απέκτησε ποτέ σαφή χαρακτηριστικά, οι απεικονίσεις της ήταν λιγοστές και συνήθως ταυτιζόταν με την εστία ή το βωμό που προστάτευε.

Ο συσχετισμός της θεάς με την οικιακή εστία, όπου γίνονταν προσφορές από τα μέλη του οίκου, ήταν που οδήγησε στη σύνδεσή της με τη θυσιαστική πυρά στις εστίες και τους βωμούς των ναών, των οίκων δηλαδή των θεών. Βασικό χαρακτηριστικό της λατρείας της ήταν, άλλωστε, η επίκλησή της στην αρχή κάθε προσευχής και η προτεραιότητά της κατά την τέλεση θυσιών και σπονδών.³⁹⁸ Η σύνδεσή της δε με την εστία του βασιλικού οίκου, που αποτελούσε την κοινή εστία του φυλετικού κράτους, γύρω από την οποία συνεδρίαζε μαζί με το βασιλιά το συμβούλιο των γερόντων, οδήγησε στο συσχετισμό της με το μετέπειτα *Πρυτανείο*, έδρα αρχικά του ενός και κατόπιν του συμβουλίου των ανώτατων αρχόντων της πόλης-κράτους (*πρύτανις*, *πρυτάνεις*), όπου τοποθετείτο πλέον η κοινή εστία της πόλης. Γύρω από την κοινή εστία του κράτους συνεδρίαζε αρχικά και η Βουλή, με τη διαμόρφωση, ωστόσο, των πρώτων Βουλευτηρίων, από τον 6^ο αι. π.Χ. και εξής, οι συνεδριάσεις της Βουλής λάμβαναν χώρα γύρω απ' την εστία των νέων κτηρίων, που μοιράζονταν μαζί με τα Πρυτανεία τη λειτουργία του πανάρχαιου κέντρου της πόλης. Με αυτό τον τρόπο, η λατρεία της θεάς αναδείχτηκε σε μία από τις σημαντικότερες πολιτικές λατρείες των αρχαίων ελληνικών

³⁹⁷Στον Όμηρο δεν γίνεται μεν καμία αναφορά στη θεά, η ιερότητα της εστίας υποδεικνύεται, ωστόσο, από τη σύνδεσή της με την ικεσία και την ορκωμοσία. Σχετικά βλ.: Farnell V 1909, 345.

³⁹⁸Σχετικά βλ.: Πανσ. *Ελλάδ. Περιήγ.* 5.14.4. Πλάτ. *Κρατύλ.* 401 d. Πίνδ. *Νεμ.* XI.5. Όμηρικός ύμνος εις Έστιαν (29), 5-6. Βλ. επίσης: Farnell V 1909, 345-347 (όπου συγκεντρώνονται διάφορες αρχαίες πηγές που αναφέρονται στα χαρακτηριστικά της Εστίας, όπως στην προτεραιότητά της στις προσευχές και τις προσφορές και στο συσχετισμό της με τους ναούς όλων των θεών).

πόλεων-κρατών, παρόλο που η ίδια δεν ανέπτυξε ποτέ μια πλήρως διαμορφωμένη θεϊκή προσωπικότητα.³⁹⁹

Η λατρεία της Εστίας μαρτυρείται, κατά τους κλασικούς χρόνους, στο Βουλευτήριο των Αθηνών, ενώ στην ίδια περίοδο φαίνεται πως ανάγονται και οι αναφερόμενες, σε μεταγενέστερες πηγές, λατρείες της θεάς στις Ερυθρές και την Άνδρο, οι οποίες και τοποθετούνται πιθανότατα στο χώρο του Βουλευτηρίου. Στην Αθήνα, απ' όπου έχουμε και τις πιο σαφείς πληροφορίες, η Εστία δεν εμφανίζεται ως προσωποποιημένη θεά αλλά ταυτίζεται με το βωμό του Βουλευτηρίου, αποτελώντας τη θεία δύναμη που προστατεύει αυτόν και κατ' επέκταση το ίδρυμα και τις λειτουργίες του. Από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και εξής, μάλιστα, αποκαλείται Εστία Βουλαία, με τη λατρεία της να διατηρείται προφανώς κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, δεδομένων των αφιερώσεων των *πρυτάνεων* στη θεά κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.⁴⁰⁰

Στην Άνδρο, πάλι, όπου η λατρεία της θεάς αναφέρεται επιγραφικά κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, η Εστία Βουλαία φαίνεται να συνδέεται με το Βουλευτήριο κατ' αντιστοιχία με άλλες πόλεις. Παρ' όλο δε που το ίδρυμα μαρτυρείται από τον ύστερο 4^ο/3^ο αι. π.Χ., οι αναφορές της Βουλής της Άνδρου ήδη από τους κλασικούς χρόνους και η έντονη αθηναϊκή πολιτειακή επιρροή, κατά την περίοδο αυτή, υποδεικνύουν την ύπαρξή του και κατά την κλασική περίοδο και την εύλογη σύνδεση της λατρείας της θεάς με αυτό ήδη από την ίδρυσή του. Βάσει, μάλιστα, των σαφών θρησκευτικών επιρροών της Αθήνας κατά τους κλασικούς χρόνους, το επίθετο Βουλαία θεωρείται πιθανό να υιοθετείται στη λατρεία της Εστίας του Βουλευτηρίου από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και εξής, κατ' αναλογία της αντίστοιχης αθηναϊκής λατρείας. Η σύνδεση της θεάς με το Βουλευτήριο της Άνδρου διατηρείται, τέλος, καθ' όλη την ελληνιστική περίοδο, δεδομένης της αναφοράς της σε επιγραφή του 1^{ου} αι. μ.Χ., εποχή κατά την οποία πραγματοποιείται και μια ανακαίνιση του Βουλευτηρίου.⁴⁰¹

³⁹⁹Σχετικά με τη λατρεία της Εστίας και τη σύνδεσή της με τα Βουλευτήρια και τα Πρυτανεία βλ.: Graf 2005, 285-287. Hamon 2005, 318-319. Kajava 2004, 1-6. Burkert 1993, 360-361. Gneisz 1990, 208-211. Miller 1978, 13-16, 34-35. McDonald 1943, 274-275, 281-282. Robert 1925, 29 σημ. 1. Robert 1924, 180. Farnell V 1909, 345-365. Jessen 1899, 1019-1020. Και για την κοινή προέλευση των Πρυτανείων και των Βουλευτηρίων, απ' όπου κληροδοτήθηκε στα κτήρια η λατρεία της θεάς, βλ. εισαγωγικό κεφάλαιο σελ. 5-6 και σημ. 14.

⁴⁰⁰Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήρια Αθηνών.

⁴⁰¹Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Άνδρου.

Στις Ερυθρές, επίσης, ο ιερέας της Εστίας Βουλαίας, που αναφέρεται σε επιγραφή του άμισού του 3^{ου} αι. π.Χ., συνδέεται πιθανότατα με το Βουλευτήριο κατ' αναλογία με άλλες πόλεις, όπου η λατρεία της θεάς επιχωριάζει στα αντίστοιχα ιδρύματα. Το Βουλευτήριο δεν αναφέρεται μεν στις πηγές, η ύπαρξή του, ωστόσο, εικάζεται βάσει των αναφορών της Βουλής των Ερυθρών ήδη από τους κλασικούς χρόνους, καθώς και ενός τελετουργικού όρκου των Ερυθραίων βουλευτών, που λαμβάνει πιθανότατα χώρα στο εσωτερικό ενός τέτοιου ιδρύματος, κατά τον 5^ο αι. π.Χ. Στην κλασική περίοδο πρέπει λοιπόν να αναχθεί η σύνδεση της θεάς με το Βουλευτήριο, ενώ ο ιερέας μπορεί να αποτελεί προσθήκη των ελληνοιστικών χρόνων, οπότε ιερείς εμφανίζονται και στα Βουλευτήρια κάποιων άλλων πόλεων. Όσο για το προσωνύμιο Βουλαία, που μαρτυρείται για πρώτη φορά στην αθηναϊκή λατρεία κατά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., συνοδεύει όμως παραδοσιακά τη λατρεία της Εστίας στα Βουλευτήρια των ελληνοιστικών χρόνων, δεν είναι σαφές πότε εμφανίζεται στη λατρεία των Ερυθρών, οι οποίες βρίσκονται κατά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. υπό τον έλεγχο των Περσών, μέχρι την απελευθέρωσή τους από το Μέγα Αλέξανδρο.⁴⁰²

Εξετάζοντας, τώρα, Βουλευτήρια ιδρυμένα κατά την ελληνοιστική περίοδο, στην Πριήνη οι μαρτυρούμενες θυσίες της Βουλής συνδέονται με την Εστία Βουλαία, σύμφωνα με ανάγλυφη παράσταση ενεπίγραφου ψηφίσματος του 1^{ου} αι. π.Χ., ενώ ο βωμός που εντοπίστηκε εντός του Βουλευτηρίου του ύστερου 3^{ου}/πρώιμου 2^{ου} αι. π.Χ. και φέρει απεικονίσεις μιας σειράς άλλων θεών, δεν μπορεί παρά να συνδέεται πρωτίστως με τη λατρεία της Εστίας, η οποία και εδώ δεν φαίνεται να έχει προσωποποιημένη υπόσταση.⁴⁰³

Στη Μίλητο, ωστόσο, όπου η Εστία Βουλαία σχετίζεται με το Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ., βάσει των αφιερωματικών επιγραφών που φέρει το κτήριο, η εύρεση τμήματος γυναικείου αγάλματος στο εσωτερικό του ιδρύματος, που αποδίδεται στη θεά, υποδεικνύει πως η Εστία έχει αποκτήσει μορφή και απτή θεϊκή οντότητα. Με το συμπέρασμα αυτό συνάδει και η συχνή επίκλησή της σε όρκους αλλά και η προσφορά θυσιών στην Εστία Βουλαία, κατά τη σύναψη συνθηκών ή μετά τη λήψη σημαντικών αποφάσεων του Δήμου, από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. και εξής, γεγονός που την καθιστά

⁴⁰² Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Ερυθρών.

⁴⁰³ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Πριήνης.

μια από τις σημαντικότερες πολιτικές λατρείες της Μιλήτου ήδη πριν την ανέγερση του Βουλευτηρίου. Μάλιστα στη συνθήκη συμπολιτείας με τα Πίδασα αποτελεί τη μόνη θεά που επικαλούνται οι ορκιζόμενοι. Έτσι, η Εστία Βουλαία της Μιλήτου συνιστά το μοναδικό μαρτυρούμενο παράδειγμα, όπου η συνδεόμενη με το Βουλευτήριο θεά δεν φαίνεται να συγχέεται απλώς με το βωμό του ιδρύματος, αλλά εμφανίζεται ως μια πλήρως προσωποποιημένη θεϊκή προσωπικότητα.

Η σαφής δε σύνδεσή της με το Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ. καθιστά εύλογο το συσχετισμό της προγενέστερης λατρείας της με την παλαιότερη έδρα της Βουλής της Μιλήτου. Αυτή είναι πιθανότατα ένα παλαιότερο Βουλευτήριο, βάσει και της αναφοράς του ιδρύματος στη συνθήκη συμπολιτείας με τα Πίδασα, που τοποθετείται μάλλον πριν την ανέγερση του Βουλευτηρίου του 2^{ου} αι. π.Χ., ή κάποιο άλλο μέρος, όπως η Ακρόπολη, το θέατρο ή το Πρυτανείο της πόλης. Η σύνδεση της Εστίας Βουλαίας με τα Πρυτανεία μαρτυρείται, εξάλλου, και στο Αδραμύττιο και την Έφεσο, χωρίς, εντούτοις, να υπάρχουν εκεί στοιχεία έδρασης της Βουλής των πόλεων στα αντίστοιχα κτήρια.⁴⁰⁴ Σημειώνεται, μάλιστα, ότι οι απεικονίσεις της Εστίας στα Πρυτανεία των πόλεων είναι μεν λιγοστές, εντούτοις υφίστανται,⁴⁰⁵ γεγονός που συνηγορεί υπέρ μιας προηγούμενης τοποθέτησης της λατρείας της πλήρους προσωποποιημένης Εστίας Βουλαίας στο Πρυτανείο της Μιλήτου, αν και η εγκαθίδρυσή της σε ένα προγενέστερο Βουλευτήριο φαντάζει ως το πιο πιθανό ενδεχόμενο. Σε κάθε περίπτωση, η επίκλησή της σε όρκους και η τέλεση θυσιών προς τιμήν της, κατά τη σύναψη συνθηκών ή μετά τη λήψη σημαντικών αποφάσεων του Δήμου, υποδεικνύει πως η Εστία Βουλαία που επιχωριάζει στο Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ., αποτελεί τη σημαντικότερη λατρεία της Εστίας στην πόλη, τουλάχιστον από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. και εξής. Χαρακτηριστική δε είναι η αναφορά της θεάς και σε αναθηματικό βωμό του 1^{ου} αι. π.Χ., που φέρει την ίδια αφιέρωση με το Βουλευτήριο και ανακαλύφθηκε στη Νότια Αγορά της Μιλήτου, αποτελώντας παράδειγμα εντοπισμού αντίστοιχων λατρειών στο Βουλευτήριο και την

⁴⁰⁴Σχετικά βλ.: Miller 1978, 81 σημ. 27, 102-103 και σημ. 14, 16, 108, 134 Test. 1. Για τις επιγραφικές αναφορές της λατρείας της Εστίας Βουλαίας στην Έφεσο κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους βλ.: *I.Eph* 1058-1060, 1065, 1067, 1068-1070, 1070A, 1071-1073, 1077, 1079. *SEG* 34.1126.

⁴⁰⁵Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 92 και σημ. 254.

Αγορά μιας πόλης, το οποίο είναι πιθανότατα μοναδικό για την περίπτωση της Εστίας Βουλαίας.⁴⁰⁶

Περνώντας, τώρα, σε κάποια όχι και τόσο σαφή παραδείγματα, το ιερό της Εστίας Βουλαίας στην Αλικαρνασσό, που μαρτυρείται επιγραφικά κατά τον 3^ο αι. π.Χ., συνδέεται με το μαρτυρούμενο, κατά τον ίδιο αιώνα, Βουλευτήριο της πόλης κατ' αντιστοιχία με άλλες πόλεις. Ανάγεται δε ευλόγως στην εποχή ίδρυσης του Βουλευτηρίου, χωρίς να υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία είτε για τη λατρεία της θεάς είτε για το ίδρυμα.⁴⁰⁷ Στην Κω, πάλι, η αποκατάσταση του ονόματος της Εστίας Βουλαίας σε μια επιγραφή του 188-163 π.Χ., που περιγράφει την τέλεση θυσιών προς τιμήν του βασιλικού ζεύγους της Καππαδοκίας, σε συνδυασμό με τον παραδοσιακό συσχετισμό της θεάς με τα Βουλευτήρια και έναν ενεπίγραφο νόμο του ύστερου 2^{ου}/πρώιμου 1^{ου} αι. π.Χ., που αναφέρει την ύπαρξη λατρευτικών αγαλμάτων στο Βουλευτήριο, καθώς και ενός ιερέα, υπεύθυνου για τις λατρείες που εδράζονται εκεί, καθιστά πιθανή τη σύνδεση της Εστίας Βουλαίας με το ίδρυμα, ήδη από το άμισό του 2^{ου} αι. π.Χ., και τον προαναφερόμενο ιερέα, τουλάχιστον από τα τέλη του 2^{ου}/αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.⁴⁰⁸

Εξετάζοντας δε περιπτώσεις Βουλευτηρίων που δεν μαρτυρούνται ρητά, η ύπαρξή τους, εντούτοις, εικάζεται, η εύρεση μιας σειράς αναθηματικών επιγραφών του 3^{ου} αι. π.Χ. από τη Θάσο, που αναφέρουν την Εστία Βουλαία, σε συνάρτηση με το συνήθη συσχετισμό της θεάς με τα Βουλευτήρια, τις αναφορές της Βουλής της Θάσου από τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. και εξής και τον εντοπισμό δύο ελληνιστικών κτηρίων, που έχουν κατά καιρούς ταυτιστεί με το Βουλευτήριο της πόλης, κάνουν πιθανή την ύπαρξη ενός τέτοιου ιδρύματος κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, καθώς και τη σύνδεση της λατρείας της θεάς με το κτήριο. Δεδομένης, ωστόσο, της ιδιότητας των αναθετών (*απολόγων*), που αποτελούν αξιωματούχους της πόλης με δικαστικές εξουσίες, δεν αποκλείεται οι αφιερώσεις των εν λόγω αρχόντων να απευθύνονται στη θεά και στο Δία Βουλαίο που τη συνοδεύει, ως κατεξοχήν προστάτες της ορθής κρίσης, την οποία και αυτοί οι αξιωματούχοι έχουν ανάγκη κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, και οι θεοί να μην συνδέονται απαραίτητα με το Βουλευτήριο της πόλης.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Μιλήτου.

⁴⁰⁷ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Αλικαρνασσού.

⁴⁰⁸ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Κω.

⁴⁰⁹ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Θάσου.

Στην Κνίδα, επίσης, η αναθηματική επιγραφή του άμισού του 2^{ου} αι. π.Χ., που φέρει αφιέρωση του γραμματέα της Βουλής στην Εστία Βουλαία, σε συνδυασμό με την παραδοσιακή σύνδεση της θεάς με τα Βουλευτήρια, τις μαρτυρίες της Βουλής της πόλης από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξής και την ανακάλυψη δύο μεταγενέστερων, και μάλλον ρωμαϊκών, κτηρίων, που έχουν ταυτιστεί από κάποιους ερευνητές με το Βουλευτήριο της πόλης, ένα εκ των οποίων διασώζει και πιθανά λείψανα βωμού, καθιστούν ενδεχόμενη την προϋπαρξη ενός αντίστοιχου ιδρύματος κατά το 2^ο αι. π.Χ. και το συσχετισμό της λατρείας της θεάς με αυτό, δεδομένης και της ιδιότητας του αναθέτη.⁴¹⁰

Στην Πέργαμο δε, η μαρτυρία του βωμού της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου σε τιμητικό ψήφισμα του ύστερου 2^{ου} αι. π.Χ., σε συνάρτηση με το συνήθη συσχετισμό των προαναφερόμενων θεοτήτων με τα Βουλευτήρια, την ύπαρξη της Βουλής της πόλης αλλά και ένα ψήφισμα του άμισού του 1^{ου} αι. π.Χ., που αναφέρει την καύση θυμιάματος κατά τις συνεδριάσεις της, κάνει πιθανή την τοποθέτηση του προαναφερόμενου βωμού στο Βουλευτήριο της Περγάμου, το οποίο δεν αναφέρεται, εντούτοις, απ' τις πηγές.⁴¹¹

Στην Αφροδισιάδα, πάλι, η επιγραφική αναφορά του ιερέα της Εστίας Βουλαίας κατά τα τέλη του 2^{ου}/αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., σε συνδυασμό με την παραδοσιακή σύνδεση της θεάς με τα Βουλευτήρια, την ανακάλυψη ενός Βουλευτηρίου των ρωμαϊκών χρόνων, τις μαρτυρίες της Βουλής της πόλης από τον ύστερο 2^ο αι. π.Χ. και εξής και την ίδρυση της Αφροδισιάδος κατά το άμισό του 2^{ου} αι. π.Χ., καθιστούν ενδεχόμενη την προϋπαρξη ενός ελληνιστικού Βουλευτηρίου, που θα μπορούσε να έχει ιδρυθεί κάποια στιγμή μέσα στο 2^ο αι. π.Χ., και το συσχετισμό της θεάς με αυτό. Στην περίπτωση που ισχύει κάτι τέτοιο, η σύνδεση της θεάς με το Βουλευτήριο ανάγεται στην εποχή ίδρυσης του κτηρίου, όποτε και αν αυτή λαμβάνει χώρα, ενώ η ύπαρξη του ιερέα πιστοποιείται από τα τέλη του 2^{ου}/αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. και μπορεί να αποτελεί και μεταγενέστερη προσθήκη.⁴¹²

Στην Καύνο, τέλος, η αναφορά του βωμού της Εστίας Βουλαίας σε ένα απόσπασμα του Αππιανού, σε συνάρτηση με το συνήθη συσχετισμό της θεάς με τα

⁴¹⁰ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Κνίδου.

⁴¹¹ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Περγάμου.

⁴¹² Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Αφροδισιάδος.

Βουλευτήρια και τις αναφορές της Βουλής της πόλης από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξής, κάνουν πιθανή την τοποθέτηση του εν λόγω βωμού στο εσωτερικό ενός Βουλευτηρίου, ιδρυμένου μάλλον κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, για το οποίο όμως δεν υπάρχει καμία μαρτυρία. Δεδομένων, ωστόσο, των επιγραφικών αναφορών του Πρυτανείου της Καύνου από τον 2^ο αι. π.Χ. και εξής, δεν αποκλείεται και η τοποθέτηση του βωμού της θεάς στο Πρυτανείο της πόλης, μιας και σε δύο, τουλάχιστον, περιπτώσεις έχει διαπιστωθεί η σύνδεση της λατρείας της και με τα Πρυτανεία.

Απ' όλα τα παραπάνω γίνεται σαφές, πως κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η λατρεία της Εστίας με το προσωνύμιο Βουλαία συνδέεται ρητώς με τα Βουλευτήρια των Αθηνών, της Πριήνης και της Μιλήτου και με μεγαλύτερη ή μικρότερη βεβαιότητα με εννέα επιπλέον περιπτώσεις Βουλευτηρίων της κυρίως Ελλάδας και της Μ. Ασίας. Σημειώνεται, μάλιστα, πως στην Εστία Βουλαία, το Δία Βουλαίο και το Δήμο είναι αφιερωμένο και το Βουλευτήριο των Αιγών στην Αιολίδα, που τοποθετείται στον 1^ο αι. μ.Χ. και αποτελεί μια επιπλέον σαφή περίπτωση σύνδεσης της λατρείας της θεάς με ένα Βουλευτήριο, χρονολογούμενο όμως στους ρωμαϊκούς χρόνους.⁴¹³

Η σημασία του επιθέτου της θεάς δε, έχει να κάνει με την πρωταρχική έννοια της λέξης *βουλή*, που σημαίνει απόφαση και γνώμη. Η Εστία Βουλαία δεν είναι, λοιπόν, η προστάτιδα της Βουλής ως πολιτικού οργάνου, αλλά είναι η προστάτιδα της ορθής κρίσης των βουλευτών,⁴¹⁴ αποτελώντας τη σκιώδη δύναμη που, με επίκεντρο το βωμό των ιδρυμάτων, διαφυλάττει την καλή λειτουργία των Βουλευτηρίων. Αυτή η ερμηνεία του επιθέτου εξηγεί, άλλωστε, γιατί συναντάμε τη λατρεία της και σε άλλα κτήρια πέραν των Βουλευτηρίων, όπως στα Πρυτανεία της Εφέσου και του Αδραμυττίου, όπου η θεά διαφυλάττει την ορθή κρίση άλλων αξιωματούχων.

Το προσωνύμιο Βουλαία συνοδεύει, εξάλλου, και άλλες θεότητες που δεν σχετίζονται με τα Βουλευτήρια, όπως την Αρτέμιδα Βουλαία στην Αθήνα, που έχει το ιερό της στην περιοχή της Θόλου, στην οποία και θυσιάζουν οι *πρυτάνεις* πριν από τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου, την Ήρα Βουλαία, που μαρτυρείται σε αθηναϊκή επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ., χωρίς να υπάρχουν στοιχεία σύνδεσης της λατρείας της με το Βουλευτήριο, τη Θέμιδα Βουλαία, που συνδέει ο Πλούταρχος με την πολιτική

⁴¹³Σχετικά βλ.: Ντόουσον, Καμάρα 2006, 2 και σημ. 15, 3 και σημ. 21. Gneisz 1990, 206, 211, 212, 301. Miller 1978, 225-226. McDonald 1943, 166-167.

⁴¹⁴Σχετικά με την ερμηνεία του επιθέτου *βουλαία* βλ.: Hamon 2005, 318. Jessen 1899, 1019-1020.

δραστηριότητα, παρουσιάζοντας τους πολιτικούς ως προφήτες της Πολιάδος Αθηνάς και της Θέμιδος Βουλαίας, και τη Δήμητρα της Ελευσίνας, που αναφέρεται ως Βουλαία από τον Αιλιανό.⁴¹⁵ Όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν, πως το επίθετο Βουλαία αποδίδεται σε διάφορες συμβουλευτικές προς τους ανθρώπους θεότητες, που μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να αποτελούν προστάτιδες της πολιτικής δραστηριότητας, όπως η Άρτεμις ή η Θέμις Βουλαία, χωρίς αυτό, ωστόσο, να είναι απαραίτητο.

Σε κάθε περίπτωση, το προσωνύμιο Βουλαία δείχνει να συνιστά το σύνθημα επίθετο της Εστίας των Βουλευτηρίων, η οποία φαίνεται να ταυτίζεται, ως επί το πλείστον, με το βωμό της αίθουσας συνεδριάσεων. Το μόνο παράδειγμα, όπου η θεά παρουσιάζεται ως διαμορφωμένη θεϊκή προσωπικότητα, είναι η Εστία Βουλαία της Μιλήτου, στην οποία αποδίδεται το γυναικείο άγαλμα που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου του 2^{ου} αι. π.Χ., και η οποία φαίνεται να αποτελεί μια από τις σημαντικότερες πολιτικές λατρείες της Μιλήτου πολύ πριν την ανέγερση του ιδρύματος.

Παρατηρείται, λοιπόν, εδώ μια εξέλιξη στον τρόπο αντιμετώπισης της Εστίας που λατρεύεται στα Βουλευτήρια, η οποία σε άλλες πόλεις είναι δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με τη λατρεία της θεάς στα Πρυτανεία, δεδομένης της παραδοσιακής έδρασης της κοινής εστίας των πόλεων στα κτήρια αυτά. Η Εστία Βουλαία συνιστά, ωστόσο, την κυρίαρχη εκδοχή της θεάς στη Μίλητο ήδη από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ., χωρίς να είναι όμως ξεκάθαρο ποια είναι η έδρα της λατρείας της κατά την περίοδο αυτή, με ένα προγενέστερο Βουλευτήριο να φαντάζει, όπως προείπαμε, η πιο πιθανή εκδοχή. Ένα επιπλέον παράδειγμα Βουλευτηρίου, που φιλοξενεί τη σημαντικότερη λατρεία της θεάς στην πόλη, αποτελεί, τέλος, το Βουλευτήριο της Τέω, που, σύμφωνα με ενεπίγραφο ψήφισμα του ύστερου 3^{ου} αι. π.Χ., είναι η έδρα της κοινής εστίας της πόλης, χωρίς όμως να υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία σχετικά με τη λατρεία της θεάς στο εσωτερικό του.⁴¹⁶

Κλείνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε πως μια σαφής ένδειξη ενίσχυσης της σημασίας της λατρείας της Εστίας στα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών, κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, είναι η σταδιακή εμφάνιση σχετικών ιερέων, γεγονός που καταδεικνύει τον εμπλουτισμό των ιεροπραξιών που λαμβάνουν χώρα στο

⁴¹⁵Σχετικά με την Αρτέμιδα και την Ήρα Βουλαία βλ. παραπάνω σημ. 59. Σχετικά με τη Δήμητρα ως Βουλαία και τη Θέμιδα Βουλαία βλ. αντίστοιχα: Αιλιανός, Απόσπ.10. Πλούτ. *Πολιτικά Παραγγέλματα*, 802B.

⁴¹⁶Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 105.

εσωτερικό των ιδρυμάτων, και κατ' επέκταση την ένταση του θρησκευτικού τους χαρακτήρα. Έτσι, οι ιερείς της Εστίας Βουλαίας που μαρτυρούνται στις Ερυθρές και την Αφροδισιάδα, κατά το άμισό του 3^{ου} αι. π.Χ. και τα τέλη του 2^{ου}/αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα, συνδέονται πιθανότατα με τα Βουλευτήρια των πόλεων, που δεν αναφέρονται μεν στις πηγές, η ύπαρξή τους, ωστόσο, αποτελεί ισχυρή πιθανότητα.⁴¹⁷ Επίσης, ο ιερέας που συνοδεύει τους αξιωματούχους της Μιλήτου κατά την τέλεση θυσιών στην Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο, σύμφωνα με επιγραφές του ύστερου 3^{ου} και πρώιμου 2^{ου} αι. π.Χ., μπορεί, δεδομένης και της σύνδεσης των θεοτήτων με το Βουλευτήριο του 175-163 π.Χ., να αποτελεί ιερέα των Βουλαίων θεοτήτων, που επιχωριάζει σε ένα αντίστοιχο πρόδρομο ίδρυμα.⁴¹⁸ Τέλος, και ο ιερέας του Βουλευτηρίου της Κω, που μαρτυρείται κατά τα τέλη του 2^{ου}/αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. ως θεράπων λατρειών που εντοπίζονται στο ίδρυμα, σχετίζεται πιθανότατα με την Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο, βάσει της προγενέστερης επιγραφής του 2^{ου} αι. π.Χ., που αναφέρει θυσίες των Κώων στις δύο θεότητες που συνδέονται παραδοσιακά με τα Βουλευτήρια.⁴¹⁹

Ίσως, μάλιστα, η σταδιακή αυτή ενίσχυση της σημασίας της λατρείας της Εστίας Βουλαίας για τις πόλεις των ελληνιστικών χρόνων, που υποδεικνύεται και από τον αυξημένο αριθμό των σχετικών μαρτυριών και προφανώς εντείνεται κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, να εξηγεί και τη μετέπειτα απόδοση του τίτλου της Εστίας Βουλαίας σε γυναίκες-μέλη των αυτοκρατορικών οικογενειών, φαινόμενο που απαντάται κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.⁴²⁰

Ζεύς Βουλαίος/Ευβουλεύς

Μετά την Εστία Βουλαία, η αμέσως συχνότερα συνδεόμενη λατρεία με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών είναι αυτή του Διός με το προσωνύμιο Βουλαίος, με το παλαιότερο παράδειγμα να προέρχεται από το κλασικό Βουλευτήριο των Αθηνών. Παρεμφερές είναι δε το επίθετο Ευβουλεύς, με το οποίο απαντάται ο θεός στο Βουλευτήριο της Μαντινείας, επίσης κατά τους κλασικούς χρόνους. Και στις δύο περιπτώσεις ο Ζεύς έχει το ρόλο του συμβούλου και εμπνευστή των ορθών αποφάσεων

⁴¹⁷Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 67, 126-128, 138-140.

⁴¹⁸Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 90-91.

⁴¹⁹Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 110-114.

⁴²⁰Σχετικά βλ.: IG XII.3 1392 (1^{ος} αι. μ.Χ.). Βλ. επίσης: Cook 1925, 260.

των βουλευτών. Όπως εξάλλου αναφέρει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (*Βιβλιοθ. Ιστορ.* 5.72), τον θεό αποκαλούσαν Ευβουλέα και Μητιέτη «διὰ τὴν ἐν τῷ βουλευέσθαι καλῶς σύνεσιν», ενώ την ιδιότητα αυτή είχε ως Ευβουλεύς ακόμα και στις περιπτώσεις που ο χαρακτήρας της λατρείας του ήταν χθόνιος,⁴²¹ καθώς, όπως απέδειξε ο Jessen, ο χαρακτηρισμός του καλού συμβούλου χρησιμοποιείτο για διάφορες ευνοϊκές προς τους ανθρώπους θεότητες και μπορεί να αποδόθηκε κατ' ευφημισμό και σε δεύτερη φάση στο χθόνιο θεό.⁴²²

Η ιδιότητα του καλού συμβούλου συνάδει με τον ευρύτερο χαρακτήρα του Διός, που θεωρείτο πηγή του δικαίου και κάθε εξουσίας και γενικότερα προστάτης της πολιτικής ζωής. Τα χαρακτηριστικά αυτά του θεού μαρτυρούνται ρητά απ' τις πηγές, όπου ο Ζεύς παρουσιάζεται ως πατέρας της Δίκης, προσωποποίησης του Δικαίου (*Ησιόδ. Θεογ.* 901-903),⁴²³ ενώ και οι βασιλείς αναφέρονται ως προερχόμενοι από αυτόν (*Ησιόδ. Θεογ.* 96). Η προστασία που ασκούσε στις πολιτικές συγκεντρώσεις, υποδεικνύεται, εξάλλου, από το μύθο που ήθελε τον Αγαμέμνονα να συγκεντρώνει τους αρχηγούς των Ελλήνων, προκειμένου να αποφασίσουν την εκστρατεία στην Τροία, στο ιερό του Διός στο Αίγιο, απ' όπου ο θεός απέκτησε εκεί το επίθετο Ομαγύριος (*Πανσ. Ελλάδ. Περιήγ.* 7.24.2).

Ο χαρακτήρας του θεού ως προστάτη της πολιτικής ζωής είναι επίσης εμφανής σε κάποια από τα ευρέως διαδεδομένα λατρευτικά του επίθετα, που μαρτυρούνται, τόσο στα έπη και το δράμα, όσο και σε επιγραφές προερχόμενες από διάφορες πόλεις. Έτσι, ως Πολιεύς προστάτευε το σύνολο της πολιτικής κοινότητας και ως Αγοραίος τις συνελεύσεις του Δήμου.⁴²⁴ Στη Σίφνο δε μαρτυρείται ως Επιβήμιος,⁴²⁵ ενώ ο Πλούταρχος (819 E) αναφέρει το βήμα ως «...τὸ κοινὸν ἱερὸν Διὸς βουλαίου καὶ

⁴²¹Ο Ζεύς Βουλεύς ή Ευβουλεύς μαρτυρείται σε μια σειρά επιγραφών προερχόμενων από τη Μύκονο, την Πάρο, τη Νάξο, τη Δήλο, την Αμοργό, τη Σύρο, τη Θάσο, την Κόρινθο και την Κυρήνη, όπου ο θεός συνδέεται με τη Δήμητρα και/ή την Κόρη ως χθόνια θεότητα, σε πολλές εξ αυτών δε, φαίνεται να σχετίζεται με την εορτή των *Θεσμοφορίων*. Σχετικά βλ.: Bremmer 2019, 65-68 (όπου αναφέρεται και ένας ανεπίγραφος όρος ιερού του Διός Ευβουλέως, που εντοπίστηκε στο Άργος, χωρίς να είναι ακόμα σαφής ο χθόνιος ή μη χαρακτήρας του θεού). Cook 1925, 258-259. Farnell I 1896, 48 και σημ. 55, 58 σημ. b.

⁴²²Σχετικά βλ.: Jessen 1909, 861-863.

⁴²³Η Δίκη, η Ενομία και η Ειρήνη αποτελούσαν τις τρεις Ωρες, που προέκυψαν από την ένωση του Διός με τη Θέμιδα, προσωποποίηση του αιώνιου Νόμου, της Φυσικής και Ηθικής Τάξης. Σχετικά βλ.: Henrichs 2010, 921-922. Grimal 1991, 176, 281-282.

⁴²⁴Σχετικά βλ.: Henrichs 2010, 920, 923, 924. Cole 1995, 301-305. Schwabl 1972, 257-258, 354. Farnell I 1896, 56-59.

⁴²⁵Σχετικά βλ.: Ησύχιος, *Επιβήμιος*.

πολιέως καὶ Θέμιδος καὶ Δίκης». Συχνή ήταν επίσης η χρήση των ιερών του για τις συνεδριάσεις των Κοινών και των Συμπολιτειών, όπως του Διός Αμαρίου στο Αίγιο, που ταυτίζεται με τον Ομαγύριο που αναφέρει ο Πausanias, για τις συνεδριάσεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας (Στράβ. *Γεωγραφ.* 8.7.3), του Διός Ελευθερίου στη Λάρισα για τις συνεδριάσεις του Θεσσαλικού Κοινού και του Διός Χρυσαιορείου στη Στρατονίκη για τις συνεδριάσεις του Κοινού των Καρών (Στράβ. *Γεωγραφ.* 14.2.25).

Άγαλμα του Διός μαρτυρείται, επίσης, στο *Φωκικό*, έδρα του Κοινού των Φωκαέων στη Δαυλίδα (Πaus. *Ελλάδ. Περιήγ.* 10.5.2), καθώς και στο ναό της Ιτωνίας Αθηνάς στην Κορώνεια (Πaus. *Ελλάδ. Περιήγ.* 9.34.1), το ιερό της οποίας υπήρξε έδρα του Βοιωτικού Κοινού. Η λατρεία του Διός Βουλαίου ή Βουληίου, όπως αναφέρεται στο ψήφισμα, μαρτυρείται δε σε έναν ιερό νόμο και ένα ψήφισμα της Βουλής του Κοινού των Ιώνων και συνδέεται με την έδρα του Κοινού στο Πανιώνιο της Μυκάλης. Ένας βωμός αφιερωμένος στο Δία Νάιο, τη Διώνη και το Δία Βουλέα εντοπίστηκε, τέλος, στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου της Δωδώνης, όπου συνέρχονταν οι εκπρόσωποι των ηπειρωτικών εθνών, που απάρτιζαν αρχικά τη Συμμαχία και κατόπιν το Κοινό των Ηπειρωτών.⁴²⁶

Τα δύο τελευταία παραδείγματα καταδεικνύουν, μάλιστα, τη λατρεία του Διός με το προσωνύμιο του συμβούλου και στους χώρους που συνέρχονταν τα πολιτικά όργανα των Κοινών, αποδεικνύοντας, όπως και στην περίπτωση της Εστίας, πως όλα τα σχετικά επίθετα του θεού (Βουλαίος, Ευβουλεύς, Βουλήιος, Βουλεύς) αφορούσαν στις συμβουλευτικές ιδιότητες του Διός και όχι στη σύνδεσή του με το πολιτικό όργανο της Βουλής, γεγονός που υποδεικνύεται εξάλλου και από τη χθόνια εκδοχή του Διός Βουλέως και Ευβουλέως, που συναντάται σε αρκετές πόλεις. Στην ίδια κατηγορία του θεού συμβούλου φαίνεται, τέλος, να ανήκει και ο Ζεύς Αμβούλιος, που λατρευόταν μαζί

⁴²⁶Για τον ιερό νόμο και το ψήφισμα της Βουλής του Κοινού των Ιώνων, που μαρτυρούν τη λατρεία του Διός Βουλαίου/Βουληίου στο Πανιώνιο της Μυκάλης και τοποθετούνται στο 350-323 π.Χ. και το 365-335 π.Χ. αντίστοιχα, βλ.: Ager 1997, 45-47 vo. 4. Sokolowski 1970, 9-12. Kleiner, Hommel, Müller-Wiener 1967, 45-63. *I.Priene* 139.

Για τον ενεπίγραφο βωμό του 3^{ου} αι. π.Χ., που εντοπίστηκε στο Βουλευτήριο της Δωδώνης, βλ.: Πλιάκου, Σμύρης 2012, 91-92. Mee, Spawforth 2003, 162-163. Gneisz 1990, 206 και σημ. 2, 212, 317.

Γενικά για το χαρακτήρα του Διός ως προστάτη της πόλης και της πολιτικής ζωής και τη σύνδεση της λατρείας του με την πολιτική δραστηριότητα βλ.: Henrichs 2010, 918-926. Hamon 2005, 318-319. Cole 1995, 301-305. Burkert 1993, 279. Gneisz 1990, 206-207, 212. Schwabl 1972, 257-258, 354. McDonald 1943, 98-103, 108-109, 115 σημ. 108, 116, 261, 279-281, 283. Cook 1925, 16-17, 259-261, 317-318 σημ. 2. Jessen 1899, 1019. Farnell I 1896, 43 σημ. 27 και c, 56-60, 304.

με την Αθηνά Αμβουλία και τους Διοσκούρους Αμβουλίους σε ένα βωμό στην Αγορά της Σπάρτης (Παυσ. *Ἑλλάδ. Περιήγ.* 3.13.6), αποτελώντας ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εντοπισμού σε Αγορά παρεμφερούς λατρείας με αυτές που επιχωρίαζαν στα Βουλευτήρια των πόλεων.⁴²⁷

Το παλαιότερο παράδειγμα λατρείας του Διός Βουλαίου σε Βουλευτήριο πόλης προέρχεται, όπως είδαμε, από το Βουλευτήριο των Αθηνών, με το οποίο ο θεός συνδέεται τουλάχιστον από τον 5^ο αι. π.Χ., οπότε και αναφέρεται ιερό του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας στο εσωτερικό του. Η λατρεία του διατηρήθηκε δε, διαμέσου των ελληνιστικών χρόνων, έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως αποκαλύπτουν οι ρωμαϊκές επιγραφές που μαρτυρούν αφιερώσεις των *πρωτάνεων* στο Δία Βουλαίο και την Εστία Βουλαία αλλά και τον ιερέα του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας, καθώς και η αναφορά του Παυσανία στο πανάρχαιο ξόανο του θεού που βρισκόταν στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου. Ενώπιον του ξοάνου αυτού, που θα συνοδευόταν μάλλον αρχικά από ένα αντίστοιχο άγαλμα της Αθηνάς, προσεύχονταν οι βουλευτές κατά την είσοδό τους στο ίδρυμα, επικαλούμενοι τη βοήθεια των θεών προστατών της ευθυκρισίας, προκειμένου να εξασφαλίσουν την καλύτερη διεξαγωγή των πολιτικών διαβουλεύσεων που λάμβαναν χώρα εκεί.⁴²⁸

Ο ίδιος αυτός συμβουλευτικός χαρακτήρας του Διός εμφανίζεται, όπως είπαμε, και στο προσωνόμιο Ευβουλεύς, με το οποίο ο θεός απαντάται στην επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ., που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου της Μαντινείας, με τη χρήση του ιδρύματος, και προφανώς και τη σχετική λατρεία, να συνεχίζεται και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Ο όρος *ευβουλία* εμφανίζεται εξάλλου στις πηγές με την έννοια της ορθής απόφασης ή γνώμης, της φρόνησης και της ευθυκρισίας. Πάρα λοιπόν το χθόνιο χαρακτήρα που είχε ο Ζεύς Ευβουλεύς σε διάφορες πόλεις, όπου η λατρεία του συνδεόταν με αυτήν της Δήμητρος και/ή της Περσεφόνης, η ιδιότητα του καλού συμβούλου του αποδιδόταν εκεί μάλλον κατ' ευφημισμό ή βάσει του συσχετισμού του με τους θεούς που όριζαν τη ζωή μετά θάνατον. Η σύνδεση, ωστόσο, του Διός Ευβουλέως με ένα κτήριο με σαφή πολιτική χροιά καταδεικνύει ξεκάθαρα την ευνοϊκή επίδραση του θεού-συμβούλου στις συνεδριάσεις που λάμβαναν χώρα εκεί, διά της

⁴²⁷Σχετικά με την εν λόγω λατρεία βλ.: Cook 1925, 261, όπου επεξηγείται και το επίθετο Αμβούλιος, ως αυτός που αλλάζει την απόφαση.

⁴²⁸Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήρια Αθηνών.

εξασφάλισης της ορθής κρίσης των βουλευτών, γεγονός που τον εξισώνει με την σε άλλα Βουλευτήρια απαντώμενη λατρεία του Διός Βουλαίου.⁴²⁹

Περνώντας, τώρα, σε παραδείγματα λατρείας του θεού που τοποθετούνται στους ελληνιστικούς χρόνους, σαφή σύνδεση του Διός Βουλαίου έχουμε με το Βουλευτήριο της Μιλήτου, μπροστά από το οποίο εντοπίστηκε ενεπίγραφη βάση τιμητικού αγάλματος, που αναφέρει πως στήθηκε «Βουλαίου τῷδε παρὰ προπύλῳ», υποδεικνύοντας τη λατρεία του Διός στο εσωτερικό του ιδρύματος, δεδομένου ότι ο Ζεύς αποτελούσε τη μόνη ανδρική θεότητα, στην οποία αποδιδόταν το εν λόγω επίθετο.⁴³⁰ Το τιμητικό άγαλμα, μάλιστα, χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. και είναι παλαιότερο του κτηρίου, η επιγραφή, ωστόσο, είναι μεταγενέστερη του αγάλματος και αναφέρεται στο Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ.

Η σύνδεση, εντούτοις, της λατρείας του Διός Βουλαίου και με την παλαιότερη έδρα της Βουλής της Μιλήτου, που ήταν πιθανότατα ένα προγενέστερο Βουλευτήριο, είναι επίσης ενδεχόμενη. Βάσει της αναφοράς του ιδρύματος στη συνθήκη συμπολιτείας με τα Πίδασα, που προηγείται μάλλον της ανέγερσης του Βουλευτηρίου του 2^{ου} αι. π.Χ., και της αναφοράς θυσιών στο Δία Βουλαίο και την Εστία Βουλαία από επιτροπές αξιωματούχων με τη συνοδεία ιερέα, σε ένα ψήφισμα του 229-228 π.Χ., και δεδομένης της σύνδεσης των Βουλαίων θεοτήτων με το μεταγενέστερο ίδρυμα, δεν αποκλείεται ο συσχετισμός τους και με ένα παλαιότερο Βουλευτήριο, η έδραση των εν λόγω επιτροπών, που εμπλέκονταν στη διοικητική διαδικασία που προέβλεπε το προαναφερθέν ψήφισμα, αλλά είχαν και προβουλευτικές αρμοδιότητες, στο κτήριο του Βουλευτηρίου και η τέλεση εξ αυτού των προαναφερόμενων θυσιών από εκείνες. Ο ιερέας που τους συνόδευε, θα μπορούσε δε να αποτελεί έναν ιερέα των Βουλαίων θεοτήτων που θα επιχωρίαζε στο ίδρυμα, κατ' αντιστοιχία με άλλες πόλεις, αν και κάτι τέτοιο δεν μαρτυρείται ρητά.⁴³¹

Εξετάζοντας, πάλι, κάποια λιγότερο σαφή παραδείγματα των ελληνιστικών χρόνων, η αναφορά ενός ιερέα του Διός Βουλαίου αλλά και του Βουλευτηρίου της πόλης σε έναν ενεπίγραφο νόμο της Καλχηδόνας, του ύστερου 3^{ου}/πρώιμου 2^{ου} αι. π.Χ., καθιστά πιθανό το συσχετισμό του θεού με το εν λόγω ίδρυμα, κατ' αντιστοιχία και με

⁴²⁹ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Μαντίνειας.

⁴³⁰ Σχετικά με την απόλυτη σύνδεση του επιθέτου Βουλαίος με το Δία βλ.: Cook 1925, 260.

⁴³¹ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Μιλήτου.

άλλες πόλεις, και την έδραση του προαναφερόμενου ιερέα εντός του.⁴³² Η εύρεση δε ενός ανάλογου νόμου στην Κω, ο οποίος τοποθετείται στον ύστερο 2^ο/πρώιμο 1^ο αι. π.Χ. και αφορά στον ιερέα που επιχωρίαζε στο Βουλευτήριο της πόλης, σε συνδυασμό με την επιγραφή του 188-163 π.Χ. που αναφέρει θυσίες των Κώων στο Δία Βουλαίο και πιθανότατα την Εστία Βουλαία προς τιμήν του βασιλικού ζεύγους της Καππαδοκίας, κάνουν ενδεχόμενη τη σύνδεση των εν λόγω θεοτήτων με το Βουλευτήριο της Κω ήδη απ' το άμισό του 2^{ου} αι. π.Χ., κατ' αντιστοιχία και με άλλες πόλεις, και το συσχετισμό τους με τον προαναφερόμενο ιερέα, τουλάχιστον από τα τέλη του ίδιου αιώνα.⁴³³

Αναλύοντας δε περιπτώσεις Βουλευτηρίων, η ύπαρξη των οποίων δεν παραδίδεται αλλά συμπεραίνεται από άλλα στοιχεία, η αναφορά τέλεσης θυσιών στο Δία Βουλαίο σε μια επιγραφή των Ερυθρών του άμισού του 2^{ου} αι. π.Χ., σε συνδυασμό με το συνήθη συσχετισμό του θεού με τα Βουλευτήρια, τις μαρτυρίες της Βουλής των Ερυθρών από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής και την αναφορά του τελετουργικού όρκου των βουλευτών, που λάμβανε χώρα κατά τη διάρκεια θυσίας, σε επιγραφή του ίδιου αιώνα, καθιστούν πιθανή την ύπαρξη ενός Βουλευτηρίου ήδη από τους κλασικούς χρόνους και τη σύνδεση της λατρείας του Διός Βουλαίου με αυτό, τουλάχιστον από το άμισό του 2^{ου} αι. π.Χ. Δεν αποκλείεται, βέβαια, η αναγωγή της λατρείας του θεού σε παλαιότερους χρόνους, δεδομένης της επίκλησης του Διός και στον όρκο των βουλευτών του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴³⁴

Οι αφιερώσεις, πάλι, των *απολόγων* της Θάσου στο Δία Βουλαίο κατά τον 3^ο αι. π.Χ., σε συνάρτηση με τις μαρτυρίες της Βουλής της πόλης ήδη από τους κλασικούς χρόνους και την ανακάλυψη δύο τουλάχιστον ελληνιστικών κτηρίων, που έχουν ταυτιστεί από κάποιους μελετητές με το Βουλευτήριο, καθιστούν, επίσης, ενδεχόμενη την ύπαρξη ενός τέτοιου ιδρύματος και τη σύνδεση του Διός Βουλαίου με αυτό, κατ' αντιστοιχία και με άλλες πόλεις.⁴³⁵ Η αναφορά, τέλος, του βωμού της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου σε τιμητικό ψήφισμα της Περγάμου του ύστερου 2^{ου} αι. π.Χ., σε συνδυασμό με τον παραδοσιακό συσχετισμό των λατρειών αυτών με τα Βουλευτήρια των πόλεων, την ύπαρξη Βουλής αλλά και την καύση θυμιάματος κατά τις συνεδριάσεις

⁴³² Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Καλχηδόνας.

⁴³³ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Κω.

⁴³⁴ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Ερυθρών (κλασικοί και ελληνιστικοί χρόνοι).

⁴³⁵ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Θάσου.

της, σύμφωνα με τιμητικό ψήφισμα του 1^{ου} αι. π.Χ., υποδεικνύουν πιθανότατα την ύπαρξη ενός Βουλευτηρίου και την τέλεση της προαναφερόμενης ιεροπραξίας στο βωμό του, ο οποίος θα ήταν αφιερωμένος, τόσο στην Εστία Βουλαία, όσο και στο Δία Βουλαίο.⁴³⁶

Συνοψίζοντας, λοιπόν, διαπιστώνουμε, πως, όπως και με την περίπτωση της Εστίας Βουλαίας, ο Ζεύς Βουλαίος συνδέεται σαφώς με δύο παραδείγματα Βουλευτηρίων κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, αυτά των Αθηνών και της Μιλήτου, και με μεγαλύτερη ή μικρότερη πιθανότητα με άλλα πέντε Βουλευτήρια της κυρίως Ελλάδας και της Μ. Ασίας, ενώ ως Ευβουλεύς συνδέεται ρητώς με το Βουλευτήριο της Μαντινείας. Επίσης στο Δία Βουλαίο, μαζί με την Εστία Βουλαία και το Δήμο, ήταν αφιερωμένο, όπως προείπαμε, και το Βουλευτήριο των Αιγών στην Αιολίδα, που τοποθετείται στους ρωμαϊκούς χρόνους,⁴³⁷ γεγονός που ενισχύει την πιθανότητα συσχετισμού των προαναφερόμενων ελληνιστικών λατρειών του Διός Βουλαίου με τα Βουλευτήρια των αντίστοιχων πόλεων.

Σε κάθε περίπτωση, το προσωνύμιο Βουλαίος συνδέεται με την αρχική έννοια της λέξης *βουλή*, που σημαίνει απόφαση και γνώμη, δηλώνοντας το θεό που επηρεάζει τις αποφάσεις και εμπνέει την ευθυκρισία και όχι το θεό προστάτη του πολιτικού οργάνου της Βουλής, παρά το συνήθη συσχετισμό της λατρείας του με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών. Αυτό καταδεικνύεται και από τον εντοπισμό της λατρείας του Διός Βουλαίου/Βουληίου στο Πανιώνιο της Μυκάλης, τόπο σύγκλησης του Κοινού των Ιώνων. Ως θεϊκός σύμβουλος ο Ζεύς λατρεύεται δε και με τα προσωνύμια Ευβουλεύς ή Βουλεύς, είτε έχει πολιτικό χαρακτήρα, όπως στα Βουλευτήρια της Μαντινείας ή της Δωδώνης, είτε έχει χθόνιο χαρακτήρα, όπως στις λατρείες που ανιχνεύονται σε διάφορες ελληνικές πόλεις.

Όσον αφορά, πάλι, στους μαρτυρούμενους ιερείς του Διός Βουλαίου, που θα μπορούσαν να συνδεθούν με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών, το παλαιότερο παράδειγμα προέρχεται από την Καλχηδόνα και τοποθετείται στα τέλη του 3^{ου}/αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., με το συσχετισμό του θεού με το Βουλευτήριο να αποτελεί, ωστόσο, ισχυρή

⁴³⁶ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Περγάμου.

⁴³⁷ Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 150 και σημ. 413.

πιθανότητα.⁴³⁸ Επιπλέον, ο ιερέας που συνοδεύει τους αξιωματούχους της Μιλήτου κατά την τέλεση θυσιών στην Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο, σύμφωνα με επιγραφές του ύστερου 3^{ου}/πρώιμου 2^{ου} αι. π.Χ., θα μπορούσε, βάσει και της ρητής σύνδεσης των θεοτήτων με το μεταγενέστερο Βουλευτήριο, να αποτελεί ιερέα των Βουλαίων θεοτήτων που θα επιχωρίαζε σε ένα αντίστοιχο πρόδρομο ίδρυμα.⁴³⁹ Επίσης, ο ιερέας του Βουλευτηρίου της Κω, που μαρτυρείται κατά τα τέλη του 2^{ου}/αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. να πραγματοποιεί ιεροπραξίες εντός του ιδρύματος, σχετίζεται πιθανότατα με την Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο, βάσει της προγενέστερης επιγραφής του 2^{ου} αι. π.Χ., που αναφέρει θυσίες των Κών στις δύο θεότητες που συνδέονται συνήθως με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών.⁴⁴⁰ Τέλος, ξεκάθαρη περίπτωση συνιστά ο ιερέας του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας στην Αθήνα, που μαρτυρείται, ωστόσο, κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και, δεδομένου του συσχετισμού των λατρειών με το Βουλευτήριο της πόλης ήδη από την κλασική περίοδο, συνδέεται σαφώς με το ίδρυμα.⁴⁴¹

Εάν ισχύουν, εντούτοις, και οι προαναφερθείσες περιπτώσεις, τότε θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για μια σταδιακή ενίσχυση της σημασίας του Διός Βουλαίου που συνδέεται με τα Βουλευτήρια, δεδομένης της εμφάνισης ειδικών ιερέων της λατρείας του.⁴⁴² Η ύπαρξη ιδιαίτερων ιερέων που θα επιχωρίαζαν στα Βουλευτήρια των πόλεων, αποτελεί, όπως έχει προαναφερθεί, σαφή ένδειξη του εμπλουτισμού των σχετικών τελετουργιών και της ενίσχυσης του θρησκευτικού χαρακτήρα των ιδρυμάτων κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων. Η σημασία δε της λατρείας του Διός Βουλαίου για τις πόλεις φαίνεται να εντείνεται κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε έχουμε περισσότερες ρητές αναφορές ιερέων του θεού,⁴⁴³ απεικονίσεις του Διός Βουλαίου εμφανίζονται σε νομίσματα διαφόρων πόλεων, ενώ με το θεό συσχετίζονται συχνά και οι ρωμαίοι αυτοκράτορες.⁴⁴⁴

⁴³⁸Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 109-110.

⁴³⁹Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 90-91.

⁴⁴⁰Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 110-114.

⁴⁴¹Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 23 και σημ. 57.

⁴⁴²Σημειώνεται, ωστόσο, πως στην περίπτωση της λατρείας του θεού στο Πανιώνιο της Μυκάλης υπήρχε ειδικός ιερέας του Διός Βουλαίου και της Ήρας ήδη κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Σχετικά βλ.: *I.Priene* 139.

⁴⁴³Για μαρτυρίες των ρωμαϊκών χρόνων, που αφορούν σε ιερείς του Διός Βουλαίου, βλ.: *IG II²* 3543, 3544, 5054 (Αθήνα). *IG V.1* 1179 (Γύθειο).

⁴⁴⁴Σχετικά με τις απεικονίσεις του θεού σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων βλ.: Cook 1925, 259-260. Farnell IV 1907, 60 και σημ. 67.

Αθηνά Βουλαία

Με το επίθετο Βουλαία συναντάμε και την Αθηνά στο Βουλευτήριο των Αθηνών, με τη θεά να συνδέεται με το ίδρυμα ήδη από τους κλασικούς χρόνους και τη λατρεία της να διατηρείται τουλάχιστον έως τη ρωμαϊκή περίοδο. Η Αθηνά Βουλαία συνδυάζεται εδώ με το Δία, που φέρει το αντίστοιχο προσωνύμιο, με τους θεούς να λατρεύονται προφανώς σε κάποιο ιερό στο εσωτερικό του κτηρίου. Η αναφορά του Πausανία σε ένα ξόανο του Διός Βουλαίου, που διατηρείτο ως τις μέρες του, καθιστά πιθανή, μάλιστα, την αρχική ύπαρξη ενός αντίστοιχου αγάλματος της Αθηνάς, για το οποίο δεν υπάρχει, ωστόσο, καμία μαρτυρία. Η διατήρηση της λατρείας της θεάς, διαμέσου των ελληνιστικών χρόνων, καταδεικνύεται δε από τις μαρτυρίες του κοινού ιερέα του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.⁴⁴⁵

Η λατρεία της Αθηνάς ως εμπνευστή των ορθών αποφάσεων συνάδει με το γενικότερο συμβουλευτικό ρόλο που έχει η θεά στους μύθους και τα έπη (π.χ. Όμηρ. *Ιλιάδα* A 194-214, E 800-858), συμφωνεί με το χαρακτήρα της ως θεάς της σοφίας αλλά και με το ρόλο της ως προστάτιδας της πολιτικής κοινότητας. Η τελευταία αυτή ιδιότητά της καταδεικνύεται από τη συνήθη λατρεία της Αθηνάς ως Πολιάδος ή Πολιούχου, που απαντάται σε διάφορες ελληνικές πόλεις, αλλά και από το συχνό εντοπισμό των ιερών της στις Ακροπόλεις, τα συμβολικά κέντρα των πόλεων, όπως στην περίπτωση των Αθηνών, του Άργους, της Σπάρτης, της Γόρτυνας, της Λίνδου κ.λ.π.

Ο συμβουλευτικός και προστατευτικός προς την πολιτική δραστηριότητα ρόλος της θεάς υποδεικνύεται και από τη συνήθη λατρεία της ως Αγοραίας, προστάτιδας των πολιτικών συνελεύσεων, αλλά και από τον εντοπισμό της λατρείας της σε χώρους πολιτικών συγκεντρώσεων, όπως στην περίπτωση της Δήλου, που το Βουλευτήριο της πόλης ήταν αφιερωμένο στην Αθηνά Πολιάδα, ή της Δαυλίδας, όπου το εκεί τοποθετούμενο *Φωκικό*, έδρα του Κοινού των Φωκαέων, είχε στο εσωτερικό του αγάλματα της Αθηνάς, του Διός και της Ήρας (Paus. *Ελλάδ. Περιήγ.* 10.5.2). Άγαλμα της Αθηνάς μαζί με του Διός και της Αφροδίτης υπήρχε επίσης στο Αμάριο (Paus. *Ελλάδ. Περιήγ.* 7.24.2), έδρα της Αχαϊκής Συμπολιτείας, ενώ το ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς

Για την ονομασία Ζεύς Βουλαίος ή σκέτο Βουλαίος, που συνοδεύει τα ονόματα ρωμαίων αυτοκρατόρων σε επιγραφές και νομίσματα, βλ.: SEG 47.218 (1^{ος} αι. π.Χ.). *IG* XII.3 1393 (1^{ος} αι. μ.Χ.). *IG* V.1 1352 (2^{ος} αι. μ.Χ.). Βλ. επίσης: Cook 1925, 260.

⁴⁴⁵ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήρια Αθηνών.

στην Κορώνεια αποτελούσε έδρα του Βοιωτικού Κοινού (Παυσ. *Ελλάδ. Περιήγ.* 9.34.1). Βωμός της Αθηνάς Αμβουλίας, του Διός Αμβουλίου και των Διοσκούρων Αμβουλιών μαρτυρείται δε, όπως προείπαμε, στην Αγορά της Σπάρτης (Παυσ. *Ελλάδ. Περιήγ.* 3.13.6), όπου οι θεοί είχαν σαφώς την ιδιότητα του συμβούλου, με το προσωνύμιό τους να σημαίνει αυτούς που αλλάζουν την απόφαση. Η Αθηνά και ο Ζεύς λατρεύονταν, εξάλλου, και ως Αγοραίοι στην ίδια πόλη.⁴⁴⁶

Στην περίπτωση της Αθήνας, ωστόσο, η επιλογή της θεάς για τη λατρεία της εντός του Βουλευτηρίου σχετίζεται οπωσδήποτε και με τη φύση της ως κυρίαρχης θεότητας της πόλης, που, σε συνδυασμό με το συμβουλευτικό της χαρακτήρα, καθιστούσε ιδανική επιλογή την τοποθέτηση της λατρείας της εντός του ιδρύματος. Συνδυάζεται δε, κατά το συνήθη τρόπο, με το Δία, τον έτερο κατεξοχήν προστάτη της πολιτικής δραστηριότητας αλλά και της πολιτικής κοινότητας εν γένει, που ως Βουλαίος λατρευόταν παραδοσιακά στα Βουλευτήρια των πόλεων. Αθηνά Βουλαία, εντούτοις, απαντάται μόνο στο Βουλευτήριο των Αθηνών, ενώ το εν λόγω προσωνύμιο δεν συναντάται αλλού σε σχέση με τη θεά, εκτός του παρεμφερούς Αμβουλία στην Αγορά της Σπάρτης.

Ζεύς Όρκιος

Πέραν των Βουλαίων θεοτήτων, που η λατρεία τους συνδέεται με το χώρο των Βουλευτηρίων λόγω της θεϊκής προστασίας που ασκούσαν στην ίδια τη διαδικασία των πολιτικών διαβουλεύσεων, ένας ακόμη θεός, η λατρεία του οποίου εντοπίζεται στο χώρο του Βουλευτηρίου και οι ιδιότητες του σχετίζονται με τις αρμοδιότητες της Βουλής, είναι ο Ζεύς Όρκιος στην Ολυμπία. Ο θεός επόπτευε εκεί, τόσο την οργάνωση, όσο και τη διεξαγωγή των αγώνων, καθώς οι αθλητές, οι συγγενείς και οι γυμναστές τους αλλά και οι κριτές ορκίζονταν, ενώπιον του αγάλματός του, την πλήρη εφαρμογή των κανόνων κατά την προετοιμασία αλλά και την πραγματοποίηση των αγώνων. Ο εποπτικός ρόλος που ασκούσε, συνάδει λοιπόν με τον εποπτικό ρόλο που ασκούσε η ίδια η Βουλή των Ηλείων στη διοργάνωση των Ολυμπιακών αγώνων, και επομένως η τοποθέτηση του ιερού του στο συγκρότημα του Βουλευτηρίου είναι από κάθε άποψη ταιριαστή. Η

⁴⁴⁶Για το χαρακτήρα της Αθηνάς ως θεϊκής συμβούλου, προστάτιδας των πόλεων και της πολιτικής δραστηριότητας βλ.: Hamon 2005, 318. Graf, Ley 2003, 234-240. Cole 1995, 301-305. Burkert 1993, 301, 302-304. Gneisz 1990, 207, 212. McDonald 1943, 99, 108-109, 115-116, 281. Cook 1925, 16-17, 259, 261. Farnell I 1896, 58, 300, 301, 303-304, 342.

λατρεία του δε, που διαπιστώνεται από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., βάσει της χρονολόγησης του τεμένους που αποδίδεται στο θεό, συνεχίστηκε και κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους, δεδομένης της συνέχειας της χρήσης του Βουλευτηρίου έως τους ρωμαϊκούς χρόνους και της περιγραφής των λεπτομερειών της λατρείας από τον Πausανία, κατά το 2^ο αι. μ.Χ.⁴⁴⁷

Η επιλογή του Διός για το ρόλο του επόπτη των όρκων των αθλητών και των κριτών σχετίζεται μεν με τη θέση του ως κυρίαρχης θεότητας του ιερού, στο πλαίσιο της εορτής του οποίου πραγματοποιούνταν οι Ολυμπιακοί αγώνες, συνδέεται, ωστόσο, και με το χαρακτήρα του Διός ως πηγής του δικαίου,⁴⁴⁸ που τον καθιστούσε τον κατεξοχήν θεό που επικαλούνταν οι Έλληνες για την επιτήρηση των όρκων τους. Εξ ου και το όνομά του αναφέρεται συχνά πρώτο μεταξύ των θεών που καλούνταν να επιβλέψουν τις εκάστοτε ορκωμοσίες, ενώ το επίθετο Όρκιος, που μαρτυρείται στις πηγές ως προσωνύμιο των θεών που επόπτευαν τους όρκους, αποτελεί συνηθέστερα επίθετο του Διός.⁴⁴⁹

Η τοποθέτηση του ιερού του δε στο Βουλευτήριο της Ολυμπίας καθιστούσε το Δία Όρκιο θεϊκό προστάτη της Βουλής των Ηλείων, καθώς ο θεός που επιτηρούσε τη σωστή διεξαγωγή των αγώνων, είχε την έδρα του στο συγκρότημα που συνεδρίαζε το πολιτικό όργανο, που είχε την αρμοδιότητα να ελέγχει τις αμφισβητούμενες αποφάσεις των ελληνοδικών και να αποφασίζει για το τελικό αποτέλεσμα των αγώνων αλλά και να επιβάλλει ποινές σε αθλητές που παραβίαζαν τους κανόνες. Όπως λοιπόν οι Βουλαίοι θεοί ενέπνεαν στα άλλα Βουλευτήρια τις σωστές αποφάσεις των βουλευτών, έτσι και ο Ζεύς Όρκιος κατήθυνε στην Ολυμπία τις αποφάσεις της Βουλής των Ηλείων υπέρ εκείνων, που έμεναν πιστοί στους όρκους τους.

⁴⁴⁷ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Ολυμπίας.

⁴⁴⁸ Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 153 και σημ. 423.

⁴⁴⁹ Για αναφορές του Διός ως πρώτου ανάμεσα στους θεούς που επικαλούνταν στους όρκους, βλ.: Όμηρ. *Ιλιάδα* Γ 298, Γ 258-259. Βλ. επίσης: *IG* I³ 14 (όρκος Βουλής Ερυθρών).

Για μαρτυρίες ορκίων θεών βλ.: Πλούτ. *Ευμέν.* 17. Θουκ. *Ιστορίαι* 1.71.5, 1.78.4, 2.71.4. Ευριπ. *Φοίνισ.* 481. Ευριπ. *Ιφιγ. Εν Ταύρ.* 747. Ευριπ. *Μήδ.* 209 (Θέμις Ορκία) κ.λ.π.

Για αναφορές του Διός ως Ορκίου βλ.: Διογ. Λαέρτ. *Βίοι φιλοσόφων* 8.1.33. Λουκ. *Τίμων* 1. Απολ. Ρόδ. *Αργοναυτικά* 4.95. Ευριπ. *Ιππόλ.* 1025. Σοφ. *Φιλοκτ.* 1324 κ.λ.π.

Για τους ορκίους θεούς, το ρόλο του Διός ως επόπτη των όρκων και τις αναφορές του Ορκίου Διός στις πηγές βλ.: Henrichs 2010, 920. Burkert 1993, 513, 515. Schwabl 1972, 345. Jessen 1913, 2408-2409.

2) Λατρείες Απόλλωνος

Η αμέσως συνηθέστερη λατρεία στα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών, μετά από αυτές των Βουλαίων θεοτήτων, είναι η λατρεία του Απόλλωνος, που συνδέεται σαφώς με τρία αντίστοιχα ιδρύματα και κατά πάσα πιθανότητα και με ένα τέταρτο. Η σύνδεση του θεού με τα Βουλευτήρια δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με τις συμβουλευτικές ιδιότητες του Απόλλωνος, που απορρέουν από το χαρακτήρα του ως θεού της μαντικής. Το βασικό αυτό γνώρισμα του Απόλλωνος μαρτυρείται ήδη στους Ομηρικούς ύμνους, όπου ο θεός παρουσιάζεται ως γνώστης της βουλής του Διός, την οποία αποκαλύπτει στους ανθρώπους μέσω χρησμών, και ως ιδρυτής του μαντείου των Δελφών, ενώ και στην *Ιλιάδα* η μαντική ικανότητα του Κάλχα αναφέρεται ως δώρο του Απόλλωνος.⁴⁵⁰

Είναι εξάλλου γνωστό, πως, πέραν των Δελφών, κι ένα πλήθος άλλων μαντείων ήταν συνδεδεμένα με τη λατρεία του, όπως τα πανελλήνιας ακτινοβολίας μαντεία των Διδύμων και της Κλάρου στη Μ. Ασία. Σε αυτά, με προεξάρχον το δελφικό μαντείο, κατέφευγαν συχνά οι πόλεις για να συμβουλευτούν τον Απόλλωνα σε περιόδους κρίσεως αλλά και πριν από τη λήψη σημαντικών αποφάσεων που αφορούσαν το μέλλον τους, όπως πριν από την ίδρυση αποικιών, κατά την εισαγωγή νέων πολιτευμάτων, ή πριν από τη σύναψη συνθηκών. Σε τέτοιες περιπτώσεις ζητούσαν προφανώς απ' το μαντείο την επικύρωση κάποιων ήδη διαμορφωμένων προτάσεων, που μετά εμφανίζονταν ως εμπνευσμένες από το θεό.⁴⁵¹ Η ακτινοβολία του δελφικού μαντείου, από τους αρχαϊκούς χρόνους και εξής, οφείλεται δε στο ρόλο που έπαιξε κατά τον ελληνικό αποικισμό, ενώ ιδιαίτερη ήταν η φήμη του Πυθίου Απόλλωνος ως εισηγητή νομοθεσιών, όπως στην περίπτωση της λυκούργειας νομοθεσίας της Σπάρτης, που η επικρατέστερη παράδοση ήθελε να έχει υποδειχθεί στο Λυκούργο από το θεό διαμέσου της Πυθίας.⁴⁵²

⁴⁵⁰Σχετικά βλ.: Όμηρικός ύμνος εις Απόλλωνα (3) 132, 287-293, 388-396, 484-485. Όμηρικός ύμνος εις Έρμην (4), 471-472, 532-549. Όμηρ. *Ιλιάδα* A 69-72. Βλ. επίσης: Αισχ. *Ευμενίδ.* 19, όπου ο Λοξίας αναφέρεται ως προφήτης του πατέρα του Διός.

⁴⁵¹Σχετικά με το χαρακτήρα του Απόλλωνος ως θεού τη μαντικής βλ.: Graf 2002, 852-853. Burkert 1993, 314. Farnell IV 1907, 179-233 (όπου αναλύεται η δράση του μαντείου των Δελφών, ενώ αναφέρεται και μια σειρά άλλων μαντείων του θεού).

Και για το ρόλο του Πυθίου Απόλλωνος ως θεικού συμβούλου των πόλεων σε περιόδους κρίσεως, πριν από την ίδρυση αποικιών και την εισαγωγή νέων νομοθεσιών βλ.: Farnell IV 1907, 197-200.

⁴⁵²Σχετικά βλ.: Πλούτ. *Λυκούργ.* 13. Πλάτ. *Νόμ.* 632 d. Ηρόδ. *Ιστορία* 1.65.4. Πρβλ.: Ξενοφ. *Λακ. Πολ.* 8.5. (που αναφέρει ότι ο Λυκούργος ζήτησε ουσιαστικά την επικύρωση της νομοθεσίας του από το θεό). Ηρόδ. *Ιστορία* 1.65.4 (που αναφέρει την παράδοση των Λακεδαιμονίων, πως ο Λυκούργος εισήγαγε τους νόμους του από την Κρήτη).

Στην Αθήνα ένα άγαλμα του Απόλλωνος στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου μαρτυρείται από τον Πausanία (*Ελλάδ. Περιήγ.* 1.3.5), με την εγκαθίδρυση της λατρείας του να τοποθετείται πιθανότατα στον 4^ο αι. π.Χ. Η χρονολόγηση αυτή βασίζεται είτε στην ταύτισή του με τον Απόλλωνα Προστατήριο, στον οποίο θυσίαζαν οι *πρυτάνεις* πριν από την έναρξη των Εκκλησιών, οπότε η αναγωγή της λατρείας του στην ύστερη κλασική περίοδο έγκειται στο ότι η συνήθεια αυτή αναφέρεται ως πατροπαράδοτη ήδη από τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., είτε στην ερμηνεία της εγκατάστασης του αγάλματος του θεού στο Βουλευτήριο κατ' επίδραση της εγκαθίδρυσης ή αναδιοργάνωσης της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου στη δυτική πλευρά της Αγοράς, κατά τον 4^ο αι. π.Χ.⁴⁵³

Σε κάθε περίπτωση, το στήσιμο ενός αγάλματος του θεού στο Βουλευτήριο, είτε κοντά στην είσοδο του ιδρύματος, εάν ταυτίζεται με τον Προστατήριο, είτε σε κάποιον άλλο χώρο του κτηρίου, δεν μπορεί παρά να συνδέεται με το μαντικό χαρακτήρα του. Η λατρεία του Απόλλωνος Πυθίου ήταν εξάλλου ιδιαίτερος σημαντική για την πόλη, με το ιερό του να τοποθετείται στα νότια της Ακρόπολης, όπου επιχωρίαζαν κάποιες από τις παλαιότερες λατρείες της Αθήνας, στο φερόμενο, κατά το Θουκυδίδη (*Ιστορία* 2.15.3-4), αρχαιότερο τμήμα της πόλης.⁴⁵⁴ Οι Αθηναίοι κατέφευγαν, μάλιστα, στο δελφικό μαντείο, πέραν από περιόδους κρίσεως, και για διάφορα θέματα εσωτερικής οργάνωσης, όπως για την επιλογή των επωνύμων ηρώων που προΐσταντο των δέκα φυλών της Κλεισθένειας πολιτείας, ή για την επίσημη αναγνώριση νέων λατρειών. Η λατρεία του Απόλλωνος Πυθίου συνδεόταν δε, ή κατά άλλους συγγεόταν, με αυτήν του Απόλλωνος Πατρώου, ο ναός του οποίου γειτνίαζε με το Βουλευτήριο της πόλης (Paus. *Ελλάδ. Περιήγ.* 1.3.4-5),⁴⁵⁵ με τον Πατρώο να προβάλλεται, μάλιστα, ως θεϊκός πρόγονος των Αθηναίων από τους κλασικούς χρόνους και εξής.⁴⁵⁶

⁴⁵³ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήρια Αθηνών.

⁴⁵⁴ Σχετικά με το ιερό του Απόλλωνος Πυθίου στα νότια της Ακρόπολης, όπου μαρτυρούνται και οι λατρείες του Απόλλωνος Πατρώου και του Απόλλωνος Αλεξικάκου, ακριβώς όπως στο ναό του Πατρώου στην Αγορά, αλλά και αναφορικά με τη σχέση Αθήνας και ιερού των Δελφών βλ.: Hedrick 1988, 201-203, 205-209.

Σχετικά με την περιοχή στα νότια της Ακρόπολης, που εμφανίζει ίχνη κατοίκησης από τους μεσοελλαδικούς χρόνους και εξής, με τα οικιστικά κατάλοιπα να δίνουν τη θέση τους σε ταφές από την υπομυκηναϊκή έως την πρωτογεωμετρική περίοδο και τα πρώτα ίχνη λατρείας να εντοπίζονται νοτίως του Ολυμπίου πιθανότατα στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., βλ.: Litsa 2019, 131-148.

⁴⁵⁵ Για τη σύνδεση, ή κατ' άλλους συγκρητισμό, των λατρειών του Πυθίου και του Πατρώου βλ. παραπάνω σημ. 62. Για τη λατρεία του Απόλλωνος Πατρώου στη δυτική πλευρά της αθηναϊκής Αγοράς βλ. παραπάνω σημ. 63.

⁴⁵⁶ Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 56 και σημ. 157.

Ενδεικτικά ως προς τη σύνδεση των δύο λατρειών είναι άλλωστε τα αποσπάσματα του Δημοσθένη (*Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ* 141), όπου ο ρήτορας επικαλείται «... τὸν Ἀπόλλω τὸν Πύθιον, ὃς πατρῶος ἐστὶ τῆ πόλει...», του Πλουτάρχου (*Δημήτρ.* 40.8), όπου αναφέρεται πως ο Απόλλων Πύθιος στην Αθήνα «...πατρῶος ἐστὶ καὶ λέγεται τοῦ γένους ἀρχηγός...», του Αιλίου Αριστείδη, που αναφέρει τον Απόλλωνα Πύθιο ως εξηγητή των Ελλήνων και πατρώο των Αθηναίων (*Παναθηναϊκός*, 112, 196), αλλά και το σχετικό απόσπασμα του Αρποκρατίωνος (*Ἀπόλλων Πατρῶος· ὁ Πύθιος*). Αποκαλυπτικό, επίσης, είναι ένα ενεπίγραφο ψήφισμα του 129/8 π.Χ., που ρυθμίζει τη διοργάνωση των Θαργηλίων στο αθηναϊκό Πύθιο, όπου ο Απόλλων Πύθιος αναφέρεται ως πατρώος των Αθηναίων και εξηγητής των αγαθών, ενώ μεταξύ των θυσιών, που προβλέπεται να τελέσει ο ιερέας του θεού, περιλαμβάνεται και η θυσία ενός βοδιού στον Απόλλωνα Πατρώο.⁴⁵⁷ Χαρακτηριστικό, τέλος, είναι ένα τιμητικό ψήφισμα των αμφικτυόνων των Δελφών προς τιμήν του αθηναίου ιερομνήμονα και πυλαγόρα Δημητρίου, που τοποθετείται στον 1^ο αι. μ.Χ. και αναφέρει την εγκατάσταση δύο χάλκινων ανδριάντων του τιμηθέντος, τον έναν στους Δελφούς, μπροστά από το ναό του Απόλλωνος, και τον άλλο στην Αθήνα, «...παρὰ τῷ [πα]τρώῳ Ἀπόλλωνι...».⁴⁵⁸

Είναι λοιπόν πιθανό, η εγκαθίδρυση του αγάλματος του Απόλλωνος στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου να πραγματοποιήθηκε κατ' επίδραση της σχετικής με τον Πύθιο λατρείας του Πατρώου, που μαρτυρείται σαφώς στη δυτική πλευρά της Αγοράς από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής, καθιστώντας έτσι τον κατεξοχήν θεϊκό σύμβουλο των πόλεων και πατρογονικό θεό των Αθηναίων σε προστάτη της αθηναϊκής Βουλής. Η συνέχεια δε της λατρείας κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους θεωρείται αναμενόμενη, δεδομένης της αναφοράς του αγάλματος του θεού κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους από τον Πausανία, ο οποίος, βέβαια, αποτελεί και τη μοναδική μαρτυρία της λατρείας του θεού εντός του ιδρύματος.

Η σχέση μεταξύ Πυθίου και Πατρώου φαίνεται να συνδέεται και με την πιθανολογούμενη σύνδεση του δεύτερου με το Βουλευτήριο της Άνδρου. Το ίδρυμα, που μαρτυρείται από τον ύστερο 4^ο/3^ο αι. π.Χ., σχετίζεται με τη λατρεία του Απόλλωνος Πατρώου μέσω μιας αναφοράς του θεού μαζί με την Εστία Βουλαία σε αναθηματική

⁴⁵⁷Σχετικά βλ.: *LSCG Suppl.* vo. 14.

⁴⁵⁸Σχετικά βλ.: *FdD* III.2 161.

επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων και κατ' αναλογία με άλλες πόλεις, που τα Βουλευτήριά τους φιλοξενούσαν τις λατρείες των δύο θεών. Οι αναφορές, εντούτοις, της Βουλής της Άνδρου ήδη από τους κλασικούς χρόνους και οι σαφείς πολιτειακές επιρροές της Αθήνας στην πόλη, κατά την ίδια περίοδο, κάνουν πιθανή την αναγωγή του ιδρύματος στους κλασικούς χρόνους. Η σύνδεση δε της πρωταρχικά αθηναϊκής λατρείας του Πατρώου με τον Απόλλωνα Πυθίο, τη σημαντικότερη πολιτική λατρεία της Άνδρου από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής, και οι αποδεδειγμένες επιρροές της Αθήνας στη θρησκευτική οργάνωση της Άνδρου, κατά την κλασική περίοδο, καθιστούν ενδεχόμενη την εγκαθίδρυση της λατρείας του Πατρώου στο Βουλευτήριο της πόλης κατά τον 4^ο αι. π.Χ., όταν σαφή στοιχεία της λατρείας αυτής της εκδοχής του θεού μαρτυρούνται στη δυτική πλευρά της αθηναϊκής Αγοράς και ένα άγαλμα του Απόλλωνος εγκαθίσταται, μάλλον, στο Νέο Βουλευτήριο.⁴⁵⁹

Πέραν, ωστόσο, των όποιων αθηναϊκών επιρροών, η εγκαθίδρυση της λατρείας του θεού στο Βουλευτήριο της Άνδρου δεν θα καθίστατο δυνατή, εάν δεν συνδεόταν άμεσα με τη λατρεία του Πυθίου, κατεξοχήν μαντική εκδοχή του Απόλλωνος και σημαντικότερη λατρεία της πόλης μετά το Διόνυσο.⁴⁶⁰ Η σχέση των Ανδρίων με τους Δελφούς ανάγεται μάλλον στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ., την εποχή της μεγάλης αποικιστικής δραστηριότητας του νησιού στο βόρειο Αιγαίο και τη Χαλκιδική, στην οποία η συμβολή του μαντείου θα πρέπει να ήταν καταλυτική. Χαρακτηριστική της σημασίας της λατρείας του Πυθίου για την πόλη είναι δε η ρητή εντολή ψηφισμάτων της Άνδρου να στήνονται στο ιερό του, που μαρτυρείται από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής. Καθίσταται, λοιπόν, σαφές, πως και στην περίπτωση της Άνδρου η πιθανολογούμενη σύνδεση της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου με το Βουλευτήριο της πόλης σχετίζεται άμεσα με τις μαντικές ιδιότητες του θεού και τον κοινά αποδεκτό ρόλο του ως θεϊκού συμβούλου των πόλεων, με τον Πατρώο να εμπίπτει παράλληλα στην κατηγορία εκείνη των λατρειών, που απαντώνται, τόσο στα Βουλευτήρια, όσο και στις Αγορές των πόλεων, δεδομένης της προγενέστερης εμφάνισής του στην αθηναϊκή Αγορά.

Ο Απόλλων φαίνεται να συνδέεται και με το Βουλευτήριο της Πριήνης, όπως καταδεικνύει η απεικόνισή του στον ανάγλυφο βωμό που εντοπίστηκε στο εσωτερικό

⁴⁵⁹ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Άνδρου.

⁴⁶⁰ Σχετικά με τη λατρεία του Πυθίου Απόλλωνος στην Άνδρο βλ. παραπάνω σελ. 55 και σημ. 154.

του κτηρίου.⁴⁶¹ Η ίδρυση του Βουλευτηρίου τοποθετείται στα τέλη του 3^{ου}/αρχές τους 2^{ου} αι. π.Χ., ο βωμός όμως θα μπορούσε να είναι και μεταγενέστερος, όπως πιστεύει ο Rumscheid, που βάσει μορφολογικών χαρακτηριστικών τον χρονολογεί στους ύστερους ελληνιστικούς/πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, θεωρώντας ότι αντικατέστησε έναν παλαιότερο. Ο Υάνις, εντούτοις, τον τοποθετεί στον 3^ο αι. π.Χ.⁴⁶² Σε κάθε περίπτωση, οι θεότητες που απεικονίζει, συνδέονται ευλόγως με το ίδρυμα, εντός του οποίου έχει εντοπιστεί, ο Απόλλων δε, αποτελούσε σημαντική θεότητα της πόλης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, όπως γνωρίζουμε από επιγραφικές μαρτυρίες της περιόδου, και επομένως κατάλληλη λατρεία για ένα από τα σπουδαιότερα πολιτικά ιδρύματα της Πριήνης.

Πιο συγκεκριμένα, σε μια επιγραφή του 2^{ου} αι. π.Χ. ο θεός αναφέρεται ως *στεφανηφόρος*, ετήσιος ανώτατος άρχοντας της Πριήνης, τίτλος που σε άλλες επιγραφές αποδίδεται στο Δία ή σε τοπικούς ήρωες και θεωρείται ότι παραχωρείτο σε σημαντικές λατρείες της πόλης σε οικονομικά χαλεπούς καιρούς, όταν τα έξοδα της *στεφανηφορίας* καλύπτονταν από το ιερό ή τη φυλή, στο θεό ή τον επώνυμο ήρωα των οποίων αποδιδόταν ο σχετικός τίτλος. Σε άλλη επιγραφή, πάλι, αναφέρεται «Τῶι Ἀπόλλωνι τῶι Πριηλιῆϊ μ' ἀνέθηκεν Ἡφαιστίων». ⁴⁶³ Η σύνδεση του θεού με το Βουλευτήριο δεν μπορεί, ωστόσο, να μην σχετίζεται και με το γενικά αποδεκτό συμβουλευτικό ρόλο του Απόλλωνος, ιδιότητα που τον καθιστούσε κατάλληλη λατρεία για ένα τέτοιο ίδρυμα, ως προστάτη των πολιτικών διαβουλεύσεων που θα λάμβαναν χώρα εντός του.

Ο χαρακτήρας αυτός του θεού συνδέεται επίσης με την ανάθεση του Βουλευτηρίου της Μιλήτου στον Απόλλωνα Διδυμέα, στο ιερό του οποίου βρισκόταν το περίφημο μαντείο, όπου κατέφευγαν οι Μιλήσιοι για καθοδήγηση ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους, όπως μαρτυρούν καταγεγραμμένοι χρησμοί του Απόλλωνος προς την πόλη.⁴⁶⁴ Το μαντείο συμβούλευε τη Μίλητο σε θέματα εσωτερικής αλλά και εξωτερικής πολιτικής, ενώ κατηύθυνε και την αποικιστική δραστηριότητα της πόλης. Κατά την ελληνιστική περίοδο, μάλιστα, θυσίες και πομπές στο περιαστικό ιερό των Διδύμων ακολουθούσαν συχνά σημαντικές αποφάσεις της Μιλήτου, ενώ ορκωμοσίες στο

⁴⁶¹ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Πριήνης.

⁴⁶² Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 209.

⁴⁶³ Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 81 και σημ. 217.

⁴⁶⁴ Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 87 και σημ. 239.

θεό συνόδευαν τη σύναψη συνθηκών και συμφωνιών. Ο Απόλλων Διδυμέυς δεν αποτελούσε το μόνο αλλά, απ' ότι φαίνεται, τον πρωταρχικά αναφερόμενο θεό, στον οποίο απευθύνονταν οι σχετικές θυσίες και οι όρκοι, συνδυαζόμενος συνήθως με τον Απόλλωνα Δελφίνιο αλλά και άλλους θεούς, όπως την Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο.

Επισημαίνεται, εντούτοις, πως ο Απόλλων Δελφίνιος ήταν ο πολιούχος θεός της Μιλήτου, με κάποιες παραδόσεις να αποδίδουν την ίδρυση της πόλης στο Μίλητο, μυθικό γιο του θεού, τα σύμβολα και τις απεικονίσεις του Απόλλωνος να κοσμούν τα νομίσματα της πόλης, το Δελφίνιο να συνιστά το σημαντικότερο αστικό ιερό, το οποίο χρησίμευε και για το στήσιμο των ενεπίγραφων ψηφισμάτων της Μιλήτου, τους *μολπούς*, τη θρησκευτική ένωση που ήλεγχε το ιερό, να είναι επιφορτισμένοι, μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους, με την εξέταση υποθέσεων αμφισβητούμενης πολιτικής ταυτότητας (*ἐμ μολποῖς ἔνστασις*) και τον επικεφαλής τους να είναι ο *αισυμνήτης/στεφανηφόρος*, ο επώνυμος άρχοντας της πόλης.

Από τους ελληνιστικούς χρόνους, ωστόσο, που το μαντείο των Διδύμων επαναλειτούργησε μετά από μακρά παύση (494-334 π.Χ.), η πόλη ανέλαβε άμεσα τη διοίκηση του ιερού και με επίκεντρο αυτό διοργανωνόταν, από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. και εξής, η πανελλήνια πεντετηρική εορτή των *Διδυμείων*, ο συσχετισμός της Μιλήτου με την πανελληνίας εμβέλειας λατρεία του Διδυμέως ενίσχυσε τη φήμη της πόλης, με το θεό να αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη σημασία για εκείνη. Αυτό καταδεικνύει η αύξηση των αφιερωμάτων στο Διδυμέα, που εντοπίζονται στο εσωτερικό της, αλλά και η προτεραιότητά του στις επίσημες θυσίες και τους όρκους της πόλης, επ' ευκαιρίας σημαντικών αποφάσεων και συμφωνιών, ήδη από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η ανάθεση του Βουλευτηρίου, ενός από τα σημαντικότερα πολιτικά ιδρύματα της Μιλήτου, στον Απόλλωνα Διδυμέα, η λατρεία του οποίου παλαιόθεν συνδεόταν στενά με αυτή του πολιούχου Δελφινίου, όπως καταδεικνύει η ετήσια πομπή που ένωνε τα δύο ιερά, η οποία και ανάγεται στον ύστερο 8^ο/πρώιμο 7^ο αι. π.Χ.⁴⁶⁵ Από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξής δε, φαίνεται να

⁴⁶⁵Για τη στενή σχέση των δύο λατρειών ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους βλ. παραπάνω σημ. 246.

Σημειώνεται δε, πως κατά την αρχαϊκή περίοδο το ιερό των Διδύμων ανήκε μεν στην επικράτεια της Μιλήτου αλλά διοικείτο από το θρησκευτικό γένος των *Βραγχιδών*, διατηρώντας μια κάποια αυτονομία. Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 239.

υποκατέστησε σταδιακά το Δελφίνιο ως κυρίαρχη θεότητα της πόλης, εξέλιξη που ολοκληρώθηκε κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, όταν ο Απόλλων Διδυμεύς θεωρείτο πλέον ο πολιούχος θεός της Μιλήτου.⁴⁶⁶ Η αφιέρωση του Βουλευτηρίου του 2^{ου} αι. π.Χ. στο Διδυμεία, ωστόσο, έγκειται πρωτίστως στην ιδιότητα του θεού ως παραδοσιακού θεϊκού συμβούλου της πόλης.⁴⁶⁷

3) Λατρείες κυρίαρχων ή σημαντικών θεοτήτων των πόλεων, η φύση των οποίων συνάδει με το χαρακτήρα των Βουλευτηρίων.

Μια γενικότερη κατηγορία λατρειών που σχετίζεται με αρκετά Βουλευτήρια, στην οποία εντάσσονται και οι προαναφερθείσες λατρείες του Απόλλωνος, είναι αυτή των κυρίαρχων ή σημαντικών θεοτήτων των πόλεων, οι ιδιότητες των οποίων συνάδουν με το χαρακτήρα των Βουλευτηρίων ως σπουδαίων διοικητικών κτηρίων αλλά και χώρων πολιτικών διαβουλεύσεων. Ξεκινώντας από τα παραδείγματα που αφορούν κυρίαρχες λατρείες των πόλεων, ενδεικτική είναι η περίπτωση της Καλαυρείας, μπροστά από το Βουλευτήριο της οποίας ήταν στημένο, σύμφωνα με επιγραφές του 3^{ου} αι. π.Χ., το άγαλμα του πολιούχου Ποσειδώνος, προβάλλοντας τη σύνδεση της πρόσφατα ανεξαρτητοποιημένης πόλης με την πανελλήνιας εμβέλειας λατρεία του θεού, το φημισμένο ιερό του οποίου συνιστούσε πόλο έλξης για το νησί από αρχαιοτάτων χρόνων.⁴⁶⁸

Ο Ποσειδών, ως θεϊκός πρόγονος ή πατρογονικός θεός, αποτελούσε συχνά τον προστάτη πολιτικών κοινοτήτων και ενώσεων, με αρκετά ιερά του να χρησιμεύουν ως τόποι συνάντησης Κοινών ή Αμφικτυονιών, όπως το ιερό του Ποσειδώνος Ελικωνίου στη Μυκάλη, που ήταν έδρα του Κοινού των Ιώνων, το ιερό του Ποσειδώνος στην Ογχηστό, που αποτελούσε ένα από τα δύο θρησκευτικά κέντρα του Βοιωτικού Κοινού, ή το ιερό του Ποσειδώνος και της Αμφιτρίτης στην Τήνο, που υπήρξε κέντρο του Νησιωτικού Κοινού, ενώ και το ιερό της Ισθμίας απετέλεσε έδρα του Πανελληνίου Συνεδρίου.⁴⁶⁹ Η τοποθέτηση, λοιπόν, του αγάλματός του μπροστά από το Βουλευτήριο της Καλαυρείας συνάδει με το ρόλο του ως προστάτη των πολιτικών κοινοτήτων και ενώσεων και κατ' επέκταση των διαβουλεύσεών τους, που απαντάται και αλλού. Η θέση

⁴⁶⁶ Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 89 και σημ. 246.

⁴⁶⁷ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Μιλήτου.

⁴⁶⁸ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Καλαυρείας.

⁴⁶⁹ Σχετικά βλ.: Bremmer 2007, 672. Burkert 1993, 293. Gneisz 1990, 212. McDonald 1943, 283. Farnell IV 1907, 9-12.

του, ωστόσο, ως κυρίαρχης θεότητας ενός ιερού, που σαν πασίγνωστος χώρος ασύλου αλλά και επίκεντρο μιας περίφημης Αμφικτυονίας συνιστούσε πηγή δύναμης και φήμης για το νησί, είναι αυτή που οδήγησε κυρίως στην εγκατάσταση του αγάλματός του μπροστά από το Βουλευτήριο της νεοϊδρυθείσας πόλης, η οποία ήθελε με κάθε τρόπο να προβάλλει τη σύνδεσή της με το θεό αλλά και το σημαίνοντα ρόλο της ως έδρας της Αμφικτυονίας, που είχε επίκεντρο το ιερό του.⁴⁷⁰

Κατά τον ίδιο τρόπο, στη Μίλητο ο χαρακτήρας του Απόλλωνος Διδυμέως, ως παραδοσιακού συμβούλου της πόλης, ήταν απαραίτητος για το συσχετισμό του με το Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ. Το γεγονός, ωστόσο, πως αποτελούσε μια πανελλήνια λατρεία, από την οποία η πόλη αντλούσε φήμη και δύναμη, ήταν καταλυτικό για τη σταδιακή υποκατάσταση του πολιούχου Δελφινίου από εκείνον. Μέσα στο πλαίσιο αυτό τοποθετείται και η αφιέρωση του Βουλευτηρίου στο Διδυμέα, ο οποίος και μετατράπηκε σταδιακά στην κυρίαρχη εκδοχή του Απόλλωνος στην πόλη. Η ανακάλυψη δε του βωμού του 1^{ου} αι. π.Χ., που έφερε αφιέρωση στη θεϊκή τριάδα του Βουλευτηρίου, καταδεικνύει τον εντοπισμό της λατρείας του Διδυμέως, τόσο στο Βουλευτήριο, όσο και στη Νότια Αγορά της Μιλήτου.⁴⁷¹

Όσον αφορά, πάλι, στις περιπτώσεις σημαντικών θεοτήτων των πόλεων, οι ιδιότητες των οποίων συνάδουν με το χαρακτήρα των Βουλευτηρίων, ενδεικτική είναι η λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος στο Βουλευτήριο της Δήλου, που ανάγεται στην εποχή ίδρυσής του, γύρω στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. Διατηρήθηκε δε, μάλλον, και κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, οπότε το Βουλευτήριο συνέχισε τη λειτουργία του. Η σύνδεση της θεάς με το ίδρυμα αποκαλύπτεται από τη σχετική αφιέρωση, που έφερε ο ενεπίγραφος κίονας που βρέθηκε εντοιχισμένος στη βορειοανατολική γωνία του. Σχετίζεται δε άμεσα, τόσο με το χαρακτήρα της Αθηνάς Πολιάδος ως προστάτιδας της πολιτικής κοινότητας, όσο και με την ένταξη της θεάς στις σημαντικές πολιτικές λατρείες της Δήλου, όπως υποδεικνύεται από το βωμό του ύστερου 6^{ου}/πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ., που ήταν αφιερωμένος στο Δία Πολιέα και την Αθηνά Πολιάδα και εντοπίστηκε στην

⁴⁷⁰Χαρακτηριστική, εξάλλου, της ανάμειξης της νεοσύστατης πόλης στις υποθέσεις του ιερού είναι η επιγραφικά μαρτυρούμενη εμπλοκή διοικητικών οργάνων και αξιωματούχων της Καλαυρείας στον τρόπο διαχείρισης χρηματικών αναθημάτων στον Ποσειδώνα. Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 182.

⁴⁷¹Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Μιλήτου.

ευρύτερη περιοχή του Βουλευτηρίου, που ταυτίζεται μάλλον με την πρώτη Αγορά της αρχαίας πόλης.⁴⁷²

Η λατρεία της θεάς ως προστάτιδας της πόλης απαντάται σε μια πληθώρα πόλεων-κρατών, όπως στην Αθήνα, το Άργος, την Τροιζήνα, την Ιεράπυτνα, την Πριήνη και αλλού, ιδίως από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξής.⁴⁷³ Τα ιερά της τοποθετούνται συνήθως στις Ακροπόλεις, καθώς Πολιάς σήμαινε αρχικά προστάτιδα της Ακρόπολης και σε μια μεταγενέστερη φάση και της πόλης ως σύνολο, χωρίς να είναι σαφές, πότε και πως επιτελέστηκε η σημασιολογική αυτή επέκταση. Υπάρχουν, άλλωστε, περιπτώσεις ιερών της Αθηνάς Πολιάδος που δεν τοποθετούνται σε Ακροπόλεις, καθώς και ιερών της Αθηνάς σε Ακροπόλεις, όπου η θεά έφερε άλλο επίθετο.

Ο προστατευτικός προς την πόλη χαρακτήρας της Αθηνάς Πολιάδος είτε μαρτυρείται ρητά από τις πηγές, όπως για παράδειγμα σε ένα σχολιαστή του Δημοσθένη, που αναφέρει πως το επίθετο Πολιάς προέκυψε, επειδή στη θεά ανήκει η πόλη (Σχόλ. Δημοσθ. *Κατὰ Ἀνδροτίωνος Παρανόμων* 13: «διά τὸ αὐτῆς εἶναι τὴν πόλιν»), είτε υποδεικνύεται εμμέσως, όπως από την επίκλησή της σε όρκους κατά τη σύναψη συνθηκών, π.χ. μεταξύ της Ιεράπυτνας και της Λύκτου (*I.Cret.* III iii 3 B), ή από την απεικόνισή της σε νομίσματα, όπως αυτά της Τροιζήνας που αναφέρει ο Πausanias (*Ελλάδ. Περιήγ.* 2.30.6). Η Αθηνά Πολιάς δεν αποτελούσε, ωστόσο, απαραίτητα την κυρίαρχη θεότητα μια πόλης, ενώ η λατρεία της συνδυαζόταν συχνά με αυτήν του Διός Πολιέως, του μόνου θεού που έφερε το αντίστοιχο επίθετο.⁴⁷⁴

Αυτό ισχύει και στην περίπτωση της Δήλου, όπου η λατρεία των δύο θεών απαντάται στον αρχαϊκό βωμό στην περιοχή που ταυτίζεται, κατά τον Étienne, με την πρώτη Αγορά της αρχαίας πόλης, η οποία ξεκίνησε να διαμορφώνεται από το γ' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. και εξής, με τη σταδιακή συγκέντρωση βωμών, αφιερωμένων σε λατρείες της πόλης, και διοικητικών κτηρίων. Στην Αγορά αυτή ανεγέρθη και το Βουλευτήριο της

⁴⁷² Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Δήλου.

⁴⁷³ Παρεμφερή με το Πολιάς είναι τα επίθετα Πολιάτις, που απαντάται στην Τεγέα, και Πολίαχος ή Πολιούχος, που απαντάται στη Σπάρτη, τη Θάσο και αλλού.

Για μια απαρίθμηση πόλεων, όπου συναντούμε τη λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος, βλ.: Tüner Önen, Yilmaz 2015, 123 σημ. 17.

⁴⁷⁴ Σχετικά με τη λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος βλ.: Tüner Önen, Yilmaz 2015, 121-129. Μητσοπούλου 2012, 10-13, 47-50, 165-167, 197-214, 302-312, 621-622. Sourvinou-Inwood 2011, 263-270. Graf, Ley 2003, 234. Burkert 1995, 208. Cole 1995, 301-304. Burkert 1993, 301. Demargne 1984, 959-960. Kroll 1982, 65-76. Luyster 1965, 134-156. Herington 1955. Kurse 1952, 1363-1365. Farnell I 1896, 293-299.

Δήλου κατά τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., το οποίο έφερε επίσης αφιέρωση στην Αθηνά Πολιάδα, με τη θεά να εντάσσεται έτσι στις λατρείες που απαντώνται σε αμφότερα τα Βουλευτήρια και τις Αγορές των πόλεων. Δεδομένου δε, πως κατά το β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. πραγματοποιήθηκε η πρώτη κάθαρση της Δήλου από τον Πεισίστρατο, ιδρύθηκε ο πώρινος ναός του Απόλλωνος από τους Αθηναίους και έγινε παράλληλα μια αναδιοργάνωση του ιερού, φαίνεται, όπως επισημαίνει ο Étienne, πως η γενικότερη οργάνωση των χώρων χρήσης της αρχαίας πόλης πραγματοποιήθηκε υπό αθηναϊκή επιρροή.

Η επιρροή αυτή αντικατοπτρίζεται και στην αφιέρωση του Βουλευτηρίου στην Αθηνά Πολιάδα, σημαντική πολιτική θεότητα της Δήλου αλλά ταυτοχρόνως και κυρίαρχη θεά της Αθήνας. Η αφιέρωση έγινε πιθανότατα από δύο εκπροσώπους της φιλοαθηναϊκής παράταξης της πόλης, οι οποίοι αναφέρονται με το πατρωνυμικό τους και την επισήμανση, ότι είναι γιοί Δήλιου πολίτη. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, πως στην αφιέρωση του Βουλευτηρίου η θεά δεν συνδυάζεται με το Δία Πολιέα, όπως στο γειτονικό σύγχρονο βωμό, παρόλο που η λατρεία του θα ήταν καθ' όλα ταιριαστή, δεδομένων των ιδιοτήτων του θεού, αλλά είναι μόνη της, σαν για να καταδείξει εμφατικά την εξάρτηση της Δήλου από την Αθήνα, στην κυρίαρχη θεά της οποίας αφιερώθηκε ένα από τα σπουδαιότερα διοικητικά κτήρια της πόλης.

Σημαντικές λατρείες των αντίστοιχων πόλεων, η φύση των οποίων συνάδει με το χαρακτήρα των Βουλευτηρίων, είναι, όπως προείπαμε, και οι λατρείες του Απόλλωνος στα Βουλευτήρια των Αθηνών και της Πριήνης αλλά και του Απόλλωνος Πατρώου στο Βουλευτήριο της Άνδρου, με τις μαντικές ιδιότητες του θεού να είναι καθοριστικές για το συσχετισμό του με τα ιδρύματα και την ιδιαίτερη θέση που ο Απόλλων κατείχε στις αντίστοιχες πόλεις, να είναι θεμελιώδης για τη σύνδεσή του με τα κορυφαία διοικητικά τους κτήρια.⁴⁷⁵ Στην περίπτωση βέβαια της Άνδρου, καταλυτικό ρόλο για την εγκαθίδρυση της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου στο Βουλευτήριο, κατά τον 4^ο αι. π.Χ., φαίνεται να έπαιξε και πάλι η σαφής επιρροή της Αθήνας στο νησί.⁴⁷⁶

Το γεγονός πως η λατρεία του Πατρώου ήταν πρωταρχικά αθηναϊκή, μαρτυρείται εξάλλου από τις πηγές (Σχόλ. Αριστοφ. *Νεφέλ.* 1468), υποδεικνύοντας έτσι την αθηναϊκή

⁴⁷⁵ Αναλυτικά βλ. παραπάνω σελ. 164-167.

⁴⁷⁶ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Άνδρου

επίδραση στην εγκαθίδρυσή της στην πόλη, δεδομένης της ένταξης της Άνδρου στη Β΄ Αθηναϊκή Συμμαχία κατά τον 4^ο αι. π.Χ. και της ύπαρξης αθηναϊκής φρουράς στο νησί κατά τα μέσα του αιώνα. Ο μύθος δε που παρουσιάζει τον Ίωνα να προκύπτει από την ένωση του Απόλλωνος με την κόρη του Ερεχθέως Κρέουσα και εξ αυτού να προέρχονται οι πρόγονοι των τεσσάρων φυλών των Αθηναίων και μετέπειτα των υπολοίπων Ιώνων, τον οποίο πραγματεύεται ο Ευριπίδης στην ομώνυμη τραγωδία του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ., είτε ήταν δημιούργημα του ποιητή είτε προϋπήρχε, αποτελούσε ξεκάθαρο χαρτί στα χέρια της αθηναϊκής προπαγάνδας, που διαλαλούσε την αυτοχθονία των Αθηναίων και την πρωτοκαθεδρία τους μεταξύ των Ιώνων. Η ιστορία, λοιπόν, του Απόλλωνος ως γενάρχη των Ιώνων, πρωτίστως όμως γενάρχη των Αθηναίων, που παρουσιαζόταν, τουλάχιστον από την εποχή του Πλάτωνος, ως επεξήγηση του προσωνυμίου Πατρώος που αποδιδόταν στο θεό,⁴⁷⁷ καθιστά την εγκαθίδρυση της λατρείας του Απόλλωνος Πατρώου στο Βουλευτήριο της Άνδρου σαφή ένδειξη της εξάρτησης της πόλης από τους Αθηναίους, η φυσική πρωτοκαθεδρία των οποίων μεταξύ των συμμάχων τους δικαιολογείται από το ρόλο της Αθήνας ως κοιτίδας των Ιώνων.

Σε κάθε περίπτωση, η εγκατάσταση της λατρείας του Πατρώου στο Βουλευτήριο της πόλης συνδέεται άμεσα με τη θέση του Απόλλωνος Πυθίου ως σημαντικότερης πολιτικής θεότητας της Άνδρου και το χαρακτήρα του ως θεού της μαντικής, που τον καθιστούσε κατάλληλη λατρεία για το χώρο του ιδρύματος. Ο συσχετισμός των λατρειών Πυθίου και Πατρώου έκανε δε δυνατή την εγκαθίδρυση στο χώρο του Βουλευτηρίου της σημαντικής αυτής θεότητας, σε εκδοχή που, ωστόσο, υποδείκνυε τον αθηναϊκό έλεγχο, ακριβώς όπως μαρτυρούσε και η λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος στο Βουλευτήριο της Δήλου. Και στις δύο περιπτώσεις τα Βουλευτήρια των πόλεων που βρίσκονταν υπό αθηναϊκή επιρροή, τέθηκαν, λοιπόν, υπό την προστασία θεών, που σχετίζονταν με τις ιδιαίτερες παραδόσεις τους, έχοντας παράλληλα χαρακτήρα που συμφωνούσε με τη φύση των ιδρυμάτων, συνδέονταν όμως πρωτίστως με την Αθήνα. Σαν για να εξασφαλιστεί, πως οι θεοί που θα προστάτευαν τις εργασίες της Βουλής της κάθε πόλης, θα επαγρυπνούσαν πρωτίστως, ώστε οι αποφάσεις της να συμφωνούν με τα αθηναϊκά συμφέροντα.

⁴⁷⁷Σχετικά βλ.: Αρποκρ. *Απόλλων Πατρώος*. Σχόλ. Αριστοφ. *Νεφ.* 1468 a.b. Σχόλ. Αριστοφ. *Όρνιθ.* 1527. Αριστοτ. *Αθην. Πολιτ.* απόσπ. 1. Πλάτ. *Ευθύδ.* 302c-d. Πρβλ.: Σχόλ. Πλάτ. *Ευθύδ.* 302d.

Ολοκληρώνουμε την εξέταση των σημαντικών τοπικών θεοτήτων που συνδέονται με τα Βουλευτήρια των πόλεων και έχουν χαρακτήρα που συνάδει με την ιδιαίτερη φύση των ιδρυμάτων, με τη λατρεία του Διός Σωτήρος, το άγαλμα του οποίου ήταν στημένο μπροστά από το Βουλευτήριο της Καλαυρείας, σύμφωνα με επιγραφές του 3^{ου} αι. π.Χ. Αποτελούσε δε σημαντική θεότητα της περιοχής, εφόσον πανάρχαιο ιερό του θεού μαρτυρείται από τον Πausanία στην Αγορά της Τροιζήνας, στην οποία ανήκε η Καλαυρεία μέχρι την ανεξαρτητοποίησή της κατά τον ύστερο 4^ο αι. π.Χ. Πέραν, ωστόσο, της τοπικής παράδοσης, ο Ζεύς Σωτήρ ως φύλακας των πολιτικών κοινοτήτων από φυσική και πολιτική καταστροφή, πολιτική αναταραχή και πόλεμο συνιστούσε ενδεδειγμένη λατρεία για την Αγορά της νεοσύστατης πόλης αλλά και για το συσχετισμό με το Βουλευτήριο της Καλαυρείας, στο εσωτερικό του οποίου λαμβάνονταν σημαντικές αποφάσεις που θα καθόριζαν το μέλλον της. Εκτός δε από την Τροιζήνα η λατρεία του απαντάται σε πλήθος Αγορών, όπως στις Ερυθρές, την Πέργαμο, τη Μεσσήνη, την Κορώνη, το Αίγιο και τη Μεγαλόπολη, αποτελώντας ένα ακόμα παράδειγμα εντοπισμού των ίδιων λατρειών στις Αγορές και τους χώρους των Βουλευτηρίων.⁴⁷⁸

4)Λατρείες σημαντικών θεοτήτων των πόλεων, η σύνδεση των οποίων με τα Βουλευτήρια οφείλεται σε μια ποικιλία αιτίων.

Περνώντας, τώρα, σε άλλες λατρείες τοπικών θεοτήτων, που σχετίζονται με μια πληθώρα Βουλευτηρίων για μια ποικιλία αιτίων, σαφή αθηναϊκή επιρροή καταδεικνύει και η επιλογή των θεών, στους οποίους ορκίζονταν οι Ερυθραίοι βουλευτές πριν από την ανάληψη των καθηκόντων τους, σύμφωνα με ψήφισμα του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴⁷⁹ Η τελετουργική ορκωμοσία, που πραγματοποιείτο κατά τη διάρκεια θυσίας, λάμβανε πιθανότατα χώρα στο εσωτερικό ενός Βουλευτηρίου, η ύπαρξη του οποίου εικάζεται, βάσει και της επιγραφικής αναφοράς της Βουλής της πόλης ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Το αθηναϊκό ψήφισμα, που αφορά στην αναδιοργάνωση της Βουλής των Ερυθρών κατά το παράδειγμα της αθηναϊκής Βουλής, μαρτυρεί δε τον όρκο των Ερυθραίων βουλευτών στο Δία, τον Απόλλωνα και τη Δήμητρα, ο οποίος εμπεριείχε μια δήλωση υποτέλειας στο

⁴⁷⁸Για το χαρακτήρα του Διός Σωτήρος και τη συνήθη τοποθέτηση της λατρείας του στις Αγορές των πόλεων βλ.: Henrichs 2010, 920. Graf 1996, 1638. Schwabl 1972. Farnell I 1896, 60-61 και σημ. 128, ιδιαίτερα 128e (Μεσσήνη, Κορώνη), 128h (Αίγιο), 128k (Μεγαλόπολη), 128t (Πέργαμος). Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 15-16 (Δήλος), 65 σημ. 173 (Ερυθρές), 135 (Πέργαμος). Και για ένα βωμό του Διός Σωτήρος στο εσωτερικό του Δελφινίου της Μιλήτου βλ.: Gorman 2001, 174. Για τη σύνδεση, τέλος, του θεού με το Βουλευτήριο της Καλαυρείας βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Καλαυρείας.

⁴⁷⁹Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Ερυθρών (κλασικοί χρόνοι).

Δήμο των Αθηναίων («ὀμνύναι... οὐκ ἀπο [στέ]σομα[ι] Ἀ[θηναίων τῷ πλέθος ...»). Η δήλωση αυτή αναφέρεται, μάλιστα, και στο σύγχρονο ὄρκο του Δήμου των Ερυθραίων, ο οποίος επικαλείτο τους ίδιους ακριβῶς θεούς.

Ο Ζεὺς, ο Απόλλων και η Δημήτηρ αποτελούσαν σημαντικές λατρείες των Ερυθρών και η επιλογή τους ως εποπτῶν των ὀρκων της Βουλῆς και του Δήμου συμφωνεῖ με το γενικότερο χαρακτήρα τους. Ο Ζεὺς, που θεωρεῖτο η πηγὴ του δικαίου, ἦταν ο θεὸς που, ως ἐπὶ το πλείστον, επικαλούνταν οἱ Ἕλληνες για την ἐπιτήρηση των ὀρκων τους, εἴτε μεμονωμένα εἴτε ἀπὸ κοινού με ἄλλους θεούς, πρώτος μεταξύ των οποίων συνήθως αναφερόταν.⁴⁸⁰ Ο Απόλλων, πάλι, ἦταν ο κατεξοχὴν θεὸς θεσμοθέτης, ἐμπνευστὴς των νόμων και δι' αὐτοῦ προστάτης της πολιτικῆς οργάνωσης.⁴⁸¹ Ἦταν, ἐπομένως, εὐλογία η επιλογή του ως ἐπόπτη των ὀρκων που ἐπαίρναν τα βασικά πολιτικά ὄργανα των Ερυθρών, μέσα στο πλαίσιο της καθοδηγούμενης ἀπὸ την Αθήνα ἀναδιοργάνωσης του πολιτεύματος. Η Δημήτηρ, τέλος, ως προστάτιδα της γεωργίας ἀλλὰ και της γονιμότητας των γυναικῶν, ἀντιπροσώπευε τη γενεσιουργὸ δύναμη της φύσης, χάρις στην οποία καθίστατο δυνατὴ η διατήρηση και η ευημερία της πολιτικῆς κοινότητας.⁴⁸² Ἔτσι, η πιθανὴ παραβίαση του ὀρκου που ἐπέβλεπε η θεά, ἐπέσυρε την ἀπειλὴ της καταστροφῆς, τόσο των φυσικῶν πόρων, ὅσο και του ἴδιου του ἀνθρώπινου δυναμικοῦ της πόλης.

Εἶναι, ἐντούτοις, χαρακτηριστικὸ, πὼς οἱ προαναφερθέντες θεοὶ ταυτίζονται με αὐτοὺς που επικαλούνταν οἱ Αθηναῖοι στον ἠλιαστικὸ ὄρκο ἀλλὰ και σε ἄλλες σημαντικῆς ορκωμοσίες.⁴⁸³ Η ἐπίκληση των ἰδίων θεοτήτων, που ἐπόπτευσαν τους

⁴⁸⁰Σχετικὰ βλ. παραπάνω σελ. 153 και σημ. 423, 162 και σημ. 449.

⁴⁸¹Σχετικὰ βλ. παραπάνω σελ. 163 και σημ. 451-452.

⁴⁸²Σχετικὰ με το χαρακτήρα της θεᾶς ως εισηγήτριας της καλλιέργειας των σιτηρῶν και προστάτιδας της γεωργίας ἀλλὰ και ως προστάτιδας των γυναικῶν και του ἰδιαίτερου ρόλου τους για τη διαιώνιση της κοινότητας βλ.: Graf 2004, 235-240. Burkert 1993, 338-341, 496-502, 585-587.

⁴⁸³Σχετικὰ με την ἐπίκληση της συγκεκριμένης θεϊκῆς τριάδας στον ἠλιαστικὸ ὄρκο βλ.: Canevaro 2013, 180. Boegehold κ.α. 1995, 27, 186-187 testim. 171-172. Και για την ἐπίκλησή της σε ἄλλες ορκωμοσίες βλ.: Burkert 1993, 513. Cook 1925, 729-730 [Ο Ιούλιος Πολυδεύκης ἀναφέρει ως ἐπόπτες του ἠλιαστικοῦ ὀρκου τον Απόλλωνα Πατῶο, τη Δημήτρα και το Δία Βασιλέα (Boegehold testim. 171), ἀλλοῦ, ὡστόσο, ἀναφέρονται ο Ζεὺς, η Δημήτηρ και ο Ἥλιος (Boegehold testim. 172. Πρβλ.: Δημοσθ. *Κατὰ Ἀριστογείτονος Α'* 151: Ζεὺς, Ποσειδῶν, Δημήτηρ, σε ἓνα ἀπόσπασμα, ἐντούτοις, που, ὅπως ἀποδεικνύεται στον Canevaro 2013, 173-180, εἶναι πλαστὸ και ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη). Ο Burkert θεωρεῖ, πὼς στην ἐπίκληση αὐτῆ συνδυαζόταν ο Ζεὺς, ως κατεξοχὴν ἐπόπτης των ὀρκων, με τον Απόλλωνα, που λατρευόταν ἀπὸ τις πατριαρχικῆς οικογενειακῆς ἐνώσεις των φρατριῶν, και τη Δημήτρα, που λατρευόταν ἀπὸ τις γυναῖκες στα Θεσμοφόρια. Ο Cook, πάλι, πὼς ο Ζεὺς και ο Απόλλων αποτελούσαν τους πατρογονικοὺς θεοὺς της αθηναϊκῆς ἀριστοκρατίας, δεδομένης της ἐρώτησης «...εἶ ἔστιν αὐτῷ Ἀπόλλων Πατῶος και Ζεὺς Ἐρκεῖος και ποῦ ταῦτα τὰ ἱερά ἔστιν.» κατὰ τη δοκιμασία των ἀρχόντων (Ἀριστοτ.

αθηναίους δικαστές στην άσκηση των καθηκόντων τους, και για την επιτήρηση του όρκου της Βουλής και του Δήμου των Ερυθραίων δεν μπορεί, λοιπόν, παρά να αποτελεί αθηναϊκή επίδραση, δεδομένης της διαπιστωμένης ανάμειξης της Αθήνας στην πολιτική ζωή των Ερυθρών. Σε κάθε περίπτωση, η καταλληλότητα των θεών ως εποπτών των όρκων των Ερυθραίων συνδέεται άμεσα με τη σημασία της λατρείας τους στην ίδια την πόλη των Ερυθρών, καθώς διαφορετικά η επίκλησή τους δεν θα ήταν δεσμευτική. Εξ ου και στις συνθήκες μεταξύ πόλεων-κρατών, έκαστο μέλος της συμφωνίας ορκιζόταν το μέγιστο επιχώριο όρκο.⁴⁸⁴ Και στην περίπτωση των Ερυθρών, λοιπόν, η αθηναϊκή επιρροή διαφαίνεται από την επιλογή των θεοτήτων που επόπτευαν τους όρκους των πολιτικών οργάνων, οι οποίες λατρεύονταν μεν ιδιαίτερος στην πόλη, ήταν όμως ταυτοχρόνως σημαντικές και για τους αθηναίους επικυριάρχους, ακριβώς όπως η Αθηνά Πολιάδα και ο Απόλλων Πατρώος λατρεύονταν στα Βουλευτήρια της Δήλου και της Άνδρου, πόλεων όπου ο αθηναϊκός έλεγχος ήταν έκδηλος.

Μια ιδιαίτερη περίπτωση που εντάσσεται στην υπό εξέταση κατηγορία λατρειών, είναι αυτή της Μητρός των Θεών στο Παλαιό Βουλευτήριο των Αθηνών, που χρησίμευε ως έδρα του Αρχείου της Βουλής από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., όταν μεταφέρθηκαν οι συνεδριάσεις του πολιτικού οργάνου στο παρακείμενο Νέο Βουλευτήριο. Η εγκαθίδρυση της λατρείας της θεάς ανάγεται στην ίδια περίοδο, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία σύνδεσής της με το καθεαυτό Βουλευτήριο, παρά μόνο με το χώρο του Αρχείου του, ενώ δεν μαρτυρείται στην περιοχή πριν από τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. Μας αφορά δε για όσο το παλαιό κτήριο φιλοξενούσε κυρίως το Αρχείο της Βουλής, συνιστώντας ένα είδος παραρτήματος του Βουλευτηρίου, δηλαδή για τον ύστερο 5^ο και τον 4^ο αι π.Χ., καθώς από τον 3^ο αι. π.Χ. και εξής στο ίδρυμα φυλασσόταν πια ένα πλήθος εγγράφων, ασχέτων με τη δραστηριότητα του πολιτικού οργάνου. Η ονομασία Βουλευτήριο δεν

Αθην. Πολιτ. 55.3, Πολυδ. *Όνομαστ.* 8.85.), ενώ η προσθήκη της Δήμητρος προέκυψε μετά την προσθήκη της Ελευσίνας στην αθηναϊκή επικράτεια. Βάσει, ωστόσο, κάποιων παραδόσεων περί της αυτοχθονίας των Αθηναίων (Σχόλ. Πλάτ. *Ευθύδ.* 302d), που ήθελαν τους πρώτους εξ αυτών να αποτελούν τέκνα του Ηλίου και της Γης και λόγω της ταύτισης του Ηλίου με τον Απόλλωνα ο τελευταίος να θεωρείται Πατρώος των Αθηναίων, μπορεί η επίκληση της Δήμητρος και του Απόλλωνος Πατρώου/Ηλίου να αφορά στους θεούς γεννήτορες των Αθηναίων, με τη Δήμητρα να παίρνει τη θέση της Γης, συσχετισμός που απαντάται και στον Ευριπίδη (*Βάκχες*, στιχ. 275-277). Η επίκληση του Διός, του Ηλίου και της Γης μαρτυρείται εξάλλου σε ορκωμοσίες διαφόρων πόλεων, ακολουθώντας την επική παράδοση, που ήθελε την επίκληση και στοιχείων που εκπροσωπούσαν τη φύση, όπως του ηλίου, της γης, ποταμών κ.λ.π. (Σχετικά με αυτού του είδους τις ορκωμοσίες βλ.: Burkert 1993, 513. Cook 1925, 728-729)].

⁴⁸⁴Σχετικά βλ.: Θουκ. *Ιστορία* 5.18.9, 5.47.8, 5.104.4

χρησιμοποιείται δε πλέον και γι' αυτό το κτήριο, έχοντας αντικατασταθεί πλήρως από τον όρο *Μητρώο*, που εμφανίστηκε σταδιακά από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής.⁴⁸⁵

Βάσει των αναφορών των πηγών και των εικονογραφικών χαρακτηριστικών του αγάλματός της, όπως αποδίδονται στα αναθηματικά ανάγλυφα που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή, η θεά μοιάζει να αποτελούσε εξελληνισμένη μορφή της φρυγικής Κυβέλης, που συγγεόταν εδώ με τη Ρέα. Η Μήτηρ των Θεών, που είχε στοιχεία της φρυγικής Κυβέλης (*Matar Kubeleya/Kubileya*) και αγαπούσε τον ήχο των τυμπάνων, το ουρλιαχτό των αγρίων ζώων και τα κατάφυτα όρη, εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ελληνική λογοτεχνία κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, στον Ομηρικό ύμνο *Εἰς Μητέρα Θεῶν* και στον Πίνδαρο (*Διθύρ.* 2.9-11). Στην αττική λογοτεχνία περιστασιακές αναφορές στη Μητέρα/Κυβέλη και την οργιαστική λατρεία της απαντώνται στα έργα του Κρατίνου, *Δραπέτιδες* και *Θράσσαι* (*CAF*: Κρατίνος, απόσπ. 62, 82), και του Ευριπίδη, *Ιππόλυτος* (στιχ. 141-149) και *Κρήτες* (Austin 1968, απόσπ. 79), κατά το γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., αλλά και στις *Ορνιθες* του Αριστοφάνη (στιχ. 746, 874-876), το 414 π.Χ. Η λατρεία της θεάς φαίνεται, ωστόσο, να έχει πλήρως εμπεδωθεί κατά τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., οπότε παρουσιάζεται συγγεόμενη με τη Δήμητρα στην *Ελένη* του Ευριπίδη (στιχ. 1301-1368), τη Ρέα και τη Γαία στο *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή (στιχ. 391-402) και τη Ρέα στις *Βάκχες* του Ευριπίδη (στιχ. 58-59, 78-79).

Τα πρώτα ίχνη της λατρείας της εξελληνισμένης Κυβέλης στην Αττική εντοπίζονται κατά τους αρχαϊκούς χρόνους και αφορούν μάλλον σε ιδιωτικά αφιερώματα και τοπικά ιερά (π.χ. ένα μαρμάρινο αγαλματίδιο της θεάς από την Ακρόπολη, ένα πήλινο ειδώλιο της θεάς με ένα λιοντάρι στην αγκαλιά της, προερχόμενο από την Ακρόπολη και βρισκόμενο σήμερα στο Βερολίνο, και μια πιθανή ανάγλυφη απεικόνισή της σε ιερό σπήλαιο της Βάρης). Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα ιερό της Κυβέλης, που ανακαλύφθηκε προσφάτως στο Φάληρο, η ίδρυση του οποίου τοποθετείται στον ύστερο 6^ο/πρώιμο 5^ο αι. π.Χ., με τη λειτουργία του να εκτείνεται ως τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. Το ιερό ερμηνεύεται ως χώρος ιδιωτικής λατρείας σε μια περιοχή που κατοικούσε πλήθος μετοίκων, οργανωμένων σε θιάσους και οργεωνικά σωματεία, όπου και τοποθετούνται τα μεταγενέστερα ιδιωτικά ιερά της θεάς στο Μοσχάτο και τον Πειραιά. Η λατρεία της Κυβέλης ήταν, άλλωστε, ήδη διαδεδομένη στις πόλεις της Ιωνίας από τις αρχές του 6^{ου}

⁴⁸⁵ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήρια Αθηνών.

αι. π.Χ., εισήχθη, κατά την παράδοση, στη Θήβα από τον Πίνδαρο, ενώ έγινε γνωστή, τόσο στην Πελοπόννησο, όσο και σε αποικίες της Κάτω Ιταλίας, κατά τον ίδιο αυτό αιώνα.⁴⁸⁶

Απ' όλα τα παραπάνω συμπεραίνεται, πως η ιδιωτική λατρεία της Μητρός/Κυβέλης εισήχθη στην Αττική κατά τους αρχαϊκούς χρόνους αλλά έγινε ευρέως αποδεκτή κατά τον ύστερο 5^ο αι. π.Χ., περίοδο γνωστή για την επικράτηση στην πόλη νέων ανατολικών και άλλων λατρειών. Ήταν τότε, που οι συνέπειες του Πελοποννησιακού πολέμου και ο φοβερός λοιμός φαίνεται να κλόνισαν την εμπιστοσύνη των Αθηναίων στους πατρογονικούς θεούς και να τους έστρεψαν προς νέες λατρείες, που προσέφεραν παρηγοριά από τα δεινά του πολέμου.⁴⁸⁷ Παρ' όλη, ωστόσο, τη διάδοση της λατρείας της Κυβέλης, είναι δύσκολο να δεχθεί κανείς την εγκατάσταση μιας εξελληνισμένης μεν, πλην όμως ανατολικής, λατρείας με σαφή οργανιστικά χαρακτηριστικά σε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά ιδρύματα των Αθηνών, για οποιοδήποτε λόγο. Εξ αυτού συμπεραίνεται, μάλλον, πως η θεά του Παλαιού Βουλευτηρίου αποτελούσε στην πραγματικότητα μια γηγενή θεά Μητέρα, η δημόσια λατρεία της οποίας εντοπίζεται, τουλάχιστον από το άμισό του 5^{ου} αι. π.Χ., στο εν Άγραις *Μητρώο* των Αθηνών,⁴⁸⁸ η οποία συγχωνεύτηκε με τη λατρεία της Μητρός/Κυβέλης, με τα βαθύτερα αίτια της εγκατάστασής της στο χώρο του Παλαιού Βουλευτηρίου να παραμένουν αδιευκρίνιστα.

Στον ελλαδικό χώρο η μορφή της *θεικής Μητρός* ανάγεται εξάλλου στη μινωική-μυκηναϊκή παράδοση, καθώς μια τέτοια θεά αναφέρεται ήδη σε πινακίδα της Γραμμικής Β στην Πύλο, ενώ ο τίτλος της Μητρός απετέλεσε κατόπιν ίδιον θεοτήτων, όπως η Γαία,

⁴⁸⁶Σχετικά με τα ίχνη της λατρείας της θεάς στην Αττική από τους αρχαϊκούς χρόνους και εξής βλ.: Πετριτάκη 2009, 467-469 (για το ιερό του Φαλήρου). Βικέλα 2001, 58-59, 61. Parker 1996, 188-193 και σημ. 131, 134, 136-138, 140-141, 144-148. Shear 1995, 173-178. Και για τη διάδοση της λατρείας της θεάς στον ελληνικό κόσμο βλ. παραπάνω σημ. 69.

⁴⁸⁷Σχετικά με τη διάδοση νέων λατρειών στην Αθήνα κατά το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. βλ.: Shear 1995, 174-175.

⁴⁸⁸Θυσίες στη Μητέρα εν Άγραις μνημονεύονται σε επιγραφή του 480-460 π.Χ. (IG I³ 234, 5), οι *ταμίες* της πόλης καταγράφουν χρήματα που ανήκουν στη θεά, σε επιγραφή του 429/8 (IG I³ 383, 50) και οι *λογιστές* δάνεια του κράτους από το ιερό της σε επιγραφή του 423/2 π.Χ. (IG I³ 369, 91). Οι παλαιότερες αντίστοιχες επιγραφές που υποδηλώνουν τη δημόσια λατρεία της Μητρός των Θεών στην Αγορά των Αθηνών, προέρχονται από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως για παράδειγμα ο νόμος που προέβλεπε πως τα κίβδηλα νομίσματα έπρεπε να αποδίδονται στη θεά (SEG 26.72). Σχετικά βλ.: Parker 1996, 188-189 και σημ. 132-133. Shear 1995, 172 και σημ. 35-36.

η Ρέα και η Δημήτηρ.⁴⁸⁹ Ειδικά δε στο εν Άγραις *Μητρώο* η Μήτηρ συνδεόταν με τη λατρεία της Δήμητρος, καθώς το ιερό της αποτελούσε το χώρο, όπου πραγματοποιούνταν τα *Μικρά Μυστήρια*, προκαταρτικό στάδιο για τη συμμετοχή των πιστών στα *Μεγάλα Μυστήρια* της Ελευσίνας. Η έλλειψη οργανιστικών στοιχείων στη λατρεία της Μητρός των Θεών στην Αγορά συνάδει, εξάλλου, προς ένα τέτοιο συμπέρασμα, παρ' όλο που η θεά ταυτιζόταν κατόπιν με αυτήν που λατρευόταν ιδιωτικά και με εντονότερο τρόπο από ομάδες πολιτών και μετοίκων.

Σε κάθε περίπτωση, η προϋπαρξή της στην περιοχή θα αποτελούσε μια καλή αιτιολογία για τη σύνδεσή της με το ίδρυμα. Πέραν, ωστόσο, του υστεροαρχαϊκού ναόσχημου οικοδομήματος, που εντοπίστηκε στα βόρεια του Παλαιού Βουλευτηρίου, ο θρησκευτικός χαρακτήρας του οποίου είναι αμφισβητούμενος, ελλείπει βωμού ή άλλων στοιχείων, εκτός της κάτοψης του κτηρίου, που να τον επαληθεύουν, δεν υφίστανται στοιχεία λατρείας της στην περιοχή παλαιότερα του 4^{ου} αι. π.Χ., με εξαίρεση το μαρτυρούμενο λατρευτικό άγαλμα της θεάς, που τοποθετείται στον ύστερο 5^ο αι. π.Χ. Έτσι, η σύνδεση της λατρείας της θεάς με το Παλαιό Βουλευτήριο οφείλεται, στην πραγματικότητα, σε άγνωστες αιτίες, με τον ιδρυτικό μύθο να θεωρείται από πολλούς ερευνητές, ως επί το πλείστον, πλασματικός και μεταγενέστερος και τη μορφή της Μητρός των Θεών, που συγγεόταν εδώ με τη Ρέα, με την απεικόνισή της να ταυτίζεται, ωστόσο, με αυτήν της Κυβέλης, να μην εμφανίζει συγκεκριμένες ιδιότητες ή ανάλογη θέση στο πάνθεον της πόλης, που να εξηγούν το ρόλο της ως θεματοφύλακα του Αρχείου της Βουλής και κατ' επέκταση του κράτους, παρ' όλο που *Μητρώα* φιλοξενούσαν Αρχεία και σε άλλες πόλεις, το ίδιο όμως όπως και ιερά άλλων θεοτήτων.⁴⁹⁰

Σημαντικές λατρείες της πόλης φαίνεται να ήταν και οι θεοί, που μαζί με τον Απόλλωνα απεικονίζονταν στον ανάγλυφο βωμό του Βουλευτηρίου της Πριήνης.⁴⁹¹ Ξεκινώντας από τον Ασκληπιό, επισημαίνεται πως μεγάλο ιερό που συνδέεται πιθανότατα με το θεό, ανακαλύφθηκε στα ανατολικά της Αγοράς της πόλης, με την απόδοσή του στον Ασκληπιό να βασίζεται σε επιγραφή των μέσων του 3^{ου} αι. π.Χ., που εντοπίστηκε στην περιοχή του και προέβλεπε την αναγραφή της στο ιερό του θεού.

⁴⁸⁹Σχετικά βλ.: Βικέλα 2001, 44 και σημ. 17. Parker 1996, 189 και σημ. 133. Burkert 1993, 375-377.

⁴⁹⁰Σχετικά με την ύπαρξη Αρχείων στα *Μητρώα* άλλων πόλεων (π.χ. στις Ερυθρές, την Κολοφώνα και τη Σμύρνη) βλ. παραπάνω σημ. 89. Και για την ύπαρξη Αρχείων στα ιερά άλλων θεοτήτων βλ.: Valavanis 2002, 224 και σημ. 11, 241 και σημ. 80.

⁴⁹¹Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Πριήνης.

Νομίσματα των ρωμαϊκών χρόνων που απεικονίζουν τον Ασκληπιό, φανερώνουν, επιπλέον, την ιδιαίτερη σημασία του θεού για την Πριήνη. Ο Ερμής, πάλι, που απεικονιζόταν επίσης στο βωμό του Βουλευτηρίου, διέθετε βωμό στο κέντρο της Αγοράς, ενώ έχουν βρεθεί και αναθήματα των *αγορανόμων* σε αυτόν, χρονολογούμενα στον 4^ο και 3^ο αι. π.Χ. Είναι εξάλλου γνωστός ο χαρακτήρας του θεού ως προστάτη του εμπορίου και συχνή η σύνδεσή του με τις Αγορές των πόλεων, όπου στήνονταν αγάλματα, ερμαϊκές στήλες και βωμοί του, με τον Ερμή να λατρεύεται εκεί ως πάτρωνας των εμπόρων και επόπτης της εμπορικής δραστηριότητας, έχοντας προσωνύμια, όπως Αγοραίος, Κερδώος, Κερδέμπορος κ.λ.π.⁴⁹²

Στον Ερμή ήταν αφιερωμένο, επιπλέον, και το ανάθημα ενός *γυμνασιάρχου*, που χρονολογείται στον ύστερο 4^ο αι. π.Χ., υποδεικνύοντας έτσι τη σύνδεση του θεού και με τα Γυμνάσια της Πριήνης και κατ' επέκταση τη διαπαιδαγώγηση των μελλοντικών πολιτών, χαρακτηριστική ιδιότητα του Ερμή απαντώμενη σε ένα πλήθος πόλεων. Είναι, άλλωστε, συνήθης η λατρεία του θεού ως Αγωνίου ή Εναγωνίου, θεϊκού επόπτη των αγώνων, που παραδίδεται σε μια σειρά φιλολογικών και επιγραφικών μαρτυριών από τους αρχαϊκούς χρόνους και εξής, καθώς και η τοποθέτηση βωμών, ερμών και αγαλμάτων του σε Γυμνάσια, Παλαιστρες και Στάδια, όπου λατρευόταν με αυτό ή άλλα σχετικά επίθετα (ως Δρόμιος, Παλαιστρίτης, Επιτέρμιος, Τύχων κ.λ.π.). Σε αρκετές δε πόλεις, όπως ο Φενεός, η Αθήνα και η Τέως, αγώνες *παιδων* ή *εφήβων*, τα επονομαζόμενα *Έρμαια*, οργανώνονταν προς τιμήν του.

Η σύνδεση αυτή του Ερμή με τους αθλητικούς αγώνες, που οδήγησε στη λατρεία του στο χώρο των Γυμνασίων, φαίνεται να σχετίζεται αρχικά με την ιδιότητά του ως θεού της ταχύτητας, που απηχείται ήδη στα έπη, ενώ σε μεταγενέστερες πηγές αναφέρεται και ως ιδρυτής των αγώνων της πάλης. Ο χαρακτήρας του Ερμή ως θεού των ορίων και της υπέρβασής τους ήταν επίσης καθοριστικός για την αναγωγή του σε επόπτη της *εφηβείας*, ενώ ως προστάτης των *εφήβων* αναφέρεται ήδη στην Ιλιάδα (Ω 347) και την Οδύσσεια (κ 278). Συνήθης στα Γυμνάσια ήταν, επιπλέον, η λατρεία του ως Λογίου, εισηγητή του ορθού λόγου, η οποία και συνδεόταν με τη γενικότερη εκπαίδευση που λάμβαναν οι νέοι στο χώρο των εν λόγω ιδρυμάτων. Η παράδοση, τέλος, που του απέδιδε

⁴⁹²Σχετικά με τη λατρεία του Ερμή ως θεού του εμπορίου και τη σύνδεσή του με τις Αγορές των πόλεων βλ.: Dickenson 2017, 97-98 και σημ. 213, 216. Auffarth 2002, 356. Eitrem 1913, 777-778. Wentzel 1894, 881-882. Scherer 1890, 2381-2382.

την εφεύρεση της λύρας, οδήγησε στη λατρεία του ως προστάτη της μουσικής παιδείας και επόπτη των σχετικών αγώνων.⁴⁹³

Στο ρόλο αυτό του θεού-προστάτη των Γυμνασίων ο Ερμής συνεπικουρείτο συνήθως από τον Ηρακλή, την τέταρτη θεότητα που απεικονίζεται στο βωμό του Βουλευτηρίου της Πριήνης, ο οποίος ευλόγως συσχετίζεται με τα Γυμνάσια της πόλης. Η σύνδεση του Ηρακλή με τα ιδρύματα αποτελούσε, εξάλλου, πανελλήνιο φαινόμενο, όπου ο θεοποιημένος ήρωας λατρευόταν συνήθως ως Εναγώνιος ή με άλλα σχετικά επίθετα (ως Καλλίνικος, Επίνικος κ.λ.π.), ενώ αγάλματά του ή ερμαϊκές στήλες με κεφαλή Ηρακλή κοσμούσαν παραδοσιακά τους χώρους τους. Ο συσχετισμός του Ηρακλή με τα Γυμνάσια συνδέεται πρωτίστως με τη θεώρησή του ως ήρωα-θεού της δύναμης, το αγωνιστικό πνεύμα του οποίου αντικατοπτρίζεται στους άθλους του, ενώ πρώτος ο Πίνδαρος τον αναφέρει ως ιδρυτή των Ολυμπιακών αγώνων (*Ολυμπ.* 2.3-4, 3.10-22, 6.67-69, 10.43-59). Μεταγενέστεροι συγγραφείς, όπως ο Πausanias (*Ελλάδ. Περιήγ.* 5.7.9, 5.8.4) και ο Αθηναίος (494f, 561d), συνδέουν δε το θεοποιημένο ήρωα με την αθλητική ζωή και τα Γυμνάσια, παρουσιάζοντάς τον ως πρότυπο δύναμης και ανδρείας για τους *εφήβους*. Η λατρεία του, μάλιστα, συνδεόταν σε διάφορες περιοχές με τελετές μύησης των *εφήβων*. Από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής εμφανίζεται δε και ως σύμβολο της ανθρώπινης αρετής, καθώς πρώτα ο Πίνδαρος και κατόπιν οι σοφιστές και οι κυνικοί και στωικοί φιλόσοφοι προέβαλαν την ηθική στάση του και την προσφορά του στην ανθρωπότητα μέσω της πραγματοποίησης των άθλων του.⁴⁹⁴

Ο Ηρακλής μαζί με τον Ερμή αποτελούν, έτσι, τους *κατά παλαιστραν θεούς*, η συλλατρεία των οποίων στα Γυμνάσια μαρτυρείται επιγραφικά ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους, με το φαινόμενο να κορυφώνεται κατά την ελληνιστική περίοδο. Ο συσχετισμός τους δε με τα ιδρύματα οφείλεται πρωτίστως στη σύνδεσή τους με τη γυμναστική και στρατιωτική εκπαίδευση των μελλοντικών πολιτών. Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό, πως η συμπεριλαμβανόμενη εγκαθίδρυση αυτών των λατρειών, σε συνδυασμό με αυτήν του Ασκληπιού, στο Βουλευτήριο της Πριήνης έγκειται προφανώς στην ιδιαίτερη σημασία τους για την πολιτική και οικονομική ζωή αλλά και τη θρησκευτική παράδοση

⁴⁹³Σχετικά με τη λατρεία του Ερμή στα Γυμνάσια βλ.: Καζακίδη 2011, 66-67, 69, 80-92, 125-142, 145-146. Baudy 2005, 217. Burkert 1993, 335-336. Delorme 1960, 338 κ.εξ. Scherer 1890, 2367-2369.

⁴⁹⁴Σχετικά με τη λατρεία του Ηρακλή στα Γυμνάσια βλ.: Καζακίδη 2011, 67-69, 80-82, 92-102, 142-146. Graf 2005 ("Heracles"), 160. Burkert 1993, 438. Delorme 1960, 338 κ.εξ.

της πόλης, γεγονός που τις καθιστούσε κατάλληλες για την εγκατάστασή τους σε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά ιδρύματα της Πριήνης, όπου λαμβάνονταν οι αποφάσεις που καθόριζαν εν πολλοίς τη ζωή της.

Αντίστοιχη σημαντική λατρεία της πόλης είναι και η Αθηνά στην περίπτωση της Κνίδου, όπου συνδέεται πιθανότατα με το Βουλευτήριο, βάσει του αναθήματος του γραμματέα της Βουλής, Αγία, στην Αθηνά Νικηφόρο και την Εστία Βουλαία κατά το άμισό του 2^{ου} αι. π.Χ.⁴⁹⁵ Την ιδιαίτερη σημασία της Αθηνάς για την Κνίδα φανερώνουν ένας βωμός αφιερωμένος στη θεά αλλά και οι αναθηματικές επιγραφές του 4^{ου}, 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ., που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία της πόλης. Ο χαρακτήρας της Αθηνάς, ως προστάτιδας της πολιτικής δραστηριότητας αλλά και της πολιτικής κοινότητας εν γένει, είναι εξάλλου γνωστός και από αλλού⁴⁹⁶ και αυτή της η ιδιότητα, σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη θέση της στη θρησκευτική παράδοση της Κνίδου, θα την καθιστούσε ενδεδειγμένη λατρεία για το χώρο του Βουλευτηρίου. Πλην όμως η εκδοχή της ως Νικηφόρου, που έχει μάλλον στρατιωτική χρεία, αποτελεί μια ιδιότυπη επιλογή, εκτός και αν σχετίζεται με κάποιο σημαντικό ιστορικό γεγονός, που οδήγησε στην εγκαθίδρυσή της στο ίδρυμα.

Δεν αποκλείεται, βέβαια, το ανάθημα του γραμματέα της Βουλής να προέρχεται και από την Αγορά της Κνίδου, κοντά στην πιθανολογούμενη θέση της οποίας και εντοπίστηκε. Στην περίπτωση αυτή η αναφορά της Αθηνάς Νικηφόρου θα μπορούσε να σχετίζεται με ένα σημαντικό στρατιωτικό γεγονός στην ιστορία της πόλης, στην ευτυχή έκβαση του οποίου θα είχε κάποια ανάμειξη η Βουλή με τις αποφάσεις της, εξ ου και η αφιέρωση του γραμματέα της στην θεά που έφερε τη νίκη, σε συνδυασμό με αυτή που ενέπνευσε την ορθή κρίση στους βουλευτές. Αυτό, ωστόσο, δεν καθιστά τη λατρεία της Αθηνάς Νικηφόρου απαραίτητα συνδεόμενη με το Βουλευτήριο της πόλης, σε αντίθεση με αυτήν της Εστίας Βουλαίας που, δεδομένης της ιδιότητας του αναθέτη, εικάζεται ευλόγως ότι θα επιχωρίαζε στο ίδρυμα. Η τοποθέτηση δε του αναθήματος του Αγία στην Αγορά θα οφειλόταν στο χαρακτήρα της ως κέντρου της πολιτικής ζωής της Κνίδου και χώρου συνάθροισης των πολιτών, ανεξάρτητα με το που αλλού θα εντοπιζόνταν οι προαναφερόμενες θεότητες. Ένα αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί, εξάλλου, και ο

⁴⁹⁵ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Κνίδου.

⁴⁹⁶ Σχετικά βλ. παραπάνω σελ.160-161.

αναθηματικός βωμός του 1^{ου} αι. π.Χ., που ανακαλύφθηκε στη Νότια Αγορά της Μιλήτου και ήταν αφιερωμένος στον Απόλλωνα Διδυμέα, την Εστία Βουλαία και το Δήμο, λατρείες που ήδη από τον 2^ο αι. π.Χ. συνδέονταν με το Βουλευτήριο της πόλης.⁴⁹⁷

5)Λατρεία ηρώων

Πέραν των διαφόρων θεοτήτων, ένα επιπλέον είδος λατρείας που σχετίζεται με το χώρο των Βουλευτηρίων, είναι η λατρεία των ηρώων, που απαντάται στην περίπτωση του Βουλευτηρίου των Μεγάρων.⁴⁹⁸ Σύμφωνα με την παράδοση της πόλης, που απηχείται στα κείμενα του Πausανία, το Βουλευτήριο των Μεγάρων εγκαθιδρύθηκε πάνω στον τάφο του μυθικού ήρωα Τιμάλκου. Σε άλλο απόσπασμα δε, που αφορά στην ίδρυση του *Αισυμνίου*, εξιστορείται η τοποθέτηση του εν λόγω κτηρίου, που κατόπιν αποκαλείται Βουλευτήριο, πάνω σε τάφους ηρώων. Είτε λοιπόν το *Αισύμνιο* ταυτίζεται με το Βουλευτήριο των Μεγάρων είτε όχι, με τον όρο Βουλευτήριο να έχει στη δεύτερη περίπτωση τη γενικότερη έννοια της έδρας ενός συλλογικού πολιτικού οργάνου, που εδώ θα αποτελούσε το συμβούλιο των *αισιμνατών*, είναι σαφές πως η έδρα της Βουλής των Μεγάρων τοποθετήθηκε εξ αρχής σε χώρο, όπου εντοπιζόταν μία ή περισσότερες ηρωικές ταφές.

Η ίδρυση του Βουλευτηρίου της πόλης μπορεί να αναχθεί στους αρχαϊκούς ή τους κλασικούς χρόνους, δεδομένης της ύπαρξης δημοκρατικού πολιτεύματος στα Μέγαρα κατά τον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ., κατά το γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. αλλά και κατά το μεγαλύτερο μέρος του 4^{ου} αι. π.Χ., αν και οι παλαιότερες μαρτυρίες της Βουλής χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και του Βουλευτηρίου στους ρωμαϊκούς χρόνους. Δεν αποκλείεται, επίσης, το Βουλευτήριο να απετέλεσε αρχικά την έδρα μιας ολιγαρχικής Βουλής, μιας και η πόλη είχε κυρίως ολιγαρχικά πολιτεύματα από τον 7^ο έως τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. Εάν, μάλιστα ταυτίζεται με το *Αισύμνιο*, η ίδρυση του ανάγεται στον 8^ο αι. π.Χ., οπότε ιδρύθηκε και η πόλη-κράτος των Μεγάρων.

Η σύνδεση του σημαντικού αυτού δημόσιου κτηρίου με την ηρωική λατρεία ήδη από την ανέγερσή του είναι εύλογη, αν και δεν έχουμε κανένα στοιχείο για το τελετουργικό της.⁴⁹⁹ Η διατήρησή της δια μέσου των ελληνοιστικών χρόνων θεωρείται,

⁴⁹⁷Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 93 και σημ. 259.

⁴⁹⁸Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Μεγάρων.

⁴⁹⁹Σχετικά με τα είδη λατρευτικής δραστηριότητας προς τιμήν των ηρώων βλ.: Τζαβελοπούλου 2011, 381-384 και σημ. 1977-1993.

πάλι, αναμενόμενη, δεδομένης της συνέχειας της χρήσης του κτηρίου σε μια περίοδο που η πόλη είχε κατά κύριο λόγο δημοκρατικό πολίτευμα, αλλά και των αναφορών του Πausanias, που υποδεικνύουν τη διατήρηση της λατρείας έως και το 2^ο αι. μ.Χ. Το Βουλευτήριο εντάσσεται, μάλιστα, στο πλαίσιο ενός γενικότερου φαινομένου που διαπιστώνεται στα Μέγαρα, όπου ηρωικές ταφές εντοπίζονται σε διάφορα σημεία της πόλης, δημόσια κτήρια, όπως το Πρυτανείο, ιδρύονται πάνω σε τάφους μυθικών ηρώων, ενώ κάποια από τα ηρώα φαίνεται να επιτελούν και διοικητικές λειτουργίες, όπως αυτό του Αλκάθου.

Η τοποθέτηση ηρωικών ταφών εντός ή περίξ διοικητικών κτηρίων και η ταφή επιφανών ή άλλων νεκρών εντός των τειχών αποτελούν χαρακτηριστικά και άλλων δωρικών πόλεων, όπως το Άργος, η Σπάρτη και η Σικυώνα, οι Αγορές των οποίων έβριθαν ηρωικών ταφών, με τη σχετική λατρεία να ενισχύει τους δεσμούς της πολιτικής κοινότητας, προβάλλοντας παράλληλα το ηρωικό παρελθόν των πόλεων-κρατών. Η τοποθέτηση ηρώων στις Αγορές των πόλεων αποτελεί εξάλλου πανελλήνιο φαινόμενο, που εμφανίστηκε για πρώτη φορά κατά τον 8^ο/7^ο αι. π.Χ., αναφέρεται ήδη στα ομηρικά έπη και συνδέεται με τη γέννηση και την εξέλιξη των πόλεων-κρατών.

Ήταν κατά την περίοδο της ίδρυσης των πόλεων-κρατών, που η ανοικοδόμηση των πρώτων Αγορών έφερε στο φως παλαιότερες ταφές, όπου αποδόθηκαν τιμές για να εξευμενιστούν οι νεκροί πρόγονοι. Η προγονολατρεία αυτή αναπτύχθηκε μέσα σε ένα κλίμα δεισδαιμονίας και φόβου για τη δύναμη των χθονίων θεοτήτων και των νεκρών, που επικρατούσε εκείνη την εποχή, το οποίο και ενισχύθηκε από την ανασφάλεια που προκαλούσαν οι ποικίλες εδαφικές, πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις κατά την περίοδο διαμόρφωσης των πόλεων-κρατών. Οι εντοπισμένες ταφές γρήγορα αποδόθηκαν σε ηρωικές μορφές του μυθικού παρελθόντος, η λατρεία των οποίων λειτουργούσε συνεκτικά για τα μέλη της πολιτικής κοινότητας.

Έτσι, σε πόλεις, όπως τα Μέγαρα, η Αθήνα, η Σπάρτη, το Άργος και η Κόρινθος, εγκαθιδρύθηκαν λατρείες μυθικών γεναρχών και άλλων μελών των παραδοσιακών βασιλικών οικογενειών. Παράλληλα, στις Αγορές των πόλεων εισήχθησαν λατρείες πανελληνίων ηρώων, που συνδέονταν με κάποιον τρόπο με την τοπική ιστορία των πόλεων, ηρώων οικιστών, στους οποίους αποδιδόταν η ίδρυση, ο συνοικισμός ή η μεταφορά των πόλεων, καθώς και επωνύμων των πόλεων, των φυλών ή άλλων ενώσεων

των πολιτών. Από τους αρχαϊκούς χρόνους και εξής δε, αυξήθηκε σταδιακά ο αριθμός των ιστορικών προσώπων, όπως οι οικιστές των αποικιών, που αφηρωίζονταν, με τη λατρεία τους να εγκαθιδρύεται επίσης στις Αγορές. Το φαινόμενο αυτό ενισχύθηκε και εμπλουτίστηκε κατά τους κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους.⁵⁰⁰

Η κοινή λατρεία των μυθικών προγόνων, που χρησίμευαν ως παράδειγμα ή προέβαλλαν τα ιστορικά ερείσματα της πολιτικής κοινότητας στην περιοχή, ενίσχυε, λοιπόν, τους δεσμούς των μελών της κοινότητας αυτής και η ένταξή της στο πολιτικό κέντρο του κράτους ήταν εύλογη. Με αυτόν τον τρόπο, η λατρεία των ηρώων, που ήταν περισσότερο από οποιονδήποτε θεό συνδεδεμένοι με την ίδια την υπόσταση της πόλης, τοποθετείτο στο κομβικότερο σημείο του κράτους, λειτουργώντας συνεκτικά και σφυρηλατώντας την κοινή ταυτότητα των πολιτών. Οι ήρωες μετατρέπονταν, έτσι, σε προστάτες της πόλης και επόπτες των κρατικών λειτουργιών, ιδιαίτερα, μάλιστα, με τη σύνδεση της λατρείας τους με επιμέρους διοικητικά κτήρια ή τη χρήση των ηρώων για διάφορες λειτουργίες του κράτους.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Από τους αρχαϊκούς χρόνους και εξής, στις τάξεις των ηρώων που λατρεύονταν στις Αγορές των πόλεων, προστέθηκαν σταδιακά υπαρκτά πρόσωπα, όπως οικιστές, πεσόντες των πολέμων και ανώνυμοι πολεμιστές. Από τους κλασικούς χρόνους, οι πόλεις προχώρησαν στον αφηρωισμό μιας πληθώρας ιστορικών προσώπων, βάσει της ιδιαίτερης προσφοράς τους προς την πατρίδα, όπως τυραννοκτόνων, πεσόντων στρατηγών και πολεμιστών, πανελληνιονικών αθλητών, πολιτικών, νομοθετών, φιλοσόφων και σατυρικών ποιητών, με τις λατρείες τους να τοποθετούνται επίσης στις Αγορές των πόλεων. Κατά τους ελληνοιστικούς δε χρόνους, πέραν των λατρειών επιφανών στρατηγών της Αχαϊκής Συμπολιτείας, που εμφανίστηκαν σε Αγορές πόλεων της Πελοποννήσου, συνήθης στις Αγορές ήταν η εγκαθίδρυση λατρειών πλούσιων πολιτών, που είχαν ευεργετήσει πολλαπλώς την πόλη τους, είτε ενισχύοντάς την οικονομικά σε περιόδους οικονομικής κρίσης είτε αναλαμβάνοντας τη χρηματοδότηση μεγάλων δημόσιων έργων. Το φαινόμενο της απόδοσης ιδιαίτερων τιμών και του, μετά θάνατον συνήθως, αφηρωισμού επιφανών πολιτών, που εμφανίζεται από τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. και εντείνεται από την ύστερη ελληνοιστική περίοδο και εξής, σχετίζεται με τη δύσκολη οικονομική και πολιτική κατάσταση, στην οποία περιήλθαν οι ελληνικές πόλεις μετά την παρακμή των ελληνοιστικών βασιλείων, οπότε και εκπρόσωποι των ανώτερων οικονομικών τάξεων ανέλαβαν ρόλους, που μέχρι τότε προσιδίαζαν στους ελληνοιστικούς ηγεμόνες. Χαρακτηριστικό είναι, τέλος, το γεγονός, πως οι λατρείες των ηρώων, που επιχωρίαζαν κατά τις προηγούμενες περιόδους κυρίως στην περιοχή της Αγοράς, εγκαθιδρύονταν κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους και σε ένα πλήθος άλλων σημείων της πόλης. Σχετικά με τη λατρεία των ηρώων στις Αγορές των πόλεων βλ.: Τζαβελοπούλου 2011 και ειδικά σελ. 381-405. Βλ. επίσης παραπάνω σημ. 145-146.

⁵⁰¹ Χαρακτηριστικές περιπτώσεις διοικητικών κτηρίων που περιείχαν ηρωικές ταφές, αποτελούν το κτήριο των Εφόρων στη Σπάρτη, με τα μνήματα του Αφαρέως και του Επιμενίδη, το Πρυτανείο της Σικυώνας, με τον τάφο του Μελανίππου, και το Πρυτανείο της Μαντινείας, με τον τάφο της Αυτονόης. Παραδείγματα ηρώων που χρησίμευαν για διοικητικές λειτουργίες, είναι το *Θησείο* στην Αθήνα, όπου πραγματοποιούνταν έκτακτες συνεδριάσεις της Βουλής, εκλογές δημοτικών αρχόντων και κάποιες δίκες, το *Μνημείο των Επωνύμων Ηρώων* στην Αθήνα, που χρησίμευε για την προσωρινή ανάρτηση δημοσίων εγγράφων, και το *Αριστοτέλειο* στα Στάγειρα, όπου συνεδρίαζαν οι άρχοντες της πόλης. Σχετικά βλ.: Τζαβελοπούλου 2011, 87-88, 393 και σημ. 2024, 395, 396 και σημ. 2037, 442, 460, 467-468, 476, 511-513.

Στην περίπτωση δε των Μεγάρων, που η έναρξη της ηρωολατρείας συμπίπτει, όπως και αλλού, με την ίδρυση της πόλης-κράτους,⁵⁰² φαίνεται από την ιστορία του *Αισυμνίου*, πως οι ηρωικές λατρείες συνδέθηκαν με σημαντικά διοικητικά κτήρια της πόλης ήδη από τη γέννησή της. Έτσι, οι ήρωες του μυθικού παρελθόντος μετατράπηκαν σε θεματοφύλακες του κράτους, λειτουργώντας ως επόπτες και προστάτες της περαιτέρω λειτουργίας του. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Τίμαλκος και οι άλλοι ήρωες που πιθανόν συνδέονταν με το Βουλευτήριο της πόλης, λειτουργούσαν ως εγγυητές της καλής λειτουργίας της Βουλής, εξασφαλίζοντας το μέλλον των Μεγάρων, με την ηρωολατρεία να επιχωριάζει έτσι σε αμφότερα το Βουλευτήριο και την Αγορά της πόλης.

6) Λατρεία προσωποποιημένων εννοιών.

Εκτός από τη λατρεία των ηρώων, κατά την ύστερη κλασική περίοδο εμφανίζεται και η λατρεία προσωποποιημένων εννοιών στο χώρο των Βουλευτηρίων, η σύνδεση των οποίων με τα ιδρύματα βαίνει αυξανόμενη κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους. Το πρώτο παράδειγμα αποτελεί η λατρεία του Δήμου, το άγαλμα του οποίου είδε ο Πausanίας στο αθηναϊκό Βουλευτήριο, με την εγκαθίδρυσή του να τοποθετείται μάλλον στον 4^ο αι. π.Χ.⁵⁰³ Ήταν τότε, που η τραυματική εμπειρία των ολιγαρχικών εκτροπών που σημειώθηκαν στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., οδήγησε, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, σε μια ενίσχυση του σεβασμού στην πολιτική κυριαρχία του Δήμου, η οποία αντικατοπτρίζεται, τόσο στον αριθμό των απεικονίσεων του στην τέχνη, με χαρακτηριστική την αναπαράστασή του μαζί με το Θησέα και τη Δημοκρατία στη Στοά του Ελευθερίου Διός, όσο και στο πλήθος των απεικονίσεων του στα αττικά ψηφισματικά ανάγλυφα, κυρίως κατά το β' και γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Συχνή είναι, εξάλλου, η ευχή «ἀγαθῆι τύχηι τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων» στα ενεπίγραφα ψηφίσματα της εποχής αλλά και η αναφορά του Δήμου στα δημόσια έγγραφα της περιόδου. Δεδομένης δε της εισαγωγής της παρεμφερούς λατρείας της Δημοκρατίας στην Αγορά των Αθηνών κατά το 333/2 π.Χ. και της προαναφερθείσας τοιχογραφίας στη γειτονική του Βουλευτηρίου Στοά του Ελευθερίου Διός, όπου απεικονίζονταν οι δύο προσωποποιήσεις του Δήμου και της Δημοκρατίας, η οποία και χρονολογείται στα μέσα περίπου του 4^{ου} αι. π.Χ., δεν αποκλείεται η εγκατάσταση του αγάλματος του Δήμου και

⁵⁰² Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 147.

⁵⁰³ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήρια Αθηνών.

κατ' επέκταση η εισαγωγή της λατρείας του στο Βουλευτήριο των Αθηνών κατά την ίδια περίπου περίοδο, παρ' όλο που δεν μαρτυρείται από πηγές των κλασικών χρόνων.

Τα πρώτα ίχνη λατρείας του Δήμου στην Αθήνα τοποθετούνται, εξάλλου, στο άμισό του 5^{ου} αι. π.Χ., οπότε και μαρτυρείται ιερό του Δήμου και των Νυμφών στο λόφο των Νυμφών, σε μια περίοδο που η δημοκρατία έκανε τα πρώτα της βήματα στην πόλη και υπήρχε εύλογος ενθουσιασμός για τη νέα πολιτειακή κατάσταση. Η προσωποποίηση του Δήμου, ωστόσο, εμφανίζεται για πρώτη φορά στην τέχνη μάλλον στους *Ίππης* του Αριστοφάνη, το 424 π.Χ. Έως τους κλασικούς δε χρόνους, η λέξη Δήμος χρησιμοποιείτο άλλοτε για να σημάνει το σύνολο των ενεργών πολιτών και κατ' επέκταση την Εκκλησία του Δήμου και άλλοτε τον απλό λαό (π.χ. Θουκ. *Ιστορία* 2.65.1). Ο αθηναϊκός Δήμος, μάλιστα, περιγράφεται αρκετές φορές με αρνητικό τρόπο, ιδίως κατά το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο Θουκυδίδης, για παράδειγμα, κάνει συχνές αναφορές στην άστατη και εύπιστη φύση του και στο πόσο ήταν εύκολα χειραγωγούμενος από τους πολιτικούς (Θουκ. *Ιστορία* 2.65.4, 4.28.3, 6.60), ενώ στους *Ίππης* του Αριστοφάνη ο Δήμος παρουσιάζεται ως ένας αφελής, γέρος αγρότης, εύπιστος και επιρρεπής στην κολακεία (π.χ. Αριστ. *Ίππης* 1111-1118).⁵⁰⁴ Η ευμετάβλητη δε φύση του Δήμου, που μπορούσε να είναι οξύθυμος αλλά και διαλλακτικός, άδικος αλλά και συμπονετικός, κομψαστής αλλά και ταπεινός, αποδόθηκε εξαιρετικά, κατά τον Πλίνιο, στην απεικόνισή του από τον Παράσσιο, που τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., για την οποία όμως δεν έχουμε περαιτέρω στοιχεία.

Οι αναπαραστάσεις του, ωστόσο, στα ψηφισματικά ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ. τον εμφανίζουν ως ένα ώριμο, γενειοφόρο άνδρα, με μακρύ ιμάτιο πάνω από τον αριστερό του ώμο, άλλοτε όρθιο, κάποιες φορές να κρατά ή να στηρίζεται σε ένα ραβδί, και άλλοτε καθιστό, στον τύπο των απεικονίσεων του Διός και του Ασκληπιού αλλά και κάποιων επωνύμων ηρώων στη ζωφόρο του Παρθενώνα. Στις αναπαραστάσεις αυτές αποτελεί την προσωποποίηση της Εκκλησίας του Δήμου, της ανώτατης αρχής του αθηναϊκού κράτους, και παρουσιάζεται ως ένας τυπικός, ώριμος και σεβάσμιος αθηναίος πολίτης. Αντίστοιχες, πιθανότατα, θα ήταν και οι απεικονίσεις του στην αττική τέχνη της

⁵⁰⁴Για αρνητικές αναφορές στον αθηναϊκό Δήμο βλ. και: [Ξενοφ.], *Αθηναίων Πολιτεία* 1.6, 8, 13.

εποχής, μεταξύ των οποίων εντάσσεται, μάλλον, και το άγαλμα του Δήμου στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου της πόλης.⁵⁰⁵

Σε μια περίοδο που οι πρόσφατες τραυματικές εμπειρίες των ολιγαρχικών καθεστώτων του ύστερου 5^{ου} αι. π.Χ. είχαν οδηγήσει, μετά την αποκατάσταση του πολιτεύματος, σε μια ενίσχυση της προβολής και της πρόθεσης περιφρούρησης της πολιτικής εξουσίας του Δήμου, η τοποθέτηση του αγάλματός του στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου των Αθηνών αποτελούσε μια εύλογη κίνηση και μια ξεκάθαρη έκφραση της θέσης του στην κορυφή του πολιτικού συστήματος. Η απεικόνισή του δε στον τύπο του ώριμου και σεβάσμιου αθηναίου πολίτη, που απαντάται στα ψηφισματικά ανάγλυφα της εποχής, είναι από κάθε άποψη ταιριαστή για τη θέση του στο εσωτερικό ενός από τα σημαντικότερα διοικητικά κτήρια της πόλης, έδρα της Βουλής που προετοίμαζε, με γνώμονα πάντα την ευημερία του Δήμου, τις υποθέσεις που θα συζητούσε η Εκκλησία.

Κατά τους ελληνοιστικούς, ωστόσο, χρόνους, οπότε μετριοπαθή δημοκρατικά πολιτεύματα επικρατούσαν ως επί το πλείστον στις ανεξάρτητες πόλεις της περιόδου, η λατρεία του Δήμου φαίνεται να προέβαλλε περισσότερο το χαρακτήρα των πόλεων-κρατών ως αυτόνομων και κατ' επέκταση δημοκρατούμενων πολιτικών κοινοτήτων. Αυτή τη χροιά απέκτησε, προφανώς, και η λατρεία του αθηναϊκού Βουλευτηρίου, η οποία ευλόγως συνεχίστηκε κατά την εν λόγω περίοδο, δεδομένης της μεταγενέστερης αναφοράς του αγάλματος του Δήμου από τον Πausανία.

Ο Δήμος, λοιπόν, μετετρέπη από μια προσωποποίηση του διευρυμένου πολιτικού σώματος των *πολλών*, που κυριαρχούσαν των *ολίγων* στη δημοκρατία, όταν η επικράτησή της απειλείτο από εσωτερικές πολιτειακές έριδες στην κλασική Αθήνα, σε μια προσωποποίηση της ανεξάρτητης και εύλογα δημοκρατούμενης πολιτικής κοινότητας, ήτοι ένα σύμβολο της πόλης, όταν πια η δημοκρατία είχε εμπεδωθεί ως πολιτικό σύστημα στις ανεξάρτητες πόλεις-κράτη της ελληνοιστικής περιόδου. Η λατρεία του, μάλιστα, ήταν ιδιαίτερος διαδεδομένη, όπως καταδεικνύουν φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, προερχόμενες από διάφορες πόλεις, που κάνουν λόγο για βωμούς και αναθήματα αφιερωμένα στο Δήμο, επίσημες προσφορές των πόλεων και των αξιωματούχων τους σε αυτόν, συλλατρεία του με άλλες θεότητες, ακόμη και ύπαρξη

⁵⁰⁵Σχετικά με την προσωποποίηση και τη λατρεία του αθηναϊκού Δήμου και τις απεικονίσεις του στην τέχνη των κλασικών χρόνων βλ.: Smith 2011, 96-102. Rhodes 2004 (“Demos”), 288. Glowacki 2003, 450-451. Messerschmidt 2003, 19-21. Βλ. επίσης παραπάνω σημ. 64-65.

σχετικών ιερών ή λατρείες των Δήμων άλλων πόλεων, που φανερώνουν προφανώς διακρατικές σχέσεις και εξαρτήσεις.⁵⁰⁶

Πέραν δε του Βουλευτηρίου των Αθηνών, η λατρεία του ανιχνεύεται και στο Βουλευτήριο της Μιλήτου, που ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα Διδυμέα, την Εστία Βουλαία και το Δήμο, ήτοι στην κυρίαρχη λατρεία της πόλης, στην πανελληνίας ακτινοβολίας εκδοχή της, στην αμέσως σημαντικότερη πολιτική λατρεία της Μιλήτου και στην προσωποποίηση της ίδιας της δημοκρατούμενης πολιτικής κοινότητας.⁵⁰⁷ Περαιτέρω στοιχεία για την αναμενόμενη θρησκευτική δραστηριότητα εντός του Βουλευτηρίου δεν διαθέτουμε, η σημασία, ωστόσο, της λατρείας του Δήμου για τη Μίλητο καταδεικνύεται από την αναφορά του σε δύο επιπλέον ενεπίγραφους αναθηματικούς βωμούς του 1^{ου} αι. π.Χ., ο ένας εκ των οποίων ήταν αυτός που ανακαλύφθηκε στη Νότια Αγορά της Μιλήτου και ήταν αφιερωμένος στην ίδια θεϊκή τριάδα με το Βουλευτήριο, αποτελώντας, όπως έχει ήδη ειπωθεί, παράδειγμα εντοπισμού αντίστοιχων λατρειών στο Βουλευτήριο και την Αγορά μιας πόλης.

Τέλος, η λατρεία του Δήμου συνδέεται, μάλλον, και με το Βουλευτήριο της Ιασού, βάσει μια αναθηματικής επιγραφής στην Ομόνοια και το Δήμο από τους επιμελητές των εργασιών και τον αρχιτέκτονα του Βουλευτηρίου και του Αρχείου, που τοποθετείται στο 2^ο αι. π.Χ., η οποία και υποδεικνύει πιθανότατα την ύπαρξη των εν λόγω λατρειών στην περιοχή των δύο κτηρίων, τα λείψανα των οποίων ανιχνεύονται κάτω από το ρωμαϊκό Βουλευτήριο της πόλης.⁵⁰⁸ Το παλαιότερο Βουλευτήριο της Ιασού είναι εξάλλου γνωστό από επιγραφές του 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ., ενώ οι αναφορές της Βουλής της πόλης, που ανάγονται στους κλασικούς χρόνους, καθιστούν δυνατή την προϋπαρξή του από τον 4^ο αι. π.Χ., οπότε χρονολογούνται και τα λείψανα του σχετικού οικοδομήματος, που ταυτίζεται με αυτό.

Οι επιμελητές και ο αρχιτέκτονας της επιγραφής συνδέονται, προφανώς, με μια ανακαίνιση του Βουλευτηρίου και του Αρχείου, που έλαβε χώρα κατά τον 2^ο αι. π.Χ., με την αφιέρωσή τους στην Ομόνοια και το Δήμο να υποδεικνύει την ύπαρξη των εν λόγω

⁵⁰⁶ Σχετικά με τη λατρεία του Δήμου και τη σημασία της κατά την ελληνιστική περίοδο βλ.: Martin 2013, 13-15. Messerschmidt 2003, 23-34, 161-162. Και για το άγαλμα του Δήμου στο Βουλευτήριο της Κύμης, που δεν είχε λατρευτική χρήση, καθώς αποτελούσε μέρος συμπλέγματος τιμητικών αγαλμάτων, που παρουσίαζε το Δήμο της Κύμης να στεφανώνει την ευεργέτιδα Αρχίππη, παρουσία του πατέρα της, βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Κύμης.

⁵⁰⁷ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Μιλήτου.

⁵⁰⁸ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Ιασού.

λατρειών στην περιοχή των δύο κτηρίων, τουλάχιστον κατά την περίοδο αυτή. Ο χρόνος μοιάζει κατάλληλος, καθώς μετά την αποχώρηση των στρατευμάτων του Φιλίππου του Ε΄ της Μακεδονίας, που ήλεγχαν την Ιασό από το 201 έως το 197/6 π.Χ., η πόλη πέρασε στη σφαίρα επιρροής του Αντιόχου του Γ΄, που αναγνώρισε την ελευθερία και την ανεξαρτησία της και την ευεργέτησε πολλαπλώς. Έτσι, η εγκαθίδρυση μιας λατρείας του Δήμου, ως συμβόλου της ανεξάρτητης και δημοκρατούμενης πια πόλης, στην περιοχή του Βουλευτηρίου μοιάζει από κάθε άποψη ταιριαστή και ο συνδυασμός της με την Ομόνοια, που προέβαλλε την ανάγκη της αποκατάστασης της εσωτερικής ειρήνης μετά τα πρόσφατα τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος, ενδεδειγμένος.

Αντίστοιχη σημασία φαίνεται πως είχε και η εγκαθίδρυση της λατρείας της Δημοκρατίας στο Βουλευτήριο της Ελαίας, η οποία και μαρτυρείται σε ενεπίγραφο ψήφισμα του 129 π.Χ., που προέβλεπε την αναγραφή της συνθήκης φιλίας και συμμαχίας με τους Ρωμαίους σε χάλκινο πίνακα δίπλα από το άγαλμα της Δημοκρατίας στο Βουλευτήριο της πόλης.⁵⁰⁹ Η Ελαία, που από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Ατταλιδών, φαίνεται ότι ανέκτησε την ανεξαρτησία της με τη διαθήκη του τελευταίου ηγεμόνα Αττάλου του Γ΄, ενώ, χάρη στη μετέπειτα φιλορωμαϊκή της στάση, ανταμείφθηκε με την προαναφερθείσα συνθήκη, η οποία ουσιαστικά αναγνώριζε την νεοαποκτηθείσα ελευθερία της κατά τη διαμόρφωση της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας. Η εγκαθίδρυση της λατρείας της Δημοκρατίας τοποθετείται δε πιθανότατα κάποια στιγμή μετά το τέλος της ατταλδικής κυριαρχίας, το 133 π.Χ., όταν στην πόλη θα αποκαταστάθηκε η *πάτριος δημοκρατία*, πολίτευμα που στην Ελαία μαρτυρείται τουλάχιστον από τους ελληνιστικούς χρόνους.

Υπάρχει βέβαια και η άποψη του Messerschmidt, πως η εγκαθίδρυση του σχετικού αγάλματος, που είναι το μόνο παράδειγμα απεικόνισης της Δημοκρατίας εκτός αθηναϊκής επικράτειας, θα μπορούσε να αναχθεί γενικά στην ελληνιστική ή την ύστερη κλασική περίοδο, θυμίζει την εγκατάσταση του αγάλματος του Δήμου στο αθηναϊκό Βουλευτήριο και θα έπαιζε, μάλλον, έναν αντίστοιχο προπαγανδιστικό ρόλο υπέρ του πολιτειακού συστήματος. Είναι εξάλλου γνωστές οι ιδιαίτερες σχέσεις της Ελαίας με την Αθήνα, οι οποίες αντικατοπτρίζονται, τόσο στην παράδοση της ίδρυσής της από το μυθικό βασιλιά της Αθήνας Μενεσθέα, όσο και στην ένταξή της στη Δηλιακή Συμμαχία,

⁵⁰⁹ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Ελαίας.

ενώ ένα αποσπασματικά σωζόμενο αθηναϊκό ψήφισμα του 3^{ου} αι. π.Χ. (IG II² 695), που αναφέρεται στη *φιλία* των δύο πόλεων, καταδεικνύει τη διατήρηση των σχέσεων αυτών και κατά τη διάρκεια των ελληνοιστικών χρόνων.

Η προσωποποίηση της Δημοκρατίας μαρτυρείται για πρώτη φορά στην αττική λογοτεχνία στις κωμωδίες του Αριστοφάνη *Αχαρνής* (στιχ. 618) και *Ορνιθες* (στιχ. 1570), το 425 και 414 π.Χ. αντίστοιχα. Απεικονίσεις της στην αθηναϊκή τέχνη εμφανίζονται κατά τον 4^ο αι. π.Χ., όπως η ζωγραφική απόδοσή της μαζί με το Θησέα και το Δήμο στη Στοά του Ελευθερίου Διός, που αναφέρει ο Πausanίας (*Ελλάδ. Περιήγ.* 1.3.3), ή η ανάγλυφη αναπαράστασή της να στεφανώνει το Δήμο στο ενεπίγραφο αντιτυραννικό ψήφισμα του 337/6 π.Χ. (Agora I 6524, SEG 12.87). Η λατρεία της στην Αγορά των Αθηνών εισάγεται δε το 333/2 π.Χ., σύμφωνα με ενεπίγραφη βάση που μαρτυρεί την αφιέρωση του αγάλματός της από τη Βουλή (IG II² 2791), και μεταγενέστερο ενεπίγραφο ψήφισμα του 306/5 π.Χ., που προβλέπει την τοποθέτηση του τιμητικού αγάλματος του Δημητρίου του Πολιορκητή «ἐν ἀγοραὶ παρὰ τὴν Δημοκ[ρατίαν» (EM 12749). Άλλες επιγραφές κάνουν, τέλος, λόγο για προσφορές των *στρατηγών* και συμμετοχή των *εφήβων* στη λατρεία της (IG II² 1496, Agora I 7484, IG II² 1011), καθώς επίσης και για τον ιερέα, που από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. εξυπηρετούσε από κοινού τη λατρεία του Δήμου, των Χαρίτων και τη δική της (IG II² 5029a).⁵¹⁰

Η επιλογή, λοιπόν, για την εγκαθίδρυση ενός αγάλματος της προσωποποιημένης αυτής έννοιας στο Βουλευτήριο της Ελαίας θα μπορούσε να απηχεί αθηναϊκές επιρροές, πλην όμως η τοποθέτηση της λατρείας της Δημοκρατίας στον ύστερο 2^ο αι π.Χ., μετά την απελευθέρωση της Ελαίας από την ατταλιδική κυριαρχία, φαντάζει ιδανική. Με αυτόν τον τρόπο θα προβαλλόταν μεν η επιστροφή στο πάτριο πολίτευμα, που θα είχε πιθανότατα δεχτεί και αθηναϊκές επιρροές στο παρελθόν, δεδομένων των παλαιότατων δεσμών των δύο πόλεων, οπότε η επιλογή της εν λόγω λατρείας με τη χαρακτηριστική αθηναϊκή προέλευση μοιάζει ενδεδειγμένη, θα δηλωνόταν, ωστόσο, και η νεοαποκτηθείσα ανεξαρτησία της Ελαίας, η οποία και αποτελούσε προϋπόθεση για την ανάκτηση της δημοκρατικής της διακυβέρνησης. Γι' αυτό και η τοποθέτηση δίπλα στο άγαλμα της Δημοκρατίας του αντιγράφου της συνθήκης με τους Ρωμαίους, που

⁵¹⁰Σχετικά με την προσωποποίηση και τη λατρεία της Δημοκρατίας στην Αθήνα βλ.: Rhodes 2004 ("Demokratia"), 272. Messerschmidt 2003, 5-8. Palagia 1994, 116-117. Palagia 1982, 111-113. Raubitschek 1962.

κατοχύρωνε ουσιαστικά την νεοαποκτηθείσα αυτή ελευθερία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η λατρεία της Δημοκρατίας εμπλουτίστηκε με νέο νόημα κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων. Η προγενέστερη δε εγκαθίδρυσή της στην Αγορά των Αθηνών την εντάσσει στις λατρείες εκείνες, που απαντώνται σε αμφότερα τα Βουλευτήρια και τις Αγορές των πόλεων.

Ολοκληρώνοντας την εξέταση των προσωποποιημένων εννοιών, η λατρεία των οποίων διαπιστώνεται στα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών, ερχόμαστε στην περίπτωση της Ομόνοιας, η λατρεία της οποίας συνδέεται πιθανότατα με το Βουλευτήριο της Ιασού, βάσει της αναθηματικής επιγραφής στην Ομόνοια και το Δήμο από τους επιμελητές των εργασιών και τον αρχιτέκτονα του Βουλευτηρίου και του Αρχείου, που τοποθετείται στο 2^ο αι. π.Χ. και αναφέρθηκε παραπάνω, κατά την ανάλυση των λατρειών του Δήμου στα Βουλευτήρια των πόλεων.⁵¹¹ Η επιγραφή αυτή, που υποδεικνύει πιθανότατα την ύπαρξη των εν λόγω λατρειών στην περιοχή του Βουλευτηρίου και του Αρχείου, συνδέει τη λατρεία της Ομόνοιας με το Βουλευτήριο της Ιασού, με ένα αντίστοιχο παράδειγμα να απαντάται στις Συρακούσες, όπου βωμός της θεάς μαρτυρείται στην Αγορά δίπλα στο Βουλευτήριο κατά τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. (Τίτ. Λίβ. *Ab urbe condita* 24.22.1, 13).⁵¹²

Η Ομόνοια, που με την έννοια της πολιτικής αρμονίας εμφανίζεται σε φιλολογικές πηγές από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής, συνδεόμενη αρχικά με την καλή λειτουργία της αθηναϊκής δημοκρατίας, αναφέρεται κατόπιν στις πηγές κυρίως για να προβληθεί η ανάγκη επίτευξης κοινωνικής ειρήνης στο εσωτερικό των πόλεων, καθώς και για να δηλωθεί η αναγκαιότητα εξασφάλισης της ενότητας των Ελλήνων έναντι των βαρβάρων, ήτοι των Περσών. Ως προσωποποιημένη θεά μαρτυρείται από τον 4^ο αι. π.Χ. σε διάφορες ελληνικές πόλεις, με ιδιαίτερη έμφαση στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Μικρά Ασία, με τη λατρεία της να εγκαθιδρύεται προκειμένου να τονισθεί η επιθυμία αποκατάστασης της κοινωνικής αρμονίας, ιδιαίτερος μετά από περιόδους πολιτικών ερίδων μεταξύ ολιγαρχικών και δημοκρατικών, ή για να προβληθεί η ανάγκη εξασφάλισης συλλογικής ομοψυχίας ενόψει ενός σημαντικού εξωτερικού κινδύνου. Την

⁵¹¹Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 189-190.

⁵¹²Σχετικά βλ.: Thériault 1996, 36-38.

ίδια εποχή εμφανίζεται και η λατρεία της Ομόνοιας των Ελλήνων, που σχετίζεται πάντα με την επίτευξη της ενότητας έναντι των βαρβάρων.

Κατά τους ελληνοιστικούς, ωστόσο, χρόνους, η λατρεία της Ομόνοιας αρχίζει να συνδέεται και με άλλες πτυχές της δημόσιας αλλά και ιδιωτικής ζωής των πόλεων⁵¹³ και να αφορά στη διευθέτηση μιας ποικιλίας διαφορών, πολιτικών, κοινωνικών, θρησκευτικών, οικονομικών και συνοριακών, που άπτονται, τόσο της εσωτερικής τους ζωής, όσο και των διακρατικών τους σχέσεων, φαινόμενο που θα κορυφωθεί κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Η σύνδεση της λατρείας της με τις διακρατικές σχέσεις μπορεί, μάλιστα, να αντανakλά την ανανέωση των δεσμών μεταξύ των πόλεων, οπότε η Ομόνοια προβάλλεται ως εγγυήτρια της διατήρησης της μεταξύ τους φιλίας. Τα μαρτυρούμενα στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας που συνδέονται δε με τη θεά, τα οποία και ανάγονται, ως επί το πλείστον, στον 3^ο και 2^ο αι π.Χ., περιλαμβάνουν βωμούς, αγάλματα, ναούς και ιερείς της Ομόνοιας αλλά και προσφορές, θυσίες, αναθήματα και όρκους σε αυτήν. Σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, η λατρεία της εντοπίζεται στις Αγορές των πόλεων, όπως στο προαναφερόμενο παράδειγμα των Συρακουσών αλλά και στην Κύμη, όπου ναός και βωμός της Ομόνοιας κατασκευάστηκαν με χρήματα της ευεργετίδας Αρχίπης.⁵¹⁴ Είναι δε σαφές, ότι σε αυτές τις περιπτώσεις η λατρεία της θεάς σχετίζεται άμεσα με την έννοια της κοινωνικής ειρήνης και της εξάλειψης των συγκρούσεων στο εσωτερικών των πόλεων.⁵¹⁵

Κάτι αντίστοιχο φαίνεται να ισχύει και με τη λατρεία της Ομόνοιας στην Ιασό, η οποία μαρτυρείται τουλάχιστον από τον 2^ο αι. π.Χ. και εξής.⁵¹⁶ Πιο συγκεκριμένα, το ανάθημα των επιμελητών των εργασιών και του αρχιτέκτονα του Βουλευτηρίου και του Αρχείου, τα λείψανα των οποίων έχουν εντοπιστεί πιθανότατα κάτω από το Βουλευτήριο των ρωμαϊκών χρόνων, τοποθετείται ενδεχομένως στην εποχή που η πόλη πέρασε στη σφαίρα επιρροής του Αντιόχου του Γ', ο οποίος αναγνώρισε την ελευθερία και την αυτονομία της. Πέραν δε των πολλαπλών ευεργεσιών του προς αυτήν, είναι, μάλιστα, πιθανό το Βουλευτήριο και το Αρχείο να είχαν υποστεί ζημιές από το μεγάλο σεισμό του 199-198 π.Χ., οι οποίες να αποκαταστάθηκαν με δαπάνες του Αντιόχου, ο ηγεμόνας

⁵¹³ Σχετικά με τη σύνδεσή της με τη συζυγική και οικογενειακή αρμονία βλ.: Thériault 1996, 131-141.

⁵¹⁴ Σχετικά βλ.: Thériault 1996, 45-47. Βλ. επίσης παραπάνω: Βουλευτήριο Κύμης.

⁵¹⁵ Σχετικά με τη λατρεία της Ομόνοιας στους κλασικούς και τους ελληνοιστικούς χρόνους βλ.: Heinze 2005, 468. Καντηρέα 2001, 1-2. Thériault 1996 (ειδικά 5-130, 177-188).

⁵¹⁶ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Ιασού.

φρόντισε για την έλευση δικαστών από άλλες πόλεις, προκειμένου να εκδικάσουν σημαντικές υποθέσεις της Ιασού που θα αφορούσαν εσωτερικές της διαμάχες.⁵¹⁷

Η πρόσκληση ξένων δικαστών για την εκδίκαση εσωτερικών υποθέσεών τους είναι άλλωστε μέτρο που χρησιμοποιείτο συχνά, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, για την επαναφορά της κοινωνικής ειρήνης στις πόλεις της περιόδου, ενώ συνήθης ήταν και η εμπλοκή ελληνιστικών ηγεμόνων ως μεσαζόντων στην όλη διαδικασία. Όπως αναφέρεται, μάλιστα, σε πληθώρα ψηφισμάτων προς τιμήν ξένων δικαστών, η δράση τους συνέτεινε στην αποκατάσταση της ομόνοιας στο εσωτερικό των πόλεων. Στην αποκατάσταση της ομόνοιας αναφέρεται, επίσης, και ο Δήμος των Ιασέων σε τιμητικό ψήφισμά του προς τον Αντίοχο (*OGIS I.237*). Όλα τα παραπάνω καθιστούν πιθανή την εγκαθίδρυση της λατρείας της θεάς, σε συνδυασμό με αυτήν του Δήμου, ως εκπροσώπου της ελεύθερης και δημοκρατούμενης πια πόλης, στα χρόνια που η Ιασός, ελεύθερη και ανεξάρτητη πλέον, βρισκόταν στη σφαίρα επιρροής του ηγεμόνα και προσπαθούσε να ξεπεράσει τα εσωτερικά της προβλήματα. Σε κάθε περίπτωση, η εγκατάσταση της λατρείας της Ομόνοιας αντανάκλα την επιθυμία για εξομάλυνση των διαφορών και αποκατάσταση της κοινωνικής ειρήνης στο εσωτερικό της πόλης, όποτε και αν αυτή τοποθετείται ακριβώς, ενώ η σύνδεσή της με την περιοχή του Βουλευτηρίου, ενός από τα σημαντικότερα πολιτικά ιδρύματα της Ιασού, φαίνεται ενδεδειγμένη. Εμπίπτει, λοιπόν, και αυτή στην κατηγορία των λατρειών, που διαπιστώνονται, τόσο στις Αγορές, όσο και στους χώρους των Βουλευτηρίων.

7) Λατρεία ελληνιστικών ηγεμόνων

Ένα επιπλέον είδος λατρείας, που συνδέεται με ένα τουλάχιστον Βουλευτήριο των ελληνιστικών χρόνων, είναι, τέλος, η λατρεία των ηγεμόνων, που απαντάται σε αρκετές ανεξάρτητες πόλεις της ελληνιστικής περιόδου, που οι τύχες τους επηρεάζονταν από τα μεγάλα βασίλεια της εποχής, στη σφαίρα επιρροής των οποίων εντάσσονταν. Μοναδική είναι εδώ η περίπτωση της Τέω, στο Βουλευτήριο της οποίας ήταν στημένο χάλκινο λατρευτικό άγαλμα του Αντιόχου του Γ', με τη θρησκευτική δραστηριότητα προς τιμήν του να διακρίνεται από πλήθος τακτικών θυσιών και άλλων προσφορών και

⁵¹⁷Σχετικά με πιθανές διαμάχες της περιόδου, που πυροδοτούσαν το κλίμα στο εσωτερικό της πόλης βλ. παραπάνω σημ. 276.

να εποπτεύεται από ειδικό ιερέα, όπως μαρτυρεί τιμητικό ψήφισμα του ύστερου 3^{ου} αι. π.Χ.⁵¹⁸

Σύμφωνα λοιπόν με αυτό, οι προβλεπόμενες ιεροπραξίες προς τιμήν του ηγεμόνα περιλάμβαναν ετήσια θυσία στον Αντίοχο, τις Χάριτες και τη Μνήμη, η οποία πραγματοποιείτο εν είδει *εισιτητηρίων* από τους κορυφαίους άρχοντες της Τέω, με τη συνοδεία του *πρύτανη*, επώνυμου άρχοντα της πόλης και επικεφαλής της Βουλής, και του ιερέα της λατρείας του ηγεμόνα, κατά την ανάληψη των καθηκόντων τους στην αρχή κάθε έτους. Ανάλογη θυσία τελούσαν την ίδια μέρα όσοι εκ των *εφήβων* γίνονταν πολίτες, κατά την επίσημη είσοδό τους στην Αγορά της πόλης, ενώ και οι νικητές των στεφανιτών αγώνων έπρεπε, κατά την έλευσή τους στην Τέω, να κατευθυνθούν πρωτίστως στο Βουλευτήριο, όπου στεφάνωναν το άγαλμα του ηγεμόνα και πραγματοποιούσαν μια αντίστοιχη θυσία. Τέλος, προσφορά *απαρχών* στο άγαλμα του Αντιόχου, καθώς και περιοδική στεφάνωσή του με τον κατάλληλο στέφανο ανά εποχή, τελετουργία που επέβλεπε ο ιερέας της λατρείας του, συμπλήρωναν τις τιμές που αποδίδονταν στον ηγεμόνα στο χώρο του Βουλευτηρίου

Το σύνολο των προαναφερθεισών ιεροπραξιών εντασσόταν σε ένα γενικότερο πλαίσιο απόδοσης *ισοθέων τιμών* στον Αντίοχο από την Τέω, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για τις ευεργεσίες του, με σημαντικότερες την αναγνώριση της ασυλίας της πόλης, ως ιερού κέντρου της διονυσιακής λατρείας, και την παραχώρηση σε αυτήν φορολογικής ατέλειας. Τα προνόμια αυτά συντελούσαν στην ακμή της Τέω, η οποία ως αντάλλαγμα αναγνώρισε τον Αντίοχο και τη σύζυγό του Λαοδίκη ως *σωτήρες*, επίθετο που χρησιμοποιείτο συχνά για ηγεμόνες, στους οποίους αποδίδονταν *ισόθεες τιμές* λόγω της προστατευτικής τους δράσης, εξισώνοντάς τους, έτσι, με την κυρίαρχη θεότητα της πόλης, το Διόνυσο.

Το στήσιμο του αγάλματος του Αντιόχου στο Βουλευτήριο της Τέω και οι σχετικές με αυτό τελετουργίες είχε δε ως στόχο, να μνημονεύει στο διηκεές το πέρασμα του ηγεμόνα από το ίδρυμα και την εκεί παραχώρηση των προαναφερόμενων προνομίων στην πόλη αλλά και την απόδοση των *ισοθέων τιμών* ως ανταπόδοση των Τηίων προς αυτόν. Αυτός είναι και ο συμβολισμός των θυσιών στον Αντίοχο, τις Χάριτες, θεοποιημένες έννοιες της ευεργεσίας και της ανταπόδοσής της, και τη Μνήμη. Η ετήσια,

⁵¹⁸ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Τέω.

μάλιστα, προσφορά τους από τους σπουδαιότερους αξιωματούχους και τον επικεφαλής της Βουλής αλλά και τους νέους πολίτες, κατά την έναρξη της θητείας τους, συνέδεε συμβολικά την αρχή της δράση τους με το πρόσωπο του ηγεμόνα, με την απόδοση των σχετικών τιμών να προβάλλεται ως πρώτιστο πολιτικό τους καθήκον. Το ίδιο ισχύει και για τους νικηφόρους αθλητές, εκφραστές της περηφάνιας των Τηίων για την πόλη τους, κατά την άφιξή τους από τους στεφανίτες αγώνες.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, σημαντικές στιγμές στη ζωή της Τέω, το τελετουργικό των οποίων συντελούσε στη διαμόρφωση και προβολή της ταυτότητας της πόλης, συνδέθηκαν με τη μορφή του ηγεμόνα, με τη σχετική θρησκευτική δραστηριότητα να τοποθετείται στο Βουλευτήριο της πόλης, το σπουδαιότερο πολιτικό της ίδρυμα, που φιλοξενούσε τη Βουλή και την Εκκλησία του Δήμου αλλά στέγαζε και την κοινή της εστία, το οποίο έτσι μετετρέπη σε κέντρο της λατρείας του Αντιόχου. Παράλληλα, με το στήσιμο του αγάλματός του στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου ο ηγεμόνας προβαλλόταν ως ευεργετική θεότητα, με την απόδοση σε αυτόν τιμών που αναλογούσαν έως τότε στο Διόνυσο, κυρίαρχη θεότητα της πόλης αλλά και θεϊκό προστάτη της συγκομιδής, ήτοι τη στεφάνωση του αγάλματός του με τους νικητηρίους στεφάνους των αθλητών, την προσφορά *απαρχών* αλλά και το στολισμό του με τους κατάλληλους στεφάνους ανά εποχή.

Το σύνολο των περιοδικών αυτών τελετουργιών υπενθύμιζε τις ευεργεσίες του Αντιόχου, με τη διαρκή έκφραση της ευγνωμοσύνης της πόλης προς αυτόν, συντελώντας διά αυτού του τρόπου στην ολοένα και ισχυρότερη σύνδεσή της με τον ηγεμόνα και λειτουργώντας ως μοχλός πίεσης για τη συνέχιση της ευνοϊκής του στάσης. Η απόδοση *ισοθέων τιμών* δεν αποτελούσε εξάλλου εξίσωση των ελληνιστικών βασιλέων με τους θεούς αλλά τοποθετείτο στην κορυφή του συστήματος των τιμών, που προσέφεραν οι πόλεις-κράτη στους ευεργέτες τους, παρουσιάζοντας με έναν ωραιοποιημένο τρόπο την ένταξή τους στον κόσμο των νέων ηγεμονιών, υπό το πρίσμα των ιδιαίτερων πολιτικών θεσμών και θρησκευτικών παραδόσεών τους. Αντανακλούσε δε, τόσο την κλίμακα των ευεργεσιών των ηγεμόνων, όσο και την εξάρτηση των πόλεων από τα ελληνιστικά βασίλεια της εποχής, καθώς είτε ακολουθούσε προγενέστερη ευεργετική δράση των ηγεμόνων είτε στόχευε στο να εξασφαλίσει κάτι αντίστοιχο για το μέλλον. Αποτελούσε, έτσι, ένα μέσο πίεσης των πόλεων-κρατών προς τους βασιλείς, προκειμένου να

εξασφαλίσουν, διατηρήσουν ή αυξήσουν τις ευεργεσίες τους προς αυτές. Επισημαίνεται, τέλος, ο διαφορετικός χαρακτήρας των αντίστοιχων λατρειών στην επικράτεια ή τις εξαρτώμενες πόλεις των ελληνιστικών ηγεμονιών, όπου η εγκαθίδρυσή τους εκπορευόταν αμέσως ή εμμέσως από τη βασιλική διοίκηση, με στόχο να προβληθεί η μορφή του βασιλιά και της δυναστείας (π.χ. με τις λατρείες θανόντων ηγεμόνων).

Χαρακτηριστικό, μάλιστα, της λατρευτικής δραστηριότητας προς τιμήν των ελληνιστικών βασιλέων, που απαντάται σε διάφορες πόλεις της περιόδου, είναι πως ακολουθούσε τα πρότυπα και συνδυαζόταν συχνά με τις τελετουργίες προς τιμήν των θεών. Πιο συγκεκριμένα, η απόδοση *ισοθέων τιμών* στους ηγεμόνες περιλάμβανε τη διοργάνωση εορτών, που συνδέονταν συχνά με προϋπάρχουσες εορτές κυρίαρχων θεοτήτων των πόλεων, κατά τις οποίες, πέραν των επίσημων θυσιών, πραγματοποιούνταν πομπές, ψάλλονταν ύμνοι και διοργανώνονταν αθλητικοί ή μουσικοί αγώνες. Περιλάμβανε, επίσης, την τέλεση μηνιαίων θυσιών προς τιμήν των ηγεμόνων, την αφιέρωση σε αυτούς βωμών, τεμενών και σπανιότερα ναών, την εγκαθίδρυση των λατρευτικών αγαλμάτων τους, συχνά στους ναούς των θεών, καθώς και την ύπαρξη ιερέων της βασιλικής λατρείας. Στοιχεία της λατρείας τους απαντώνται συχνά στις Αγορές των πόλεων, όπως για παράδειγμα στην Πέργαμο, όπου προσφορά θυμιάματος στον Άτταλο τον Γ΄ πραγματοποιείτο κάθε μέρα στο βωμό του Διός Σωτήρος από το *στεφανηφόρο*, τον ιερέα της λατρείας του ηγεμόνα και τον *αγωνοθέτη*, σύμφωνα με ψήφισμα του ύστερου 2^{ου} αι. π.Χ. (OGIS I.332). Τέλος, η λατρεία των βασιλέων ασκείτο και ιδιωτικά, όπως φαίνεται από μια σειρά αφιερωμάτων.⁵¹⁹

Κάποια από τα προαναφερόμενα στοιχεία συναντάμε και στην Τέω, όπου, με δύο σχεδόν σύγχρονα ψηφίσματα του ύστερου 3^{ου} αι. π.Χ., η πόλη αποφάσισε το στήσιμο των αγαλμάτων του Αντιόχου του Γ΄ και της Λαοδίκης στο ναό του Διονύσου και την απόδοση των ίδιων τιμών στους ηγεμόνες, όπως και σε αυτόν, αναγνωρίζοντάς τους ως *σωτήρες* της, προχώρησε κατόπιν στη διοργάνωση της ετήσιας εορτής των *Αντιοχείων/Λαοδικείων*, που περιλάμβανε εκδηλώσεις που άπτονταν, τόσο του δημόσιου βίου της, όσο και της ιδιωτικής ζωής των κατοίκων της (π.χ. θυσίες των *συμμοριών* των πολιτών στους εκάστοτε βωμούς τους, αργία δικαστηρίων, οικιακές θυσίες από άλλους

⁵¹⁹Σχετικά με το φαινόμενο της λατρείας των ελληνιστικών ηγεμόνων βλ.: Buraselis 2008, 215-223. Chaniotis 2003, 431-445 (όπου αναλύονται και οι διαφορές των αντίστοιχων λατρειών στις ανεξάρτητες πόλεις-κράτη και στην επικράτεια των ελληνιστικών κρατών).

κατοίκους της πόλης κ.λ.π.), αποφάσισε την εγκατάσταση του αγάλματος του Αντιόχου στο Βουλευτήριο της, με όλες τις προαναφερόμενες σχετικές τελετουργίες, προέβλεψε, τέλος, την κατασκευή μιας κρήνης αφιερωμένης στη Λαοδίκη στην Αγορά της, η οποία θα παρείχε το νερό για όλες τις μελλοντικές, σημαντικές θρησκευτικές τελετουργίες και τα νυφικά λουτρά.

Τα πρόσωπα των τιμών των ηγεμόνων συνδέθηκαν, λοιπόν, μέσω των προβλεπόμενων ιεροπραξιών, με βασικές πτυχές της θρησκευτικής και πολιτικής ζωής της Τέω αλλά και του ιδιωτικού βίου των κατοίκων της, προβάλλοντας δια αυτού του τρόπου τη σημασία των ευεργεσιών τους για την ίδια την ύπαρξη της πόλης. Η εγκαθίδρυση, ωστόσο, της λατρείας του Αντιόχου στο χώρο του Βουλευτηρίου, που αποτελούσε το σημαντικότερο πολιτικό της ίδρυμα αλλά και έδρα της κοινής της εστίας, σύμβολο της ίδιας της ταυτότητας της Τέω, απετέλεσε το επιστέγασμα αυτού του συσχετισμού, μετατρέποντας παράλληλα το Βουλευτήριο σε ένα από τα θρησκευτικά κέντρα της πόλης.

Κλείνοντας, αξίζει να επισημανθεί, ότι θυσία προς τιμήν ενός άλλου ηγεμόνα, στον οποίο αποδόθηκαν *ισόθεις τιμές*, μαρτυρείται πιθανότατα και στο Βουλευτήριο της Περγάμου, που φιλοξενούσε μάλλον το βωμό της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου, όπου και τελέστηκε θυσία κατά την επίσημη είσοδο του Αττάλου του Γ' στην πόλη, μετά από νικηφόρα εκστρατεία, σύμφωνα με το προαναφερόμενο τιμητικό ψήφισμα της Περγάμου (*OGIS I.332*). Το εν λόγω ψήφισμα, που προέβλεπε και την απόδοση *ισοθέων τιμών* στον Άτταλο, όπως το στήσιμο του λατρευτικού του αγάλματος στο Ασκληπιείο, όπου θα λατρευόταν ως *σύνναος* με το θεό, ή την πραγματοποίηση ετήσιας πομπής από το Πρυτανείο στο Ασκληπιείο, όπου θα τελείτο θυσία σε αυτόν, δεν αναφέρεται, εντούτοις, σε σταθερή λατρευτική δραστηριότητα στο Βουλευτήριο, που να αποδίδεται στον ηγεμόνα σαν σε θεό, παρά μόνο σε θυσία στο βωμό των Βουλαίων θεοτήτων προς τιμήν του, κατά την επίσημη είσοδό του στην Πέργαμο, που αποτελούσε και την πρωτεύουσα του βασιλείου του.⁵²⁰

⁵²⁰ Αναλυτικά βλ. παραπάνω: Βουλευτήριο Περγάμου.

3.2 Τελούμενες ιεροπραξίες

Θρησκευτικές τελετουργίες που σχετίζονται με το χώρο των Βουλευτηρίων, διαπιστώνονται σε μια σειρά πόλεων, όπως στην Αθήνα, την Ολυμπία, την Καλαυρεία, την Τέω, την Πριήνη, την Κω και την Κύμη, ενώ πιθανή είναι η σύνδεση μαρτυρούμενων τελετουργιών και με τα Βουλευτήρια της Δήλου, των Ερυθρών, της Μιλήτου και της Περγάμου. Οι εν λόγω ιεροπραξίες συνοψίζονται δε ως εξής :

1) Τελετουργίες που λάμβαναν χώρα κατά την αρχή του έτους και/ή την έναρξη της θητείας της Βουλής.

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τα *εισιτητήρια*, ιερουργίες που, σύμφωνα με το Δημοσθένη και το Θουκυδίδη, πραγματοποιούνταν στο αθηναϊκό Βουλευτήριο κατά την έναρξη κάθε βουλευτικού έτους.⁵²¹ Για τις τελετουργίες αυτές δεν μαρτυρούνται λεπτομερή στοιχεία, παρά μόνο ότι συνιστούσαν εναρκτήριες θυσίες, σπονδές και προσευχές (Θουκ. *Ιστορία* 8.70.1, Δημοσθ. *Περί τῆς Παραπρεσβείας* 190, *Κατὰ Μειδίου* 114), ότι οι απαραίτητες θυσίες τελούνταν για λογαριασμό της Βουλής από μερίδα βουλευτών, που ορίζονταν ως *ιεροποιοί* (Δημοσθ. *Κατὰ Μειδίου* 114), οι οποίοι και θα ταυτίζονταν ενδεχομένως με τους επικεφαλής *πρυτάνεις*, και ότι το σύνολο της Βουλής συμμετείχε στο γεύμα που ακολουθούσε (Δημοσθ. *Περί τῆς Παραπρεσβείας* 190).

Οι εν λόγω ιεροπραξίες μαρτυρούνται για την κλασική περίοδο, θεωρείται εντούτοις εύλογο, ότι θα συνεχίστηκαν και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, δεδομένων των αναφορών του Δημοσθένη, που τοποθετούνται στα τέλη της κλασικής περιόδου, και της συνέχειας της λατρείας της Εστίας Βουλαίας στο αθηναϊκό Βουλευτήριο έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, άρα και των σχετικών με αυτήν τελετουργιών στο βωμό του ιδρύματος. Αξίζει άλλωστε να επισημανθεί, ότι ο όρος *εισιτητήρια* απαντάται σε αρκετές αθηναϊκές επιγραφές των ελληνιστικών χρόνων και εξής, αναφερόμενος σε εναρκτήριες θυσίες που πραγματοποιούνταν σε μια σειρά διαφορετικών θέσεων και περιστάσεων (σε ιερά, στην Ακρόπολη, στο Πρυτανείο κ.λ.π.), από ιερείς, αξιωματούχους ή ακόμα και τους *εφήβους* της πόλης, προφανώς κατά την έναρξη της θητείας τους.⁵²²

⁵²¹Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 21.

⁵²²Σχετικά βλ.: *IG* II² 689, 690 (262-1 π.Χ.), 974 (137-136 π.Χ.), 1011 (106-105 π.Χ.), 1039 (83-78 π.Χ.), 1042 (41-40 π.Χ.) κ.λ.π.

Στην ίδια κατηγορία ιεροπραξιών, που λάμβαναν χώρα κατά την έναρξη της θητείας της Βουλής, ανήκει επίσης ο τελετουργικός όρκος στο Δία, τον Απόλλωνα και τη Δήμητρα, που έπαιρνε η Βουλή των Ερυθρών πριν την ανάληψη των καθηκόντων της, κατά την περίοδο που η πόλη βρισκόταν υπό αθηναϊκό έλεγχο τον 5^ο αι. π.Χ. Ο όρκος πραγματοποιείτο κατά τη διάρκεια σχετικής θυσίας, με την εν λόγω ιεροπραξία να λαμβάνει, μάλλον, χώρα στο εσωτερικό ενός Βουλευτηρίου, για την ύπαρξη του οποίου δεν έχουμε, ωστόσο, ρητή αναφορά.⁵²³

Η τελετουργία αυτή, για την οποία δεν έχουμε άλλη μαρτυρία, πέραν της αθηναϊκής επιγραφής των μέσων ή του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. (*IG I³ 14*), που προβλέπει την αναδιοργάνωση της Βουλής της πόλης κατά τα αθηναϊκά πρότυπα, αντιστοιχούσε σε ανάλογη ορκωμοσία κατά τη διάρκεια θυσίας, που πραγματοποιούσε ο Δήμος των Ερυθρών, σύμφωνα με έτερη αθηναϊκή επιγραφή της περιόδου (*IG I³ 15*). Κοινά χαρακτηριστικά αμφοτέρων των όρκων ήταν η επίκληση των ίδιων θεών και η δήλωση υποτέλειας στο Δήμο των Αθηναίων. Η ορκωμοσία πραγματοποιείτο δε, μάλλον, «κατά *hieros* καιόμενον», δηλαδή κατά τη διάρκεια της καύσης τμημάτων του θυσιαζόμενου ζώου, που προφανώς γινόταν πάνω στο βωμό του χώρου συγκέντρωσης του κάθε πολιτικού οργάνου.⁵²⁴

Περνώντας, τώρα, σε παραδείγματα της ελληνιστικής περιόδου, τελετουργία που λάμβανε χώρα στην αρχή κάθε έτους, αποτελούσε και η θυσία στον Αντίοχο, τις Χάριτες και τη Μνήμη, που τελούσαν εν είδει *εισιτητηρίων* οι σημαντικότεροι άρχοντες της Τέω (*στρατηγοί, τιμούχοι και ταμίες*) μαζί με τον *πρύτανη*, επώνυμο άρχοντα της πόλης και επικεφαλής της Βουλής, και τον ιερέα του Αντιόχου, κατά την ανάληψη των καθηκόντων τους, σύμφωνα με το ψήφισμα του ύστερου 3^{ου} αι. π.Χ.⁵²⁵ Η θυσία αυτή, που πραγματοποιείτο στην κοινή εστία της Τέω, στο Βουλευτήριο της πόλης, και στόχευε στο να προβάλλει την ευεργετική δράση του ηγεμόνα αλλά και την προσφορά *ισοθέων τιμών* από την Τέω σε ανταπόδοση των ευεργεσιών του, συνέδεε συμβολικά τους ανώτερους αξιωματούχους και τη Βουλή της πόλης με τη μορφή του Αντιόχου του Γ',

⁵²³Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 64-66.

⁵²⁴Η εν λόγω φράση αποκαθίσταται στην αττική επιγραφή (*IG I³ 15*) που περιγράφει τον τελετουργικό όρκο του Δήμου των Ερυθραίων, ενώ στην αντίστοιχη επιγραφή που αφορά στην Βουλή της πόλης (*IG I³ 14*), η οποία και παραδίδεται αποσπασματικά, σώζεται μόνο η φράση «κατά *hieros*». Σχετικά με ορκωμοσίες πάνω από τα καιόμενα θύματα μιας θυσίας βλ.: Burkert 1993, 514 και σημ. 21.

⁵²⁵Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 105, 107-108.

καθώς η θητεία τους ξεκινούσε με την απόδοση των εν λόγω τιμών στο βασιλιά. Ανάλογη θυσία τελούσαν κατά την ίδια μέρα και οι *έφηβοι* που γίνονταν πολίτες, με το *γυμνασίαρχο* τους επικεφαλής, κατά την επίσημη είσοδό τους στην Αγορά της Τέω, θέτοντας έτσι ως πρώτιστο πολιτικό τους καθήκον την ανταπόδοση χάρις στο μεγάλο ευεργέτη της πόλης.

Με αυτόν τον τρόπο η έναρξη του πολιτικού έτους, που σηματοδοτείται από τελετουργίες που προέβαλλαν την ανάρρηση των αρχόντων και την ανάδειξη των νέων πολιτών, συνδεόταν με τη μορφή του ηγεμόνα, με τις σχετικές ιεροπραξίες να εμπίπτουν στο σύνολο των *ισοθέων τιμών* που αποδίδονταν στο πρόσωπό του. Οι τελετουργίες δε αυτές, που συντελούσαν στη διαμόρφωση της ίδιας της ταυτότητας της πόλης, λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου, που αποτελούσε, έτσι, χώρο τέλεσης μιας πληθώρας ιεροπραξιών, οι οποίες δεν συνδέονταν μόνο με τη δραστηριότητα της Βουλής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το κτήριο που συνιστούσε το σημαντικότερο πολιτικό ίδρυμα της Τέω, έδρα της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου, ήταν παράλληλα και σημαντικό κέντρο της θρησκείας της πόλης, όπου και επιχωρίαζε ειδικός ιερέας της λατρείας του Αντιόχου. Είχε λοιπόν το διττό πολιτικό και θρησκευτικό χαρακτήρα που αποτελούσε κατά κανόνα ίδιον των Πρυτανείων. Φιλοξενούσε, άλλωστε, και την κοινή εστία της Τέω.

Τελετουργίες που συνδέονται με την έναρξη του βουλευτικού έτους, είναι, τέλος, και οι θυσίες που πραγματοποιούνταν στο Βουλευτήριο της Κύμης από τη Βουλή και τους *στρατηγούς* της πόλης, βάσει του κληροδοτήματος της Αρχίππης, σύμφωνα με ψήφισμα του ύστερου 2^{ου} αι. π.Χ.⁵²⁶ Οι θυσίες αυτές, που αντιστοιχούσαν σε άλλες που λάμβαναν χώρα κατά τη λήξη του έτους, είναι χαρακτηριστικές, γιατί τελούνταν ξεχωριστά από τους *στρατηγούς*, τους ανώτερους αξιωματούχους της Κύμης, που ήταν επικεφαλής της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου, και τη Βουλή *πάνδημο*. Με αυτό τον τρόπο αναγνωρίζονταν στο σύνολο των βουλευτών προνόμια, που έως τότε κατείχαν μόνο οι κορυφαιοί αξιωματούχοι του κράτους, γεγονός που τους διέκρινε σαφώς από τους υπόλοιπους πολίτες, ενισχύοντας έτσι την κοινωνική τους υπόσταση.

Βέβαια κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο ο τρόπος συγκρότησης της Βουλής παρέμενε δημοκρατικός. Πλην όμως η ιδιαίτερη αντιμετώπιση που επιφύλαξε η Αρχίππη

⁵²⁶Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 118-121.

στο σύνολο των βουλευτών, συνετέλεσε στην αύξηση του κύρους τους και τη σταδιακή διαμόρφωση μιας κοινωνικής ιεραρχίας, φαινόμενο που απαντάται σε πόλεις της Μ. Ασίας κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, αντικατοπτρίζοντας αλλαγές στις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής και προοιωνίζοντας τις μεταβολές των αυτοκρατορικών χρόνων, με την ολιγαρχοποίηση της Βουλής και τη διαμόρφωση της κοινωνικής τάξης των βουλευτών. Πέραν αυτού, η καθιέρωση περισσότερων τακτικών τελετουργιών στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου συνέβαλε στην ενίσχυση του θρησκευτικού χαρακτήρα του ιδρύματος, φαινόμενο που, όπως είδαμε, απαντάται και σε άλλες πόλεις της ελληνιστικής περιόδου, όπου τα Βουλευτήρια, πέραν από σημαντικά διοικητικά κτήρια, εξελίχθηκαν σε κέντρα της θρησκευτικής ζωής, με τις εκεί τελούμενες ιεροπραξίες να είναι μακράν περισσότερες και πλουσιότερες απ' όσες συνδέονταν παραδοσιακά με τη δραστηριότητα της Βουλής.

2) Τελετουργίες που λάμβαναν χώρα πριν από την έναρξη των συνεδριάσεων της Βουλής.

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι καθαρτήριες θυσίες χοίρων, που πραγματοποιούνταν πιθανότατα πριν από την έναρξη των συνεδριάσεων της Βουλής στην Αθήνα, κατ' αντιστοιχία με την ανάλογη τελετουργία, που λάμβανε χώρα πριν από τις συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου και μαρτυρείται από πηγές των κλασικών χρόνων.⁵²⁷ Πριν από κάθε συνεδρίαση της Εκκλησίας θυσιάζονταν, λοιπόν, χοίροι και ραντιζόταν με το αίμα τους ο χώρος συγκέντρωσης του Δήμου, προκειμένου να καθαρθεί και να προστατευθεί. Η εν λόγω θυσία συνοδευόταν από προσευχή στους θεούς, για να έχει η συνεδρίαση την καλύτερη δυνατή έκβαση, και απαγγελία κατάρας εναντίον όσων επιβουλεύονταν το μέλλον της πόλης. Βάσει δε της αναφοράς του Δημοσθένη (*Περί τῆς Παραπρεσβείας* 70), πως η ίδια κατάρα προηγείτο των συνεδριάσεων της Εκκλησίας και της Βουλής, αντίστοιχη αναμένεται να ήταν και η υπόλοιπη καθαρτήρια τελετουργία και η προσευχή. Δεδομένης, τέλος, της τοποθέτησης αρκετών εκ των σχετικών με τις ιεροπραξίες αυτές μαρτυριών στους ύστερους κλασικούς χρόνους αλλά και της διαπιστωμένης συνέχειας των λατρειών του Βουλευτηρίου, και δη της Εστίας Βουλαίας, έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, θεωρείται εύλογη η διατήρηση της εν λόγω τελετουργίας κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου.

⁵²⁷ Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 21-22.

Εξετάζοντας, τώρα, παραδείγματα των ελληνιστικών χρόνων, ιεροπραξίες προ των συνεδριάσεων της Βουλής λάμβαναν πιθανότατα χώρα και στην Κω, κατ' αντιστοιχία με τις τελετουργίες που πραγματοποιούσε στο Βουλευτήριο της πόλης, πριν από τις συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου, ο ιερέας του ιδρύματος, σύμφωνα με την αποκατάσταση του αποσπασματικά σωζόμενου ενεπίγραφου νόμου του ύστερου 2^{ου}/πρώιμου 1^{ου} αι. π.Χ.⁵²⁸ Η ακριβής αναφορά των συγκεκριμένων ιεροπραξιών δεν σώζεται, βέβαια, αλλά, βάσει της αποκατάστασης της επιγραφής και κατ' αναλογία με άλλες πόλεις, πρόκειται μάλλον για προσευχή συνοδεία θυσίας, σπονδών ή καύσης θυμιάματος. Αντίστοιχες ιεροπραξίες αναμένεται, λοιπόν, να προηγούνταν και των συνεδριάσεων της Βουλής, παρόλο που σχετική μαρτυρία δεν υφίσταται. Σε κάθε περίπτωση, αξιοσημείωτη είναι η παρουσία ειδικού ιερέα, που αναλάμβανε την πραγματοποίηση των τελετουργιών που λάμβαναν χώρα στο Βουλευτήριο της πόλης, γεγονός που, σε συνδυασμό με την ύπαρξη λατρευτικών αγαλμάτων εντός του ιδρύματος και την ποικιλία των εκεί τελούμενων ιεροπραξιών, καταδεικνύει τον ιδιαίτερο θρησκευτικό χαρακτήρα που είχε αποκτήσει και το Βουλευτήριο της Κω, κατά την ύστερη, τουλάχιστον, ελληνιστική περίοδο.

Στην ίδια κατηγορία τελετουργιών εμπίπτει, πιθανότατα, και η προσφορά θυμιάματος προ των συνεδριάσεων της Βουλής της Περγάμου, που μαρτυρείται στο ψήφισμα του α' μισού του 1^{ου} αι. π.Χ., με το οποίο η πόλη αποδίδει τις *μέγιστες τιμές* στον ευεργέτη της Διόδωρο Πάσπαρο.⁵²⁹ Η καύση λιβάνου, που αναφέρεται ως ιεροπραξία κατά τις συνελεύσεις της Βουλής και του Δήμου, στην οποία και μπορούσε πλέον να συμμετέχει τιμητικά ο Διόδωρος, αποτελούσε παραδοσιακή τελετουργία συνοδευτική της προσευχής. Είναι δε γνωστό, πως στην Πέργαμο προσφορά θυμιάματος πραγματοποιούσε προ των συνελεύσεων της Εκκλησίας του Δήμου ο *πρύτανης*, ο επώνυμος άρχοντας της πόλης. Αντίστοιχη τελετουργία θα λάμβανε, πιθανότατα, χώρα και προ των συνεδριάσεων του Βουλευτηρίου, το οποίο δεν μαρτυρείται, εντούτοις, επιγραφικά, με τον ίδιο αξιωματούχο, μάλλον, επικεφαλής.

Ο *πρύτανης* πραγματοποιούσε εξάλλου προσφορά θυμιάματος και στο Πρυτανείο της Περγάμου, στην οποία επίσης μπορούσε να συνοδεύεται τιμητικά από το Διόδωρο

⁵²⁸Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 111-113.

⁵²⁹Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 136-138.

Πάσπαρο, σύμφωνα με άλλη επιγραφή της περιόδου. Το γεγονός, μάλιστα, πως η συμμετοχή στη σχετική ιεροπραξία, που λάμβανε, μάλλον, χώρα στο Βουλευτήριο της Περγάμου, εντασσόταν στις μέγιστες τιμές που απέδιδε η πόλη στους ευεργέτες της, καταδεικνύει την κορυφαία θέση του Βουλευτηρίου στα πολιτικά ιδρύματα της Περγάμου αλλά και το ιδιαίτερο κύρος της Βουλής. Κάτι, που διαφαίνεται, άλλωστε, και από την ξεχωριστή θέση που κατείχαν οι βουλευτές σε εορτασμούς της περιόδου.

Νύξη σε εναρκτήριες τελετουργίες πριν από τις συνεδριάσεις της Βουλής θα μπορούσε, τέλος, να κάνει και μια σειρά κλασικών τιμητικών ψηφισμάτων της Αθήνας, της Πάρου και της Καρθαίας αλλά και μια πληθώρα ελληνιστικών τιμητικών ψηφισμάτων διαφόρων πόλεων, σύμφωνα με τα οποία παρεχόταν στους τιμώμενους η κατά προτεραιότητα πρόσβαση στις συνεδριάσεις της Βουλής και του Δήμου αμέσως μετά τα επονομαζόμενα *ιερά* («...πρόσοδον/ἔφοδον πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον πρώτῳ/πρώτοις μετὰ τὰ ἱερά ...»).⁵³⁰

Ο όρος *ιερά* χρησιμοποιείτο συνήθως με την έννοια των ιεροπραξιών και δη των θυσιών, όπως σε ένα απόσπασμα του Δημοσθένη (*Κατὰ Μειδίου* 114), που αναφέρεται στη συμμετοχή του στην τέλεση των *εισιτητηρίων* της αθηναϊκής Βουλής, όπου οι εν λόγω τελετουργίες περιγράφονται ως *ιερά* («εΐασε μὲν μ' εἰσιτητήρι' ὑπὲρ τῆς βουλῆς ἱεροποιῆσαι καὶ θῦσαι καὶ κατάρξασθαι τῶν ἱερῶν ὑπὲρ ὑμῶν καὶ ὅλης τῆς πόλεως») ή σε μια ελληνιστική επιγραφή της Πάρου (*IG XII Suppl.* 200), όπου ο όρος χρησιμοποιείται αναφορικά με τις ιεροπραξίες που λάμβαναν χώρα στο Πρυτανείο («...καλ[έσαι δὲ καὶ εἰς αὔριον] ἐπὶ τὰ ἱερά εἰς τὸ πρυτ[ανεῖον τοὺς πρεσβευτὰς...»).⁵³¹ Στη συγκεκριμένη, εντούτοις, τυποποιημένη φράση, που αναφέρεται στο δικαίωμα κατά προτεραιότητα πρόσβασης στις συνεδριάσεις της Βουλής και του Δήμου, ο όρος *ιερά* αφορά στις συζητήσεις περί θρησκευτικών θεμάτων, οι οποίες και προηγούνταν στο πρόγραμμα των συνεδριάσεων των πολιτικών αυτών οργάνων.

⁵³⁰Σχετικά βλ.: *IG* II² 5, 103, 107, 151, 185, 238, 426 κ.λ.π. *IG* I³ 101 (Αθήνα, 5^{ος}/4^{ος} αι. π.Χ.). *SEG* 48.1135. *IG* XII.5 110, 111, 114, 120 (Πάρος, 4^{ος} αι. π.Χ.). *IG* XII.5 542 (Καρθαία, 4^{ος} αι. π.Χ.). Βλ. επίσης: *IG* XII.4.1 136 (Θάσος). *Milet* VI.3.1036. *SEG* 41.929. *I.Iasos* 58+44, 73, 74 (Ιασός). *IEph* 1448, 1453, 2007 (Έφεσος). *I.Kalchedon* 1 (Καλχηδόνα). *SEG* 26.1224. *SEG* 4.183 (Αλικαρνασός). *IG* XII. *Suppl.* 248. *IG* XII.5 715, 720 (Άνδρος). *IG* XI.4 510, 513-515, 517, 525, 528, 530, 537-539, 541, 577, 667, 826-827 κ.λ.π. (Δήλος). *IG* XII.5 122 (Πάρος). *IG* XII.5 535, 536, 542 (Καρθαία). *IG* XII.7 221b, 223, 224, 225, 228, 231 (Μινώα Αμοργού). *I.Magnesia* 5, 9, 10, 11 (Μαγνησία επί Μαιάνδρω) κ.λ.π

⁵³¹Σχετικά με την έννοια της φράσης *τελώ τα ἱερά* βλ. και: Burkert 1993, 135-136.

Αυτό ανέλυσε διεξοδικά ο Robert, που συσχέτισε την τυποποιημένη φράση «πρόσοδον/ἔφοδον πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον πρώτοις μετὰ τὰ ἱερά» με μια αντίστοιχη φράση προερχόμενη από ελληνιστικό τιμητικό ψήφισμα άγνωστης αιολικῆς πόλης, όπου γίνεται σαφῆς αναφορά στη συζήτηση (*χρηματισμό*) περί των ιερών υποθέσεων (*IG XII Suppl.* 143: «... ἔφοδον [ἐπὶ τ]ὰμ βόλλαγ καὶ δᾶμομ μετὰ τὸγ χρημάτισμον [τ]ὸμ περὶ τῶν ἴρων...»).⁵³² Επεσήμανε δε, πως η έννοια των *ιερών* ως θρησκευτικῶν υποθέσεων γίνεται σαφῆς και στις τυποποιημένες φράσεις παροχής πρόσβασης σε συνεδριάσεις της Βουλῆς και του Δήμου μετὰ τα *ιερά* και τα *βασιλικά/ βασιλεία*, που απαντῶνται σε ελληνιστικά ψηφίσματα της Σάμου, των Βαργυλίων και της Εφέσου,⁵³³ τα *ιερά* και τα *δημόσια*, που αναφέρονται σε ελληνιστικά ψηφίσματα της Μαρώνειας,⁵³⁴ ή τα *ιερά* και *Ρωμαίους*, που αναφέρεται σε ελληνιστικό ψήφισμα της Πεπαρέθου.⁵³⁵ Στις περιπτώσεις αυτές, η κατά προτεραιότητα πρόσβαση στις συνεδριάσεις της Βουλῆς και του Δήμου θα παρεχόταν μετὰ τη συζήτηση θρησκευτικῶν υποθέσεων των πόλεων και θεμάτων που άπτονταν των σχέσεων τους με συγκεκριμένους ελληνιστικούς ηγεμόνες, στη σφαίρα επιρροῆς των κρατῶν των οποίων βρίσκονταν, ή δημοσίων θεμάτων του κράτους, ή τέλος θεμάτων που αφορούσαν στις σχέσεις των πόλεων με τους Ρωμαίους, ἕτερη μεγάλη δύναμη των ελληνιστικῶν χρόνων.

Την άποψη αυτή ενστερνίζεται εξάλλου και ο Rhodes, που στη μελέτη του για την αθηναϊκή Βουλή παραθέτει ένα αττικό ψηφισμα, που αφορά στις θυσίες των ιατρῶν στον Ασκληπιό και την Υγεία και αναφέρει τη συζήτηση του θέματος *εν ιεροῖς* (*IG II²* 772: «..τοὺς προέδρους οἱ ἄν λάχωσιν εἰς τὴν ἐπιούσαν ἐκκλησίαν χρηματίσαι περὶ τούτων ἐν ἱεροῖς..»), καθώς και ένα ψηφισμα των Αθηναίων κληρούχων της Λήμνου για την αποστολή πρεσβευτῶν στην Αθήνα για θρησκευτικά θέματα, που αναφέρει την προσέλευσή τους στη Βουλή και το Δήμο *εν ιεροῖς* (*IG II²* 1224: «...ποιήσονται τὴν πρόσοδον ἐ[ν ἱεροῖς πρὸς τε τὴν βουλὴν] καὶ τὸν δῆμον...»).⁵³⁶ Η έκφραση «χρηματίσαι

⁵³²Σχετικά βλ.: Robert 1926, 513 και σημ. 2, 514 και σημ.1. Βλ. επίσης: Wilhelm 1905, 281-282.

⁵³³Σχετικά βλ.: *IG XII.6.1* 18, 22, 24, 25, 29, 30, 31, 32, 45, 56, 65, 66, 73, 74, 79, 80, 82, 86, 87, 88, 95, 98, 101, 108, 110, 112, 116, 117, 150 (Σάμος, ὕστερος 4^{ος}/3^{ος} αι. π.Χ.). *I.Iasos* 608 (Βαργύλια, 3^{ος} αι. π.Χ.). *SE* 126 2. *I.Eph* 1405, 1457, 2003 (Εφεσος, 4^{ος}/3^{ος} αι. π.Χ.). Βλ. επίσης: *I.Iasos* 82. Segre 1952, Test XVI (Κάλυμνα, 3^{ος} αι. π.Χ.).

⁵³⁴Σχετικά βλ.: Λουκοπούλου κ.α. 2005, E 177 (2^{ος} αι. π.Χ.). Η ίδια φράση αποκαθίσταται πιθανόν και στην επιγραφή E 170 (3^{ος} αι. π.Χ.).

⁵³⁵Σχετικά βλ.: *IG XII.8* 640 (2^{ος} αι. π.Χ.). Βλ. επίσης: SEG 26.677 (Πεπάρεθος, 2^{ος} αι. π.Χ.).

⁵³⁶Σχετικά βλ.: Rhodes 1972, 38.

έν ιεροῖς» απαντάται εξάλλου σε μια πληθώρα αττικών ψηφισμάτων, που αφορούν στη συζήτηση θρησκευτικών θεμάτων της πόλης στην Εκκλησία του Δήμου.⁵³⁷

Συνοψίζοντας, λοιπόν, τα ανωτέρω, συμπεραίνεται πως, τόσο τα κλασικά τιμητικά ψηφίσματα της Αθήνας, της Πάρου και της Καρθαίας, όσο και τα μεταγενέστερα ελληνιστικά ψηφίσματα διαφόρων πόλεων, που παρέχουν στους τιμώμενους το προνόμιο της κατά προτεραιότητα πρόσβασης στις συνεδριάσεις της Βουλής αμέσως μετά τα ιερά, δεν κάνουν νύξη σε εναρκτήριες τελετουργίες που λάμβαναν χώρα στα Βουλευτήρια των πόλεων πριν από τις συνεδριάσεις της Βουλής, αλλά αναφέρονται στη συζήτηση θρησκευτικών υποθέσεων, που προηγούνταν στην ημερήσια διάταξη των συνεδριάσεων του πολιτικού οργάνου.

3) Τελετουργίες που λάμβαναν χώρα σε διάφορες άλλες περιστάσεις.

Στην κατηγορία αυτή ανήκει η τελετουργική ορκωμοσία, που πραγματοποιούσαν στο Βουλευτήριο της Ολυμπίας οι αθλητές, οι συγγενείς και οι γυμναστές τους αλλά και οι κριτές, πριν από την έναρξη των Ολυμπιακών αγώνων, η οποία και λάμβανε χώρα μετά από προκαταρκτική θυσία κάπρου που, κατά τη συνήθη τακτική σε θυσίες όρκου, τεμαχιζόταν για να συμβολιστεί ο επαπειλούμενος θάνατος του πιθανού επιόρκου. Κατά τη διάρκεια της ορκωμοσίας, μάλιστα, οι ορκιζόμενοι πατούσαν πάνω στα γεννητικά όργανα του ζώου, αποδεχόμενοι με αυτόν τον τρόπο την κατάρα της *εξώλειας*, της καταστροφής της γενιάς τους, σε περίπτωση που αθετήσουν τον όρκο τους. Η ιεροπραξία, που λάμβανε χώρα σε βωμό μπροστά από το άγαλμα του Ορκίου Διός, το ιερό του οποίου εντοπίστηκε στο κέντρο του συγκροτήματος του Βουλευτηρίου, ακολουθούσε έτσι το παράδειγμα και άλλων ορκωμοσιών που παραδίδονται από τις πηγές, όπου και αναφέρεται ρητά η εξήγηση της συνοδευτικής τελετουργίας. Η περιγραφή της δε από τον Πausανία καθιστά εύλογη την πραγματοποίησή της, πέραν της κλασικής περιόδου, όπου τοποθετείται η ίδρυση του ιερού του θεού, και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, οπότε συνεχίστηκε η χρήση του Βουλευτηρίου.⁵³⁸

Ορκωμοσίες προς την Εστία Βουλαία μαρτυρούνται, επίσης, κατά τη διάρκεια συνεδριάσεων της αθηναϊκής Βουλής, όπου διάφοροι ομιλητές φέρονται να ορκίζονται στη θεά κατά την ομιλία τους, χωρίς, ωστόσο, να παραδίδεται κάποια συγκεκριμένη

⁵³⁷Σχετικά βλ.: IG II² 359, 689, 775. IG III.1 444, 903, 1002 (4^{ος}/3^{ος} αι. π.Χ.) κ.λ.π.

⁵³⁸Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 40-41, 43.

συνοδευτική τελετουργία. Οι μαρτυρίες τοποθετούνται στους ύστερους κλασικούς χρόνους και εξής, ενώ η πραγματοποίηση αντίστοιχων ορκωμοσιών και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους θεωρείται εύλογη, δεδομένης της συνέχειας της λατρείας της θεάς έως και τη ρωμαϊκή περίοδο.⁵³⁹

Στην εξεταζόμενη κατηγορία ιεροπραξιών ανήκουν, επιπλέον, οι θυσίες των *πρυτάνεων* στον Απόλλωνα Προστατήριο, που λάμβαναν μάλλον χώρα στο αθηναϊκό Βουλευτήριο και μαρτυρούνται σε ψηφίσματα του 3^{ου} και 2^{ου} αι. π.Χ., με τη λατρεία του Προστατηρίου να συνδέεται πιθανότατα με το άγαλμα του Απόλλωνος, που είδε ο Πausανίας εντός του ιδρύματος.⁵⁴⁰ Στην περίπτωση που ισχύει ο συσχετισμός αυτός, οι θυσίες που πραγματοποιούνταν πριν από τις συνελεύσεις της Εκκλησίας του Δήμου, οπότε οι *πρυτάνεις*, πέραν του Απόλλωνος, θυσίαζαν και σε μια σειρά άλλων θεών, με προεξάρχουσα την Αρτέμιδα Βουλαία, θα λάμβαναν μάλλον χώρα από την ύστερη κλασική περίοδο και εξής, καθώς αναφέρονται ως πατροπαράδοτες ήδη σε ψηφίσματα των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ. Οι εν λόγω ιεροπραξίες τελούνταν δε, κατά τις πηγές, με τη συνοδεία του ιερέα του επώνυμου ήρωα της πρυτανεύουσας φυλής,⁵⁴¹ ο οποίος δεν φαίνεται, ωστόσο, να είχε την έδρα του στο Βουλευτήριο, δεδομένου ότι οι θυσίες στον Προστατήριο συνδυάζονταν με αντίστοιχες σε μια σειρά άλλων θεών, τα ιερά των οποίων δεν συνδέονται με το ίδρυμα.

Ιεροπραξίες των πρυτάνεων στην περιοχή του αθηναϊκού Βουλευτηρίου αποτελούν, επίσης, οι θυσίες τους προς τη Μητέρα των Θεών, το άγαλμα της οποίας βρισκόταν στο κτήριο του Παλαιού Βουλευτηρίου, που λειτουργούσε έως τον 4^ο αι. π.Χ. σαν παράρτημα του κυρίως ιδρύματος, με το βωμό της θεάς να εντοπίζεται στα ανατολικά του κτηρίου. Στις τελετουργίες αυτές, που μαρτυρούνται σε πηγές του 4^{ου} αι. π.Χ., κατά τη μετάβαση από τους κλασικούς στους ελληνιστικούς χρόνους, με κάποιες εξ αυτών να πραγματοποιούνται κατά την επίσημη εορτή της Μητρός, τα *Γαλάξια*, θα συμμετείχε προφανώς και ο ιερέας της θεάς, η ύπαρξη του οποίου επιβεβαιώνεται επιγραφικά από τα τέλη της ύστερης κλασικής περιόδου και επιχωρίαζε, προφανώς, στο Παλαιό Βουλευτήριο.⁵⁴²

⁵³⁹Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 21, 23.

⁵⁴⁰Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 24-25.

⁵⁴¹Σχετικά βλ.: Hamon 2005, 319. Meritt, Traill 1974, 1-24

⁵⁴²Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 28-30, 33.

Μια επιπλέον τελετουργία, που θα μπορούσε, τέλος, να εμπίπτει στην προαναφερθείσα κατηγορία, είναι η πομπή προς το βωμό του Διός Πολιέως και Σωτήρος και της Αθηνάς Πολιάδος και Σώτειρας, που λάμβανε χώρα στην κοντινή περιοχή του Βουλευτηρίου της Δήλου και, δεδομένης της αφιέρωσης του Βουλευτηρίου στην Αθηνά Πολιάδα, είναι πιθανό να συνδεόταν με κάποιο τρόπο με το ίδρυμα. Η πομπή αυτή, με την οποία οδηγούνταν οι προσφορές και τα ζώα προς θυσία στο βωμό των θεών, την ημέρα της εορτής τους, μαρτυρείται επιγραφικά κατά τον ύστερο 2^ο/πρώιμο 1^ο αι. π.Χ. Βάσει, ωστόσο, της ίδρυσης του βωμού αλλά και του Βουλευτηρίου στην αρχαϊκή περίοδο, είναι πιθανή η αναγωγή της στους αρχαϊκούς χρόνους ή τελοσπάντων σε κάποια παλαιότερη των προαναφερόμενων μαρτυριών εποχή, δεδομένης και της συνέχειας της χρήσης, τόσο του βωμού, όσο και του Βουλευτηρίου, κατά τους κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους.⁵⁴³

Περνώντας τώρα σε Βουλευτήρια ιδρυμένα κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους, τελετουργίες που εμπίπτουν στην εξεταζόμενη κατηγορία και πραγματοποιούνταν σε διάφορες περιστάσεις στο χώρο των ιδρυμάτων, αποτελούν οι θυσίες στον Ποσειδώνα και το Δία Σωτήρα, που τελούνταν σε ετήσια βάση και προκαθορισμένες ημερομηνίες μπροστά από τα αγάλματά τους, τα τοποθετημένα στην πρόσοψη του Βουλευτηρίου της Καλαυρείας, με τα έξοδά τους να καλύπτονται από δωρεές πολιτών στο ιερό του Ποσειδώνος, σύμφωνα με επιγραφές του 3^{ου} αι. π.Χ.⁵⁴⁴ Στην Τέω, επίσης, το ψήφισμα του ύστερου 3^{ου} αι. π.Χ., που προέβλεπε το στήσιμο του αγάλματος του Αντίοχου του Γ' στο Βουλευτήριο, θεσμοθετούσε την τέλεση θυσίας στον Αντίοχο, τις Χάριτες και τη Μνήμη από τους νικητές των στεφανιτών αγώνων, οι οποίοι, κατά την επιστροφή τους στην πόλη, έπρεπε να στεφανώσουν το άγαλμα του ηγεμόνα με το νικητήριο στέφανό τους και να θυσιάσουν σχετικά.

Με τη θυσία αυτή η πόλη στόχευε στο να μνημονεύει τις ευεργεσίες του Αντίοχου αλλά και την προσφορά *ισοθέων τιμών* ως ανταπόδοση προς αυτόν, ανάγοντας σε πρωταρχικό καθήκον των επιφανέστερων μελών της την απόδοση τιμών στον ηγεμόνα, όπως ίσχυε και για τους ανώτερους άρχοντες και τους νέους πολίτες της στην αρχή κάθε έτους. Η προσφορά του στεφάνου των ένδοξων αθλητών της συνέδεε δε το

⁵⁴³Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 15-16.

⁵⁴⁴Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 70-71.

πρόσωπο του Αντιόχου με την έννοια της νίκης, αναγνωρίζοντας την ευεργετική του δράση ως ανώτερη των κατορθωμάτων τους. Πέραν των ανωτέρω, ο ιερέας της λατρείας του ηγεμόνα, που έδρευε στο Βουλευτήριο, επέβλεπε τη στεφάνωση του αγάλματός του με τον κατάλληλο στέφανο ανά εποχή, τιμή που αποδιδόταν παραδοσιακά σε θεούς προστάτες της συγκομιδής, όπως εξάλλου και οι *απαρχές*, οι πρώτοι ετήσιοι *ξύλινοι καρποί*, που αποδίδονταν κατεξοχήν στο Διόνυσο, τιμές που προσφέρονταν στο άγαλμα του Αντιόχου, καθώς με την ειρήνη και την φορολογική ατέλεια που επέβαλε, εξασφαλίστηκε η παραγωγή και η οικονομική δραστηριότητα της χώρας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, σημαντικές εκδηλώσεις της ζωής της πόλης και παραδοσιακές θρησκευτικές τελετουργίες ενσωματώθηκαν στη νεοϊδρυθείσα λατρεία του ηγεμόνα, με την εισαγωγή τους στο Βουλευτήριο να ενισχύει το θρησκευτικό χαρακτήρα του ιδρύματος, που αποτελούσε πλέον έδρα του ιερέα της λατρείας του. Το σημαντικότερο πολιτικό ίδρυμα της Τέω μετετράπη, λοιπόν, σε κέντρο της λατρείας του Αντιόχου, όπου απολάμβανε τιμές αντίστοιχες με αυτές που αποδίδονταν στο Διόνυσο, την κυρίαρχη θεότητα της πόλης. Έτσι, το Βουλευτήριο απέκτησε το διττό πολιτικό και θρησκευτικό χαρακτήρα που διέκρινε παραδοσιακά τα Πρυτανεία.⁵⁴⁵

Στην Πριήνη, πάλι, θυσίες και γεύματα της Βουλής αναφέρονται σε τιμητικά ψηφίσματα του ύστερου 2^{ου}/πρώιμου 1^{ου} αι. π.Χ., με τη συμμετοχή σε αυτά να συμπεριλαμβάνεται στις *μέγιστες τιμές που απέδιδε η πόλη σε εξέχοντες πολίτες της*, οι οποίες έως τότε αφορούσαν τη σίτισή τους στο Πρυτανείο και το Πανιώνιο. Η παροχή του εν λόγω προνομίου αποδίδεται με τις εκφράσεις «μετουσίαν τῶν ἐν τῇ βουλῇ συντελουμένων θυσιῶν» ή «μετουσίαν τῶν συντελουμένων ἱερῶν καὶ θυσιῶν ἐν τῇ βουλῇ», με τη συμμετοχή στα γεύματα που ακολουθούσαν, στα οποία προφανώς παρίστατο το σύνολο των βουλευτών, να αναφέρεται ρητά σε κάποια εκ των ψηφισμάτων με την έκφραση «ὅταν ἡ βουλῇ συνῆι σιτήσει».⁵⁴⁶

Απ' όλα τα παραπάνω συμπεραίνεται, πως κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους εκτεταμένες τελετουργίες πραγματοποιούνταν στο Βουλευτήριο της πόλης, σε τακτά διαστήματα και διάφορες μάλλον περιστάσεις, γεγονός που καταδεικνύει τον ενισχυμένο θρησκευτικό χαρακτήρα που είχε αποκτήσει και αυτό το ίδρυμα κατά την εν

⁵⁴⁵Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 105, 107-109.

⁵⁴⁶Σχετικά βλ.: Hubbe 1989, 99-101.

λόγω περίοδο. Η συμμετοχή του συνόλου των βουλευτών στις σχετικές ιεροπραξίες, που σε κάποια απλούστερη μορφή θα πραγματοποιούνταν προφανώς και παλαιότερα, δεδομένης της χρονολόγησης του Βουλευτηρίου, στο κέντρο του οποίου εντοπίστηκε βωμός, στα τέλη του 3^{ου}/αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., και η θεώρηση ως *μέγιστη τιμή* της συμπερίληψης ενός πολίτη σε αυτές καταδεικνύει την λαμπρότητα που είχαν αποκτήσει, αλλά και την ενίσχυση του κύρους της Βουλής και της κοινωνικής υπόστασης των βουλευτών κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, όταν οι τελετουργίες, στις οποίες συμμετείχαν, εξισώθηκαν με αυτές που λάμβαναν χώρα στο Πρυτανείο της πόλης.⁵⁴⁷

Στην Κω, επίσης, ο αποσπασματικά σωζόμενος ενεπίγραφος νόμος του ύστερου 2^{ου}/πρώιμου 1^{ου} αι. π.Χ. που, σύμφωνα με νεότερες αποκαταστάσεις, αφορούσε στον ιερέα του Βουλευτηρίου, μαρτυρεί την ύπαρξη λατρευτικών αγαλμάτων στο εσωτερικό του ιδρύματος και αναφέρει, σύμφωνα πάντα με τις αποκαταστάσεις, τον περιοδικό στολισμό των αγαλμάτων αυτών και την πραγματοποίηση από τον ιερέα θυσιών κατά τη διάρκεια επίσημων εορτών της πόλης, οι οποίες θα τελούνταν, προφανώς, στο Βουλευτήριο, χωρίς να είναι σαφές αν θα λάμβαναν χώρα κατά τις εορτές των θεοτήτων του ιδρύματος ή και σε άλλες περιστάσεις. Όσον αφορά δε στην ταυτότητα των θεών του Βουλευτηρίου, η επιγραφή του 188-163 π.Χ. που μαρτυρεί την τέλεση θυσιών στο Δία Βουλαίο και πιθανότατα την Εστία Βουλαία από τους Κώες, προς τιμήν των βασιλέων της Καππαδοκίας, καθιστά πιθανή τη σύνδεση των εν λόγω θεοτήτων με το ίδρυμα, κατ' αναλογία και με άλλες πόλεις, με τις σχετικές θυσίες να πραγματοποιούνται στο Βουλευτήριο. Είτε όμως το ίδρυμα φιλοξενούσε τις λατρείες των Βουλαίων θεοτήτων είτε και άλλων θεών, χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη ειδικού ιερέα, τουλάχιστον κατά τον ύστερο 2^ο αι. π.Χ., που, σε συνδυασμό με την πληθώρα των μαρτυρούμενων τελετουργιών, καταδεικνύει τον ιδιαίτερο θρησκευτικό χαρακτήρα που είχε αποκτήσει και το Βουλευτήριο της Κω, τουλάχιστον κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, προσομοιάζοντας το διττό πολιτικό-θρησκευτικό χαρακτήρα των Πρυτανείων.⁵⁴⁸

Στην Κύμη, πάλι, τα ψηφίσματα του ύστερου 2^{ου} αι. π.Χ. που αφορούν στις ευεργεσίες της Αρχίππης προς την πόλη, αναφέρουν την από μέρους της οργάνωση λαμπρών θυσιών και γευμάτων στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου σε δύο περιπτώσεις,

⁵⁴⁷Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 79-80.

⁵⁴⁸Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 110-114.

κατά τα εγκαίνια του ιδρύματος και επ' ευκαιρίας του στησίματος ενός συμπλέγματος χάλκινων αγαλμάτων προς τιμήν της. Χαρακτηριστικό των θυσιών αυτών, στις οποίες συμμετείχε το σύνολο της πόλης, είναι η ιδιαίτερη θέση που επιφυλάχθηκε στη Βουλή, η οποία επίσης συμμετείχε στο σύνολό της, με τα μέλη της να διακρίνονται από τους υπόλοιπους πολίτες και τα χρήματα για τις θυσίες και τα γεύματά τους να αντιστοιχούν περίπου σε αυτά για κάθε φυλή πολιτών ή για όλους τους υπόλοιπους κατοίκους. Πέραν αυτών, η ευεργέτιδα καθιέρωσε και τακτικές τελετουργίες στο εσωτερικό του ιδρύματος, η χρηματοδότηση των οποίων εξασφαλίστηκε από σχετικό κληροδοτήμά της προς την Κύμη, όπου επίσης επεφύλαξε ιδιαίτερη μεταχείριση στο σύνολο των βουλευτών. Πρόκειται για τις θυσίες που η Βουλή *πάνδημος* πραγματοποιούσε εκτός απ' την αρχή και στο τέλος κάθε χρόνου, οι οποίες και συνδυάζονταν με αντίστοιχες θυσίες των επικεφαλής της *στρατηγών*.

Είναι λοιπόν εμφανές, πως η δράση της Αρχίππης είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού αλλά και του εύρους των τελούμενων ιεροπραξιών στο εσωτερικό του Βουλευτηρίου, με άμεση συνέπεια τον ενισχυμένο θρησκευτικό χαρακτήρα και αυτού του ιδρύματος. Είναι μάλιστα πιθανό το κτήριο, που ανεγέρθη με χρήματα της ευεργέτιδας και είχε, όπως μαρτυρείται, αυλή, να προσομοίαζε στον ευρέως διαδεδομένο τύπο του Βουλευτηρίου της Μιλήτου, με εκτεταμένη αυλή και περιμετρικές στοές, απαραίτητες για τη φιλοξενία μεγάλων συγκεντρώσεων, σαν αυτές που οργάνωσε ή καθιέρωσε με το κληροδοτήμά της η Αρχίππη.

Η ιδιαίτερη δε θέση που επεφύλαξε στο σύνολο των βουλευτών, τόσο στις περιστασιακές, όσο και στις τακτικές τελετουργίες του Βουλευτηρίου, όπου διακρινόμενοι από τους υπόλοιπους πολίτες απολάμβαναν προνόμια που έως τότε αντιστοιχούσαν σε ανώτερους αξιωματούχους του κράτους, συνετέλεσε στην ενίσχυση της κοινωνικής τους θέσης και τη σταδιακή διαμόρφωση μιας νέας κοινωνικής ιεραρχίας. Φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλες πόλεις της Μ. Ασίας κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και αντικατοπτρίζει αλλαγές στις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής, παρ' όλο που ο τρόπος συγκρότησης της Βουλής παρέμενε δημοκρατικός.⁵⁴⁹

Περνώντας, τέλος, σε περιπτώσεις Βουλευτηρίων, η ύπαρξη των οποίων αποτελεί ισχυρή πιθανότητα, ιεροπραξίες που εμπίπτουν, μάλλον, στην εξεταζόμενη κατηγορία

⁵⁴⁹Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 118-121.

και πραγματοποιούνταν σε διάφορες περιστάσεις εντός τους, συνιστούν οι θυσίες στην Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο, που τελούσαν οι *πρυτάνεις* και οι *ήρημένοι ἐπὶ τῆι φυλακῆι* της Μιλήτου κατά τη σύναψη συνθηκών ή μετά τη λήψη σημαντικών αποφάσεων του Δήμου, σύμφωνα με ψηφίσματα του ύστερου 3^{ου} και πρώιμου 2^{ου} αι. π.Χ. Βάσει του εντοπισμού των εν λόγω λατρειών στο Βουλευτήριο του 175-163 π.Χ., είναι πιθανή η τοποθέτησή τους και σε ένα παλαιότερο αντίστοιχο ίδρυμα, δεδομένης και της αναφοράς του Βουλευτηρίου στη συνθήκη συμπολιτείας με τα Πίδασα, που χρονολογείται μάλλον πριν την ανέγερση του κτηρίου του 2^{ου} αι. π.Χ. Η ενασχόληση των προαναφερόμενων αξιωματούχων με την προβούλεση, από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. και εξής, καθιστά, άλλωστε, ενδεχόμενη την εγκατάστασή τους στην παλαιότερη έδρα της Βουλής της πόλης, όπου και θα τελούσαν τις σχετικές θυσίες. Πιθανή είναι, εξάλλου, η έδραση σε αυτή και του ιερέα που πραγματοποιούσε τις ιεροπραξίες από κοινού με τους αξιωματούχους, ο οποίος θα ήταν, έτσι, ένας ιερέας του Βουλευτηρίου και δη των Βουλαίων θεοτήτων.⁵⁵⁰

Στην ίδια κατηγορία τελετουργιών εντάσσεται, μάλλον, και η θυσία στο Δία Βουλαίο, το όνομα του οποίου αποκαθίσταται σε ενεπίγραφο κατάλογο θυσιών του άμισού του 2^{ου} αι. π.Χ. από τις Ερυθρές, με την ιεροπραξία να τοποθετείται, πιθανότατα, στο Βουλευτήριο της πόλης, δεδομένης της συνήθους σύνδεσης του θεού με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών. Η ύπαρξη του ιδρύματος αλλά και η αναγωγή του στους κλασικούς χρόνους συμπεραίνεται, άλλωστε, από τις αναφορές της Βουλής της πόλης από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής αλλά και την κλασική μαρτυρία του τελετουργικού όρκου των βουλευτών, που λάμβανε χώρα κατά τη διάρκεια θυσίας και θα πραγματοποιείτο, μάλλον, στο Βουλευτήριο της πόλης. Μια επιγραφή του άμισού του 3^{ου} αι. π.Χ. που κάνει λόγο για ιερέα της Εστίας Βουλαίας, καθιστά δε ακόμα πιθανότερη την ύπαρξη του ιδρύματος και τη σύνδεση του σχετικού ιερέα με αυτό, κατ' αντιστοιχία και με άλλες πόλεις.⁵⁵¹

Τέλος, στη συγκεκριμένη ομάδα ιεροπραξιών emπίπτει, μάλλον, και η θυσία στο βωμό της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου, που τέλεσαν οι Περγαμηνοί προς τιμήν του Αττάλου του Γ' κατά την επίσημη είσοδό του στην πόλη, μετά από νικηφόρα

⁵⁵⁰Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 86, 90-91.

⁵⁵¹Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 126-128.

εκστρατεία, σύμφωνα με ψήφισμα του ύστερου 2^{ου} αι. π.Χ. Η τοποθέτηση της εν λόγω ιεροπραξίας στο χώρο του Βουλευτηρίου, η ύπαρξη του οποίου δεν μαρτυρείται ρητά, εικάζεται, δεδομένης της ύπαρξης της Βουλής της Περγάμου και της συνήθους σύνδεσης των Βουλαίων λατρειών με τα Βουλευτήρια αλλά και της μαρτυρίας ιεροπραξιών κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων του πολιτικού οργάνου σε ψήφισμα του 1^{ου} αι. π.Χ. προς τιμήν του Διοδώρου Πασπάρου, οι οποίες και θα λάμβαναν πιθανότατα χώρα στο βωμό ενός Βουλευτηρίου, που θα μπορούσε να ταυτίζεται με τον προαναφερόμενο βωμό της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου.

Στην περίπτωση που ισχύει κάτι τέτοιο, αξίζει να επισημανθεί η ιδιαίτερη σημασία που είχε το Βουλευτήριο για την πόλη, ώστε η θυσία στο βωμό του να συμπεριλαμβάνεται στις σημαντικότερες τιμές που μπορούσαν να αποδοθούν στον Άτταλο τον Γ΄ κατά τη θριαμβευτική είσοδό του στην Πέργαμο, μαζί με τις θυσίες σε βωμούς της Αγοράς και την πρόσκλησή του στην *κοινή εστία* της Περγάμου στο Πρυτανείο της πόλης. Λίγα χρόνια αργότερα, άλλωστε, η συμμετοχή στην προσφορά θυμιάματος, κατά την έναρξη των συνεδριάσεων του Βουλευτηρίου, αποδόθηκε ως μία εκ των *μεγίστων τιμών* στον ευεργέτη Διόδωρο Πάσπαρο, αντικατοπτρίζοντας την κορυφαία θέση του ιδρύματος, που αντιπροσώπευε, μαζί με το Πρυτανείο και το θέατρο, την ίδια την καρδιά της πολιτικής κοινότητας.⁵⁵²

⁵⁵²Σχετικά βλ. παραπάνω σελ. 134-137.

Ενότητα 4

Γενικά Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας την εξέταση των λατρειών και των ιεροπραξιών που συνδέονται με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών, θα ήταν σκόπιμο να αναφερθούν συνοπτικά τα πορίσματα της έρευνάς μας γύρω από τη φύση και την εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο.

Λατρείες που απαντώνται στα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών, και εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο

Η ενδελεχής διερεύνηση της θρησκευτικής δραστηριότητας στα Βουλευτήρια της κυρίως Ελλάδας και της Μ. Ασίας, από την αρχαϊκή έως την ελληνιστική περίοδο, κατέδειξε, ότι οι λατρείες που εντοπίζονται στα Βουλευτήρια των πόλεων, αφορούν πρωτίστως σε θεότητες που συνδέονται με τις αρμοδιότητες της Βουλής, ήτοι Βουλαίες θεότητες (Εστία, Δία και Αθηνά) ως προστάτες των πολιτικών διαβουλεύσεων και φύλακες της ευθυκρισίας των βουλευτών και Δία Όρκιο ως επόπτη των όρκων των συμμετεχόντων στους Ολυμπιακούς αγώνες και εμπνευστή των ορθών αποφάσεων της Βουλής των Ηλείων, που επόπτευε τη διοργάνωσή τους.

Σε ό,τι αφορά τις Βουλαίες θεότητες, η μεν Εστία, που συνδέεται μακράν με τα περισσότερα ιδρύματα, ταυτιζόταν κατά κανόνα με το βωμό των Βουλευτηρίων, αποτελώντας τη σκιάδη δύναμη που προστάτευε τα κτήρια και τη λειτουργία τους, με τη λατρεία της να θεωρείται αναμενόμενη ακόμα και εκεί που δεν αναφέρεται ρητώς, λόγω της προέλευσης και της φύσης των ιδρυμάτων, και το επίθετο Βουλαία να μαρτυρείται για πρώτη φορά στην Αθήνα από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο δε Ζεύς και η Αθηνά, που με το επίθετο Βουλαία απαντάται μόνο στην Αθήνα, εμφανίζονται ως θεοί σύμβουλοι και εμπνευστές των ορθών αποφάσεων των βουλευτών, ιδιότητες που συνάδουν με το γενικότερο πολιτικό τους χαρακτήρα. Στη μόνη περίπτωση, όπου η Εστία Βουλαία απαντάται, επίσης, ως πλήρως προσωποποιημένη θεά, είναι στο Βουλευτήριο της Μιλήτου, στο εσωτερικό του οποίου εντοπίστηκε γυναικείο άγαλμα που αποδίδεται σε αυτή.

Η Εστία Βουλαία στη Μίλητο αποτελούσε, ωστόσο, μία από τις σημαντικότερες πολιτικές λατρείες ήδη πριν την ανέγερση του Βουλευτηρίου του 2^{ου} αι. π.Χ., όπως φαίνεται από τη συχνή επίκλησή της σε όρκους αλλά και την προσφορά θυσιών σε αυτήν κατά τη σύναψη συνθηκών ή μετά τη λήψη σημαντικών αποφάσεων του Δήμου, από τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. και εξής. Η εμφάνισή της ως πλήρως προσωποποιημένη θεϊκή προσωπικότητα συνιστά δε μια εξέλιξη των ελληνιστικών χρόνων, που διαπιστώνεται, εντούτοις, μόνο στη Μίλητο, καθώς οι λιγοστές απεικονίσεις της Εστίας, που μαρτυρούνται σε διοικητικά κτήρια άλλων πόλεων, αφορούν όλες τη θεά του Πρυτανείου. Φαίνεται, λοιπόν, πως αυτή η διαφοροποίηση έγκειται στο γεγονός, ότι η Εστία Βουλαία αποτελούσε τη σημαντικότερη εκδοχή της θεάς στη Μίλητο, με τη λατρεία της να τοποθετείται στην παλαιότερη έδρα της Βουλής της πόλης για το διάστημα πριν την ανέγερση του Βουλευτηρίου του 2^{ου} αι. π.Χ. και την ίδια να συγκαταλέγεται στις θεϊκές δυνάμεις που θεωρείτο ότι ενέπνεαν τις αποφάσεις της Μιλήτου.

Ενίσχυση της σημασίας της Εστίας Βουλαίας διαπιστώνεται, ωστόσο, και σε άλλες πόλεις των ελληνιστικών χρόνων, όπου εμφανίζονται σταδιακά ιερείς της θεάς, γεγονός που υποδεικνύει τον εμπλουτισμό των ιεροπραξιών που λαμβάνουν χώρα στα Βουλευτήρια, με τα οποία ως επί το πλείστον συνδέεται, και επομένως την ένταση του θρησκευτικού χαρακτήρα των κτηρίων. Η ενίσχυση αυτή της σημασίας της θεάς, που καταδεικνύεται και από τον αυξημένο αριθμό των μαρτυριών της λατρείας της και συνεχίζεται προφανώς κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, εξηγεί και τη μετέπειτα απόδοση του τίτλου της Εστίας Βουλαίας σε γυναίκες των αυτοκρατορικών οικογενειών. Μία αντίστοιχη ενίσχυση της σημασίας της διαπιστώνεται και για τη λατρεία του Διός Βουλαίου, δεδομένης της αύξησης των σχετικών μαρτυριών αλλά και της εμφάνισης ιερέων του θεού, ο αριθμός των οποίων μεγαλώνει κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Τότε απαντώνται και απεικονίσεις του Διός Βουλαίου σε νομίσματα των πόλεων, ενώ με το θεό προσομοιάζουν συχνά οι ρωμαίοι αυτοκράτορες. Η αύξηση της σημασίας των λατρειών της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου, κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, έχει δε σίγουρα να κάνει με τη διαπιστωμένη ενίσχυση της σημασίας των Βουλευτηρίων, με τα οποία κατά κανόνα συνδέονται, με τα Βουλευτήρια των πόλεων να αποκτούν ολοένα και εντονότερο θρησκευτικό χαρακτήρα, για να

φτάσουμε στους ρωμαϊκούς χρόνους, όπου έχουμε αναφορές στην *Ιερά Βουλή* και το *Ιερό Βουλευτήριο*.⁵⁵³

Η αμέσως συνηθέστερη λατρεία που απαντάται στα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών, μετά τους θεούς, οι ιδιότητες των οποίων σχετίζονται με τις αρμοδιότητες της Βουλής, είναι αυτή του Απόλλωνος, που φαίνεται να συνδέεται με τα κτήρια κυρίως λόγω του μαντικού του χαρακτήρα, ο οποίος και τον καθιστά κατ' εξοχήν θεϊκό σύμβουλο. Ακολουθούν λατρείες κυρίαρχων ή σημαντικών θεοτήτων των πόλεων, που πολύ συχνά η φύση τους συνάδει με το χαρακτήρα των Βουλευτηρίων ως κορυφαίων διοικητικών κτηρίων και χώρων πολιτικών διαβουλεύσεων (π.χ. λατρείες θεών προστατών της πολιτικής κοινότητας, όπως της Αθηνάς Πολιάδος στη Δήλο και του Ποσειδώνος και του Διός Σωτήρος στην Καλαυρεία, ή λατρείες θεών συμβούλων των πολιτικών διαβουλεύσεων, όπως των διαφόρων εκδοχών του Απόλλωνος) και άλλοτε συνδέονται με το χώρο των Βουλευτηρίων για μια πληθώρα αιτιών (π.χ. κατόπιν ξένης επιρροής, όπως και πάλι η Αθηνά Πολιάς στη Δήλο και ο Απόλλων Πατρώος στην Άνδρο, ή λόγω της ιδιαίτερης σημασίας τους για τη θρησκευτική, πολιτική και οικονομική ζωή των πόλεων, όπως ο Ασκληπιός, ο Ερμής και ο Ηρακλής στην Πριήνη).

Μοναδική είναι η περίπτωση της λατρείας των ηρώων, που απαντάται στο Βουλευτήριο των Μεγάρων, με την εγκατάστασή της να ανάγεται στην εποχή ίδρυσης του κτηρίου στους αρχαϊκούς, κλασικούς ή ακόμη και γεωμετρικούς χρόνους και τη συνέχειά της διαμέσου της ελληνιστικής περιόδου να θεωρείται εύλογη, δεδομένων των μεταγενέστερων σχετικών αναφορών του Πausανία. Σημαντικές είναι, επίσης, οι λατρείες των προσωποποιημένων εννοιών, που εμφανίζονται για πρώτη φορά στην Αθήνα με τη λατρεία του Δήμου, η εγκαθίδρυση της οποίας τοποθετείται μάλλον στον 4^ο αι. π.Χ., και αυξάνονται κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, οπότε και απαντώνται λατρείες του Δήμου στα Βουλευτήρια των Αθηνών, της Μιλήτου και ενδεχομένως της Ιασού, λατρεία της Ομόνοιας πιθανότατα στο Βουλευτήριο της Ιασού και λατρεία της Δημοκρατίας στο Βουλευτήριο της Ελαίας.

Πέραν της αύξησης, παρατηρείται, λοιπόν, και ένας εμπλουτισμός των λατρειών των προσωποποιημένων εννοιών, διαπιστώνονται ωστόσο και ανασηματοδοτήσεις τους.

⁵⁵³Σχετικά βλ.: *I.Didyma* 297. *I.Pergamon Asklepieion* III 54 (Ιερά Βουλή). *IG XII.2* 67 (Ιερό Βουλευτήριο).

Έτσι, η μορφή του Δήμου, που συμβολίζει το διευρυμένο πολιτικό σώμα των *πολλών* που επικρατούν των *ολίγων* στη δημοκρατία, όταν η διατήρησή της είναι εν δυνάμει απειλούμενη από εσωτερικές πολιτικές διενέξεις στην κλασική Αθήνα, μετατρέπεται σε μια προσωποποίηση της ανεξάρτητης, δημοκρατούμενης πολιτικής κοινότητας, ένα σύμβολο δηλαδή της πόλης, όταν πια η δημοκρατία έχει καθιερωθεί στις πόλεις-κράτη της ελληνιστικής περιόδου. Αντίστοιχο ρόλο παίζει και η λατρεία της ίδιας της Δημοκρατίας, που προβάλλει με τη σειρά της την ανεξαρτησία μιας πόλης, η οποία συνδέεται ευλόγως με την επικράτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Επιπλέον, η λατρεία της Ομόνοιας εκφράζει το ζητούμενο της κοινωνικής και πολιτικής ειρήνης, συμπληρώνοντας το τρίπτυχο των θεοποιημένων προσωποποιημένων εννοιών που συνδέονται με τα Βουλευτήρια της εποχής, προβάλλοντας τις θεμελιώδεις επιδιώξεις των πόλεων-κρατών για πολιτική αυτονομία και εσωτερική αρμονία στον ταχέως μεταβαλλόμενο κόσμο της ελληνιστικής περιόδου, όπου η τύχη τους κρίνεται κυρίως από το συσχετισμό των μεγάλων δυνάμεων της εποχής.

Την εξάρτηση αυτή αντανακλά η λατρεία των ηγεμόνων, που διαπιστώνεται στο Βουλευτήριο της Τέω, συνδεδεμένη με τη μορφή του Αντιόχου του Γ', με το άγαλμα του βασιλιά και σχετική με αυτόν θρησκευτική δραστηριότητα να αναφέρεται στο εσωτερικό του ιδρύματος. Θυσία προς τιμήν του Αττάλου του Γ', στον οποίο αναγνωρίζονται *ισόθεις τιμές* από την Πέργαμο, μαρτυρείται, επίσης, στο βωμό του Διός Βουλαίου και της Εστίας Βουλαίας, που επιχωριάζει πιθανότατα στο Βουλευτήριο της πόλης. Δεν αποτελεί, ωστόσο, σταθερή λατρευτική δραστηριότητα προς τιμήν του ηγεμόνα αλλά μια εκ των τελετουργιών κατά την επίσημη είσοδό του στην Πέργαμο, η οποία και ακολουθείται από την απόδοση *ισοθέων τιμών* στον Άτταλο από την πόλη.

Η εμφάνιση της λατρείας των ηγεμόνων αποτελεί, σε κάθε περίπτωση, μια ακόμα εξέλιξη στη θρησκεία των πόλεων κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, η οποία και υποδεικνύει το βαθμό επιρροής των ελληνιστικών βασιλείων στη διαμόρφωση του μέλλοντός τους. Στη μεν περίπτωση των ανεξάρτητων πόλεων, όπως η Τέως, συνιστά ένα όπλο στη διπλωματική τους φαρέτρα, προκειμένου να εξασφαλίσουν και να διατηρήσουν την ευνοϊκή στάση των βασιλέων, που είναι απαραίτητη για την ευημερία τους. Στη δε περίπτωση των ενταγμένων στα ελληνιστικά βασίλεια πόλεων, όπως η Πέργαμος, εκπορεύεται αμέσως ή εμμέσως από τη βασιλική διοίκηση, προκειμένου να

προβληθεί η μορφή των ηγεμόνων και να ενισχυθεί το κύρος των δυναστειών. Η σύνδεσή της με τα Βουλευτήρια, τα οποία και συγκαταλέγονται στα σπουδαιότερα διοικητικά κτήρια των πόλεων, αποτελεί δε μια περαιτέρω προσθήκη στις εκεί διαπιστούμενες λατρείες.

Η αύξηση των μαρτυριών των σχετικών με τα Βουλευτήρια λατρειών και η προσθήκη νέων (λατρείες νέων προσωποποιημένων εννοιών, λατρεία ηγεμόνων) συνιστούν, λοιπόν, τις σημαντικότερες εξελίξεις των ελληνιστικών χρόνων που, σε συνδυασμό με την εμφάνιση ειδικών ιερέων που επιχωριάζουν στα ιδρύματα, καταδεικνύουν την ενίσχυση του θρησκευτικού χαρακτήρα των Βουλευτηρίων, τα οποία, πέραν από κορυφαία διοικητικά κτήρια, εξελίσσονται σε σημαντικά κέντρα της θρησκείας των πόλεων.

Ιεροπραξίες που συνδέονται με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών, και εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο

Όσον αφορά στις ιεροπραξίες, που σχετίζονται με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών, αυτές είναι κυρίως θυσίες, σπονδές και προσευχές,⁵⁵⁴ με τις θυσίες που πραγματοποιούνταν πριν από τις συνεδριάσεις της αθηναϊκής Βουλής να έχουν καθαρτήριο χαρακτήρα και ιδιαίτερο τελετουργικό, συνοδευόμενες από προσευχή και κατάρα, καθώς επίσης και ορκωμοσίες, κάποιες εκ των οποίων ακολουθούσαν σχετική θυσία. Κατά τους ελληνιστικούς δε χρόνους εμφανίζεται η προσφορά *απαρχών* σε λατρευτικό άγαλμα, που μαρτυρείται στο Βουλευτήριο της Τέω κατά τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ., η στεφάνωση και ο στολισμός λατρευτικών αγαλμάτων, που απαντώνται στα Βουλευτήρια της Τέω και ενδεχομένως της Κω κατά τον ύστερο 3^ο και 2^ο αι. π.Χ., και η καύση θυμιάματος, που αποτελεί παραδοσιακή τελετουργία συνοδευτική της προσευχής και συνδέεται πιθανότατα με το Βουλευτήριο της Περγάμου κατά το άμισό του 1^{ου} αι. π.Χ.

Πέραν των μαρτυριών των πηγών, που κάνουν λόγο για ιεροπραξίες που λάμβαναν χώρα κατά την αρχή του έτους ή την έναρξη της θητείας της Βουλής, πριν από τις τακτικές συνεδριάσεις του πολιτικού οργάνου ή σε διάφορες άλλες περιστάσεις, την τέλεση θρησκευτικών τελετουργιών στο χώρο των Βουλευτηρίων υποδεικνύει, επίσης, ο

⁵⁵⁴Είτε αναφέρονται, εντούτοις, είτε όχι, οι προσευχές και οι σπονδές αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα του τελετουργικού των θυσιών. Σχετικά βλ.: Burkert 1993, 135-142, 164-175.

εντοπισμός βωμών, όπως αυτοί που συνδέονται με τα Βουλευτήρια των Αθηνών, της Ολυμπίας, της Πριήνης και της Ηράκλειας του Λάτμου αλλά και αυτοί που έχουν ανακαλυφθεί σε κτήρια, όπως αυτά της Απολλωνίας, της Ολύνθου και της Καρθαίας, που χρησιμοποιούνταν πιθανότατα ως Βουλευτήρια. Αντίστοιχοι βωμοί θα υφίσταντο, άλλωστε, στα Βουλευτήρια όλων των πόλεων, είτε μαρτυρούνται ρητά είτε όχι. Η πραγματοποίηση ιεροπραξιών στο χώρο των Βουλευτηρίων φανερώνεται εξάλλου και από τον εξοπλισμό κάποιων εκ των ιδρυμάτων με λουτήρια, περιρραντήρια ή *χερνιβεία*, όπως στη Δήλο και την Αθήνα, τα οποία και χρησίμευαν για τον καθαρισμό των χεριών (*χέρνιψ*) πριν από την τέλεση θρησκευτικών τελετουργιών. Ένας σπονδικός βόθρος που υποδεικνύει την πραγματοποίηση σπονδών στο εσωτερικό του ιδρύματος, ανακαλύφθηκε, τέλος, στο ελληνιστικό κτήριο της Απολλωνίας.

Κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων διαπιστώνεται, όπως είδαμε, ένας εμπλουτισμός των ιεροπραξιών που σχετίζονται με τα Βουλευτήρια, η σπουδαιότερη, εντούτοις, εξέλιξη που παρατηρείται, είναι η σημαντική αύξηση των μαρτυρούμενων παραδειγμάτων, με συγκεκριμένες τελετουργίες να συνδέονται με επτά Βουλευτήρια (Αθήνας, Ολυμπίας, Καλαυρείας, Τέω, Πριήνης, Κω και Κύμης) και ενδεχομένως με άλλα τέσσερα (Δήλου, Μιλήτου, Ερυθρών, Περγάμου), έναντι δύο (Αθήνας, Ολυμπίας) και δύο (Δήλου, Ερυθρών) αντίστοιχα περιπτώσεων κατά τους προγενέστερους χρόνους.

Επιπροσθέτως, ενώ κατά τους κλασικούς χρόνους το Βουλευτήριο των Αθηνών είναι αυτό που σχετίζεται με πλήθος ιεροπραξιών, με δύο ιερείς να δραστηριοποιούνται στο χώρο του, τον ιερέα του επώνυμου ήρωα της πρυτανεύουσας φυλής και τον ιερέα της Μητρός των Θεών, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους έχουμε τουλάχιστον τέσσερις επιπλέον περιπτώσεις Βουλευτηρίων, τα οποία συνδέονται σαφώς με πλήθος ιεροπραξιών, το Βουλευτήριο της Τέω, κατά τη μέση ελληνιστική περίοδο, και τα Βουλευτήρια της Κύμης, της Κω και της Πριήνης, κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Πέραν δε των ιερέων που σχετίζονται με το Βουλευτήριο των Αθηνών, στα Βουλευτήρια της Τέω και της Κω αναφέρεται επίσης η ύπαρξή τους, ενώ αντίστοιχοι ιερείς συνδέονται με μεγαλύτερη ή μικρότερη πιθανότητα με το ενδεχόμενο Βουλευτήριο των Ερυθρών, κατά την πρώιμη ή μέση ελληνιστική περίοδο, το μαρτυρούμενο Βουλευτήριο της Καληδόνας και το πιθανό παλαιότερο Βουλευτήριο της Μιλήτου, κατά

τη μέση ελληνιστική περίοδο, και το ενδεχόμενο Βουλευτήριο της Αφροδισιάδος, κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Το στοιχείο αυτό καθιστά πιθανή την πραγματοποίηση μιας πληθώρας τελετουργιών και στα προαναφερόμενα ιδρύματα, η οποία θα έκανε απαραίτητη την ύπαρξη των σχετικών ιερέων, καθώς οι πιο απλές ιεροπραξίες που συνδέονταν παραδοσιακά με τη δραστηριότητα της Βουλής, θα μπορούσαν να τελούνται από μερίδα βουλευτών, όπως οι *ιεροποιοί* των αθηναϊκών *εισιτητηρίων*, που θα ταυτίζονταν μάλλον με τους επικεφαλής του πολιτικού οργάνου, ή τελοσπάντων από τους αξιωματούχους που προΐσταντο της Βουλής, με τις καθαρτήριες θυσίες πριν από τις συνεδριάσεις της αθηναϊκής Βουλής να αποτελούν ιδιαίτερη περίπτωση και να πραγματοποιούνται μάλλον από ειδικούς υπαλλήλους, τους *περιστιάρχους*.

Χαρακτηριστικό είναι εξάλλου το γεγονός, πως κατά τους ελληνιστικούς χρόνους αυξάνονται γενικά οι μαρτυρούμενες ιεροπραξίες που δεν σχετίζονται με αυτή καθεαυτή τη δραστηριότητα της Βουλής, οι οποίες και συνδέονται με τα Βουλευτήρια της Ολυμπίας, των Αθηνών, της Καλαυρείας, της Τέω, της Κω, της Κύμης, της Πριήνης και ενδεχομένως της Δήλου, της Μιλήτου, των Ερυθρών και της Περγάμου έναντι των Βουλευτηρίων της Ολυμπίας, των Αθηνών και ενδεχομένως της Δήλου κατά τους προγενέστερους χρόνους.

Αξίζει δε να επισημανθεί η σημασία που αποκτούν οι τελετουργίες που λαμβάνουν χώρα στα ιδρύματα, και κατ' επέκταση τα ίδια τα Βουλευτήρια ως κτήρια που αντιπροσωπεύουν την καρδιά της πολιτικής κοινότητας. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η ένταξη στις *μέγιστες τιμές* που αποδίδουν οι πόλεις στους διακεκριμένους πολίτες και ευεργέτες τους, της συμμετοχής στις θυσίες και τις ιεροπραξίες της Βουλής, φαινόμενο που διαπιστώνεται στην Πριήνη και την Πέργαμο των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Ενδεικτική, ενδεχομένως, είναι και η πιθανή τέλεση θυσιών στην Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο στο παλαιότερο Βουλευτήριο της Μιλήτου, κατά τη σύναψη συνθηκών ή μετά από σημαντικές αποφάσεις του Δήμου, αλλά και η ενδεχόμενη προσφορά θυσίας στην Εστία Βουλαία και το Δία Βουλαίο στο Βουλευτήριο της Κω, ως μια εκ των επισήμων τιμών που αποδίδονται στον Αριαράθη τον Δ' της Καππαδοκίας, κατά τη μέση ελληνιστική περίοδο, όπως επίσης και η πιθανή τέλεση θυσίας στο βωμό της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου στο Βουλευτήριο της Περγάμου, προς τιμήν

του Αττάλου του Γ', κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Χωρίς να προστεθεί στα ανωτέρω το παράδειγμα του Βουλευτηρίου της Τέω, που συνιστά ήδη το σημαντικότερο πολιτικό της ίδρυμα, όταν εισάγονται σε αυτό παραδοσιακές ιεροπραξίες και τελετουργίες που σηματοδοτούν σημαντικές στιγμές της ζωής της πόλης, εντασσόμενες στη λατρεία του Αντιόχου του Γ', κατά τους μέσους ελληνιστικούς χρόνους.

Φαίνεται, λοιπόν, πως από τη μέση ελληνιστική περίοδο και εξής ο συσχετισμός με τις τελετουργίες των Βουλευτηρίων αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, είτε πρόκειται για την απόδοση τιμών στο εσωτερικό των ιδρυμάτων είτε για τη συμμετοχή στις εκεί τελούμενες ιεροπραξίες. Αναδεικνύεται έτσι ο αντιπροσωπευτικός ρόλος των Βουλευτηρίων, που φαίνεται να συμβολίζουν το σύνολο της πολιτικής κοινότητας, συνιστώντας, πέραν από κορυφαία διοικητικά κτήρια, σπουδαία τοπόσημα των πόλεων-κρατών, όπως καταδεικνύεται πιθανότατα και στην περίπτωση της Μιλήτου, όπου θυσίες στο Βουλευτήριο, μαζί με θυσίες στα κορυφαία ιερά του Απόλλωνος Δελφινίου και του Απόλλωνος Διδυμέως, επισφραγίζουν σημαντικές αποφάσεις και συνθήκες της πόλης. Η ιδιαίτερη σημασία που αποκτούν τα ιδρύματα, φαίνεται εξάλλου και από την πολλαπλή χρήση κάποιων εξ αυτών, όπως το Βουλευτήριο της Τέω, που αποτελεί έδρα της Βουλής και της Εκκλησίας του Δήμου αλλά και της κοινής εστίας της πόλης κατά τη μέση ελληνιστική περίοδο, ή το Βουλευτήριο της Κω, που στεγάζει αμφότερα τα πολιτικά σώματα κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Συμπεράσματα που συνάγονται από την εξέλιξη της θρησκευτικής δραστηριότητας στα Βουλευτήρια των πόλεων

Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την αύξηση και τον εμπλουτισμό των μαρτυρούμενων λατρειών αλλά και την παρατηρούμενη ενίσχυση των λατρειών της Εστίας Βουλαίας και του Διός Βουλαίου, που συνδέονται παραδοσιακά με τα ιδρύματα, καταδεικνύουν πως κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, και ιδίως από τη μέση ελληνιστική περίοδο και εξής, διαπιστώνεται αύξηση της σημασίας των Βουλευτηρίων και παράλληλα ένταση του θρησκευτικού τους χαρακτήρα, με τα ιδρύματα να εξελίσσονται σε σημαντικά θρησκευτικά κέντρα των πόλεων, αποκτώντας το διττό πολιτικό-θρησκευτικό χαρακτήρα που διακρίνει τα Πρυτανεία, τα οποία φαίνεται να ανταγωνίζονται και ως προς το συμβολικό για την πολιτική κοινότητα ρόλο τους.

Η ενίσχυση της σημασίας των Βουλευτηρίων, που πραγματοποιείται προφανώς και μέσα στο πλαίσιο της μνημειοποίησής τους κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων αλλά και της συγκέντρωσης πολλαπλών πολιτικών λειτουργιών σε κάποια εξ αυτών, τα καθιστά, λοιπόν, κτήρια-σύμβολα των πόλεων-κρατών. Έτσι εξηγείται και η αύξηση των σχετικών λατρειών και ιεροπραξιών, με τη θρησκεία της πόλης να εισέρχεται όλο και περισσότερο στα ιδρύματα και τις τελούμενες ιεροπραξίες να μην σχετίζονται απαραίτητα με τη δραστηριότητα της Βουλής αλλά να αφορούν και αμεσότερα το σύνολο της πολιτικής κοινότητας, την οποία τα Βουλευτήρια πλέον συμβολίζουν, συντελώντας κατά περιπτώσεις στη διαμόρφωση της ταυτότητας της πόλης και στη σύσφιξη των σχέσεων των κατοίκων της.

Το φαινόμενο αυτό ενισχύεται κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, οπότε πλήθος λατρειών και ιεροπραξιών συνδέονται με τα Βουλευτήρια, αυξάνονται οι μαρτυρίες των σχετικών ιερέων, ενώ γίνονται, όπως προείπαμε, και αναφορές στην *Ιερά Βουλή* και το *Ιερό Βουλευτήριο*.⁵⁵⁵ Μαρτυρίες δε σαν αυτή του Αιλίου Αριστεΐδη, που χαρακτηρίζει το θέατρο και το Βουλευτήριο ως τα σημαντικότερα μνημεία της Ρόδου,⁵⁵⁶ καταδεικνύουν ενδεχομένως τη σταδιακή υπερίσχυση των Βουλευτηρίων έναντι των Πρυτανείων ως ιδρύματα-σύμβολα των πόλεων. Ίσως λοιπόν έτσι να εξηγείται και η τιμητική απόδοση των τίτλων του Διός Βουλαίου και της Εστίας Βουλαίας, των θεών δηλαδή που, ως επί το πλείστον, συνδέονται με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών, σε αυτοκράτορες και γυναίκες των οικογενειών τους.

Πέραν δε της αύξησης της σημασίας των ιδρυμάτων, σε πόλεις, όπως η Κύμη και η Πριήνη, παρατηρείται κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και μια ενίσχυση του κύρους του συνόλου των βουλευτών, οι οποίοι με την ομαδική συμμετοχή τους σε λαμπρές θυσίες και γεύματα, που λαμβάνουν χώρα στα Βουλευτήρια, διακρίνονται από τους υπόλοιπους πολίτες και απολαμβάνουν προνόμια, που έως τότε προορίζονται για τους ανώτερους αξιωματούχους. Την ίδια εποχή στην Πριήνη, την Κύμη, την Πέργαμο και άλλες πόλεις της Μ. Ασίας ειδική μεταχείριση έχουν οι βουλευτές και στις δημόσιες εορτές, τη διοργάνωση των οποίων αναλαμβάνουν πλούσιοι πολίτες, που ανέρχονται στα

⁵⁵⁵Για το θρησκευτικό χαρακτήρα των Βουλευτηρίων κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους βλ.: Hamon 2005, 325-327. Βλ. επίσης παραπάνω σημ. 553.

⁵⁵⁶Σχετικά με το εν λόγω κείμενο και μια παρεμφερή αναφορά του Δίωνος Χρυσοστόμου, που τονίζει την πρωτοκαθεδρία των βουλευτών στη ρωμαϊκή Προύσα, βλ.: Hamon 2005, 325 και σημ. 32-33.

ανώτερα αξιώματα και ευεργετούν διά αυτού του τρόπου τις πόλεις τους, ή στους νέους, πολυπληθείς εορτασμούς, που διοργανώνουν οι ευεργέτες των πόλεων εξ αφορμής της ανόδου τους στα πολιτικά αξιώματα ή κάποιας δωρεάς τους.

Η ένταξη εξάλλου στις *μέγιστες τιμές*, που αποδίδει η Πριήνη και η Πέργαμος κατά τον ύστερο 2^ο/1^ο αι. π.Χ., της συμμετοχής στις θυσίες και τις γενικότερες ιεροπραξίες της Βουλής αποτελεί μια επιπλέον ένδειξη του ενισχυμένου κύρους των βουλευτών και της διαμορφούμενης, νέας κοινωνικής ιεραρχίας σε πόλεις της Μ. Ασίας, που θα οδηγήσει κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, κατόπιν και της επιρροής των Ρωμαίων, στην ολιγαρχοποίηση του πολιτικού οργάνου και τη δημιουργία της κοινωνικής τάξης των βουλευτών.⁵⁵⁷ Οι λαμπρές θυσίες και τα πολυπληθή γεύματα των βουλευτών, που αποτελούν ίδιον και των μετέπειτα αυτοκρατορικών χρόνων,⁵⁵⁸ εξηγούν, τέλος, τη διάδοση των Βουλευτηρίων που, κατά το πρότυπο του Βουλευτηρίου της Μιλήτου, διαθέτουν ευρείες περίστυλες αυλές, κατάλληλες για τη διοργάνωση ανάλογων εκδηλώσεων, τα οποία και συνδέονται με μια πληθώρα πόλεων της Μ. Ασίας από τον 2^ο αι. π.Χ. κ.εξ., όπως την Ηράκλεια του Λάτμου και την Κύμη.⁵⁵⁹

Σύγκριση λατρειών που συνδέονται με τα Βουλευτήρια, με τις λατρείες που απαντώνται στις Αγορές των πόλεων

Κλείνοντας την εξέταση της θρησκευτικής δραστηριότητας στα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών της κυρίως Ελλάδας και της Μ. Ασίας, θα ήταν σκόπιμο να γίνει και μια σύγκριση των απαντώμενων λατρειών με αυτές που διαπιστώνονται στις Αγορές, τα πολιτικά, διοικητικά, οικονομικά και θρησκευτικά κέντρα των πόλεων, στο εσωτερικό ή τις παρυφές των οποίων τοποθετούνται και τα ίδια τα εξεταζόμενα ιδρύματα. Είναι σαφές πως, ήδη από τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους, παρατηρούνται ταυτίσεις και αναλογίες μεταξύ των λατρειών που συνδέονται με τα Βουλευτήρια των πόλεων, και αυτών που επιχωριάζουν γενικότερα στις Αγορές. Έτσι, στη Δήλο η λατρεία της Αθηνάς Πολιάδος σχετίζεται με αμφότερα τα μέρη, ενώ στα Μέγαρα η ηρωολατρεία συνδέεται, τόσο με το Βουλευτήριο, όσο και την Αγορά της πόλης, απαντάται δε κατά κόρον στις

⁵⁵⁷ Στην από καιρό κατακτημένη από τους Ρωμαίους ηπειρωτική Ελλάδα, η σταδιακή ολιγαρχοποίηση της Βουλής έχει, εντούτοις, ξεκινήσει από το 2^ο αι. π.Χ. Σχετικά βλ.: Hamon 2005A, 130-132. Hamon 2001, xx-xxi.

⁵⁵⁸ Σχετικά βλ.: Hamon 2005, 327.

⁵⁵⁹ Σχετικά βλ.: Hamon 2005, 322-325. Βλ. επίσης παραπάνω: Βουλευτήρια Μιλήτου, Ηράκλειας του Λάτμου, Κύμης.

Αγορές άλλων πόλεων-κρατών. Παράλληλα, οι λατρείες του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας, που διαπιστώνονται στο Βουλευτήριο των Αθηνών, είναι ανάλογες των λατρειών του Διός Αμβουλίου και της Αθηνάς Αμβουλίας, που μαρτυρούνται από τον Πausanία στην Αγορά της Σπάρτης, χωρίς να είναι σαφής, εντούτοις, ο χρόνος εγκαθίδρυσης των τελευταίων. Ο Απόλλων λατρεύεται, τόσο στο αθηναϊκό Βουλευτήριο, πιθανότατα με το προσωνύμιο Προστατήριος, όσο και στην Αγορά της πόλης ως Πατρώος, με τη λατρεία του Πατρώου να συνδέεται ενδεχομένως και με το Βουλευτήριο της Άνδρου. Η λατρεία του Δήμου εντός του αθηναϊκού Βουλευτηρίου αναλογεί, τέλος, σε αυτήν της Δημοκρατίας στην Αγορά της πόλης.

Περνώντας, πάλι, στους ελληνιστικούς χρόνους, στην Πριήνη οι λατρείες του Ασκληπιού και του Ερμή, που σχετίζονται με το Βουλευτήριο της πόλης, απαντώνται και στην Αγορά αυτής, με τη λατρεία του Ερμή ως επόπτη της εμπορικής δραστηριότητας να επιχωριάζει παραδοσιακά στις Αγορές. Ο Απόλλων Διδυμεύς, η Εστία Βουλαία και ο Δήμος, στους οποίους είναι αφιερωμένο το Βουλευτήριο της Μιλήτου, εντοπίζονται και σε αναθηματικό βωμό στη Νότια Αγορά της πόλης, ενώ η λατρεία του Δήμου, γνωστή ήδη από τους κλασικούς χρόνους στο αθηναϊκό Βουλευτήριο, σχετίζεται και με το Βουλευτήριο της Ιασού. Παράλληλα, η λατρεία του Διός Σωτήρος, που μαρτυρείται μπροστά από το Βουλευτήριο της Καλαυρείας, διαπιστώνεται στις Αγορές μιας σειράς πόλεων, με το ιερό του στην Αγορά της Τροιζήνας να χαρακτηρίζεται πανάρχαιο από τον Pausanία, η λατρεία της Δημοκρατίας, που επιχωριάζει στο Βουλευτήριο της Ελαίας, απαντάται ήδη από τους κλασικούς χρόνους στην Αγορά των Αθηνών, η λατρεία της Ομόνοιας, που σχετίζεται με το Βουλευτήριο της Ιασού, μαρτυρείται επίσης στην Αγορά των Συρακουσών και της Κύμης, ενώ η λατρεία των ηγεμόνων, που συνδέεται με το Βουλευτήριο της Τέω, διαπιστώνεται και σε άλλες Αγορές των ελληνιστικών χρόνων, όπως για παράδειγμα αυτήν της Περγάμου.

Οι προαναφερόμενες περιπτώσεις, σε συνδυασμό με το σύνολο των εντοπισμένων λατρειών που συνδέονται με τα Βουλευτήρια των υπό έρευνα πόλεων, και άλλα παραδείγματα λατρειών που απαντώνται σε Αγορές των πόλεων-κρατών, κάνουν αντιληπτό πως, τουλάχιστον από τους κλασικούς χρόνους, οι θεοί που επιχωριάζουν σε αμφοτέρωτα τα Βουλευτήρια και τις Αγορές των πόλεων, είναι συχνά διάφορες εκδοχές του Διός, της Αθηνάς και του Απόλλωνος, η σύνδεση των οποίων με τα ιδρύματα και τα

πολιτικά και διοικητικά κέντρα των πόλεων έγκειται προφανώς στις ιδιότητες των θεών ως προστατών της πολιτικής δραστηριότητας και της πολιτικής κοινότητας εν γένει αλλά βασίζεται και στη θέση τους ως σημαντικών τοπικών θεοτήτων, που ασκούν τον προστατευτικό τους ρόλο ως κατεξοχήν συνδεδεμένες με τις συγκεκριμένες πόλεις. Πλήθος είναι λοιπόν οι λατρείες του Διός στις Αγορές, όπου απαντάται συχνά με το προσωνύμιο Αγοραίος αλλά και με μια ποικιλία άλλων επιθέτων, όπως Πολιεύς, Σωτήρ, Ελευθέριος, Φράτριος, Ομάριος κ.λ.π., ενώ ιδιαίτερα συνηθισμένες είναι και αυτές της Αθηνάς, που φέρει συχνά το επίθετο Αγοραία και Πολιάδα, αλλά και του Απόλλωνος.⁵⁶⁰

Σημειώνεται, επιπλέον, πως η Εστία, που αποτελεί τη συνηθέστερη λατρεία των Βουλευτηρίων, ταυτιζόμενη με το βωμό των ιδρυμάτων, συναντάται σπάνια σε ιερά ή ναούς στις Αγορές,⁵⁶¹ εντοπίζεται όμως στα Πρυτανεία, την παραδοσιακή έδρα της κοινής εστίας των πόλεων, που τοποθετούνται στο εσωτερικό ή τις παρυφές τους. Η Εστία Βουλαία μαρτυρείται, εντούτοις, μόνο στα Πρυτανεία της Εφέσου και του Αδραμυττίου.⁵⁶² Ξεχωριστή δε είναι η περίπτωση της Εστίας Βουλαίας στη Μίλητο, η λατρεία της οποίας απαντάται στο Βουλευτήριο και την Αγορά της πόλης, με τη θεά να έχει αποκτήσει μάλλον πλήρως προσωποποιημένη υπόσταση και να αποτελεί μια από τις κορυφαίες πολιτικές λατρείες της Μιλήτου. Όσον αφορά πάλι στις άλλες Βουλαίες θεότητες που συνδέονται με τα Βουλευτήρια, η μόνη παρεμφερής λατρεία του Διός Βουλαίου και της Αθηνάς Βουλαίας είναι ο Ζεύς Αμβούλιος και η Αθηνά Αμβουλία, που μαρτυρούνται σε βωμό στην Αγορά της Σπάρτης. Έτερη, τέλος, θεά που φέρει το ίδιο προσωνύμιο, είναι η Άρτεμις Βουλαία, που εντοπίζεται σε ιερό στην περιοχή της αθηναϊκής Θόλου, δεν συνδέεται, ωστόσο, με κανένα Βουλευτήριο.

⁵⁶⁰Σχετικά με τη λατρεία του Διός στις Αγορές των πόλεων βλ.: Harris 2019, 264. Dickenson 2017, 97-98 και σημ. 213, 216, 99-100 και σημ. 221-222, 225, 101 και σημ. 230, 102 και σημ. 240-241. Μαράντου 2011, 113-115, 117-121. Ευαγγελίδης 2007, 39-40. Dickenson 2006, 31-32. Martin 1951, 175 κ.εξ. Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 65 σημ. 173, 153-155, 161, 174 και σημ. 478. Σχετικά με τη σύνδεση της Αθηνάς με τις Αγορές των πόλεων βλ.: Harris 2019, 264. Dickenson 2017, 100 και σημ. 225. Μαράντου 2011, 114, 118-120. Ευαγγελίδης 2007, 26 και σημ. 87. Dickenson 2006, 32. Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 15-17, 160-161. Σχετικά με τη λατρεία του Απόλλωνος στις Αγορές των πόλεων βλ.: Harris 2019, 264 και σημ. 21. Dickenson 2017, 100 και σημ. 227, 101 και σημ. 234-235. Μαράντου 2011, 114, 116, 118-120. Ευαγγελίδης 2007, 26 και σημ. 87. Dickenson 2006, 32. Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 25 και σημ. 63, 93 και σημ. 259.

⁵⁶¹Για μια περίπτωση στην Αγορά της Σπάρτης βλ.: Μαράντου 2011, 118.

⁵⁶²Σχετικά με τη λατρεία της Εστίας στα Πρυτανεία βλ. παραπάνω σημ. 399 και για τη λατρεία της Εστίας Βουλαίας στα Πρυτανεία της Εφέσου και του Αδραμυττίου βλ. παραπάνω σημ. 404.

Κυρίαρχες ή σημαντικές θεότητες των πόλεων λατρεύονται, επίσης, σε αμφότερα τα Βουλευτήρια και τις Αγορές, με την προστατευτική τους δράση να εκπορεύεται από την παραδοσιακή σύνδεσή τους με τις πολιτικές κοινότητες,⁵⁶³ ενώ αντίστοιχο ρόλο παίζουν και οι ήρωες, που είναι ακόμη στενότερα συνδεδεμένοι με τις εκάστοτε πόλεις, δεδομένου του συσχετισμού τους με το μυθικό ή ιστορικό τους παρελθόν. Η ηρωολατρεία μαρτυρείται εξάλλου στις Αγορές ήδη από τη γέννηση των πόλεων-κρατών, ενώ στα Βουλευτήρια το μοναδικό παράδειγμα σχετίζεται με το Βουλευτήριο των Μεγάρων.⁵⁶⁴ Κατά τους κλασικούς δε χρόνους κάνει την εμφάνισή της και η λατρεία των προσωποποιημένων εννοιών, που προβάλλουν τις επιδιώξεις και τα ιδεώδη των πόλεων για τη διακυβέρνηση και την εξέλιξη του βίου τους, με προσωποποιήσεις, όπως αυτές του Δήμου, της Δημοκρατίας και της Ομόνοιας, να εντοπίζονται, τόσο στις Αγορές, όσο και στα Βουλευτήρια των πόλεων.⁵⁶⁵

Στους ελληνιστικούς, τέλος, χρόνους εμφανίζεται η λατρεία των ηγεμόνων, που εκφράζει την εξάρτηση των πόλεων από τα ελληνιστικά βασίλεια, τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, στους ηγεμόνες των οποίων οι πόλεις αποδίδουν *ισόθεις τιμές*, προκειμένου να προσελκύσουν ή να διατηρήσουν την ευεργετική τους δράση, απ' την οποία εξαρτάται πλέον η ευημερία τους. Στα Βουλευτήρια εντοπίζεται δε μόνο στην περίπτωση του Βουλευτηρίου της Τέω, κατά τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ., ενώ στις Αγορές χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της λατρείας του Δημητρίου του Πολιορκητή στην αθηναϊκή Αγορά, στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς και της λατρείας του Αττάλου του Γ' στην Αγορά της Περγάμου, κατά τον ύστερο 2^ο αι. π.Χ.⁵⁶⁶

Είναι επιπλέον σαφές πως, όπως στις Αγορές βωμοί υφίστανται ήδη από τη διαμόρφωσή τους, με θεούς και ήρωες να θεωρούνται προστάτες της Συνέλευσης του

⁵⁶³Σχετικά με τις λατρείες κυρίαρχων και σημαντικών τοπικών θεοτήτων στις Αγορές των πόλεων βλ.: Harris 2019, 264. Dickenson 2017, 99-102. Μαράντου 2011, 113-123. Ευαγγελίδης 2007, 35 σημ. 122, 36, 38-39. Dickenson 2006, 30-33.

⁵⁶⁴Σχετικά με την ηρωολατρεία στις Αγορές των πόλεων βλ.: Harris 2019, 263-265. Dickenson 2017, 98, 100 και σημ. 29. Sielhorst 2011, 36, 42. Τζαβελοπούλου 2011. Dickenson 2006, 32-33. Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 184-186.

⁵⁶⁵Σχετικά με τη λατρεία προσωποποιημένων εννοιών στις Αγορές των πόλεων βλ.: Sielhorst 2011, 40, 42. Dickenson 2006, 31, 33. Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 27 και σημ. 66, 189, 191-193

⁵⁶⁶Σχετικά με τη λατρεία των ηγεμόνων στις Αγορές των πόλεων βλ.: Dickenson 2006, 33. Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 197-198.

λαού,⁵⁶⁷ έτσι και στα Βουλευτήρια η λατρεία της Εστίας και η τέλεση ιεροπραξιών κατά την έναρξη των συνεδριάσεων της Βουλής είναι αναμενόμενη ήδη από την ίδρυσή τους, δεδομένης της προέλευσής τους από τα κτήρια εκείνα των πρώιμων ιστορικών χρόνων (*Βασιλεία/Πρυτανεία*) που, αποτελώντας το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο του κράτους, φιλοξενούσαν την κοινή του εστία, γύρω από την οποία συνεδρίαζε αρχικά το συμβούλιο των γερόντων και μετέπειτα η Βουλή, μετά την τέλεση θυσιών και σπονδών. Θεοί-προστάτες της πόλης και της πολιτικής δραστηριότητάς της και ήρωες εντάσσονται, επίσης, στις λατρείες που επιχωριάζουν σε κάποια από τα παλαιότερα Βουλευτήρια ήδη από την ίδρυσή τους, με τις σημαντικές τοπικές θεότητες να ακολουθούν, τις θεοποιημένες έννοιες να έπονται χρονικά και τη λατρεία των ηγεμόνων να προστίθεται τελευταία.

Η θρησκεία της πόλης είναι, λοιπόν, εξ αρχής παρούσα στα Βουλευτήρια, με στόχο να προστατευτεί η διοικητική λειτουργία των ιδρυμάτων και κατ' επέκταση το μέλλον της πολιτικής κοινότητας, όπως ακριβώς συμβαίνει και στις Αγορές, οι οποίες, όμως, πέραν από χώροι της θεσμικής συγκέντρωσης του λαού και διενέργειας δικών υπό την προστασία θεών και ηρώων της πόλης, είναι αρχικά και τόποι συνάθροισης των πολιτών για τη διοργάνωση εκτεταμένων θρησκευτικών εκδηλώσεων και αθλητικών αγώνων προς τιμήν των θεών, καθαρά θρησκευτικές δραστηριότητες, που συσφίγγουν τις σχέσεις των μελών της κοινότητας. Οι πρώτες, μάλιστα, Αγορές φαίνεται ότι διαμορφώνονται πάνω σε τάφους ηρώων ή μέσα σε ιερά χθονίων θεοτήτων, ενώ οι μεταγενέστερες συγκεντρώνουν σταδιακά πλήθος λατρειών, παράλληλα με την ποικιλία πολιτικών, διοικητικών, εμπορικών και οικονομικών δραστηριοτήτων, που αποκτούν εξελικτικά από τους αρχαϊκούς χρόνους και εξής.⁵⁶⁸ Αποτελούν δε συνολικά ιερούς χώρους, όπως φαίνεται για παράδειγμα στην περίπτωση της αθηναϊκής Αγοράς, όπου περιρραντήρια ήταν στημένα στις εισόδους της έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, με τους θεούς να εποπτεύουν και να προστατεύουν το σύνολο των βασικών λειτουργιών της πόλης.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷Σχετικά με τη διαμόρφωση και τις λειτουργίες των πρώτων Αγορών βλ.: Τζαβελοπούλου 2011, 37-38. Kolb 2004, 349-350.

⁵⁶⁸Σχετικά με τη μορφή και τις λειτουργίες των Αγορών και την εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο βλ.: Harris 2019, 255-268. Τζαβελοπούλου 2011, 37-39. Kolb 2004, 349-355.

⁵⁶⁹Σχετικά με τον ιερό χαρακτήρα των Αγορών βλ.: Dickenson 2006, 29-32.

Η ξεχωριστή, μάλιστα, σημασία τους και η λειτουργία τους ως κατεξοχήν χώροι συναναστροφής των πολιτών τους προσδίδει από νωρίς ιδιαίτερο συμβολικό χαρακτήρα, με τις λατρείες που επιχωριάζουν σε αυτές, να συντελούν στη διαμόρφωση της ταυτότητας της πόλης και να προβάλλουν το αφήγημα που επιλέγει κάθε πόλη για τον εαυτό της, με αποδέκτες, τόσο τους κατοίκους της, πολίτες ή μη, όσο και τους ξένους, απεσταλμένους άλλων κρατών, επισκέπτες κ.λ.π. Έτσι προκύπτει και η εγκαθίδρυση λατρειών προσωποποιημένων εννοιών, όπως ο Δήμος, η Δημοκρατία και η Ομόνοια, που προβάλλουν τα ιδεώδη των πόλεων για δημοκρατική διακυβέρνηση, πολιτική ανεξαρτησία και κοινωνική ειρήνη και δεν εντάσσονται στη σφαίρα των παραδοσιακών θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, αλλά και η λατρεία των ελληνιστικών ηγεμόνων, στους οποίους αποδίδονται *ισόθεις τιμές*, οι ανώτερες τιμές που θα μπορούσαν να προσφερθούν σε ευεργέτες, για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας και όχι γιατί κατ' ουσίαν ταυτίζονται με τους θεούς στη συνείδηση των πολιτών.

Τα Βουλευτήρια δε, αποτελούν εξαρχής σημαντικά διοικητικά κτήρια, με τις λατρείες που συνδέονται με αυτά, να στοχεύουν στην εξασφάλιση της καλής λειτουργίας τους και κατ' επέκταση στην ευημερία της πολιτικής κοινότητας και τις τελούμενες ιεροπραξίες να σχετίζονται, ως επί το πλείστον, με τη δραστηριότητα της Βουλής. Από τους μέσους ελληνιστικούς χρόνους, ωστόσο, ο αντιπροσωπευτικός τους ρόλος ενισχύεται σαφώς, μέσα και στο πλαίσιο της μνημειοποίησής τους αλλά και της συγκέντρωσης πολλαπλών πολιτικών λειτουργιών σε κάποια εκ των κτηρίων,⁵⁷⁰ με αποτέλεσμα την αύξηση των σχετικών λατρειών και τον εμπλουτισμό των τελούμενων ιεροπραξιών, που δεν σχετίζονται πλέον, σε μεγάλο βαθμό, με αυτή καθαυτή τη δραστηριότητα της Βουλής, αλλά δείχνουν να αφορούν αμεσότερα το σύνολο της πολιτικής κοινότητας, σε σύμβολα της οποίας εξελίσσονται τα ιδρύματα. Πέραν λοιπόν της αντιστοιχίας των συνδεδεμένων θεοτήτων, παρατηρείται και μια αναλογία στην εξέλιξη της λειτουργίας Βουλευτηρίων και Αγορών, με τις δεύτερες βέβαια να αποτελούν το πεδίο πολλαπλών δραστηριοτήτων της πόλης, σε μια εκ των οποίων εντάσσεται και η λειτουργία των ιδρυμάτων.

⁵⁷⁰Όπως για παράδειγμα στα Βουλευτήρια της Τέω και της Κω, που φιλοξενούν και τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου.

Σύνοψη συμπερασμάτων

Εν κατακλείδι συμπεραίνουμε, πως η εξέταση της θρησκευτικής δραστηριότητας που συνδέεται με τα Βουλευτήρια των πόλεων-κρατών της κυρίως Ελλάδας και της Μ. Ασίας, από τους αρχαϊκούς έως τους ελληνοιστικούς χρόνους, καταδεικνύει, πέραν της αναμενόμενης σύνδεσής τους με τη λατρεία της Εστίας, που φέρει συνήθως το προσωνύμιο Βουλαία, το συσχετισμό των ιδρυμάτων και με άλλες θεότητες, οι ιδιότητες των οποίων συνάδουν με τις αρμοδιότητες της Βουλής, κυρίως το Δία Βουλαίο, ή Ευβουλέα στην περίπτωση της Μαντίνειας, αλλά και την Αθηνά Βουλαία, στην περίπτωση των Αθηνών, και το Δία Όρκιο, στην περίπτωση της Ολυμπίας, τη σύνδεσή τους με λατρείες του Απόλλωνος, ως κατεξοχήν θεού-συμβούλου, αλλά και με κυρίαρχες ή σημαντικές λατρείες των πόλεων για μια ποικιλία αιτίων, το συσχετισμό τους με τη λατρεία των ηρώων, στην περίπτωση των Μεγάρων, τη λατρεία προσωποποιημένων εννοιών, από τους ύστερους κλασικούς χρόνους και εξής, και τη λατρεία των ελληνοιστικών ηγεμόνων, στην περίπτωση της Τέω.

Καταδεικνύει, επιπλέον, την αύξηση και τον εμπλουτισμό των σχετικών με τα ιδρύματα τελετουργιών κατά τη διάρκεια των ελληνοιστικών χρόνων, όπως επίσης και τον εμπλουτισμό των συνδεόμενων με αυτά λατρειών αλλά και την ενίσχυση της σημασίας των Βουλευτηρίων, που εξελίσσονται σε κτήρια-σύμβολα των πόλεων κρατών, στο εσωτερικό των οποίων λαμβάνει χώρα ποικιλία ιεροπραξιών, που δεν σχετίζονται απαραίτητα με τη δραστηριότητα της Βουλής. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα Βουλευτήρια, πέραν από κορυφαία πολιτικά ιδρύματα, αποτελούν πλέον κέντρα της επίσημης θρησκείας της πόλης, αποκτώντας το διττό πολιτικό-θρησκευτικό χαρακτήρα που συνιστά έως τότε ίδιον των Πρυτανείων, τα οποία και ανταγωνίζονται ως προς το συμβολικό για την πολιτική κοινότητα ρόλο τους. Σε πόλεις, μάλιστα, όπως η Πριήνη, η Κύμη και η Πέργαμος των ύστερων ελληνοιστικών χρόνων, η εξέταση της σχετικής με τα ιδρύματα θρησκευτικής δραστηριότητας υποδεικνύει το ιδιαίτερο κύρος, που αποκτά η ακόμα δημοκρατικά εκλεγμένη Βουλή, προαναγγέλλοντας αλλαγές που ολοκληρώνονται κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, με την ολιγαρχοποίηση του πολιτικού οργάνου.

Οι λατρείες που επιχωριάζουν στα Βουλευτήρια, αντιστοιχούν εν πολλοίς σε αυτές που απαντώνται γενικότερα στις Αγορές, στο εσωτερικό ή τις παρυφές των οποίων εντάσσονται, ενώ και ο ιδιαίτερος συμβολικός, για την πόλη, χαρακτήρας που τα

ιδρύματα έχουν, κυρίως κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους, αναλογεί στην αντίστοιχη λειτουργία που οι Αγορές συνολικά παρουσιάζουν, τουλάχιστον από τους αρχαϊκούς χρόνους, καθώς σταδιακά συγκεντρώνουν όλες τις βασικές δραστηριότητες της πόλης, εάν όχι ήδη από την πρώτη διαμόρφωσή τους.⁵⁷¹ Σε αμφότερες δε τις περιπτώσεις η θρησκεία αποτελεί το μέσο, με το οποίο η πολιτική κοινότητα επιζητεί να εξασφαλίσει την ευημερία της, να συσφίξει τις σχέσεις των μελών της αλλά και να αποκρυσταλλώσει την ίδια της την ταυτότητα, συνιστώντας επιπλέον τον φορέα μηνυμάτων που η ίδια θέλει να προβάλλει προς το εξωτερικό ή το εσωτερικό της.

⁵⁷¹Χαρακτηριστική του ιδιαίτερου συμβολικού χαρακτήρα που οι Αγορές έχουν, ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους, είναι η ανέγερση του συμπλέγματος των τυραννοκτόνων στην αθηναϊκή Αγορά, κατά τον ύστερο 6^ο/πρώιμο 5^ο αι. π.Χ., αμέσως μετά την επικράτηση της δημοκρατίας, της οποίας προβλήθηκαν ως υπέρμαχοι ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων. Το συμβολικό χαρακτήρα των Βουλευτηρίων, κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς δε χρόνους, καταδεικνύει πιθανότατα η σύνδεση του Βουλευτηρίου της Δήλου με την Αθηνά Πολιάδα αλλά και ο ενδεχόμενος συσχετισμός του Βουλευτηρίου της Άνδρου με τον Απόλλωνα Πατρώο, αμφότερες ενδείξεις αθηναϊκών επιρροών.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ-ΕΙΚΟΝΩΝ

- Χάρτ. 1:** Πόλεις των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στα Βουλευτήρια των οποίων εντοπίζονται στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας
- Χάρτ. 2:** Πόλεις των ελληνιστικών χρόνων στα Βουλευτήρια των οποίων εντοπίζονται στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας
- Εικ. 1:** Δήλος. Βουλευτήριο του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ.
(Mc Donald 1943, πιν. IX)
- Εικ. 2:** Αθήνα. Παλαιό Βουλευτήριο και περιβάλλοντα κτίσματα γύρω στο 500 π.Χ.
(Gneisz 1990, εικ. 13)
- Εικ. 3:** Αθήνα. Παλαιό Βουλευτήριο και περιβάλλοντα κτίσματα γύρω στο 500 π.Χ.
(Shear 1995, εικ. 1)
- Εικ. 4:** Αθήνα. Θόλος, Παλαιό και Νέο Βουλευτήριο γύρω στο 400 π.Χ.
(Shear 1995, εικ. 5)
- Εικ. 5:** Αθήνα. Νέο Βουλευτήριο κατά τους ελληνιστικούς χρόνους
(Camp 1998, εικ. 67)
- Εικ. 6:** Αθήνα. Θόλος, Νέο Βουλευτήριο, ελληνιστικό Μητρώο και περιβάλλοντα κτίσματα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (Camp 1998, εικ. 91)
- Εικ. 7:** Ολυμπία. Συγκρότημα του Βουλευτηρίου. Ύστερος 6^{ος}-μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.
(McDonald 1943, πιν. VII)
- Εικ. 8:** Μαντίνεια. Βουλευτήριο του 4^{ου} αι. π.Χ.
(Lauter, Lauter-Bufe, Becker 2004, εικ. 1)
- Εικ. 9:** Απολλωνία. Πρυτανείο/Βουλευτήριο/Ανδρείο του 4^{ου}/3^{ου} αι. π.Χ. και λείψανα προγενέστερου κτηρίου του 6^{ου}/5^{ου} αι. π.Χ. [Αλεξίου 1973 (ΑΔ 29), σελ. 884, σχεδ.1]

- Εικ. 10:** Όλυνθος. Λείψανα και σχεδιαστική αποκατάσταση του πιθανού Βουλευτηρίου του 5^{ου} αι. π.Χ. (McDonald 1943, πίν. XV)
- Εικ. 11:** Καρθαία. Βουλευτήριο/Πρυτανείο. Τέλη 4^{ου}- αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. (Σημαντώνη-Μπουρνιά 2009, εικ. 108)
- Εικ. 12:** Καλαυρεία. Βουλευτήριο του ύστερου 4^{ου}- πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. (Gneisz 1990, εικ. 7)
- Εικ. 13:** Πριήνη. Βουλευτήριο. Τέλη 3^{ου}- αρχές 2^{ου} αι. π.Χ. (Gneisz 1990, εικ. 20)
- Εικ. 14:** Πριήνη. Βουλευτήριο (Α και Β αρχιτεκτονική φάση). (Priene, σελ. 77, 79)
- Εικ. 15:** Μίλητος. Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ. (Gneisz 1990, εικ. 32)
- Εικ. 16α:** Ηράκλεια του Λάτμου. Αγορά, περιμετρικά κτήρια και Βουλευτήριο (κτήριο Β) στα ανατολικά (Krischen 1941, πιν. 26)
- Εικ. 16β:** Ηράκλεια του Λάτμου. Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ. (McDonald 1943, πιν. V)
- Εικ. 17:** Ιασός. Βουλευτήριο και Αρχείο των ύστερων κλασικών/ελληνιστικών χρόνων. Σχεδιαστική αποκατάσταση (Berti, Masturzo 2018, εικ. 15)
- Εικ. 18:** Θάσος. Γενική κάτοψη της Αγοράς. Ορθογώνιο κτήριο του 3^{ου} αι. π.Χ. (κτηρ. 11) στη Β γωνία. (Grandjean, Salviat, Wurch-Kozelj κ.α. 2000, εικ. 21)
- Εικ. 19:** Θάσος. Μνημείο του Θερσιλόχου. Τέλη 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. (Gneisz 1990, εικ. 15)
- Εικ. 20:** Βουλευτήριο Κνίδου. Ύστεροελληνιστικοί/ρωμαϊκοί χρόνοι (Gneisz 1990, εικ. 31)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΒΙΒΛΙΑ-ΣΕΙΡΕΣ

(Πέραν των κατωτέρω οι συντομογραφίες ακολουθούν τους κανόνες του *Supplementum Epigraphicum Graecum*, όπως καταγράφονται στο G. Tsolakis, “Epigraphic Abbreviations”, στο E. Sverkos, G. Tsolakis, *Supplementum Epigraphicum Graecum. Consolidated Concordances for Volumes XLVI-LX (1996-2010)* (Leiden 2021), xv-cxxvii αλλά και στη σχετική ιστοσελίδα του έργου <https://scholarlyeditions.brill.com/sego/abbreviations/>)

- CAF**: Th. Kock (επιμ.), *Comicorum Atticorum Fragmenta* I-III (Lipsiae 1880-1888)
- Milet I.2**: H. Knackfuss κ.α., *Das Rathaus von Milet, Milet I.2* (Berlin 1908)
- Milet I.3**: G. Kawerau, A. Rehm. κ.α., *Das Delphinion in Milet, Milet I.3* (Berlin 1914)
- Milet I.7**: H. Knackfuss, A. Rehm, *Der Südmarkt und die benachbarten Bauanlagen, Milet I.7* (Berlin 1924)
- Milet II.3**: A. von Gerkan, A. Rehm., *Die Stadtmauern, Milet II.3* (Berlin 1935)
- Olympia IV**: E. Curtius (επιμ.), *Die Ausgrabungen zu Olympia IV. Übersicht der Arbeiten und Funde vom Winter und Frühjahr 1878-1879* (Berlin 1880)
- PMG**: D.L. Page, *Poetae Melici Graeci* (Oxford 1962)
- Priene**: A. Ferla (επιμ.), *Priene* (Athens 2005)

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

(Πέραν των κατωτέρω οι συντομογραφίες ακολουθούν τους κανόνες του American Journal of Archaeology, όπως καταγράφονται στη σχετική ιστοσελίδα του περιοδικού <https://www.ajaonline.org/submissions/abbreviations/>)

- Adalya**: Adalya. Annual of the Suna & Inan Kiracç Research Institute on Mediterranean Civilizations
- AA**: Αρχαιολογικό Δελτίο
- AE**: Αρχαιολογική Εφημερίς
- The Ancient World**: The Ancient World. A Scholarly Journal for the Study of Antiquity
- EEKM**: Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών

-*Il Mar Nero*: Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia

-*Kernos*: Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique

-*Topoi*: Topoi. Orient-Occident

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Επισημαίνεται πως στην καταγραφή της βιβλιογραφίας και λόγω της πλειονότητας των ξένων τίτλων ακολουθείται η σειρά των γραμμάτων κατά το λατινικό αλφάβητο)

- Agelidis 2014: S. Aggelidis, “Pergamon’da Tanrilar ve Kutsal Alanlar. Cults and Sanctuaries in Pergamon”, στο F. Pirson, An. Scholl (επιμ.), *Anadolu’ da Hellenistik Bir Başkent. A Hellenistic Capital in Anatolia* (Istanbul 2014), 380-401
- Ager 1997: S.L. Ager, *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337–90 B.C.* (Berkeley, Los Angeles, London 1997)
- Akurgal 1976: E. Akurgal, “Erythrai”, στο R. Stillwell, W.L. MacDonald, M.H. McAllister (επιμ.), *The Princeton encyclopedia of classical sites* (Princeton 1976), 317
- Akurgal 1978: E. Akurgal, *Ancient Civilisations and Ruins of Turkey* (Istanbul 1978)
- Αλεξανδροπούλου 2005 («Ηράκλεια Λάτμου»): Ι. Αλεξανδροπούλου, «Ηράκλεια Λάτμου (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2005)
<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=4446>
- Αλεξανδροπούλου 2005 («Τέως»): Ι. Αλεξανδροπούλου, «Τέως (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2005)
<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=6449>
- Αλεξανδροπούλου 2005 («Χαλκηδών»): Ι. Αλεξανδροπούλου, «Χαλκηδών (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2005)
<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=6655>
- Αλεξίου 1972: Στ. Αλεξίου, «Χρονικά. Αι Αρχαιότητες της Κρήτης κατά το 1971 (Νομών Ηρακλείου και Λασηθίου)», *Κρητικά Χρονικά* 24, 1972, 490-493
- Αλεξίου 1972 (*ΑΑΑ* 5): Στ. Αλεξίου, «Ανασκαφή εις Αγίαν Πελαγίαν Ηρακλείου», *ΑΑΑ* 5, 1972, 230-242
- Αλεξίου 1972 (*ΑΔ* 27): Στ. Αλεξίου, «Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 27, 1972, 619-624
- Αλεξίου 1973: Στ. Αλεξίου, «Χρονικά. Αι Αρχαιότητες Ηρακλείου κατά το 1972», *Κρητικά Χρονικά* 25, 1973, 468-475

- Αλεξίου 1973 (ΑΔ 28): Στ. Αλεξίου, «Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», ΑΔ 28, 1973, 559-564
- Αλεξίου 1973 (ΑΔ 29): Στ. Αλεξίου, «Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης, 1973», ΑΔ 29, 1973-1974, 883-885
- Αλεξίου 1974 (ΑΔ 29): Στ. Αλεξίου, «Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης, 1974», ΑΔ 29, 1973-1974, 898-902
- Αλεξίου 1975 (ΑΔ 30): Στ. Αλεξίου, «Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής Κρήτης», ΑΔ 30, 1975, 337-341
- Alexiou 1979: S. Alexiou, "Nouvelle identification de villes crétoises", στο On. Carruba (επιμ.), *Studia Mediterranea (Piero Meriggi dicata) I* (Pavia 1979), 5-15
- Alexiou 1984: S. Alexiou, "Une nouvelle inscription de Panormos-Apollonia en Crète", στο Centre G. Glotz (επιμ.), *Aux origines de l' hellénisme: La Crète et la Grèce: Hommage à Henri van Effenterre* (Paris 1984), 323-327
- Ανεξίρη 2001: Σ. Ανεξίρη, «Διονυσιακοί Τεχνίτες», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2001) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=4104>
- Arapogianni 2009: X. Arapogianni, *Olympia. The Site. Its History. Its Museums. The Olympic Games* (Athens 2009)
- Auffarth 2002: Chr. Auffarth, "Agoraeus", στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World 1* (Leiden/Boston 2002), 356
- Austin 1968: C. Austin (επιμ.), *Nova Fragmenta Euripidea in Papyris Reperta* (Berlin 1968)
- Austin 2006: M. Austin, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest. A Selection of Ancient Sources in Translation* (Cambridge 2006)
- Avram 2004: A. Avram, "Kalchedon", στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 979-981
- Backmann 1828: L. Backmann, *Anecdota Graeca I* (Lipsiae 1828)
- Baldoni κ.α. 2004: D. Baldoni, C. Franco, M. Manara, P. Belli, F. Berti, *Carian Iasos* (Istanbul 2004)
- Balty 1991: J. Ch. Balty, *Curia Ordinis* (Bruxelles 1991)
- Baudy 2005: G.K. Baudy, "Hermes", στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World 6* (Leiden/Boston 2005), 214-219

- Bean 1967: G.E. Bean, *Aegean Turkey: An Archaeological Guide* (London 1967)
- Bean 1976: G.E. Bean, “Kaunos”, στο R. Stillwell, W.L. MacDonald, M.H. McAlister (επιμ.), *The Princeton encyclopedia of classical sites* (Princeton 1976), 443-444
- Beck, Funke 2015: H. Beck, P. Funke, “An introduction to federalism in Greek antiquity”, στο H. Beck, P. Funke (επιμ.), *Federalism in Greek Antiquity* (Cambridge 2015), 1-29
- Bekker 1814: I. Bekker, *Anecdota Graeca I* (Berlin 1814)
- Béquignon-Laumonier 1925: Y. Béquignon - A. Laumonier, “Fouilles de Teos (1924)”, *BCH XLIX*, 1925, 281-321
- Berges κ.α. 2006: D. Berges κ.α., *Knidos. Beiträge zur Geschichte der archaischen Stadt* (Mainz am Rhein 2006)
- Bernard, Salviat 1959: P. Bernard, F. Salviat, “Nouvelles Découvertes au Dionysion de Thasos”, *BCH 83*, 1959, 288-335
- Bernard, Salviat 1962: P. Bernard, F. Salviat, “Inscriptions de Thasos”, *BCH 86*, 1962, 578-611
- Berti, Masturzo 2015: F. Berti, N. Masturzo, “New Studies of the theatre at Iasos: 50 Years since the First Excavation”, στο R. Frederiksen, E.R. Gebhard, A. Sokolicek (επιμ.), *The Architecture of the Ancient Greek Theatre. Acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens 27-30 January 2012* (Aarhus-Athens 2015), 131-148
- Berti, Masturzo 2018: F. Berti, N. Masturzo, “Iasos fra età classica ed età ellenistica. L’ agora e l’ area della Porta Est. Ricostruzioni e nuovi assetti monumentali”, στο M. Livadiotti, R. Belli Pasqua, L.M. Calì, G. Martines (επιμ.), *Theatroideis. L’ imagine della città, la città delle immagini. Atti del convegno internazionale, Bari 15-19 giugno 2016. I. L’ imagine della città greca ed ellenistica* (Roma 2018), 109-129
- Bianchi, Masturzo 2018: F. Bianchi, N. Masturzo, “Trasformazioni urbane di età classica ed ellenistica fra Ionia e Caria: I casi di Iasos e Bargylia (e una nota su Mileto)”, στο M. Livadiotti, R. Belli Pasqua, L.M. Calì, G. Martines (επιμ.), *Theatroideis. L’ imagine della città, la città delle immagini. Atti del convegno internazionale, Bari 15-19 giugno 2016. I. L’ imagine della città greca ed ellenistica* (Roma 2018), 132-151

- Bielman 2002: A. Bielman, *Femmes en public dans le monde hellénistique IVe-Ier s. av. J.-C.* (Paris 2002)
- Bier 2008: L. Bier, “The Bouleuterion”, στο C. Ratté-R.R. Smith (επιμ.), *Aphrodisias Papers 4. New Research on the City and its Monuments*, JRA Suppl.70 (Portsmouth, RI 2008), 144-168
- Βικέλα 2001: Ε. Βικέλα, «Η φρυγική Μητέρα θεά από την Ανατολή στην Ελλάδα. Προσλήψεις και μεταπλάσεις», *AE* 140, 2001, 41-71
- Blomart 2002: A. Blomart, “La Phrygienne et l’Athénien: Quand la Mère des dieux et Apollon Patrôos se rencontrent sur l’ agora d’ Athènes”, στο F. Labrique (επιμ.), *Religions méditerranéennes et orientales de l’ Antiquité, Actes du colloque des 23-24 avril 1999, Institut des sciences et techniques de l’ Antiquité, Université de Franche-Comté à Besançon* (Le Caire 2002), 21-34
- Blümel 1992: W. Blümel, *Die Inschriften von Knidos* (Bonn 1992)
- Blümel 2009: W. Blümel, “Teos”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 14 (Leiden/Boston 2009), 273-274
- Boegehold κ.α. 1995: A.L. Boegehold, J. McK Camp II, M. Crosby, M. Lang, D.R. Jordan, R.F. Townsend, *The Lawcourts at Athens. Sites, Buildings, Equipment, Procedure and Testimonia, The Athenian Agora XXVIII* (Princeton 1995)
- Boersma 1970: J.S. Boersma, *Athenian Building Policy from 561/0-405/4 B.C.* (Groningen 1970)
- Bohringer 1980: F. Bohringer, “Mégare, traditions mythiques, espace sacré et naissance de la cité”, *AntCl* 49, 1980, 5-22
- Bonner, Smith 1938: R.J. Bonner, G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle II* (Chicago 1938)
- Breglia 2005: L. Breglia, “The Amphictiony of Calauria”, *The Ancient World* 36, 2005, 18-33
- Bremmer 2007: J.N. Bremmer, “Poseidon”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 11 (Leiden/Boston 2007), 673-677
- Bremmer 2019: J.N. Bremmer, *The World of Greek Religion and Mythology: Collected Essays II* (Tübingen 2019)

- Bruneau 1970: P. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l' époque hellénistique et à l' époque impériale* (Paris 1970)
- Bruneau, Ducat 2005: P. Bruneau, J. Ducat, *Guide de Délos* (Paris 2005)
- Bruneau, Ducat 2010: P. Bruneau, J. Ducat, *Οδηγός της Δήλου* (Αθήνα 2010)
- Bruns-Özgan 2013: Chr. Bruns-Özgan, *Knidos. Ergebnisse der Ausgrabungen von 1996-2006* (Istanbul 2013)
- Buraselis 2008: K. Buraselis, “Woven into the Peplos: Aspects of the Combination of Ruler Cults with Elements of the Traditional Polis Identity in the Hellenistic World”, στο A.H. Rasmussen, S.W. Rasmussen (επιμ.), *Religion and Society: Rituals, Resources and Identity in the Ancient Graeco-Roman World. The BOMOS-Conferences 2002-2005*, *AnalRom Suppl.* 40, 2008, 215-223
- Burkert 1993: W. Burkert, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή* Μτφ. Ν.Π. Μπεζαντάκος, Α. Αβαγιανού (Αθήνα 1993)
- Burkert 1995: W. Burkert, “Greek Poleis and Civic Cults”, στο M.H. Hansen, K. Raaflaub (επιμ.), *Studies in the Ancient Greek Polis. Papers of the Copenhagen Polis Centre 2*, *Historia Einzelschriften* 95 (Stuttgart 1995), 201-210
- Cahill 2002: N. Cahill, *Household and city organization at Olynthus* (New Haven 2002)
- Camp 1990: J.McK Camp II, *The Athenian Agora. A Guide to the Excavation and Museum* (Athens 1990)
- Camp 1998: J.McK Camp II, *The Athenian Agora. Excavations in the Heart of Classical Athens* (London 1998)
- Camp 2010: J.McK Camp II, *The Athenian Agora Site Guide* (Athens 2010)
- Canevaro 2013: M. Canevaro, *The Documents in the Attic Orators. Laws and Decrees in the Public Speeches of the Demosthenic Corpus* (Oxford 2013)
- Carlsson 2004: S. Carlsson, “Koan democracy”, στο K. Höghammar (επιμ.), *The Hellenistic Polis of Kos. State, Economy and Culture. Proceedings of an International Seminar organised by the Department of Archaeology and Ancient History. Uppsala University, 11-13 May 2000* (Uppsala 2004), 114-118
- Chaniotis 2003: A. Chaniotis, “The Divinity of Hellenistic Rulers”, στο A. Erskine (επιμ.), *A Companion to the Hellenistic World* (Oxford 2003), 431-445

- Chaniotis 2007: A. Chaniotis, “La divinité mortelle d’ Antiochos III à Teos”, *Kernos* 20, 2007, 153-171
- Chaniotis 2010: A. Chaniotis, “New evidence from Aphrodisias concerning the Rhodian occupation of Karia and the early history of Aphrodisias”, στο R. van Bremen, J-M. Carbon (επιμ.), *Hellenistic Karia. Proceedings of the First International Conference on Hellenistic Karia, Oxford, 29 June -2 July 2006* (Paris 2010), 455-466
- Chaniotis 2010A: A. Chaniotis, “The Molpoi Inscription: Ritual Prescription or Riddle?”, *Kernos* 23, 2010, 375-379
- Chaniotis, Stavrianopoulou 1997: A. Chaniotis, E. Stavrianopoulou, “Epigraphic Bulletin for Greek Religion 1993-1994”, *Kernos* 10, 1997, 249-314
- Chankowski 2005: A.S.Chankowski, “Processions et ceremonies d’ accueil”, στο P. Fröchlich, Ch. Müller (επιμ.), *Citoyenneté et participation à la basse époque hellénistique* (Genève 2005), 185-206
- Coarelli 2016: F. Coarelli, *Pergamo e il Re. Forma e funzioni di una capitale ellenistica* (Roma 2016)
- Cobet 2006: J. Cobet κ.α., “Miletus [2]”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopedia of the Ancient World* 8 (Leiden/Boston 2006), 884-895
- Cole 1995: S.G.Cole, “Civic Cult and Civic Identity”, στο M.H. Hansen (επιμ.), *Sources for the Ancient Greek City-State. Symposium August, 24-27 1994. Acts of the Copenhagen Polis Centre 2, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser* 72 (Copenhagen 1995), 292-325
- Cook 1914: A.B. Cook, *Zeus: a study in ancient religion* I (Cambridge 1914)
- Cook 1925: A.B. Cook, *Zeus: a study in ancient religion* II (Cambridge 1925)
- Coulton 1976: J.J.Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa* (Oxford 1976)
- Cromey 2006: R.D. Cromey, “Apollo Patroos and the Phratries” *AntCl* 75, 2006, 41-69
- Crowther 2004: N.B. Crowther, *Athletica: studies on the Olympic Games and Greek Athletics, Nikephoros* 11 (Hildesheim 2004)
- Daremborg, Saglio 1896: Mm.Ch.Daremborg, Ed. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* II (Paris 1896)

- Daux 1926: G. Daux, “Nouvelles inscriptions de Thasos (1921-1924)”, *BCH* 50, 1926, 213-249
- Delorme 1950: J. Delorme, “Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques en Grèce en 1949. Seconde Partie. Travaux de l'École Française. Thasos,” *BCH* 74, 1950, 333-364
- Delorme 1960: J. Delorme, *Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce (des origines à l'Empire romain)* (Paris 1960)
- Demargne 1984: P. Demargne, “Athena”, στο *LIMC* II (Zürich 1984), 955-1044
- Δεσποίνης 1932: Γ. Δεσποίνης, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγορακρίτου* (Αθήνα 1971)
- Deubner 1932: L. Deubner, *Attische Feste* (Berlin 1932)
- Δημητριάδου 2002: Δ. Δημητριάδου, «Επαρχία Ασίας (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2002)
<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=4264>
- Dickenson 2006: C.P. Dickenson, “Degrees of sacredness within the Hellenistic Agora”, *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie* 36, 2006, 29-35
- Dickenson 2017: C.P. Dickenson, *On the Agora: The Evolution of a Public Space in Hellenistic and Roman Greece (c.323 BC-267 AD)*, *Mnemosyne* 398 (Leiden 2017)
- Dinsmoor 1950: W.B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece. An Account of its Historic Development* (London 1950)
- Dörpfeld 1892: W. Dörpfeld, *Die Baudenkmäler von Olympia II* (Berlin 1892)
- Duploux 2008: A. Duploux, «Ερυθραί (Αρχαιότητα), Βασιλίδαι», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2008)
<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10620>
- Eitrem 1913: S. Eitrem, “Hermes”, στο W. Kroll (επιμ.), *Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* 8 (Stuttgart 1913), 738-792
- Engelmann 1976: H. Engelmann (επιμ.), *Die Inschriften von Kyme* (Bonn 1976)
- Engelmann, Olshausen 2004: H. Engelmann, E. Olshausen, “Erythrae”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 5 (Leiden/Boston 2004), 54-55

- Étienne 1989: R. Étienne, “Autels à Délos: deux points de topographie”, στο R. Étienne, M.-Th. Le Dinahet, M. Yon (επιμ.), *Architecture et poésie dans le monde grec. Hommage à G. Roux* (Lyon 1989), 39-50
- Étienne 2007: R. Étienne, “Histoire des espaces civiques déliens”, στο Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά κ.α. (επιμ.), *Αμόμονα έργα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Β.Κ. Λαμπρινουδάκη* (Αθήνα 2007), 319-338
- Étienne, Braun 2007: R. Étienne, J.P. Braun, “Autels de Délos et autels ioniens”, *AA* 2007, 1-28
- Étienne, Fraisse 1988: R. Étienne, Ph. Fraisse, “Rapport sur les travaux de l’ école française en Grèce. Restitutions architecturales”, *BCH* 112, II, 1988, 752-753
- Ευαγγελίδης 2007: Β. Ευαγγελίδης, «Η αγορά των πόλεων της Ελλάδας από τη ρωμαϊκή κατάκτηση ως τον 3^ο αι. μ.Χ.». Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (Θεσσαλονίκη 2007)
- Fabiani 2015: R. Fabiani, *I decreti onorari di Iasos: chronologia e storia* (München 2015)
- Farnell I 1896: L.R. Farnell, *The Cults of the Greek States I* (Oxford 1896)
- Farnell II 1896: L.R. Farnell, *The Cults of the Greek States II* (Oxford 1896)
- Farnell IV 1907: L.R. Farnell, *The Cults of the Greek States IV* (Oxford 1907)
- Farnell V 1909: L.R. Farnell, *The Cults of the Greek States V* (Oxford 1909)
- Faure 1963: P. Faure, “Nouvelles localisations de villes crétoises”, *Κρητικά Χρονικά* 17, 1963, 16-26
- Faure 1993: P. Faure, “Nouvelles identifications d’ antiques localités crétoises”, *Kadmos* 32, 1993, 67-74
- Φέρλα 2004: Κ. Φέρλα, «Πριήνη (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2004) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5917>
- Figueira 1981: T. Figueira, *Aegina. Society and Politics* (New York 1981)
- Figueira 2004: T. Figueira, “Καλαυρεία”, στο Μ.Η. Hansen, Τ.Η. Nielsen (επιμ.), *An inventory of Archaic and Classical poleis* (Oxford 2004), 622-623
- Filges 2002: Α. Filges, «Δίδυμα (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2002) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=4091>

- Flensted-Jensen 2004 (“Halicarnassus”): P. Flensted-Jensen, “Halicarnassus”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 115-116
- Flensted-Jensen 2004 (“Iasos”): P. Flensted-Jensen, “Iasos”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1117-1119
- Flensted-Jensen 2004 (“Kaunos”): P. Flensted-Jensen, “Kaunos”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1120-1121
- Flensted-Jensen 2004 (“Knidos”): P. Flensted-Jensen, “Knidos”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1123-1125
- Flensted-Jensen 2004 (“Latmos/Herakleia”): P. Flensted-Jensen, “Latmos/Herakleia”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1126-1127
- Flensted-Jensen 2004 (“Olynthus”): P. Flensted-Jensen, “Olynthus”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 834-836
- Fougères 1896: G. Fougères, “Inscriptions de Mantinée”, *BCH* 20, 1896, 119-166
- Fougères 1898: G. Fougères, *Mantinée et l’Arcadie Orientale* (Paris 1898)
- Francis 1990: E.D. Francis, *Image and Idea in Fifth-Century Greece* (London 1990)
- Francis, Vickers 1988: E.D. Francis, M. Vickers, “The Agora Revisited: Athenian Chronology c. 500-450 B.C.”, *BSA* 83, 1988, 143-167
- Freitag 2006: K. Freitag, “Megara”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 8 (Leiden/Boston 2006), 599-603
- Frölich 2005: P. Frölich, “Dépenses publiques et évergétisme des citoyens dans l’exercice des charges publiques à Priène à la basse époque hellénistique”, στο P. Frölich, Chr. Müller (επιμ.), *Citoyenneté et participation à la basse époque hellénistique. Actes de la table ronde des 22 e 23 mai, Paris, BNF* (Génève 2005)
- Gallet de Santerre 1958: H. Gallet de Santerre, *Délos primitive et archaïque* (Paris 1958)
- Gardiner 1925: E.N. Gardiner, *Olympia, Its History and Remains* (Oxford 1925)
- Gauthier 1985: Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs, BCH Suppl. XII* (Paris 1985)

- Gehrke 2014: H.J. Gehrke, “Bir Antik Dönem Metropolünün Tarihçesi. A Brief History of Pergamon”, στο F. Pirson, An. Scholl (επιμ.), *Anadolu’ da Hellenistik Bir Başkent. A Hellenistic Capital in Anatolia* (Istanbul 2014), 122-141
- Glowacki 2003: K. Glowacki, “A personification of Demos on a new Attic document relief”, *Hesperia* 72, 2003, 447-466
- Gneisz 1990: D. Gneisz, *Das antike Rathaus. Das griechische Bouleuterion und die frühromische Curia* (Wien 1990)
- Gorman 2001: V.G. Gorman, *Miletos, the Ornament of Ionia* (Ann Arbor 2001)
- Graf 1985: F. Graf, *Nordionische Kulte* (Rom 1985)
- Graf 1996: F. Graf, “Zeus”, στο S. Hornblower, A. Spawforth (επιμ.), *The Oxford Classical Dictionary* (Oxford 1996), 1636-1638
- Graf 2002: F. Graf, “Apollo”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 1 (Leiden/Boston 2002), 850-856
- Graf 2004: F. Graf, “Demeter”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 4 (Leiden/Boston 2004), 235-240
- Graf 2005 (“Heracles”): F. Graf, “Heracles”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 6 (Leiden/Boston 2005), 156-161
- Graf 2005 (“Hestia”): F. Graf, “Hestia”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 6 (Leiden/Boston 2005), 285-287
- Graf, Ley 2003: F. Graf, A. Ley, “Athena”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 2 (Leiden/Boston 2003), 233-240
- Grandjean, Salviat, Wurch-Kozelj κ.α. 2000: Y. Grandjean, F. Salviat, M. Wurch-Kozelj κ.α., *Guide de Thasos* (Athènes 2000)
- Grandjean, Salviat 2012: Y. Grandjean, F. Salviat, *Οδηγός της Θάσου* (Αθήνα 2012)
- Grimal 1991: P. Grimal, *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*. Επιμ. Ελλην. Έκδοσης Β. Άτσαλος (Θεσσαλονίκη 1991)
- Gruben 1997: G. Gruben, “Naxos und Delos: Studien zur archaischen Architectur der Kykladen”, *JdI* 112, 1997, 261-416
- Habicht 1991: C. Habicht, “Milesische Theoren in Athen”, *Chiron* 21, 1991, 325-329
- Hall 1995: J. Hall, “How Argive was the “Argive” Heraion? The Political and Cultic Geography of the Argive Plain 900-400 B.C.”, *AJA* 99, 1995, 577-613

- Hallett, Quatember 2018: Ch.H. Hallett, U. Quatember, “Three Bouleuteria from Roman and Late Antique Aphrodisias”, στο M. Aurenhammer (επιμ.), *Sculpture in Roman Asia Minor. Proceedings of the International Conference at Selçuk 1st-3rd October 2013* (Wien 2018), 353-364
- Hamon 2001: P. Hamon, “À propos de l’ institution du Conseil dans les cités grecques de l’ époque hellénistique”, *RÉG* 114/2, 2001, xvi-xxi
- Hamon 2004: P. Hamon, “Les prêtres du culte royal dans la capitale des Attalides: note sur le décret de Pergame en l’ honneur du roi Attale III (OGIS 332)”, *Chiron* 34, 2004, 169-185
- Hamon 2005: P. Hamon, “Rites et sacrifices célébrés dans le Conseil. Remarques sur les cultes du bouleutèrion et leur évolution à l’ époque hellénistique”, *Topoi* 12-13, 2005, 315-332
- Hamon 2005A: P. Hamon, “Le Conseil et la participation des citoyens: les mutations de la basse époque hellénistique”, στο P. Fröhlich, Chr. Müller (επιμ.), *Citoyenneté et participation à la basse époque hellénistique. Actes de la table ronde des 22 e 23 mai, Paris, BNF* (Genève 2005), 121-144
- Hamon 2006: P. Hamon, “Un prêtre des dieux boulaioi dans le bâtiment du Conseil de Cos (I. Cos ED 32)”, *Chiron* 36, 2006, 151-168
- Hamon 2012: P. Hamon, “Mander des juges dans la cité: notes sur l’ organisation des missions judiciaires à l’ époque hellénistique”, *Cahiers Glotz* XXIII, 2012, 195-222
- Hanell 1934: K. Hanell, *Megarische Studien* (Lund 1934)
- Hansen 2004: M.H. Hansen, “Athenai”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 626-637
- Hansen, Fischer Hansen 1994: M.H. Hansen, T. Fischer Hansen, “Monumental Political Architecture in Archaic and Classical Greek Poleis”, στο D. Whitehead (επιμ.), *From Political Architecture to Stephanus Byzantius, Historia Einzelschriften* 87 (Stuttgart 1994), 22-90
- Hansen, Nielsen 2004: M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004)
- Harris 2019: E.M. Harris, “Markets in the Ancient Greek World: An Overview”, στο L. Rahmstorf, E. Stratford (επιμ.), *Weights and Marketplaces from the Bronze Age to the*

Early Modern Period. Proceedings of Two Workshops Funded by the European Research Council (Göttingen 2019), 255-274

-Hedrick 1988: C.W. Hedrick Jr, "The Temple and Cult of Appolo Patroos in Athens", *AJA* 92, 1988, 185-210

-Heinze 2005: Th. Heinze, "Homonoia", στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 6 (Leiden/Boston 2005), 468

-Hennig 1989: D. Hennig, "Poros", στο S. Lauffer (επιμ.), *Griechenland. Lexicon der historischen Stätten von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München 1989), 561

-Henrichs 2010: A. Henrichs, "Zeus", στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 15 (Leiden/Boston 2010), 918-925

-Herda 2006: A. Herda, *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung* (Mainz 2006)

-Herda 2011: A. Herda, "How to run a state cult", στο M. Haysom, J. Wallensten (επιμ.), *Current approaches to religion in ancient Greece. Papers presented at a symposium at the Swedish Institute at Athens, 17-19 April 2008* (Stocholm 2011), 57-93

-Herda 2016: A. Herda, "Megara and Miletos. Colonising with Apollo. A Structural Comparison of Religious and Political Institutions in Two Archaic Greek Polis States", στο Ad. Robu κ.α. (επιμ.), *MÉGARIKA. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont-Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire. Actes du colloque de Mangalia (8-12 juillet 2012)* (Paris 2016), 15-127

-Herington 1955: C.J. Herington, *Athena Parthenos and Athena Polias. A Study in the Religion of Periclean Athens* (Manchester 1955)

-Herrmann 1965: P. Herrmann, "Antiochos der Grosse und Teos", *Anadolu* 9, 1965, 29-159

-Herrmann 1972: H.V. Herrmann, *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte* (München 1972)

-Hirschfeld, Marschall 1893-1916: G. Hirschfeld, F.H. Marshall, *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum* IV (Oxford 1893-1916)

-Höcker 2003: C. Höcker, "Assembly Buildings", στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 2 (Leiden/Boston 2003), 174-178

- Holleaux 1909: M. Holleaux, “Rapport sur les travaux exécutés dans l’ île de Délos par l’ École Française d’ Athènes pendant l’ année 1908”, *CRAI* 1909, 397-417
- Hornblower 1982: S. Hornblower, *Mausolus* (Oxford 1982)
- Hubbe 1989: R.O. Hubbe, *Public Service in Miletus and Priene in Hellenistic and Roman Imperial Times* (Ann Arbor 1989)
- Isager 2004: S. Isager, “Halikarnassos and the Ptolemies I-Inscriptions on Public Buildings”, στο S. Isager, P. Pedersen (επιμ.), *The Salmakis Inscription and Hellenistic Halikarnassos, Halicarnassian Studies IV* (Odense 2004), 132-144
- Jeffery 1990: L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece* (Oxford 1990)
- Jessen 1899: O. Jessen, “Bulaios, Bulaia”, στο G. Wissowa (επιμ.), *Pauly’s Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* 3 (Stuttgart 1899), 1019-1020
- Jessen 1909: O. Jessen, “Eubuleus”, στο G. Wissowa (επιμ.), *Pauly’s Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* 6 (Stuttgart 1909), 861-869
- Jessen 1913: O. Jessen, “Horkios, Horkioi”, στο W. Kroll (επιμ.), *Pauly’s Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* 8 (Stuttgart 1913), 2408-2409
- Kajava 2004: M. Kajava, “Hestia: Hearth, Goddess, and Cult”, *HSCP* 102, 2004, 1-20
- Kalcyk 2002: H. Kalcyk, “Andros”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 1 (Leiden/Boston 2002), 689
- Kalcyk 2003: H. Kalcyk, “Calaurea”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 2 (Leiden/Boston 2003), 933
- Kalcyk 2004: H. Kalcyk, “Delos”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 4 (Leiden/Boston 2004), 210-215
- Kalcyk, Meyer 2003: H. Kalcyk, E. Meyer, “Ceos”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 3 (Leiden/Boston 2003), 129-130
- Kaletsch 2002: H. Kaletsch, “Aphrodisias”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 1 (Leiden/Boston 2002), 828-829
- Kaletsch 2003 (“Caunus”): H. Kaletsch, “Caunus”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 3 (Leiden/Boston 2003), 39-41
- Kaletsch 2003 (“Cyme”): H. Kaletsch, “Cyme”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 3 (Leiden/Boston 2003), 1050

- Kaletsch 2005: H. Kaletsch, “Iasus”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 6 (Leiden/Boston 2005), 687-688
- Καμάρα 2005: Α. Καμάρα, «Πέργαμον (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2005) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5749>
- Καντηρέα 2001: Μ. Καντηρέα, «Ομόνοια», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2001) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5648>
- Käppel 2006: L. Käppel, “Miletus [1]”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 8 (Leiden/Boston 2006), 884
- Καζακίδη 2011: Ν. Καζακίδη, «Εικόνες ἐν γυμνασίῳ. Ἔργα γλυπτικῆς καὶ ἡ λειτουργία τους στο ελληνοιστικό γυμνάσιο (Ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ Νησιά τοῦ Αἰγαίου)». Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (Θεσσαλονίκη 2011)
- Kelly 1966: T. Kelly, “The Calaurian Amphictyony”, *AJA* 70, 1966, 113-121
- Kenzler 1999: U. Kenzler, *Studien zur Entwicklung und Struktur der griechischen Agora in archaischer und klassischer Zeit* (Frankfurt am Main 1999)
- Kleiner 1968: G. Kleiner, *Die Ruinen von Milet* (Berlin 1968)
- Kleiner, Hommel, Müller-Wiener 1967: G. Kleiner, P. Hommel, W. Müller-Wiener, *Panionion und Melie* (Berlin 1967)
- Kockel 1995: V. Kockel, “Bouleuteria. Architektonische Form und urbanistischer Kontext”, στο M. Wörle, P. Zanker (επιμ.), *Stadt- und Bürgerbild im Hellenismus, Kolloquium, München, 24. bis 26. Juni 1993* (München 1995), 29-40
- Kolb 2002: F. Kolb, “Agora”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 1 (Boston/Leiden 2002), 349-355
- Κόλλια 1995: Ε. Κόλλια, «Ο θεσμός των ξένων δικαστών στις ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11, 1995, 45-83
- Krischen 1941: F. Krischen, *Antike Rathäuser* (Berlin 1941)
- Kroll 1982: J.H. Kroll, “The Ancient Image of Athena Polias”, *Hesperia Supplements* 20, 1982, 65-76
- Kuhn 1984: G. Kuhn, “Das neue Buleuterion von Athen”, *AA* 99, 1984, 17-26
- Külzer 2009: A. Külzer, “Thasos”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 14 (Leiden/Boston 2009), 368-370

- Kurse 1952: B.gr. Kurse, “Polias”, στο K. Ziegler (επιμ.), *Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* 21 (Stuttgart 1952), 1363-1365
- Lafond, Meyer 2006: Y. Lafond, E. Meyer, “Mantineia”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 8 (Leiden/Boston 2006), 256-259
- Lange 1885: K. Lange, *Haus und Halle* (Leipzig 1885)
- Laurence 1973: A.W. Laurence, *Greek Architecture* (London 1973)
- Lauter 1986: H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus* (Darmstadt 1986)
- Lauter, Lauter-Bufe, Becker 2004: H. Lauter, H. Lauter-Bufe, P. Becker, “Die reifklassische Doppelstoa in Mantineia. Neue Daten”, *AM* 119, 2004, 317-338
- Legon 1981: R.P. Legon, *Megara. The Political History of a Greek City-State to 336 B.C.* (London 1981)
- Legon 2004: R.P. Legon, “Megara”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 463-465
- Leone 2014: S. Leone, “F.72-La statua di Apollo Patroos e le statue di dei ed eroi nell' Agora”, στο Em. Greco (επιμ.), *Topographia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dale origini al III secolo d.C. 3*** (Atene 2014), 1006-1010
- Litsa 2017: M. Litsa, “Thucydides 2.15 on Primitive Athens: A New Interpretation”, στο C. Graml, A. Doronzio, V. Capozzoli, *Rethinking Athens before the Persian Wars. Proceedings of the International Workshop at the Ludwig-Maximilians-Universität München (Munich, 23rd-24th February 2017)* (Munich 2019), 131-148
- van de Löcht 2013: H. van de Löcht, “Zum Buleuterion von Olympia”, στο H. Kyrieleis (επιμ.), *XIII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia 2000 bis 2005* (Tübingen 2013), 228-277
- Longo 2014, 9.19: F. Longo, “9.19-II cd. santuario di Apollo Patroos: il tempietto tardoclassico e la precedente struttura absidata”, στο Em. Greco (επιμ.), *Topographia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dale origini al III secolo d.C. 3*** (Atene 2014), 1001-1003
- Longo 2014, 9.22: F. Longo, “9.22-L' Area tra il Metroon ellenistico e il cd. Tempio di Apollo Patroos: resti di un edificio, il pozzo di fusione e il cd. Tempio della Meter”, στο

- Em. Greco (επιμ.), *Topographia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dale origini al III secolo d.C.* 3** (Atene 2014), 1015-1017
- Longo 2014, 9.23: F. Longo, “9.23-Gli Edifici A-E”, στο Em. Greco (επιμ.), *Topographia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dale origini al III secolo d.C.* 3** (Atene 2014), 1017-1020
- Longo 2014, 9.24: F. Longo, “9.24-Il Vecchio Bouleuterion”, στο Em. Greco (επιμ.), *Topographia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dale origini al III secolo d.C.* 3** (Atene 2014), 1021-1023
- Longo 2014, 9.25: F. Longo, “9.25-Il Nuovo Bouleuterion e il propylon d’ingresso”, στο Em. Greco (επιμ.), *Topographia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dale origini al III secolo d.C.* 3** (Atene 2014), 1023-1025
- Longo 2014, 9.26: F. Longo, “9.26-Il Metroon ellenistico”, στο Em. Greco (επιμ.), *Topographia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dale origini al III secolo d.C.* 3** (Atene 2014), 1026-1030
- Λουκοπούλου κ.α. 2005: Λ. Λουκοπούλου, Α. Ζουρνατζή, Μ.Γ. Παρισάκη, Σ. Ψωμά, *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου: μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (Νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου)* (Αθήνα 2005)
- Love 1970: I.C. Love, “A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1969”, *AJA* 74, 1970, 149-155
- Love 1972: I.C. Love, “A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1970”, *AJA* 76, 1972, 61-76
- Love 1972A: I.C. Love, “A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1971”, *AJA* 76, 1972, 393-405
- Luyster 1965: R. Luyster, “Symbolic Elements in the Cult of Athena”, *History of Religions* 5/1, 1965, 133-163
- Ma 1999: J. Ma, *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor* (Oxford 1999)
- Maddoli 2008: G. Maddoli, *Epigrafi di Iasos. Nuovi supplementi I* (Nappoli 2008)
- Magie 1950: D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor: To the End of the Third century after Christ* (Princeton 1950)

- Maiuri 1924: Am. Maiuri, “Viaggio di esplorazione in Caria. Parte III-Iscrizioni. Nuove iscrizioni dalla Caria”, *Annuario della Regia Scuola Italiana di Atene* IV-V (1921-1922), 1924, 461-488
- Mallwitz 1972: A. Mallwitz, *Olympia und seine Bauten* (München 1972)
- Mallwitz 1981: A. Mallwitz, “Neue Forschungen in Olympia (Theater und Hestiaheiligtum in der Altis)”, *Gymnasium* 88, 1981, 97-122
- Μαράντου 2011: Ε. Μαράντου, «Λατρευόμενες θεότητες σε αρχαίες αγορές πόλεων της Πελοποννήσου», στο Α. Γιανικουρή (επιμ.), *Η Αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους* (Αθήνα 2011), 113-124
- Marc 1996: J.Y. Marc, “L’ agora de Thasos”, στο R. Etienne (επιμ.), *L’espace grec, 150 ans de fouilles de l’ École française d’ Athènes* (Paris 1996), 104-113
- Martin 1951: R. Martin, *Recherches sur l’Agora grecque. Études d’histoire et d’architecture urbaine* (Paris 1951)
- Martin 1959: R. Martin, *L’Agora, Études Thasiennes* VI.1 (Paris 1959)
- Martin 2013: K. Martin, *Demos, Boule, Gerousia: Personifikationen städtischer Institutionen auf kaiserzeitlichen Münzen aus Kleinasien* (Bonn 2013)
- McCabe 1986: D.F. McCabe, *Erythrai Inscriptions: Texts and list* (Princeton 1986)
- McDonald 1943: W.A. McDonald, *The Political Meeting Places of the Greeks* (Baltimore 1943)
- Mee, Spawforth 2003: C. Mee, A. Spawforth, *Αρχαιολογικός Οδηγός της Ηπειρωτικής Ελλάδας* τομ. 3: *Αρχαιολογικός Οδηγός της Κεντρικής, Δυτικής και Βόρειας Ελλάδας*. Μτφ. Ι. Κράλλη (Αθήνα 2003)
- Meier 2016: L. Meier, “L’ établissement éolien d’ Élaia et ses relations extérieures à l’ époque hellénistique”, στο I. Savalli-Lestrade (επιμ.), *L’ Éolide dans l’ ombre de Pergame, Topoi* Suppl. 14 (Lyon 2016), 107-121
- Meinel 1980: R. Meinel, *Das Odeion. Untersuchungen an überdachten antiken Theatergebäuden* (Frankfurt am Main 1980)
- Mellink 1968: M.J. Mellink, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA* 72, 1968, 125-147
- Mellink 1969: M.J. Mellink, “Archaeology in Asia Minor”, *AJA* 73, 1969, 203-227
- Μενδώνη 2007: Λ.Γ. Μενδώνη, «Το ιστορικό πλαίσιο της πολιτικής ένωσης των πόλεων της Κέας στον 4^ο και τον 3^ο αι. π.Χ.», στο Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου

- (επιμ.), *Πολιτεύεσθαι τοὺς Κεῖους κατὰ πόλεις. Ἡ διάσπαση ὡς μέσον πολιτικού ἐλέγχου. Κατάλογος Ἐκθεσης 16 Ιουλίου-30 Σεπτεμβρίου 2007* (Αθήνα 2007), 22-28
- Μενδώνη 2009: Λ.Γ. Μενδώνη, «Γεωγραφική θέση και ιστορικό διάγραμμα», στο Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Λ.Γ. Μενδώνη, Τ.Μ. Πανάγου (επιμ.), *Καρθαία: ...ελαχύνωτον στέρνον χθονός* (Αθήνα 2009), 47-54
- Meritt, Traill 1974: B.D. Meritt, J.S. Traill, *Inscriptions. The Athenian Councillors, The Athenian Agora XV* (Princeton 1974)
- Messerschmidt 2003: W.Messerschmidt, *PROSOPOPOIIA. Personifikationen politischen Charakters in spätklassischer und hellenistischer Kunst. Arbeiten zur Archäologie* (Köln 2003)
- Μεχτίδης, Παλαιοθόδωρος 2005: Π. Μεχτίδης, Δ. Παλαιοθόδωρος, «Ιασός (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2005) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=4535>
- Μεχτίδης, Παλαιοθόδωρος 2006: Π. Μεχτίδης, Δ. Παλαιοθόδωρος, «Κνίδος (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2006) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=4865>
- Μητσοπούλου 2012: Ε. Μητσοπούλου, «Τα Ιερά της Αθηνάς στην Πελοπόννησο». Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (Θεσσαλονίκη 2012)
- Michel 1900: Ch. Michel, *Recueil d' inscriptions grecques* (Bruxelles 1900)
- Mikalson 1998: J.D. Mikalson, *Religion in Hellenistic Athens* (Berkeley-Los Angeles 1998)
- Miller 1978: S.G. Miller, *The Prytaneion. Its Functional and Architectural Form* (Berkeley and Los Angeles 1978)
- Miller 1995: S.G. Miller, "Old Metroon and Old Bouleuterion in the Classical Agora of Athens", στο M.H. Hansen, K. Raaflaub (επιμ.), *Studies in the Ancient Greek Polis. Papers from the Copenhagen Polis Centre 2, Historia Einzelschriften 95* (Stuttgart 1995), 133-156
- Minon 2007: S. Minon, *Les inscriptions éléennes dialectales (VIIe-IIe siècle avant J.C.) I-II* (Genève 2007)
- Morgan 2003: C. Morgan, *Early Greek States Beyond the Polis* (London 2003)

- Morgan, Coultou 1997: C. Morgan, J. Coultou, “The Polis as a Physical Entity”, στο M.H. Hansen (επιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community. Acts of the Copenhagen Polis Centre 4, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser 75* (Copenhagen 1997), 87-144
- Moroo 2014: A. Moroo, “The Erythrai Decrees Reconsidered: IG I³ 14, 15 & 16”, στο A.P. Matthaiou-R.K. Pitt, *Αθηναίων ἐπίσκοπος. Studies in honour of H.B. Mattingly* (Athens 2014), 97-119
- Μουλακάκης 1990: Ν. Μουλακάκης, *Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας* (Αθήνα 1990)
- Μπαζιωτοπούλου Βαλαβάνη 2008: Ε. Μπαζιωτοπούλου Βαλαβάνη, *Μεγαρίς. Τόποι. Μνημεία. Διαδρομές* (Αθήνα 2008)
- Μπούρας 1980: Χ. Μπούρας, *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής* (Αθήνα 1980)
- Müller 2014: H. Müller, “Bir Kent Olarak Pergamon: Kurumlar, Görevliler ve Halk. Pergamon as a polis: Institutions, Offices and Population”, στο F. Pirson, An. Scholl (επιμ.), *Anadolu’ da Hellenistik Bir Başkent. A Hellenistic Capital in Anatolia* (Istanbul 2014), 262-275
- Müller-Wiener 1988: W. Müller-Wiener, *Griechisches Bauwesen in der Antike* (München 1988)
- Munn 2006: H. Munn, *The Mother of the Gods, Athens, and the tyranny of Asia. A study of sovereignty in ancient religion* (Berkeley 2006)
- Mylonopoulos 2003: J. Mylonopoulos, *Πελοπόννησος οἰκητήριον Ποσειδῶνος. Heiligtümer und Kulte des Poseidon auf der Peloponnes, Kernos suppl. 13* (Liège 2003)
- Nawotka 2014: K. Nawotka, *Boule and demos in Miletus and its Pontic colonies, Philippika 77* (Wiesbaden 2014)
- Newton 1863: C.T. Newton, *A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae II* (London 1863)
- Nielsen 2004: T.H. Nielsen, “Mantineia”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 517-520
- Νιγδέλης 1990: Π.Μ. Νιγδέλης, *Πολίτευμα και Κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά την Ελληνιστική και Αυτοκρατορική Εποχή* (Θεσσαλονίκη 1990)

- Ντούσον, Καμάρα 2006: Μ.Δ. Ντούσον, Α. Καμάρα, «Βουλευτήρια στη Μ. Ασία», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2006) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=3957>
- Ντούρου 2013: Μ. Ντούρου, «Το ιερό των Νυμφών στον ομώνυμο λόφο. Στοιχεία από τις νεώτερες έρευνες», στο Σ. Οικονόμου, Μ. Δόγκα-Τόλη (επιμ.), *Αρχαιολογικές Συμβολές, τόμος Β: Αττική. Α' και Γ' Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων* (Αθήνα 2013), 213-229
- Osborne, Rhodes 2017: R. Osborne, P.J. Rhodes, *Greek Historical Inscriptions, 478-404 B.C.* (Oxford 2017)
- Pakkanen 2011: P. Pakkanen, "Polis within the Polis. Crossing the border of official and private religion at the sanctuary of Poseidon at Kalaureia on Poros", στο M. Haysom, J. Wallensten (επιμ.), *Current approaches to religion in ancient Greece. Papers presented at a symposium at the Swedish Institute at Athens 17-19 April 2008* (Stockholm 2011), 111-134
- Palagia 1982: O. Palagia, "A Colossal Statue of a Personification from the Agora of Athens," *Hesperia* 51, 1982, 99-113
- Palagia 1994: O. Palagia, "No Demokratia", στο W.D.E. Coulson, O. Palagia, T.L. Shear Jr., H.A. Shappiro, F.J. Frost (επιμ.), *The Archeology of Athens and Attica under the Democracy. Proceedings of an International Conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992* (Oxford 1994), 113-122
- Παλαιοθόδωρος 2006 («Επανάσταση Αριστονίκου»): Δ. Παλαιοθόδωρος, «Επανάσταση του Αριστονίκου (133-129 π.Χ.)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2006) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=4261>
- Παλαιοθόδωρος 2006 («Μίλητος»): Δ. Παλαιοθόδωρος, «Μίλητος (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2006) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5354>
- Παλαιοθόδωρος 2008 («Αλικαρνασσός»): Δ. Παλαιοθόδωρος, «Αλικαρνασσός (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2008) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=3519>

- Παλαιοθόδωρος 2008 («Κύμη»): Δ. Παλαιοθόδωρος, «Κύμη (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2008)
<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=12487>
- Παλαιοθόδωρος, Μεχτίδης 2006: Δ. Παλαιοθόδωρος, Π. Μεχτίδης, «Αφροδισιάς (Αρχαιότητα)», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2006)
<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=3856>
- Παλαιοκρασσά 2007: Ν. Παλαιοκρασσά, «Η Άνδρος κατά τους ιστορικούς χρόνους έως τον 7^ο αι. μ.Χ.», στο Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (επιμ.), *Παλαιόπολη Άνδρου. Είκοσι Χρόνια Ανασκαφικής Έρευνας* (Αθήνα 2007), 15-17
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 1996: Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, *Παλαιόπολις Άνδρου Ι. Τὰ οἰκοδομικά ἀπὸ τὴν προανασκαφικὴ ἔρευνα* (Άνδρος 1996)
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2007: Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, «Η αρχαία πόλη-τα ιερά, οι οικίες, η ακρόπολη», στο Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (επιμ.), *Παλαιόπολη Άνδρου. Είκοσι Χρόνια Ανασκαφικής Έρευνας* (Αθήνα 2007), 36-38
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2007Α: Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, «Η λατρεία των θεών στην Αρχαία Άνδρο», στο Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (επιμ.), *Παλαιόπολη Άνδρου. Είκοσι Χρόνια Ανασκαφικής Έρευνας* (Αθήνα 2007), 96-97
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2007Β: Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, «Το πολίτευμα της Αρχαίας Άνδρου», στο Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα (επιμ.), *Παλαιόπολη Άνδρου. Είκοσι Χρόνια Ανασκαφικής Έρευνας* (Αθήνα 2007), 100-101
- Παπαχατζής 1976: Ν.Δ. Παπαχατζή, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Κορινθιακά και Λακωνικά* (Αθήνα 1976)
- Παπαχατζής 1979: Ν.Δ. Παπαχατζή, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Μεσσηνιακά και Ηλιακά* (Αθήνα 1979)
- Παπαχατζής 1980: Ν.Δ. Παπαχατζή, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αχαϊκά και Αρκαδικά* (Αθήνα 1980)
- Παπαχατζής 1998: Ν.Δ. Παπαχατζή, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αττικά* (Αθήνα 1998)
- Parker 1996: R. Parker, *Athenian Religion. A History* (Oxford 1996)

- Parker 2008: R. Parker, “Review of Alexander Herda, *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoisatzung*”, *CR* 58, 2008, 178-180
- Parker 2011: R. Parker, *On Greek Religion* (Ithaca 2011)
- Pedersen 2004: P. Pedersen, “Halikarnassos and the Ptolemies II. The Architecture of Hellenistic Halikarnassos”, στο S. Isager, P. Pedersen (επιμ.), *The Salmakis Inscription and Hellenistic Halikarnassos, Halicarnassian Studies IV* (Odense 2004), 145-164
- Perlman 2004 (“Apellonia”): P. Perlman, “Apellonia”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1150-1151
- Perlman 2004 (“Dataia”): P. Perlman, “Dataia”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1155-1157
- Peschlow-Bindokat 1996: A. Peschlow-Bindokat, *Der Latmos. Eine unbekannte Gebirgslandschaft an der türkischen Westküste* (Meinz am Rhein 1996)
- Peschlow-Bindokat 2005: A. Peschlow-Bindokat, *Herakleia am Latmos* (Istanbul 2005)
- Peschlow-Bindokat 2005A: A. Peschlow-Bindokat, “Heraclea (5)”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World 6* (Leiden/Boston 2005), 151
- Πετριτάκη 2009: Μ. Πετριτάκη, «Προσπάθεια ανασύνθεσης του αρχαιολογικού τοπίου στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά», στο Β. Βασιλοπούλου, Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β’ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003* (Αθήνα 2009), 451-480
- Πετρόχειλος 2010: Ν. Πετρόχειλος, *Συμβολές στην ιστορία και προσωπογραφία της Αρχαίας Άνδρου, Ανδριακά Χρονικά 42* (Άνδρος 2010)
- Philippson, Kirsten 1959: A. Philippson, E. Kirsten, *Die Griechischen Landschaften: eine Landeskunde III.1* (Frankfurt am Main 1959)
- Picard 2006: O. Picard, “Monétarisation et économie des cités grecques à la basse période hellénistique: la fortune d’ Archippè de Kymé”, στο R. Descat (επιμ.), *Approches de l’ économie hellénistique* (Saint Bertrand de Comminges 2006), 85-119
- Pirson, Ateş, Bartz κ.α. 2015: F. Pirson, G. Ateş, M. Bartz κ.α., “Elaiia. Eine aiolische Polis im Dienste der hellenistischen Residenzstadt Pergamon?”, στο A. Matthaei, M.

- Zimmermann (επιμ.), *Urbane, Strukturen und bürgerlich Identität im Hellenismus. Die hellenistische Polis als Lebensform* 5 (Heidelberg 2015), 22-55
- Plassart 1950: A. Plassart, *Inscriptions de Délos I* (Paris 1950)
- Πλιάκου, Σμύρης 2012: Γ. Πλιάκου, Γ. Σμύρης, «Το θέατρο, το βουλευτήριο και το στάδιο της Δωδώνης», στο Κ.Ι. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαία Θέατρα της Ηπείρου* (Αθήνα 2012), 62-100
- Pouilloux 1954: J.Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos I. De la fondation de la cité à 196 av. J.-C.* (Paris 1954)
- Preller, Robert 1894: L. Preller, C. Robert, *Griechische Mythologie I* (Berlin 1894)
- Price 1984: S.R.F. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984)
- Radke 1957: G. Radke, “Prostaterios”, στο Κ. Ziegler (επιμ.), *Pauly's Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* 23 (Stuttgart 1957), 900
- Radt, Eder 2007: W. Radt, W. Eder, “Pergamum”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 10 (Leiden/Boston 2007), 754-772
- Ραμού-Χαψιάδη 1982: Α. Ραμού-Χαψιάδη, *Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική* (Αθήνα 1982)
- Ratté 2008: C. Ratté, “The founding of Aphrodisias”, στο C. Ratté, R.R. Smith (επιμ.), *Aphrodisias Papers 4. New Research on the City and its Monuments*, *JRA Suppl.* 70 (Portsmouth, RI 2008), 7-36
- Ratté 2012: C. Ratté, “Introduction”, στο C. Ratté, P.D. De Staebler, *Aphrodisias V. The Aphrodisias regional survey* (Mainz 2012), 1-38
- Raubitschek 1962: A.E. Raubitschek, “Demokratia”, *Hesperia* 31, 1962, 238-243
- Reger 2004 (“Andros”): G. Reger, “Andros”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 736-737
- Reger 2004 (“Astypalaia”): G. Reger, “Astypalaia”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 754-755
- Reger 2004 (“Delos”): G. Reger, “Delos”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 738-740

- Reger 2004 (“Halasarna”): G. Reger, “Halasarna”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 755
- Reger 2004 (“Karthaiia”): G. Reger, “Karthaiia”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 749-750
- Reger 2004 (“Keos”): G. Reger, “Keos”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 747-748
- Reger 2004 (“Kos”): G. Reger, “Kos”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 752-754
- Reger 2004 (“Kos Meropis”): G. Reger, “Kos Meropis”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 755
- Reger 2004 (“Thasos”): G. Reger, “Thasos”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 778-782
- Regling, Dressel 1927: K. Regling, H. Dressel, *Die Münzen von Priene* (Berlin 1927)
- Reynolds 1982: J.M. Reynolds, *Aphrodisias and Rome. Documents from the excavation of the theatre at Aphrodisias conducted by Professor Kenan T. Erim, together with some related texts* (London 1982)
- Rhodes 1972: P.J. Rhodes, *The Athenian Boule* (Oxford 1972)
- Rhodes 2003: P.J. Rhodes, “Boule”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World 2* (Leiden/Boston 2003), 740-742
- Rhodes 2004 (“Demokratia”): P.J. Rhodes, “Demokratia”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World 4* (Leiden/Boston 2004), 271-273
- Rhodes 2004 (“Demos”): P.J. Rhodes, “Demos”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World 4* (Leiden/Boston 2004), 288-290
- Rhodes, Lewis 1997: P.J. Rhodes, D.M. Lewis, *The Decrees of the Greek States* (Oxford 1997)
- Robert 1924: L. Robert, “Épigraphica”, *RÉG* 37, 1924, 179-181
- Robert 1925: L. Robert, “Lesbiaca”, *RÉG* 38, 1925, 29-43
- Robert 1926: L. Robert, “Notes d’ épigraphie hellénistique”, *BCH* 50, 1926, 469-522
- Robert 1968: L. Robert, “Bulletin épigraphique”, *RÉG* 81, 1968, 504-506
- Robert 1984: L. Robert, “Documents d’ Asie Mineure”, *BCH* 108, 1984, 457-532

- Robert 1985: L. Robert, “Documents d’ Asie Mineure”, *BCH* 109, 1985, 467-484
- Robertson 1982: N. Robertson, “The Decree of Themistocles in its Contemporary Setting”, *Phoenix* 36, 1982, 1-44
- Robinson 1930: D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus. Part II. Architecture and Sculpture: Houses and other Buildings* (Baltimore 1930)
- Robinson 1946: D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus. Part XII. Domestic and Public Architecture* (Baltimore 1946)
- Robu 2014: Ad. Robu, *Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont Euxin: Histoire et institutions* (Berne 2014)
- Robu 2014A: Ad. Robu, “Traditions et innovations institutionnelles: l’ organization civique de Byzance et de Chalcédoine”, *Il Mar Nero VII*, 2007-2009 (2014), 149-166
- Roller 1999: L.E. Roller, *In search of God the Mother: The cult of Anatolian Cybele* (Berkeley 1999)
- Roussel 1916: P. Roussel, *Délos, colonie Athénienne* (Paris 1916)
- Roy 1999: J. Roy, “Les cités d’ Élide”, στο J. Renard (επιμ.), *La Péloponnèse: Archéologie et Histoire* (Rennes 1999), 151-176
- Roy 2004: J. Roy, “Elis”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 494-498
- Rubinstein 2004 (“Elaia”): L. Rubinstein, “Elaia”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1040-1041
- Rubinstein 2004 (“Erythrai”): L. Rubinstein, “Erythrai”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1073-1076
- Rubinstein 2004 (“Kyme”): L. Rubinstein, “Kyme”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1043-1045
- Rubinstein 2004 (“Miletos”): L. Rubinstein, “Miletos”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1082-1088
- Rubinstein 2004 (“Pergamon”): L. Rubinstein, “Pergamon”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1048
- Rubinstein 2004 (“Priene”): L. Rubinstein, “Priene”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1091-1093

- Rubinstein 2004 (“Teos”): L. Rubinstein, “Teos”, στο M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (Oxford 2004), 1101-1102
- Ruge 1934: W. Ruge, “Teos”, στο G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus (επιμ.), *Pauly’s Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* 5A (Stuttgart 1934), 539-570
- Rumscheid 1998: F. Rumscheid, *Priene. A Guide to the “Pompeii of Asia Minor”* (Istanbul 1998)
- Rumscheid 2007: F. Rumscheid, “Priene”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 11 (Leiden/Boston 2007), 832-837
- Sakellariou 1989: M.B. Sakellariou, *The Polis-State. Definition and Origin* (Athens 1989)
- von Salis 1913: A. von Salis, “Die Götermutter des Agorakritos”, *Jdl* 28, 1913, 1-26
- Salviat 1959: F. Salviat, “Une nouvelle loi thasienne: Institutions judiciaires et fêtes religieuses à la fin du IV siècle av. J.C.”, *BCH* 82, 1958, 193-267
- Saporiti 2014: M. Saporiti, “F.71-Il culto di Apollo Patroos ad Atene”, στο Em. Greco (επιμ.), *Topographia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dale origini al III secolo d.C.* 3** (Atene 2014), 1004-1005
- Sarian 1990: H. Sarian, “Estia”, στο *LIMC* V (Zürich 1990), 407-412
- Sauciuc 1914: Th. Sauciuc, *Andros. Untersuchungen zur Geschichte und Topographie der Insel* (Wien 1914)
- Savalli-Lestrade 2006: I. Savalli-Lestrade, “Archippè de Kymè, la bienfaitrice”, στο N. Loraux (επιμ.), *La Grèce au féminin* (Paris 2003), 249-295
- Schaaf 1992: H. Schaaf, *Untersuchungen zu Gebäudestiftungen in hellenistischer Zeit* (Köln 1992)
- Schede 1964: M. Schede, *Die Ruinen von Priene* (Berlin 1964)
- Scherer 1890: C. Scherer, “Hermes”, στο W.H. Roscher (επιμ.), *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie* 1.2 (Leipzig 1890), 2342-2432
- Schumacher 1993: R.W.M. Schumacher, “Three related sanctuaries of Poseidon: Geraistos, Kalaureia and Tainaron”, στο N. Marinatos, R. Hägg (επιμ.), *Greek Sanctuaries. New Approaches* (London 1993), 62-87
- Schwabl 1972: H. Schwabl, “Zeus I. Epiklesen”, στο K. Ziegler (επιμ.), *Pauly’s Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* 10 (Stuttgart 1972), 253-376

- Schwarzer 2014: H. Schwarzer, “Attaloslar ve Hükümdar Kültü. The Ruler Cult of the Attalids”, στο F. Pirson, An. Scholl (επιμ.), *Anadolu’ da Hellenistik Bir Başkent. A Hellenistic Capital in Anatolia* (Istanbul 2014), 404-420
- Segre 1952: M. Segre, “Tituli Calymnii”, *ASAtene* 6-7, 1944-1945, 1-250
- Segre 1993: M. Segre, *Inscrizioni di Cos* (Roma 1993)
- Σημαντώνη-Μπουρνιά 2009: Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, «Το κτήριο D (άνωτερο άνδρηρο)», στο Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Λ.Γ. Μενδώνη, Τ.Μ. Πανάγου (επιμ.), *Καρθαία: ...ελαχύνωτον στέρνον χθονός* (Αθήνα 2009), 140-151
- Shapiro 1996: H.A. Shapiro, “Athena, Apollo and the Religious Propaganda of the Athenian Empire”, στο P. Hellström, B. Alroth (επιμ.), *Religion and Power in the Ancient Greek World: proceedings of the Uppsala Symposium 1993* (Uppsala 1996), 101-113
- Shear Jr 1993: T.L. Shear Jr, “The Persian Destruction of Athens”, *Hesperia* 62, 1993, 383-482
- Shear Jr 1994: T.L. Shear Jr, “Ισονόμους τ’ Ἀθήνας ἐποησάτην: The Agora and the Democracy”, στο W.D.E. Coulson, O. Palagia, T.L. Shear Jr., H.A. Shapiro, F.J. Frost (επιμ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy* (Exeter 1994), 225-248
- Shear Jr 1995: T.L. Shear Jr, “Bouleuterion, Metroon and Archives at Athens”, στο M.H. Hansen, K. Raaflaub (επιμ.), *Studies in the ancient Greek Polis. Papers from the Copenhagen Polis Centre 2, Historia Einzelschriften* 95 (Stuttgart 1995), 157-190
- Sherwin-White 1978: S.M. Sherwin-White, *Ancient Cos: an historical study from the Dorian settlement to the imperial period* (Gottingen 1978)
- Sickinger 1999: J.P. Sickinger, *Public Records and Archives in Classical Athens* (Chapel Hill 1999)
- Sielhorst 2011: B.M.A. Sielhorst, “Hellenistic agorai. Formation, reception and semantics of an urban space”, στο Α. Γιανικουρή (επιμ.), *Η Αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους* (Αθήνα 2011), 31-46
- Simms 1985: R. Simms, *Foreign Religious Cults in Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* (Virginia 1985)

- Smith 2008: P.J. Smith, *The Archaeology and Epigraphy of Hellenistic and Roman Megaris, Greece* (Oxford 2008)
- Smith 2011: A.C. Smith, *Polis and Personification in Classical Athenian Art* (Leiden/Boston 2011)
- Sokolowski 1969: F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques* (Paris 1969)
- Sokolowski 1970: F. Sokolowski, “Règlement relatif à la célébration des Panionia”, *BCH* 94.1, 1970, 109-112
- Sourvinou Inwood 2011: Ch. Sourvinou-Inwood, *Athenian Myths and Festivals: Aglauros, Erechtheus, Plynteria, Panathenaia, Dionysia* (Oxford 2011)
- Σταθακοπούλου-Καράγιωργα 2012: Θ. Σταθακοπούλου-Καράγιωργα, «Μαντίνεια και Μαντινική», στο Α.Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία: Πελοπόννησος* (Αθήνα 2012), 242-247
- Στεφανίδου 2002: Β. Στεφανίδου, «Μιθριδατικός πόλεμος Α», στην *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία* (2002) <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5339>
- Strobel 2003: K. Strobel, “Calchedon”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 3 (Leiden/Boston 2003), 935-936
- Süss 1913: W. Süss, “Hestia”, στο G. Wissowa, W. Kroll (επιμ.), *Pauly’s Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* 8 (Stuttgart 1913), 1257-1304
- Tausend 1992: K. Tausend, *Amphiktyonie und Symmachie. Formen zwischenstaatlicher beziehungen im archaischen Griechenland* (Stuttgart 1992)
- Te Riele 1987: G.J.M.J. Te Riele, “Hélisson entre en sympolitie avec Mantinée: Une nouvelle inscription d’ Arcadie”, *BCH* 111.1, 1987, 167-190
- Thériault 1996: G. Thériault, *Le Culte d’ Homonoia dans les cités grecques* (Lyon 1996)
- Thompson 1937: H.A. Thompson, “Buildings on the West Side of the Agora”, *Hesperia* 6, 1937, 1-226
- Thompson 1940: H.A. Thompson, *The Tholos of Athens and its Predecessors*, *Hesperia* Supplement 4 (Baltimore 1940)
- Thompson 1947: H.A. Thompson, “Book Reviews: *Excavations at Olynthus. Part XII. Domestic and Public Architecture*”, *AJA* 51, 1947, 332-336
- Thompson 1966: H.A. Thompson, “The Annex to the Stoa of Zeus in the Athenian Agora”, *Hesperia* 35, 1966, 171-187

- Thompson 1981: H.A. Thompson, “Athens Faces Adversity”, *Hesperia* 50, 1981, 343-355
- Thompson 1982: H.A. Thompson, “The Pnyx in Models”, *Hesperia* Supplement 19, 1982, 133-147
- Thompson 1988: H.A. Thompson, “Building for a More Democratic Society: The Athenian Agora after Ephialtes”, στο *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασσικής Αρχαιολογίας IV* (Αθήνα 1988), 198-203
- Thompson, Wycherley 1972: H.A. Thompson, R.E Wycherley, *The Agora of Athens, The Athenian Agora XIV* (Princeton 1972)
- Τιβέριος 2001: Μ.Α. Τιβέριος, «Η θρησκεία στην αρχαία Άνδρο», στο Β. Σφυρόερας, Δ. Σοφιανός, Στ. Ήμελλος (επιμ.), *Πρακτικά Β Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα 13 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1995. Μέρος Α, ΕΕΚΜ 17*, 2000-2001, 117-134
- Touratsoglou 1995: I. Touratsoglou, *Macedonia. History, Monuments, Museums* (Athens 1995)
- Tuchelt 1975: K. Tuchelt, “Bouleuterion und Ara Augusti. Bemerkungen zur Rathausanlage von Milet”, *IstMitt* 25, 1975, 91-140
- Tüner Önen, Yilmaz 2015: N. Tüner Önen, F. Yilmaz, “A New Athena Polias Votive Inscription from the Phaselis’ Akropolis”, *Adalya* 18, 2015, 121-131
- Τζαβελοπούλου 2011: Αικ. Τζαβελοπούλου, «Λατρείες ηρώων στις αγορές της Αρχαιότητας». Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών (Αθήνα 2011)
- Valavanis 2002: P. Valavanis, “Thoughts on the public archive in the Hellenistic Metroon of the Athenian Agora”, *AM* 117, 2002, 221-255
- Vallois 1944: R. Vallois, *L' Architecture Hellénique et Hellénistique à Délos, jusqu' à l' éviction des Déliens (166 av. J.-C.)* (Paris 1944)
- Van Bremen 1996: R. Van Bremen, *The limits of Participation* (Amsterdam 1996)
- Van Bremen 2008: R. Van Bremen, “The date and context of the Kymaian Decrees for Archippe (SEG 33, 1035-1041)”, *REA* 110.2, 2008, 357-382
- Vermaseren 1982: M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque II* (Leiden 1982)
- Weickert 1929: C. Weickert, *Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien* (Augsburg 1929)
- Welter 1941: F.G. Welter, *Troizen und Kalaureia* (Berlin 1941)

- Welwei 2004: K.W. Welwei, “Gerousia”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 5 (Leiden/Boston 2004), 817-818
- Wentzel 1894: G. Wentzel, “Agoraios und Agoraia”, στο G. Wissowa (επιμ.), *Pauly’s Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* 1.1 (Stuttgart 1894), 881-882
- Wiegand, Schrader 1904: T. Wiegand, H. Schrader, *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898* (Berlin 1904)
- Wilhelm 1905: Ad. Wilhelm, “Inscription aus Hyettos”, *ÖJh* VIII, 1905, 276-285
- Willetts 1955: R.F. Willetts, *Aristocratic Society in ancient Crete* (London 1955)
- Winter 1987: F.E. Winter, “Arkadian notes 1: Identification of the Agora Buildings at Orchomenos and Mantinea”, *EchCl* 31, 1987, 235-246
- Wycherley 1957: R.E. Wycherley, *Literary and Epigraphical Testimonia, The Athenian Agora* III (Princeton 1957)
- Xagorari-Gleissner 2008: M. Xagorari-Gleissner, *Meter Theon. Die Göttermutter bei den Griechen, Peleus* 40 (Mainz 2008)
- Χατζηβασιλείου 1990: Β.Σ. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της Νήσου Κω: αρχαία, μεσαιωνική, νεότερη* (Κως 1990)
- Yavis 1949: S.G. Yavis, *Greek Altars; origins and typology including the Minoan-Mycenaean offertory apparatus. An archaeological study in the history of religion* (S.Louis 1949)
- Ζαφειροπούλου 1993: Φ. Ζαφειροπούλου, *Δήλος: Τα μνημεία και το μουσείο* (Αθήνα 1993)
- Ζάχος 2004: Γ. Ζάχος, «Ιστορική Εισαγωγή. Χρονολόγιο», στο Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Καρθαία άλλοτε και τώρα* (Αθήνα 2004), 5-10
- Zimmermann 2008: K. Zimmermann, “Soter”, στο H. Cancik, H. Schneider (επιμ.), *Brill’s New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World* 1 (Leiden/Boston 2008), 666-667
- Ζορίδης 2008: Π. Ζορίδης, «Μέγαρα», στο Α.Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα* (Αθήνα 2008), 200-205

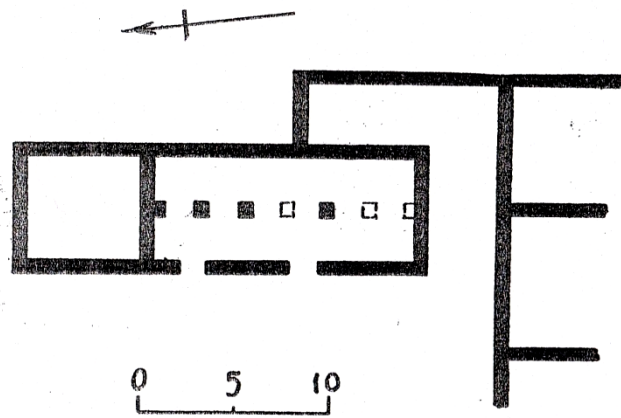
ΧΑΡΤΕΣ -ΕΙΚΟΝΕΣ

Χάρτ. 1: Πόλεις των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στα Βουλευτήρια των οποίων εντοπίζονται στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας

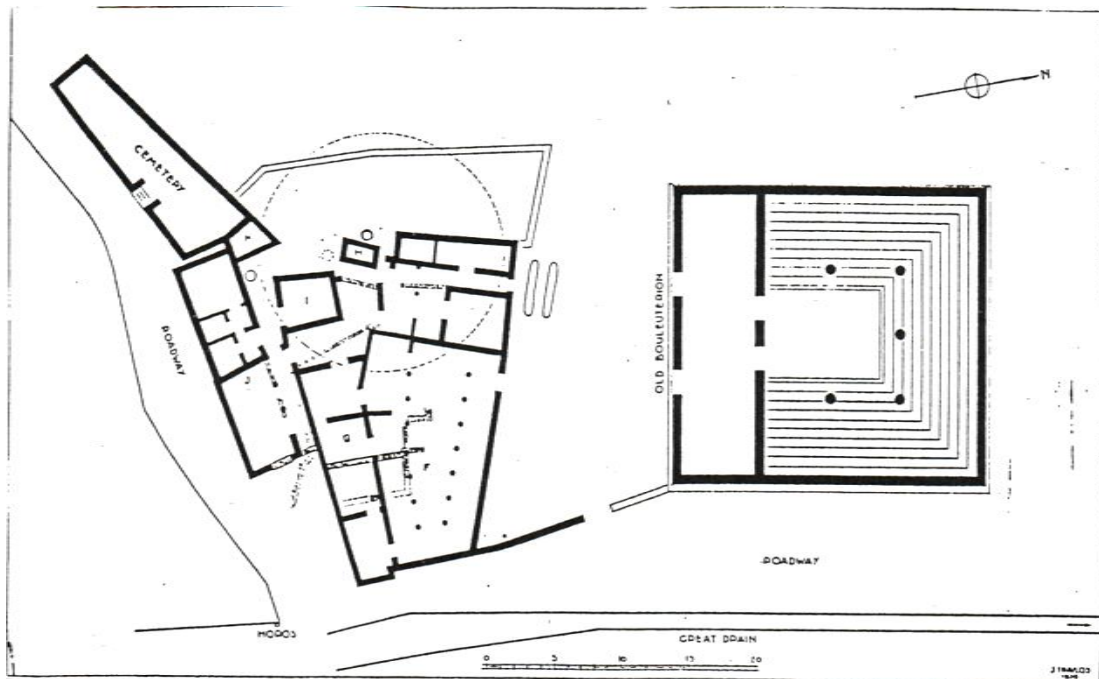

Χάρτ. 2: Πόλεις των ελληνιστικών χρόνων στα Βουλευτήρια των οποίων εντοπίζονται στοιχεία θρησκευτικής δραστηριότητας

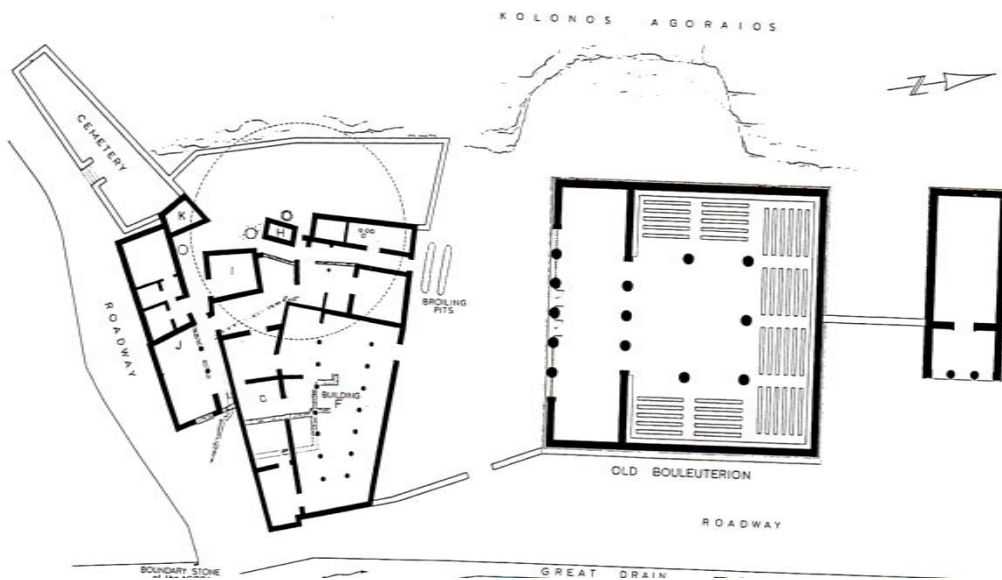
Εικ. 1: Δήλος. Βουλευτήριο του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ.

(Mc Donald 1943, πιν. IX)

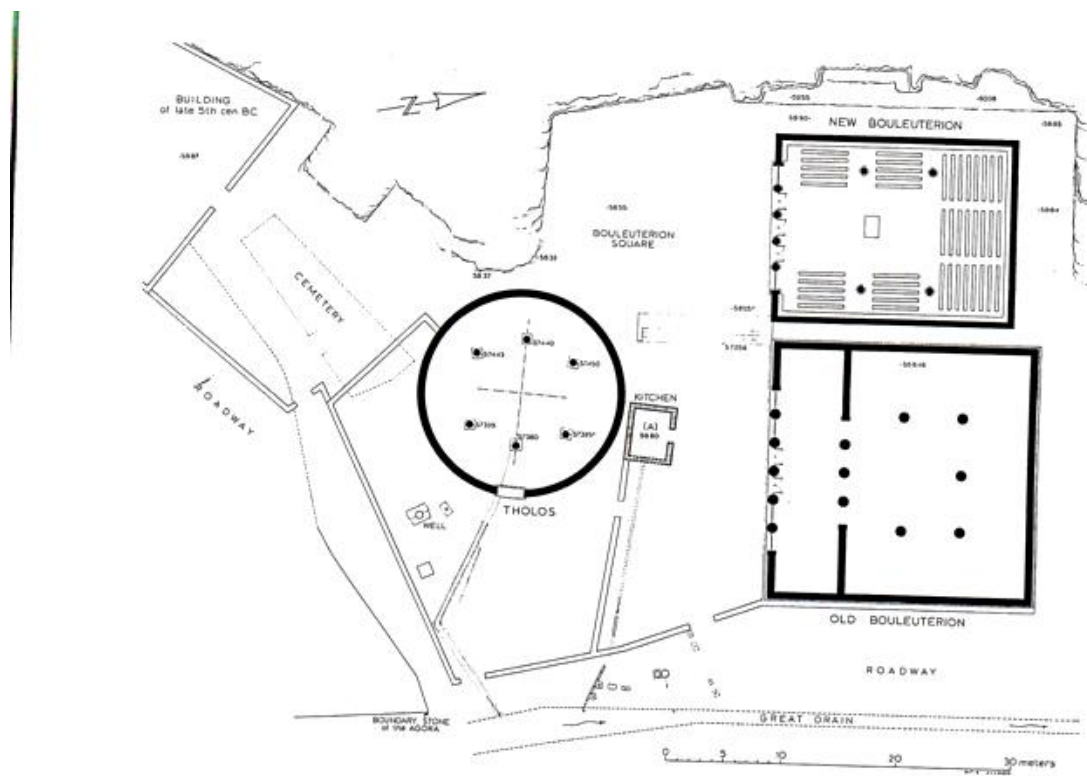
Εικ. 2: Αθήνα. Παλαιό Βουλευτήριο και περιβάλλοντα κτίσματα γύρω στο 500 π.Χ.

(Gneisz 1990, εικ. 13)

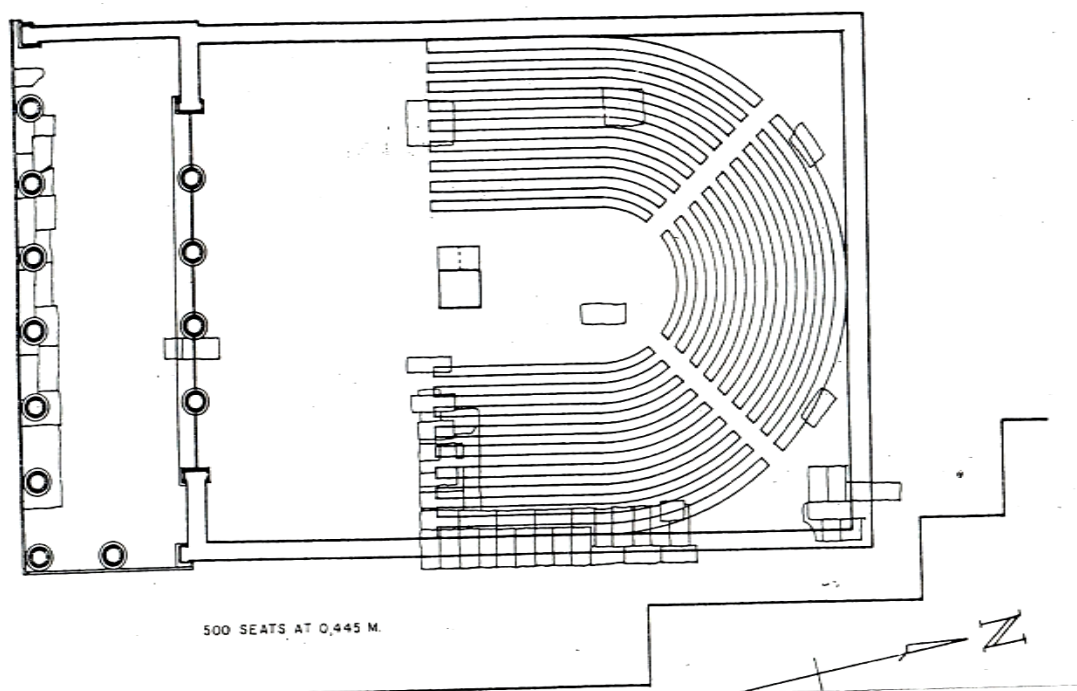
Εικ. 3: Αθήνα. Παλαιό Βουλευτήριο και περιβάλλοντα κτίσματα γύρω στο 500 π.Χ.

(Shear 1995, εικ. 1)

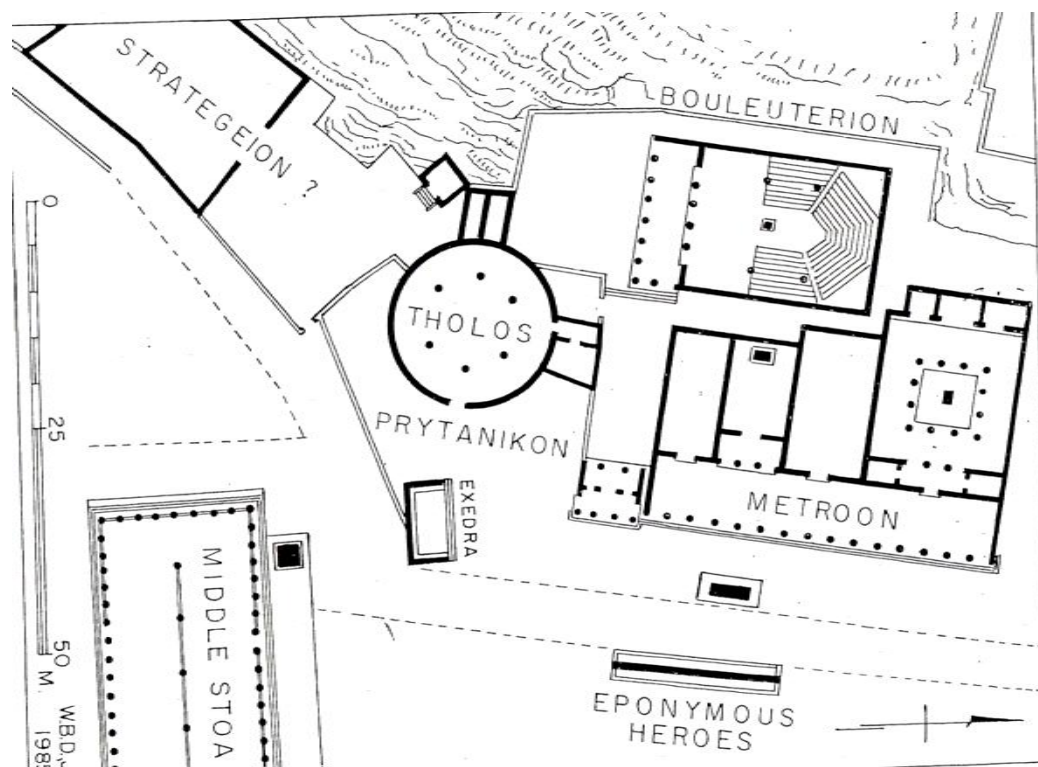
Εικ. 4: Αθήνα. Θόλος, Παλαιό και Νέο Βουλευτήριο γύρω στο 400 π.Χ.

(Shear 1995, εικ. 5)

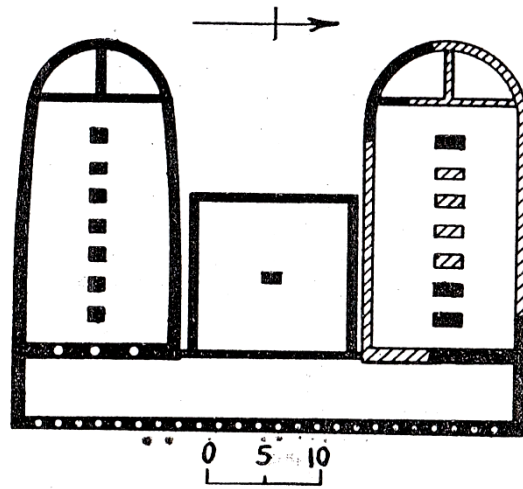

Εικ. 5: Αθήνα. Νέο Βουλευτήριο κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.

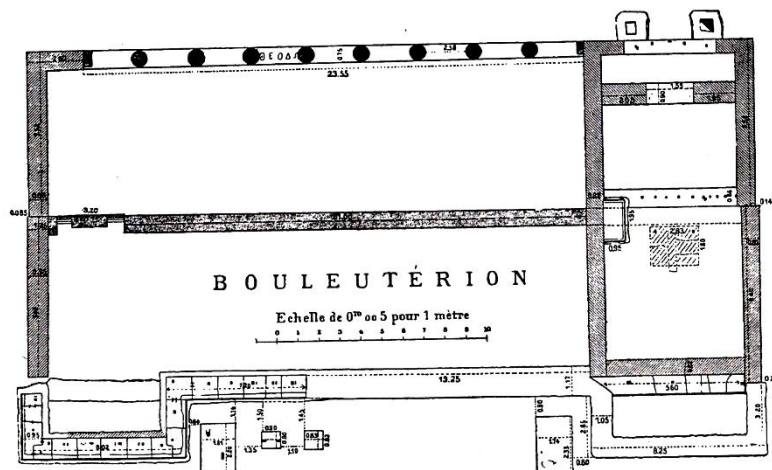
(Camp 1998, εικ. 67)

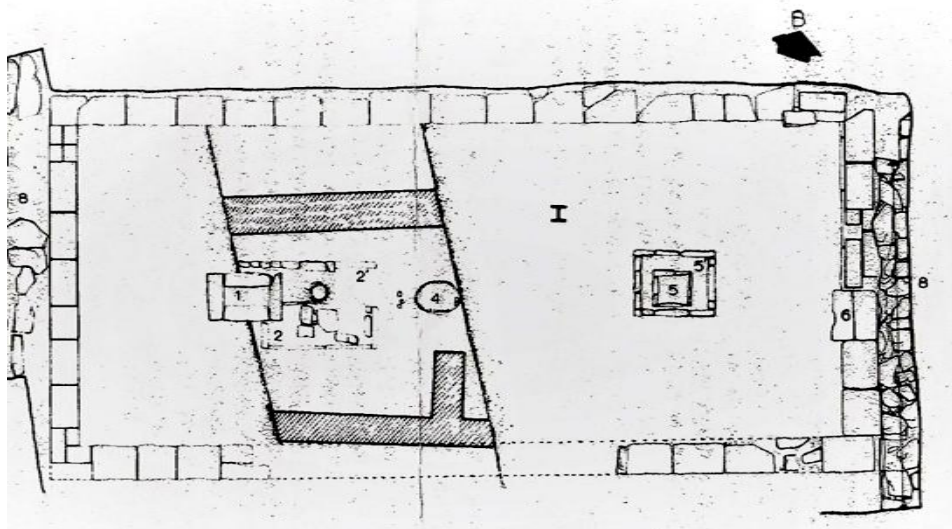
Εικ. 6: Αθήνα. Θόλος, Νέο Βουλευτήριο, ελληνιστικό Μητρώο και περιβάλλοντα κτίσματα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (Camp 1998, εικ. 91)

Εικ. 7: Ολυμπία. Συγκρότημα του Βουλευτηρίου. Ύστερος 6^{ος}-μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.
(McDonald 1943, πιν. VII)

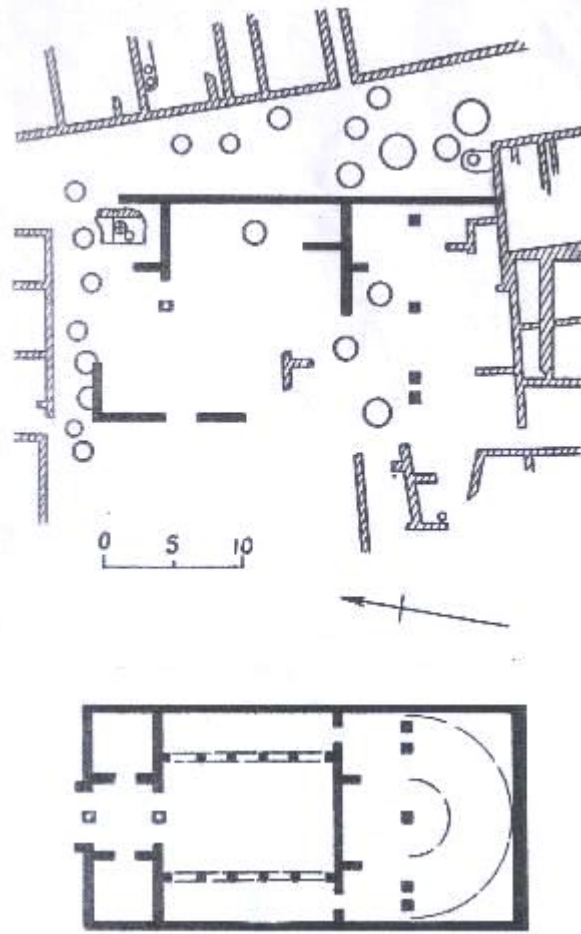

Εικ. 8: Μαντίνεια. Βουλευτήριο του 4^{ου} αι. π.Χ.
(Lauter, Lauter-Bufe, Becker 2004, εικ. 1)

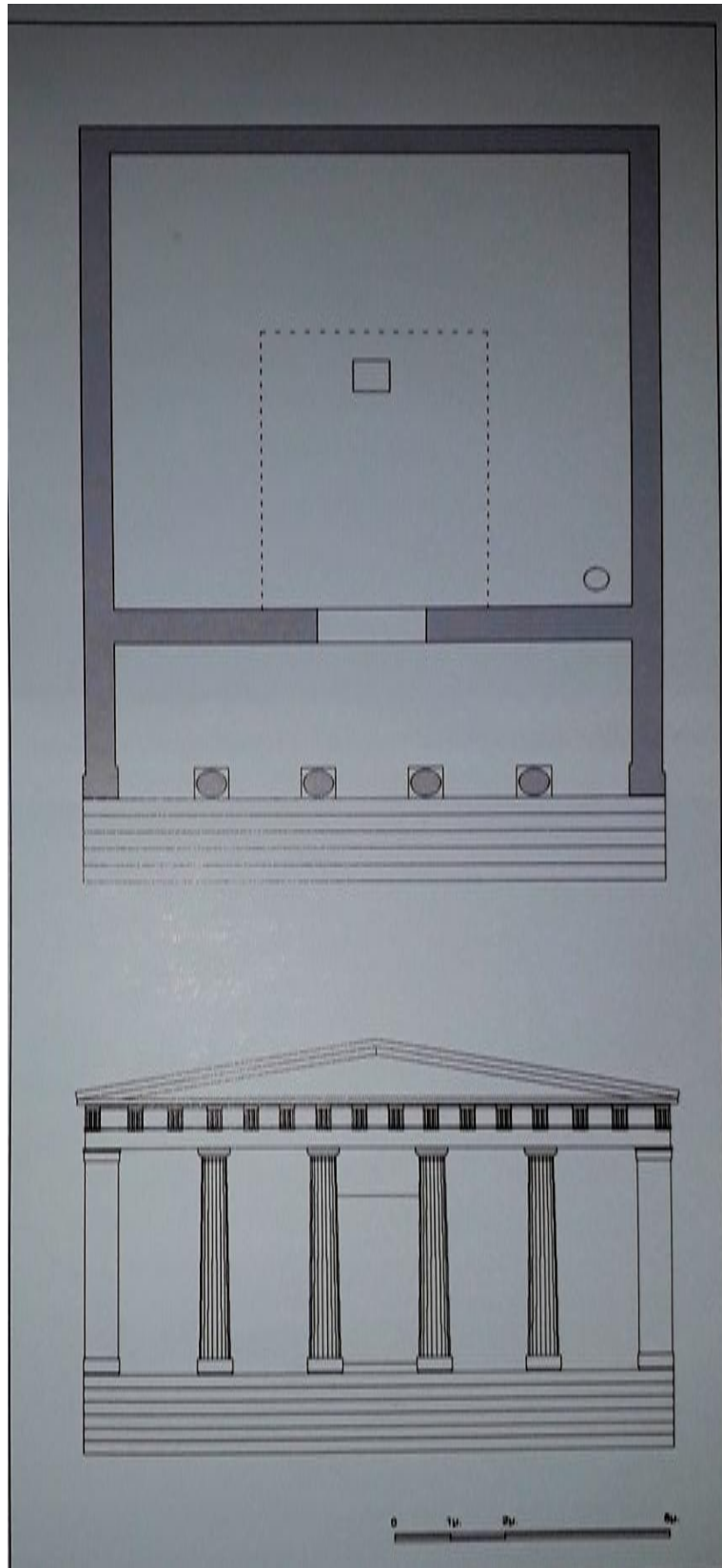

Εικ. 9: Απολλωνία. Πρυτανείο/Βουλευτήριο/Ανδρείο του 4^{ου}/3^{ου} αι. π.Χ.
και λείψανα προγενέστερου κτηρίου του 6^{ου}/5^{ου} αι. π.Χ.

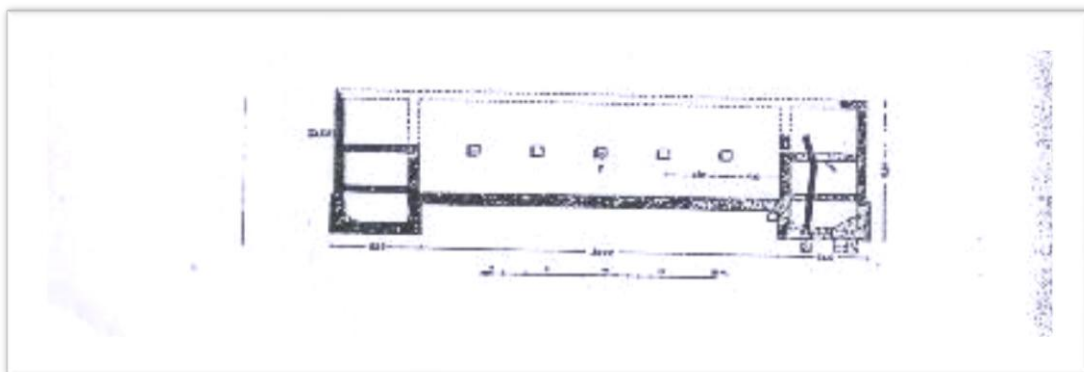
[Αλεξίου 1973 (ΑΔ 29), σελ. 884, σχεδ.1]

Εικ. 10: Όλυνθος. Λείψανα και σχεδιαστική αποκατάσταση του πιθανού Βουλευτηρίου του 5^{ου} αι. π.Χ. (McDonald 1943, πίν. XV)

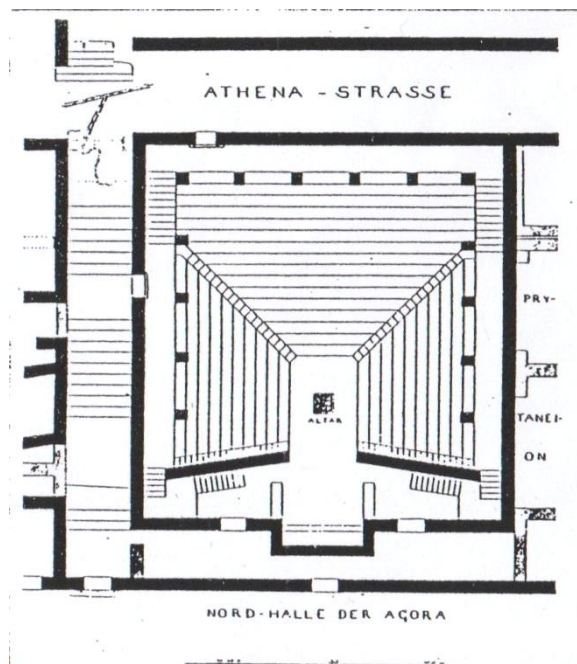

Εικ. 11: Καρθαία. Βουλευτήριο/Πρυτανείο.
Τέλη 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.
(Σημαντώνη-Μπουρνιά 2009, εικ. 108)

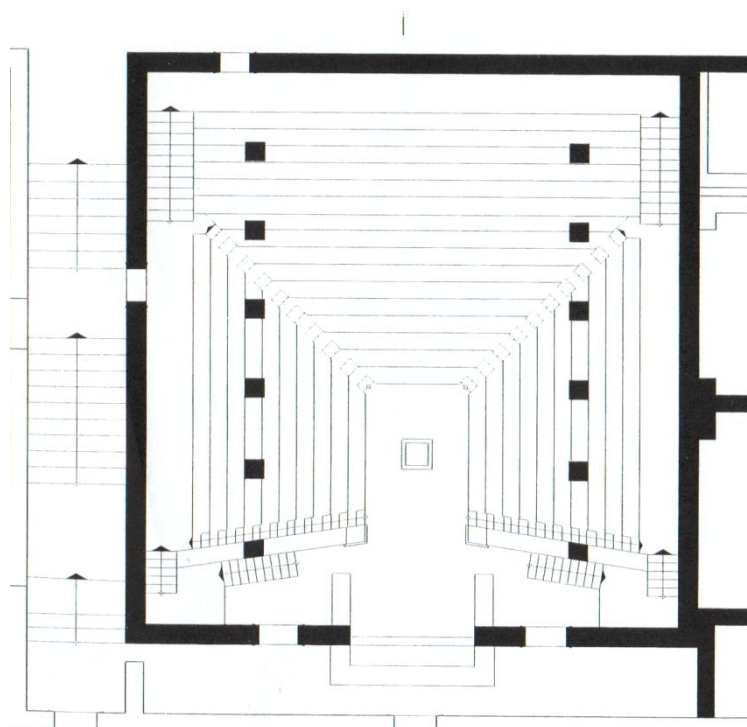
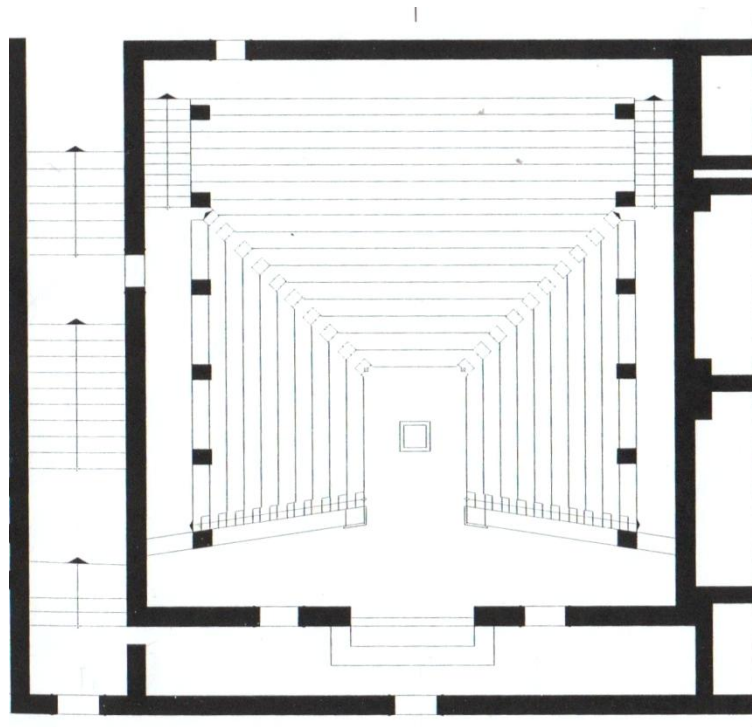
Εικ. 12: Καλαυρεία. Βουλευτήριο του ύστερου 4^{ου}-πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ.

(Gneisz 1990, εικ. 7)

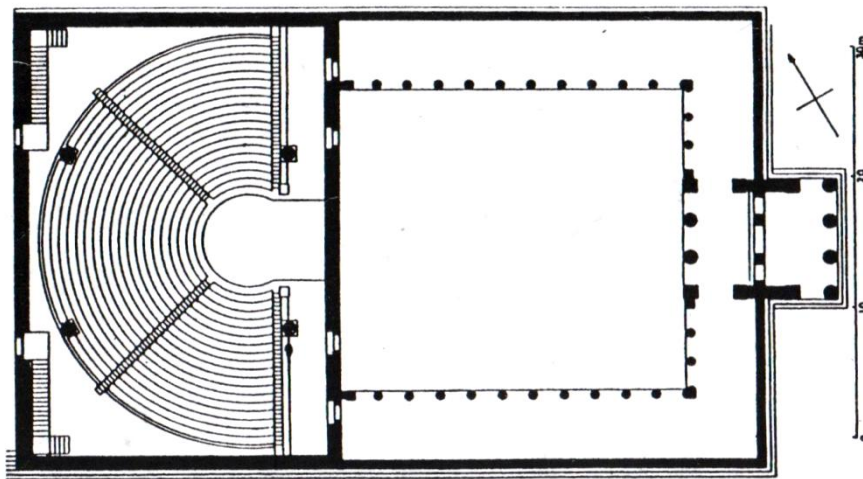
Εικ. 13: Πριήνη. Βουλευτήριο. Τέλη 3^{ου}- αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.

(Gneisz 1990, εικ. 20)

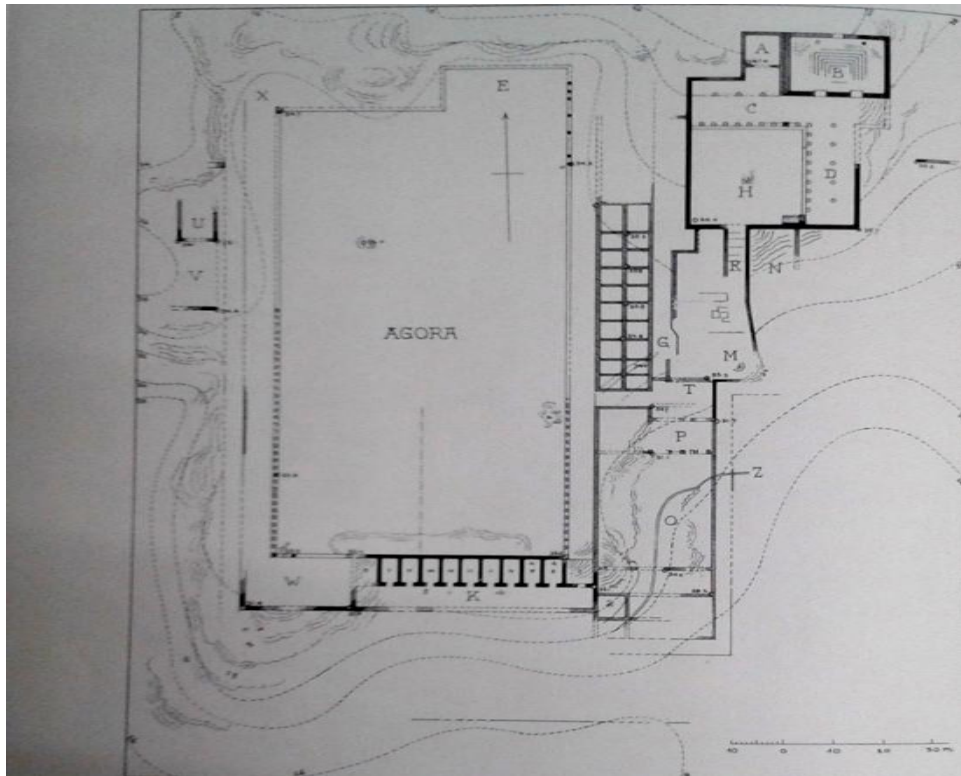
Εικ. 14: Πριήνη. Βουλευτήριο (Α και Β αρχιτεκτονική φάση).

(Priene, σελ. 77, 79)

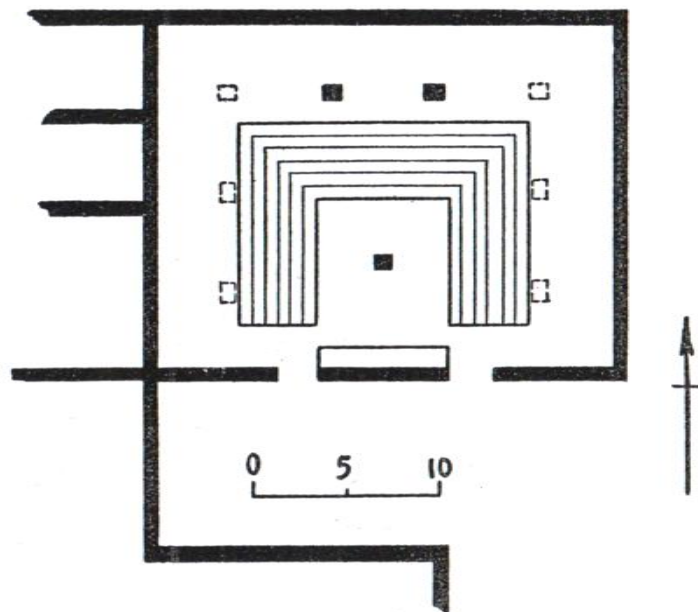

Εικ. 15: Μίλητος. Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ.

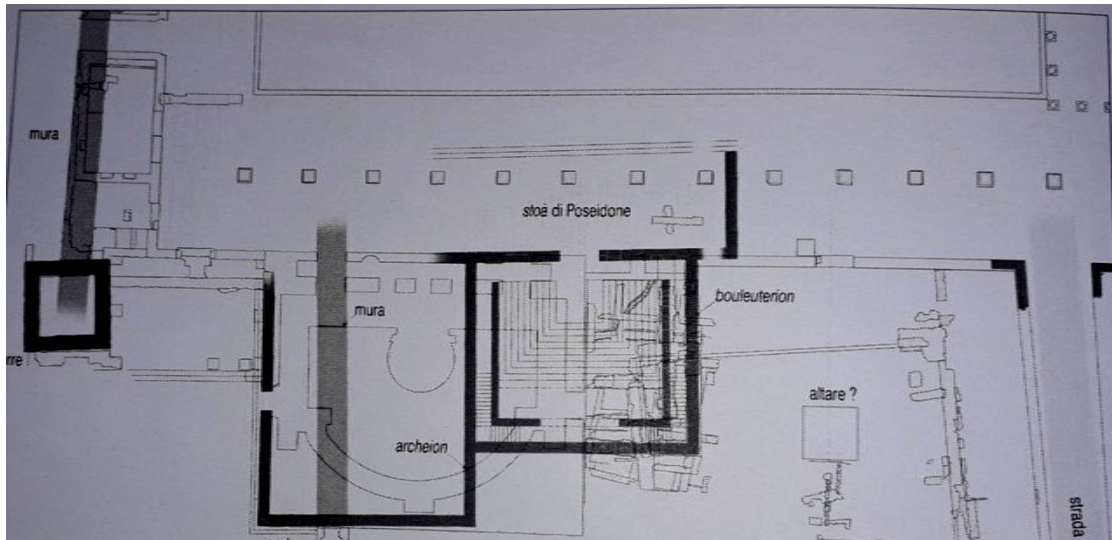
(Gneisz 1990, εικ. 32)

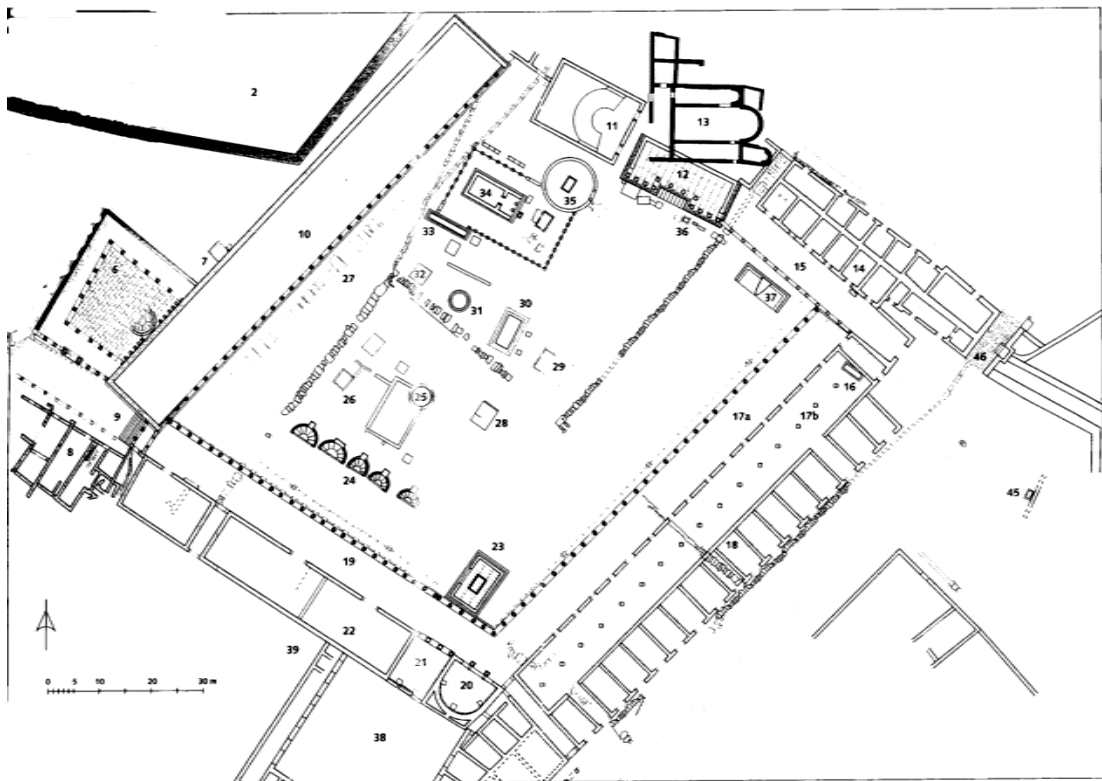
Εικ.16α: Ηράκλεια του Λάτμου. Αγορά, περιμετρικά κτήρια και Βουλευτήριο (κτήριο Β) στα ανατολικά (Krischen 1941, πιν. 26)

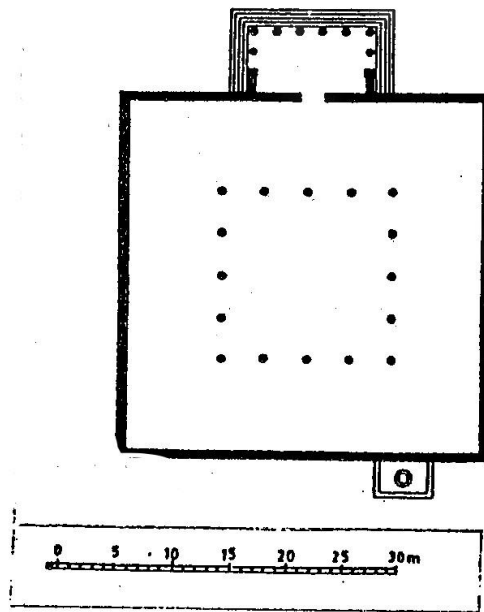
Εικ.16β: Ηράκλεια του Λάτμου. Βουλευτήριο του 2^{ου} αι. π.Χ. (McDonald 1943, πιν. V)

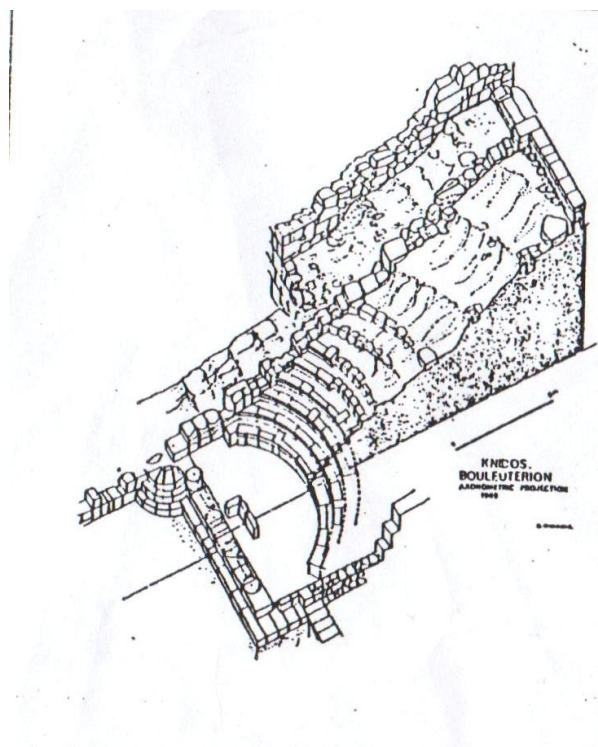
Εικ. 17: Ιασός, Βουλευτήριο και Αρχείο των ύστερων κλασικών/ελληνιστικών χρόνων. Σχεδιαστική αποκατάσταση (Berti, Masturzo 2018, εικ. 15)

Εικ. 18: Θάσος. Γενική κάτοψη της Αγοράς. Ορθογώνιο κτήριο του 3^{ου} αι. π.Χ. (κτηρ. 11) στη Β γωνία. (Grandjean, Salviat, Wurch-Kozelj κ.α. 2000, εικ. 21)

Εικ. 19: Θάσος, Μνημείο του Θερσιλόχου. Τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.
 (Gneisz 1990, εικ. 15)

Εικ. 20: Βουλευτήριο Κνίδου.
 Υστεροελληνιστικοί/ρωμαϊκοί χρόνοι
 (Gneisz 1990, εικ. 31)